

MODERNÍ DĚJINY

27 | 2

2019

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Petr PROKŠ

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Hájek, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Michal Pehr, Jakub Rákosník, Luboš Velek

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 225 443 244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Petr Popelka

Rolník nové doby. Hospodářské spolky a jejich role v hospodářské a společenské modernizaci moravského venkova ve druhé polovině 19. století¹

Peasants of the new era. Farming associations and their role in the economic and social modernisation of rural Moravia in the second half of the 19th century

In the second half of the 19th century, rural society underwent a significant transformation. 1848 was the year which symbolically launched the process of peasants' economic and social emancipation. Achieving freedom – both personal freedom and freedom to own property – represented a fundamental precondition for the social and intellectual formation of a new type of peasant. In rural areas, the new type of relations between people and the new cultural and economic reality were shaped in particular by the newly established local authorities, associations and the press. This study looks at the roles played by the newly established district farming associations. Alongside the farming press, these were where the main impetus towards modernising the rural environment originated until at least the 1870s, and they spearheaded the modern agrarian movement.

Key words: History, 19th century, Moravia, modernisation, rural areas, rural society, peasant, civil mobilisation, associations

¹ Studie vznikla v rámci projektu GAČR 17–02986S Proměna a společenská aktivizace rurálního prostředí na Moravě a v Rakouském Slezsku 1861–1914.

Studii připisují svému nedávno zemřelému dědečkovi Josefu Popelkovi (*17. 9. 1923 – † 10. 8. 2019), jehož předkové hospodařili jako rolníci v jihomoravských Dobročkovicích.

Venkovská společnost prodělala v průběhu 19. století zásadní proměnu. Jestliže se již od období středověku až téměř do poloviny 19. století utvářel specifický charakter evropského venkova i specifická venkovská mentalita, kterou přední znalec českých agrárních dějin František Kutnar nazval jako mentalitu éry feudální² radikální společenské proměny 19. století citelně dopadly i na zemědělskou populaci venkova.³

Zásadním mezníkem, který odstartoval rychlou sociální emancipaci a proměnu tradiční venkovské společnosti, se stal rok 1848, resp. důsledky, které přinesl. Venkova se zásadním způsobem dotklo především zrušení poddanství, které bylo vyhlášeno v září 1848 císařem Ferdinandem pro celé Rakouské císařství.⁴ Rolníci tímto krokem přestali být poddanými své vrchnosti, ale stali se občany a plnoprávními vlastníky půdy, kterou předtím zpravidla disponovali v dědičném nájmu. Zároveň byli zbaveni souvisejících robotních povinností a naturálních či finančních břemen vůči své vrchnosti, a to za finanční náhradu, stejně jako církevního desátku. Tento krok však byl jen pochopitelným vyústěním a nutným následkem dlouhodobějšího myšlenkového zrání, ke kterému se společnost v monarchii propracovávala již do josefínských dob.⁵

Výdobytek svobody – jak osobní, tak vlastnické – pak představoval zásadní předpoklad pro formování sociálně i myšlenkově nového typu rolníka. Tento

² K otázkám mentality venkovanů mezi tradicí a modernitou v české historiografii blíže především práce Františka KUTNARA: *Tvář české vesnice v minulosti*, Praha 1942; *Paměti sedláka Josefa Dlaska*, Praha 1941; *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu*, 1948; *Pokroková generace rolnictva z doby po zrušení poddanství*, Sociologie a historie zemědělství 39, 1966, s. 39–52. K mentálnímu rozměru společenské modernizace viz zvláště práce Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005; Týž: *Peníze a společnost. Několik sond do vztahů mezi tradiční mentalitou a společenskou modernizací v české národní společnosti 19. století*, in: Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 18–55.

³ K proměnám venkovské společnosti ve sledovaném období nověji Pavel KLADIWA, *The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914 (A preliminary outline of the issue)*, in: *Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století* 26, 2018, č. 1, s. 1–29. K sociálnímu vývoji viz Ernst BRUCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 2001, s. 266 a následující; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1750–1850*, *Český časopis historický* 105, 2007, s. 809–857; Alice VELKOVÁ, *Transformations of rural society between 1700–1850*, in: *Historica. Historical sciences in the Czech republic* 13, 2008, s. 109–158.

⁴ K okolnostem zrušení poddanství nověji Jiří MALÍŘ, *1848 „Vítězi revoluce v habsburské monarchii byli sedlák a byrokrat“*, in: *Osmičky. Osudová výročí českých a československých dějin končící na jednu číslici*, Praha 2018, s. 133–179. Ivo CERMAN, *Zrušení poddanství – zrození občana?*, in: *Habsburkové 1740–1918. Vznikání občanské společnosti*, Praha 2016, s. 395–408. Ze starších titulů týkající se hospodářských základů roku 1848 Jiří RADIMSKÝ, *Zemědělská krise před sto lety*, *Časopis Matice moravské* 68, 1948, s. 328–351.

⁵ František KUTNAR, *Tvář české vesnice*, s. 29; Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVOVÁ: *Hans Kudlich (1823–1917). Cesta života a mýtu*, Ostrava 2012, zvláště s. 57–79. Zde též příslušná novější literatura.

rolník nového věku byl, jak výstižně napsal František Kutnar, přes všechna omezení sebevědomý, vzdělaný, ekonomicky víceméně nezávislý a plně začleněný do procesu rozvoje kvalitativně nové společnosti.⁶ Na procesu šíření myšlenek, které přispívaly k vytváření svobodného a emancipovaného rolníka jako nového sociálního typu, se výraznou měrou podílely organizace a média, jež byly spojeny s nově nastupující občanskou společností, a staly se jejími nejvlastnějšími zprostředkovateli. Na venkově nový typ vztahů mezi lidmi i novou kulturní i hospodářskou skutečnost utvářely především nově budovaná samospráva, spolkový život a periodický tisk.

Zároveň je třeba podotknout, že proces šíření myšlenek rolnické emancipace nebyl nijak anonymní. Na venkově byl utvářen konkrétními osobnostmi, takže můžeme mluvit o nástupu generace pokrokových hospodářů, kteří se začínají jasně projevat již od 50. let 19. století. Nejednalo se však o většinu venkovské společnosti. Šlo o svého druhu „kreativní minoritu“, která svými názory vytvářela venkovskou „avantgardu“, ukazující ostatním spoluobčanům na venkově hospodářský i společenský pokrok. Právě tito jedinci byli hlavními hybateli sociálního dění a hospodářské emancipace venkova českých zemí. Z anonymity dnes tyto výjimečné osobnosti vystupují mimo jiné na stránkách hospodářských periodik, vydávaných od 50. let 19. století v Čechách a v následujícím desetiletí i na Moravě.⁷

V následující studii se pokusíme především naznačit mechanismy, jakými byly na venkově šířeny modernizační impulsy. Budeme si všimát především role, jakou v modernizaci venkova sehrávaly nově zakládané hospodářské spolky. Ty totiž představovaly, společně s hospodářským tiskem, minimálně do 70. let 19. století hlavní zdroj impulsů směřujících k modernizaci rurálního prostředí. Sdružovaly rolníky i inteligenční vrstvy, které měly zájem o zlepšení poměrů na venkově. Právě v hospodářských spolcích se sdružovali ti, jimž šlo o vytvoření emancipované vrstvy rolníků. Již dobovou společností byly hospodářské spolky považovány za nejpřirozenější prostředky k povznesení venkovských vrstev.⁸ Aktivita hospodářských spolků byly zároveň úzce propojeny s hospodářským tiskem, kde nacházíme řadu informací o činnosti hospodářských společností, takže je dobový tisk často jediným dokladem jejich fungování. Na následujících stranách se pokusíme sledovat základní témata, která byla hospodářským tiskem

⁶ František KUTNAR, *Diskuse o zemědělském vzdělávání rolnictva v desetiletí po zrušení poddanství*, in: Vědecké práce zemědělského muzea 21, 1981, s. 161–185.

⁷ O generaci pokrokových hospodářů, nastupujících v 50. letech 19. století blíže František KUTNAR, *Diskuse o zemědělském vzdělávání*, s. 42–43; Christoph STÖLZL, *Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859*, München – Wien 1971, s. 46 a následující.

⁸ „Spolky hospodářské jsou nejpřirozenější cestou k povznesení stavu rolnického; zde každý zkušenost svou a své názory uveřejňuje a vyměňuje – zde vyřizují se otázky pro rolníky důležité tak, že můžeme směle říci: spolky hospodářské jsou pro nás tím co školy pro naši mládež.“, in: Hospodář moravský, ročník II, číslo 4 z dubna 1864.

a hospodářskými spolky traktována, i metody šíření hospodářské osvěty na venkově. Téma budeme sledovat v širším kontextu vývoje moravských hospodářských spolků. Konkrétní vhodné příklady pak budeme volit především z aktivit doposud nezpracovaného postřelmovského hospodářského spolku, který patřil k početně menším z nich.

Tradice zemědělských spolků spadá již do období vlády Marie Terezie a Josefa II., kdy se stát pokoušel v návaznosti na rozvoj merkantilistických a kamentalistických myšlenek učinit první zřetelné kroky k organizované racionalizaci a modernizaci zemědělské produkce. Tyto společnosti, formované na zemské bázi, se zaměřovaly primárně na racionalizaci velkostatkářského zemědělství a sdružovaly na přísně výběrovém principu zástupce velkostatků a vzdělaných vrstev (především učitelů a duchovních). Na modernizaci poddanského hospodářství měly ale tyto společnosti jen okrajový vliv. Na Moravě byla založena v roce 1770 K. k. Gesellschaft für Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde (c. k. *Moravsko-slezská společnost pro zvelebení orby, přírodovědnosti a vlastivědy*), v téže roce došlo k založení slezské K. k. Agriculturs-Gesellschaft im Herzogthum Schlesien (*Královské slezské zemědělské společnosti*) a v Čechách v roce 1769 K. k. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues und der freyen Künste im Königreich Böhmen (*C. k. Společnost pro orbu a svobodná umění v Království českém*), v roce 1789 přejmenované na K. k. Ökonomisch-Patriotische Gesellschaft im Königreich Böhmen (*C. k. Vlastenecko-hospodářská společnost v království českém*).⁹

Z hlediska sledovaného tématu je podstatné, že v souvislosti s politickými událostmi roku 1848 vydalo nově založené ministerstvo orby v listopadu 1848 instrukci, která odstartovala reorganizaci dosavadních zemědělských společností a otevřela možnost zakládání jejich filiálék.¹⁰ Záměr by zjevný: Rozšířit členskou základnu a zemědělský pokrok přenést i mimo sféru vlastního velkostatku, a tím uchránit rolnická hospodářství hrozícímu úpadku vyplývajícího z nekonkurenceschopnosti. Vláda se totiž oprávněně obávala, že rolníci, navyklí na tradiční postupy zemědělských prací a svou mentalitou konzervativní, nebudou schopni bez znalosti nových zemědělských postupů a techniky adaptace na nové podmínky po zrušení patrimoniálního systému.

⁹ K tomuto typu hospodářských společností blíže Karel VLČEK, *Podíl učených zemědělských společností na vývoj zemědělské ekonomiky*, Časopis pro dějiny venkova 26, 1939, s. 173–184; Marek VAŘEKA, *Role učených společností v procesu modernizace zemědělství v Rakouském Slezsku 1742–1848*, in: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 31, 2017, s. 13–20; Týž: *Proces modernizace zemědělství v Rakouském Slezsku v letech 1742–1848*, Ostrava 2018; Ivo BARTEČEK, *Moravskoslezská společnost pro zvelebení orby, přírodovědnosti a vlastivědy a Christian d'Elvert*, in: Historická Olomouc. Sborník příspěvků ze symposia, zaměřený k problematice dějin olomoucké univerzity, Olomouc 1998, s. 263–268.

¹⁰ Václav ČERNÝ, *První ministerstvo zemědělství v Rakousku 1848–1853*, Praha 1923.

Z hospodářského hlediska nepřestával být v zemědělské výrobě ani po roce 1848 hegemonem velkostatek, který byl i v druhé polovině 19. století hlavním motorem modernizace zemědělství.¹¹ Tento trend byl zjevně nastartován již v období osvícenského absolutismu a po roce 1848 byl náskok velkostatku umocněn vysokými finančními částkami, které bývalé vrchnosti získaly od někdejších poddaných v rámci procesu vyvazování z poddanství. Získané finance majitelé velkostatků investovaly jak do zemědělského podnikání, tak i mimo něj.¹² Rolníci, kteří byli zatíženi vyplácením vyvazovacích dávek i rostoucími daněmi, se od poloviny 19. století ocitli pod dvojím tlakem: Jednak pod konkurenčním tlakem kapitálově silnějšího a technicky neporovnatelně vyspělejšího velkostatku, tak pod tlakem levněji vyrábějící ciziny, v této obě reprezentované obilnářskými Uhrami, od přelomu 60. a 70. let 19. století také Spojenými státy americkými. Příliv levného uherského obilí silně zasáhl právě rolnická hospodářství na Moravě, ve kterých obilí tvořilo v polovině 19. století zcela dominantní plodinu. Rolnická hospodářství, ze kterých se ztrácely volné finance, jen těžce nacházely cestu k technologicky novým zemědělským postupům. To bylo vysoce umocněno tradičním rolnickým konzervativismem a nedůvěrou v novoty. Navíc je nutné připočíst i zdražování pracovní síly a drobení usedlostí poté, co jejich dělení legalizoval zákon.¹³

V letech 1849–1850 došlo k reorganizaci původních hospodářských společností v Praze i v Brně, přičemž u obou nové stanovy předpokládaly vytvoření sítě filiálních (okresních) hospodářských spolků – pozdějších hospodářských jednot. Záměr byl přitom ambiciózní – jen v Čechách mělo být založeno na 12 krajských a okolo dvou stovek filiálních hospodářských spolků. Skutečnost však byla v realitě neoabsolutismu 50. let 19. století odlišná. Zvláště v Čechách byl záměr zřizovat tyto spolky provázen nedůvěrou politických orgánů, které k jejich zakládání nepřistupovaly právě vstřícně. V průběhu 50. let bylo ale nakonec v Čechách povoleno devatenáct filiálních hospodářských spolků, a to převážně v jazykově českých oblastech. Filiální hospodářské spolky byly totiž poměrně snadno kontrolovatelné a v žádném z těchto spolků netvořili rolníci vůdčí sílu.¹⁴ Na Moravě

¹¹ K otázce modernizace velkostatkářského podnikání názorně např. Milan HLAVÁČKA, *Modernizace velkostatků Jiřího Kristiána knížete Lobkowicze v druhé polovině 19. století*, in: Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání v českých zemích v 18. – 19. století, Ostrava 2008 s. 121–128.

¹² K tomu blíže Milan MYŠKA, *Šlechta v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na prahu buržoasní éry. Hospodářská aktivita české aristokracie a tzv. „kapitalistická modernizace“*, Časopis Slezského muzea, série B – vědy historické 36, 1987, s. 45–66.

¹³ František KUTNAR, *Zemědělská technika na Hané v šedesátých letech 19. století*, in: Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie III., Praha 1956, s. 123–141, zde s. 124–125. Na příliv levného obilí si rolníci opakovaně stěžují i v zápisech ze zasedání hospodářských spolků.

¹⁴ Jaroslav KABEŠ, *Počátky hospodářských spolků v Čechách 1848–1855*, Časopis pro dějiny venkova 23, 1936, s. 135–143, zde s. 141; Christoph STÖLZL, *Die Ära Bach in Böhmen*,

byla situace obdobná, v období neoabsolutismu zde vzniklo prvních devět filiálních hospodářských spolků. Po roce 1859 pozorujeme v souvislosti s liberalizací politických poměrů v celých českých zemích citelný nárůst zakládání tohoto typu spolků.

Všechny filiální hospodářské spolky byly až do konce 60. let 19. století úzce spjaté s mateřskými společnostmi. Filiálky oznamovaly spolkovým centrálám povinně konání valných hromad i jejich program, zasílaly zápisy z jednání a fakticky konzultovaly všechny významnější kroky. Spolková ústředí na oplátku koordinovala aktivity jednotlivých poboček, nabízela možnost účasti na hospodářských výstavách apod.¹⁵ Předsedové filiálních spolků byli obligatorně členy výboru mateřských společností. Celkově však vazby mezi ústředím a pobočkami postupně slábly, což způsobilo jejich postupné osamostatňování. Jasně náznaky k decentralizaci přinesla na Moravě diskuse k novým stanovám Moravsko-slezské společnosti v roce 1869, která urychlila přetváření filiálek do samostatných hospodářských jednot a jejich následný početní růst.¹⁶

V průběhu 50. let 19. století tedy sledujeme první vlnu zakládání filiálních hospodářských spolků. Iniciátory vzniku těchto spolků byli výhradně úředníci (ať již úředníci velkostatků, tak státní správy), kteří zároveň představovali nemalou část členské základny. Zvláště účast úředníků velkostatku byla důležitá, neboť velkostatek představoval i do budoucna inkubátora zemědělských inovací. Sociální složení těchto spolků bylo ale celkově velmi pestré. Zahrnovalo vedle úřednictva především maloměstské vrstvy (řemeslníky, obchodníky a továrníky), duchovní a učitele. Samotní rolníci však v této fázi ve filiálních hospodářských spolcích představovali zpravidla jen menšinu, v některých případech až podivuhodně zanedbatelnou.¹⁷ František Kutnar uvažoval o tom, že pokrokovější selští hospodáři pronikali do tohoto typu spolků snadněji v německých krajích, a to z toho důvodu, že jednací řečí filiálních spolků byla v této rané fázi častěji němčina.¹⁸ V 50. letech tedy filiální hospodářské spolky ještě nemohly, byť vznikaly v maloměstském prostředí, pro svůj program získat masovou podporu širších

s. 41–43; František KUTNAR, *Pokusy o sociálně politickou aktivitu rolnictva v Čechách za Bachova absolutismu*, Historický sborník 18, 1971, s. 71–84, zde s. 75.

¹⁵ Christian D'ELVERT, *Geschichte der k.k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde mit Rücksicht auf die bezüglichlichen Cultur-Verhältnisse Mährens und Österr. Schlesiens*, Brünn 1870, přílohy s. 51–56; Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-kvasická (1861–1912)*, Chropyně 1997, s. 48–49.

¹⁶ Hospodář moravský, ročník VII, číslo 9 a 10 z 31. května 1869 – *Hospodářská naše společnost mateřská a její tak zvané filiálky*.

¹⁷ Ještě v roce 1863 bylo z 374 členů znojemského filiálního hospodářského spolku 13 příslušníků vysoké šlechty, 117 úředníků šlechtických velkostatků, 51 kněží, 26 učitelů, 118 řemeslníků, obchodníků a úředníků a pouze 32 starostů a zástupců venkovských obcí. Emil JENERÁL, *Znojemský hospodářský spolek v letech 1857–1873*, in: Ročenka okresního archivu ve Znojmě 1990, Znojmo 1992, s. 76–80.

¹⁸ Kutnar, František, *Pokusy o sociálně politickou aktivitu*, s. 75.

venkovských vrstev.¹⁹ Tyto první hospodářské spolky, byť bylo jejich cílem mimo jiné i hospodářské povznesení rolníků, tedy představovaly především spolky honoračního typu.

Druhá vlna zakládání hospodářských spolků přichází v 60. letech 19. století, kdy dochází ještě před vydáním spolčovacího zákona k masovému zakládání spolků všeho druhu, sice primárně v prostředí maloměst, ale stranou nezůstávají na Moravě ani vyspělejší vsi. Rolníci začínají být poměrně rychle vtahováni do spolkové činnosti a v řadě případů již tvoří nejen pasivní, ale též aktivní součást členské základny. Jen v letech 1861–1868 byly na Moravě založeny dvě desítky filiálních hospodářských spolků. Filiální hospodářské spolky obvykle sídlily v okresních městech (např. Olomouc, Šumperk, Znojmo, Uničov, Nový Jičín atd.), avšak některé spolky vznikly z rozličných důvodů mimo tato správní centra.²⁰ To se týká např. proslavených Záhlinic (1861), Paskova (1862), Postřelmova (1863) či Tovačova (1865), kde spolky vznikly zpravidla v souvislosti s působením místních organizačně silných osobností. Právě zahušťující se síť hospodářských spolků, které sídlily blízko venkovskému člověku, usnadňovala modernizaci venkovského prostředí.

Z hlediska vlastní působnosti se teritoriální záběr filiálních okresních hospodářských spolků nemusel krýt a obvykle ani nekryl se správními hranicemi politických okresů. Bylo poměrně běžné, že největší hospodářské spolky sdružovaly rolníky z celého kraje – např. olomoucká hospodářská jednota fakticky nejen z oblasti Hané, ale i jedince z území celé Moravy a dokonce i z Čech a Slezska.²¹ Ale i menší hospodářské spolky běžně svou působností přesahovaly prostor správních hranic politických okresů. Např. šumperský hospodářský spolek působil v německojazyčných obcích sousedního zábřežského okresu, postřelmovský hospodářský spolek zase pronikal do českojazyčných obcí šumperského okresu. Přes tyto přesahy mezi filiálními hospodářskými spolky obvykle nepanovala citelnější konkurence a o členy se „nepřetahovaly“, byť si sami vůdčí představitelé těchto spolků vytvářeli představu o teritoriální působnosti.²² Mnohem více však vnímali společný cíl a snažili se o spolupráci, a to poměrně dlouho i přes národ-

¹⁹ 1850 Moravec (okres Žďár nad Sázavou), Třebíč, Moravská Třebová, Mikulov, 1852 Tišnov, 1856 Znojmo, 1857 Jihlava, 1859 Šumperk, 1859 Jevíčko. Antonín VERBÍK, *Počátky zemědělských spolků na Moravě*, Časopis Matice moravské 89, 1970, příloha I.

²⁰ Např. Filiální hospodářský spolek měl původně vzniknout na severozápadní Moravě v sídle politického okresu – v Zábřehu. Nakonec byl založen v sousedním Postřelmově údajně z toho důvodu, že „*obec zábřežská filiálku tuto v Zábřeze trpěti nechtěla*“. Zajímavé je to především z toho důvodu, že se na vzniku spolku výrazněji podílela zábřežská inteligence. Hospodář moravský, ročník II., číslo 7 z května 1864.

²¹ K teritoriálnímu původu členů olomouckého filiálního hospodářského spolku viz. Hospodář moravský, ročník V., číslo 7 z 15. dubna 1867 – *Seznam údů hospodářské filiálky Olomoucké*.

²² Zdeněk FIŠER, *Hospodářský spolek v Tovačově na počátku své existence (1865–1870)*, in: Sborník státního okresního archivu v Přerově 1995, s. 88–89.

nostní vyhraňování. Přes deklaraci češtví/němectví (resp. příslušné jazykové přínaležitosti), která v tomto typu spolků proběhla již v průběhu 60. let 19. století, byly vůdčí osobnosti zemědělského pokroku na Moravě jako např. Jan Rudolf Demel, František Skopalík či Karel Kandus, nakloněny kooperaci.

Vůbec se ukazuje, že hospodářské spolky byly schopny vytvořit komunikačně čile propojenou síť, díky které zajišťovaly podporu plánovaným aktivitám, sdělovaly si zkušenosti s dodavatelem osiva, hnojiv apod. Zástupci hospodářských spolků mezi sebou nejen korespondovali, ale také se osobně navštěvovali a vzájemně se podporovali.²³

Co se týče impulsů pro zakládání hospodářských spolků, i nadále byli významnými iniciátory především příslušníci inteligence (zvláště duchovní, učitelé, lékaři či hospodářští úředníci), nicméně v 60. letech 19. století již v některých případech sehrávali významnou úlohu i samotní rolníci. Např. u zrodu proslavené záhlinicko-kvasické hospodářské jednoty stála postava fenomenálního zemědělského modernizátora, rolníka a pozdějšího politika Františka Skopalíka (1822–1891), u postřelmovského spolku zase rolníka, dopisovatele Kodymových Hospodářských novin a Hospodáře moravského, starosty a propagátora moderního selského zemědělství Petra Kvapila. Avšak i tyto výjimeční rolníci potřebovali zpravidla ve svých počátcích pomoci (Skopalík od podnikatele Emanuela Proskowetze, Kvapil od zábřežského učitele Kašpara Pivody apod.) a i ve spolkových výborech nalezneme nezanedbatelné množství příslušníků inteligence.²⁴

Z hlediska členské základy se stali rolníci oproti situaci v 50. letech 19. století v hospodářských spolcích výraznou sociální skupinou, v řadě případů dominující. Jednalo se, alespoň podle informací z dobového tisku, primárně o činné hospodáře, kteří také aktivně usilovali o zlepšení svého postavení a kteří se zároveň chtěli o své zkušenosti podělit s ostatními. Vedle hospodářských úředníků a zaměstnanců velkostatku pozorujeme v hospodářských spolcích nezanedbatelné zastoupení kněží a učitelů.²⁵ Právě tyto pro venkov zásadní nositelé vzdělanos-

²³ Některá tato setkání měla symbolický význam. Např. na konci května 1882 zavítali na Moravu zástupci hospodářských jednot z Čech, kteří mířili navštívit spřátelené jednoty v Olomouci, Kroměříži a Přerově. Již na zábřežském nádraží měli čeští činovníci připraveno slavnostní uvítání, kdy členové postřelmovského hospodářského spolku u vlaku zapěli píseň Kde domov můj a povolali delegaci Nazdar. Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

²⁴ K záhlinicko-kvasické hospodářské společnosti podrobně Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-kvasická (1861–1912)*, Chropyně 1997; Zdeněk FIŠER, *František Skopalík a počátky Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické*, Časopis Matice moravské 110, 1991, s. 253–270.

²⁵ Je však zajímavé, že v některých případech si úředníci velkostatku udržovali od hospodářských spolků distanc, jako v případě paskovského filiálního hospodářského spolku. Andrea Pokludová toto zjištění dává do souvislosti se snahou o odstup od nacionalizující se spolkové činnosti. Viz Andrea POKLUDOVÁ, *Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu: významný aktér v modernizaci a aktivizaci rolnictva v letech 1862–1914*, Časopis Matice moravské, v tisku.

ti, kteří z velké části sami pocházeli z venkovských a maloměstských vrstev, reprezentovali ve velké míře zároveň i osoby, které často sami hospodařily. Zvláště rozbohem dobového hospodářského tisku je zřejmé, že se kněží a učitelé často zabývali včelařením a sadařstvím, někteří venkovští kněží dokonce rozuměli i samotnému polnímu hospodářství a zapojovali se do dobové diskuse o něm.²⁶

Lze také konstatovat, že se v případech okresních hospodářských spolků jednalo o spolky s poměrně početnou členskou základnou. K největším na Moravě náležel olomoucký filiální hospodářský spolek (v polovině 60. let disponoval více než sedmi sty členy), dále novojičinský (v polovině 60. let kolem 450 členů), filiálka záhlinicko-kvasická (v první polovině 60. let se počet členů pohyboval od tří do více než čtyř set) či v Novém Městě na Moravě (po polovině 60. let více než pět set členů). I menší hospodářské spolky, jako např. v Postřelmově, Fulneku, Tovačově či Velehradě, ale neměly zpravidla méně než sto členů. Podle výpočtů Antonína Verbíka mobilizovaly tyto spolky v 60. letech 19. století, tedy ještě před jejich přetvářením do hospodářských jednot, okolo 12.000 moravských rolníků, což rozhodně není zanedbatelný počet.²⁷ Význam zemědělských spolků vzrůstal i v následujících dekádách, což dokládá početní růst členstva zemědělských spolků.²⁸

Zásadním problémem spolků byla v některých případech značná fluktuace členů, což vycházelo ze skutečnosti, že na rozdíl od živnostenských a obchodních organizací (živnostenská společenstva, obchodní a živnostenské komory) se jednalo o společnosti organizované na ryze dobrovolné bázi. Rolník se tedy mohl zcela svobodně rozhodnout, zda se stane členem hospodářského spolku, nebo zůstane neorganizován.²⁹

Členství v hospodářských spolcích bylo dvojího typu: čestné, které bylo vyhrazeno osobám, jež chtělo vedení spolku odměnit za zásluhu o činnost spolku

²⁶ Např. Na olomoucké hospodářské výstavě v roce 1864 byl oceněn za vystavené zeli kooperátor z Nákla Ludvík Koller, za jetel štěpánovský farář Fučík a domašovský farář Stahala za včelí úl. K sociálnímu složení korespondentů Kodymových Hospodářských novin provedl zasvěcenou sondu František KUTNAR, *Pokroková generace rolnictva z doby po zrušení poddanskví*, in: *Sociologie a historie zemědělství* 39, 1966, s. 41–43.

²⁷ K početní základně i k základní charakteristice přehledně: *Hospodář moravský*, ročník II, číslo 5 z května 1864; Antonín VERBÍK, *Počátky zemědělských spolků na Moravě*, *Časopis Matice moravské* 89, 1970, s. 226–252.

²⁸ V polovině 90. let sdružovaly všechny typy zemědělských spolků v Čechách přes 108 000 členů (z toho přes 63 000 osob z české jazykové oblasti), na Moravě téměř 30 000 členů (z toho více než 22 000 osob v českojazyčných spolcích). Viz: Antonín VERBÍK, *Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století*, *Hospodářské dějiny/Economic History* 1, 1978, s. 89–120, zde s. 99.

²⁹ Na přelomu 40. a 50. let se sice objevily návrhy na zřízení zemědělských komor jako institucí uznaných státem, ale nedošlo k jejich realizaci. František KUTNAR, *Diskuse o zemědělském vzdělávání*, s. 180–181.

nebo o povznesení zemědělství,³⁰ a řádné, které bylo spojeno s platbou ročního členského poplatku. Ten sice nebyl vyměřen v nijak horentní výši – zpravidla činil jeden zlatý za rok – ale pro některé rolníky působil odrazujícím způsobem. V archivních záznamech je zjevné, že i poměrně zámožní rolníci žádali o osvobození od placení členských příspěvků.³¹ Počet členů filiálních hospodářských spolků zpravidla kolísal, v některých případech i dosti silně, což však bylo typické i pro další spolky působící v tomto období ve venkovském prostředí.

Ke krizím či rozpadům byly náchylné především menší filiální hospodářské spolky, které se nemohly opřít o natolik početnou členskou základnu, která by eliminovala zásadní personální problémy. Ty mohly mít dočasný, ale také trvalý charakter. Dva příklady demonstrující obě eventualy: V případě tovačovského filiálního spolku, který patřil k menším a vznikl v roce 1865, o jeho činnosti po roce 1870 toho mnoho nevíme. Po založení hospodářské jednoty v Prostějově v roce 1875 se tovačovský spolek s prostějovským spojil.³² V případě postřelmovského filiálního spolku došlo k prokazatelné krizi ve druhé polovině 70. let. Po více než deseti letech aktivit se činnost spolku dostala do útlumu, v roce 1875 měl již jen 45 přispívajících členů a jmění ve výši pouhých 15 zlatých 17 krejcarů, v roce 1877 přestali na schůzce chodit i členové výboru a spolek fakticky nefungoval. Teprve v roce 1881 byla činnost spolku znovuobnovena. Podle dobového zápisu požádalo o obnovení činnosti mnoho místních rolníků, kteří následně zcela dominovali i v řídicích strukturách spolku. V roce 1882 se spolek po projednání nových stanov transformoval do okresního hospodářského spolku zábřežského se sídlem v Postřelmově a sdružoval více než 150 členů. Postřelmovský hospodářský spolek pak pokračoval v činnosti až do roku 1905. Tehdy bylo jeho sídlo přeloženo do centra okresu, kde byla ustavena nová Hospodářská jednota okresu zábřežského.³³

Vedení filiálních hospodářských spolků sestávalo standardně z předsedy, místopředsedy, jednatele, pokladníka a z členů výboru společnosti. Počet členů výborů silně kolísal a v moravských hospodářských spolicích se pohyboval kolem poloviny 60. let 19. století v rozmezí 4–16 členů. Na postech předsedů nacházíme

³⁰ Např. filiální hospodářský spolek v Postřelmově jmenoval v průběhu 60. let čestnými členy zemědělské modernizátory Františka Horského a Jana Rudolfa Demla a majitele bludovského panství hraběte Karla ze Žerotína a hraběnku Gabrielu ze Žerotína. Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1. Obdobná snaha poctit čestným členstvím spolkům nakloněné majitele velkostatků a významné hospodářské modernizátory je patrná i v dalších hospodářských spolicích. Viz: Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-kvasická*, s. 71–72.

³¹ Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

³² Zdeněk FIŠER, *Hospodářský spolek v Tovačově*, s. 93. Srv. *Hospodář moravský*, ročník IX., číslo 9 a 10 z 31. května 1871 – *Hospodářská jednota Tovačovská*.

³³ Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářská jednota okresu zábřežského, inv. č. 1; Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

v tomto období především velkostatkáře, hospodářské úředníky, duchovní, ale ve dvou případech také rolníky (Paskov, Postřelmov).³⁴

Z hlediska pozdějšího národnostního rozrůžňování nehrála národnostní otázka ještě u spolků v 50. letech 19. století žádnou významnější roli. Svým charakterem se jednalo o spolky utrakvistické, které se ale v průběhu 60. let 19. století začaly jazykově diferencovat.³⁵ Tato jazyková diferenciacce měla často i demonstrativní charakter.³⁶ Jazykové vyhraňování však nebránilo na Moravě minimálně do konce 60. let 19. století věcné spolupráci mezi českojazyčnými a německojazyčnými hospodářskými spolky na Moravě. To je konec konců znatelné účasti česky i německy mluvících obyvatel na masových tzv. polních kázáních, která měla ve spojení s náboženskými slavnostmi šířit mezi venkovany masovou osvětu, či na hospodářských výstavách.³⁷ Prospěšná hospodářská spolupráce však byla od 70. let 19. století stále více zastihována nacionálním vyhraňováním a i hospodářské spolky, zřetelně především v jazykově smíšených oblastech, se postupně stávají výraznými oporami národních hnutí.³⁸

Z hlediska vlastních aktivit se filiální hospodářské spolky soustředily primárně na šíření hospodářské osvěty mezi rolníky. Základním úkolem bylo tedy šíření zemědělského pokroku slovem i příkladem. Představa zakladatelů filiálních hospodářských spolků byla taková, že jako jsou děti vychovávány ve školách, tak rolník nabývá svého zdokonalování pouze vyměňováním vzájemných zkušeností na společných schůzkách. Jen snahou o hospodářský pokrok si rolníci zajistí blahobyť, po kterém každý člověk touží. Pouze tak se osvědčí s ohledem

³⁴ Hospodář moravský, ročník II., číslo 5 z května 1864.

³⁵ K roku 1864 na Moravě aktivně působilo deset filiálních hospodářských spolků s jednací řečí českou (resp. českomoravskou či českoslovanskou), šest spolků s jednací řečí německou a pět užívalo obojího jazyka. Hospodář moravský, ročník II., číslo 5 z května 1864.

³⁶ Např. v roce 1867, tj. čtyři léta po svém založení, postřelmovský hospodářský spolek vrátil zpět okresnímu úřadu německy psaný dopis s tím, že při jednání se spolkem má být užita mateřská řeč. Okresní úřad námitku zjevně respektoval a následná korespondence se již odehrávala v češtině. Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

³⁷ Krásně lze toto konstatování demonstrovat na příkladu fulnecké hospodářské výstavy v roce 1867, jak o ní píše Jan Rudolf Demel: „*Dle ruchu nynější doby byl by našinec v německém Fulneku očekával jakous velkolepou výstředně národní demonstraci zahalenou do roucha výstavy hospodářské. Ten z nás ale, kdo celou výstavu pojal s předpojatostí, zmýlil se velice a ku potěšení srdce svého přesvědčil se, že němečtí podnikatelé výstavy moudrým zařízením celé výstavy se zdrželi všeho novomódního křiklounství a hleděli přísně ku věci.*“ Hospodář moravský, ročník VI., číslo 19 a 20 z 31. října 1868, s. 78–79. Na příkladu severozápadní Moravy Petr POPELKA, *Proces české národní aktivizace na severozápadní Moravě do první světové války*, Historica Olomucensia 2019, v tisku.

³⁸ To lze konec konců velmi dobře sledovat na hospodářském tisku. Hospodář moravský byl až do ukončení svého vydávání v roce 1871 periodikem primárně hospodářsko osvětovým, které bylo přes zřejmé jazykové a národní ukotvení nekonfliktní. Na něj navazující periodikum Pozor se začalo postupně od hospodářské osvěty posouvat směrem k politice, až se z něho záhy stal nacionálně ostře vyhraněný, populistický list.

národního hospodářství jako řádní vlastenci a s ohledem na svůj vlastní blahobyt jako řádní otcové rodin. Výsledkem mělo být vytvoření nového rolnického stavu, který bude vzdělaný a bude schopen konkurovat výtečným hospodářům v Belgii, Anglii či Německu.³⁹

Činnost filiálních hospodářských spolků byla mnohostranná, vytvářela často multiplikační efekt a reprezentanty hospodářských spolků lze považovat za skutečné nositele společenské i hospodářské modernizace venkovského prostoru. Jádrem spolkových aktivit lze sledovat ve třech spojitých rovinách: 1. v oblasti praktických osvětových prezentací pro rolníky, besed, přednášek či rolnických výstav; 2. v oblasti distribuce tiskových médií ve venkovské společnosti a vytváření specializovaných knihoven a 3. v oblasti podpory hospodářského školství, individuálního hospodaření (nákup šlechtěného osiva i plemenného dobytka) i společného zemědělského a průmyslového podnikání (vytváření hospodářských družstev, akciových společností apod.). Stranou nelze ani ponechat významný společenský dopad existence těchto spolků. Vedle ryze hospodářské problematiky, která tvořila jádro spolkové činnosti, nelze pominout ani podporu školských či tzv. obranných spolků, a to zvláště od přelomu 70. a 80. let 19. století.

Základní aktivizační metodou všech hospodářských spolků, která se ukázala být ve vztahu k rolnickému hospodaření jako neefektivnější, byla praktická prezentace. Filiální hospodářské spolky často organizovaly prakticky zaměřené besedy, přednášky či výstavy. Důraz při všech těchto aktivitách byl kladen na šíření empirických poznatků, což se ukázalo být pro změnu na venkově zažitých postupů jako nejúspěšnější. Rolník totiž věřil především tomu, co shledal jako již vyzkoušené a co si mohl takřkajíc osahat. Hospodářské inovace musely být prezentovány jako již ověřené, přinašející kýžený efekt a výnos.⁴⁰

Základní formou šíření nových poznatků bylo od počátku existence hospodářských spolků konání schůzí – tzv. „valných hromad“. Tyto schůze probíhaly zpravidla na různých místech v obvodu působnosti spolku a program byl uzpůsoben tak, aby co nejvíce oslovil místní hospodáře. Obvykle probíhaly ve slavnostním duchu zpravidla ve vyzdobeném místním hostinci. Alespoň v počátcích působení hospodářských spolků se začínalo bohoslužbou v kostele (později již právy o bohoslužbách v souvislosti se spolkovými schůzemi absentují) a následně jednání, na něž byl vstup volný, se již týkalo ryze praktických témat. K účasti byli vybízeni nejen hospodáři, ale také jejich manželky.⁴¹ Protože pro venkovský svět byla rozhodující názornost diskutovaných problémů, často byly spolkové

³⁹ Hospodář moravský, ročník I., číslo 3 z července 1863.

⁴⁰ V tomto směru působil pro moravské prostředí velmi inspirativně František Horský z Horskýsfeldu, se kterým byla v kontaktu řada moravských hospodářských činovníků.

⁴¹ K průběhu spolkových schůzí mnoho materiálu k dispozici ve zprávách v *Hospodáři moravském*. Srv. pro Hospodářský spolek v Paskově Andrea POKLUDOVA, *Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu*, v tisku; K průběhu schůzí u postřelmovského filiálního hospodářského spolku Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

schůze organizovány formou tzv. polních kázání, kdy se účastníci seznamovali s technikou a s novými postupy přímo v terénu.

Tématika přednášek pořádaných filiálními hospodářskými spolky byla skutečně různorodá.⁴² Z dochovaných zpráv v odborném tisku i v archívních dokumentech vyplývá, že z tematického hlediska dominoval problém zemědělské půdy a jejího zlepšování. Bylo tomu nesporně proto, že půda byla v tradiční venkovské mentalitě chápána jako nejvyšší hmatatelná hodnota a základní životní jistota. Pokusy o zlepšování vlastností půdy bylo spojeno jak se zaváděním nové zemědělské techniky, tak nových zemědělských postupů, souviselo s ní pěstování nových plodin a v neposlední řadě také diskuse o restrukturalizaci půdního fondu. Velká pozornost byla věnována také otázkám modernizace chovu dobytka a v souvislosti s tím také problému zajištění dostatku píce.⁴³

Zavádění mechanizace do rolnických hospodářství reprezentuje téma, které bylo setrvale předmětem přednášek, praktických prezentací a článků i inzerce v novinách určených pro venkovského čtenáře. V průběhu 40. – 60. let 19. století se přitom objevuje řada nových zemědělských strojů, které zefektivňovaly orbu, setí, sklizeň i zpracování zemědělských produktů.⁴⁴ Limitem pro zavádění jakékoliv mechanizace však byly relativně vysoké pořizovací náklady, které si mohli dovolit zpočátku jen větší rolníci, kteří již navíc začali racionálně hospodářit.⁴⁵ Pro rolníky, kteří se soustředili na tradiční pěstování obilí bez zohlednění nových postupů, případně obhospodařovali pouze menší výměry půdy, byly investice do zemědělské techniky vzhledem ke klesajícím cenám obilí výrazně

⁴² Základní analýzu pro 50. a 60. léta 19. století provedl Antonín VERBÍK, *Počátky zemědělských spolků na Moravě*, Časopis Matice moravské 89, 1970, s. 243–246.

⁴³ V tomto ohledu je zcela výstižný např. program první valné hromady postřelmovského hospodářského spolku uskutečněné v září 1863, který věrně odráží širokou paletu otázek, řešených hospodářskými spolky. Spolek řešil následující otázky: 1. Jakých vad se dopouštějí hospodáři z našeho okolí při připravování hnoje; 2. Jakým způsobem je možné opatřit si dostatek píce; 3. Je možné v našem okolí s úspěchem pěstovat řepku?; 4. Jaké stroje jsou pro našeho rolníka nejpříjemnější a nejpřiměřenější? Kterých se již užívá a s jakým úspěchem?; 5. Jakých prostředků má využít rolník našeho věku ke zdokonalení ve svém povolání a k povznesení rolnického stavu? *Hospodář moravský*, ročník I., číslo 4 ze srpna 1863.

⁴⁴ František KUTNAR, *K problematice ořebné techniky v době Bachova absolutismu*, in: Vědecké práce Československého zemědělského muzea 6, 1966, s. 157–172; Týž: *K problematice setové a sklizňové techniky v době Bachova absolutismu*, in: Vědecké práce Československého zemědělského muzea 7, 1967, s. 83–107; Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KU-BAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 278–285.

⁴⁵ Faktem je, že pokrokoví rolníci zavádí pod vlivem aktivit hospodářských spolků do svého hospodaření nové stroje poměrně záhy. Tak např. v roce 1863 předseda postřelmovského hospodářského spolku píše o instalaci nového, vodou poháněného stroje na tření lnu. V roce 1867 pak píše o tom, že pořízení Garettova seciho řádkového stroje uspořil až $\frac{3}{4}$ měřice obilí na jednu míru pole. *Hospodář moravský*, ročník I., číslo 5 ze září 1863 – *Z Postřelova. Stroje hospodářské*; *Hospodář moravský*, ročník V., číslo 6 z 31. března 1867 – *Upřímná rada k mým pánům spolurolníkům*.

ztížené.⁴⁶ Problém vysokých pořizovacích nákladů zemědělské techniky se často řešil tak, že techniku zhotovovali formou malovýroby zámečníci či kováři. Na tyto místní výrobce pak v některých případech upozorňoval a doporučoval je i tisk s tím, že mnozí tito malovýrobci vyspělejší zemědělskou techniku nejen napodobovali, ale i sami zdokonalovali. Řešením, které se posléze prosazuje s myšlenkou družstevního podnikání, bylo společné zakupování dražší zemědělské techniky (především mlátiček) obecními družstvy. Nicméně větší rolníci prosazující nové trendy v zemědělství uváděli, že se investice do strojů velmi rychle vrací. Např. secími stroji se mělo na osivu ušetřit tolik, že se některým rolníkům stroj zaplatil již první rok. Na dvou žerotínských panských dvorech ušetřili zavedením Garretových secích strojů tolik, že se tím zaplatilo v prvním roce hned šest secích strojů.⁴⁷

Právě filiální hospodářské spolky organizovaly na venkově praktické ukázky, které měly rolníkům ukázat úspěšnost nových metod hospodaření. Např. filiální hospodářský spolek v Postřelmově navázal ihned po svém ustavení v roce 1863 kontakt s přední osobností hospodářského pokroku v Čechách Františkem Horským z Horskýsfeldu a požádal jej o zapůjčení jím navržených hospodářských strojů, k čemuž také došlo.⁴⁸ Následně byla pro místní rolníky na spolkových schůzích v roce 1864 v Postřelmově a také v následujícím roce v Chromči na Šumpersku připravena výstava zemědělských strojů a nářadí spojená s jejich praktickým předvedením. V Postřelmově si rolníci mohli prohlédnout na patnáct zemědělských strojů a navštívili též hospodářství předsedy spolku Petra Kvapila, kde předseda prezentoval vzorně založené hnojiště. Stihli si také v nedalekém Kolšově prohlédnout zemědělské stroje pachtýře zdejšího dvora a člena výboru hospodářské společnosti Jana Krále, který umožnil zájemcům stroje vyzkoušet. Na akci, které se podle informací v Hospodáři moravském účastnilo na 130 rolníků, se oralo několika typy ruchaдел, vláčelo se novými branami, selo se několika typy secích strojů apod. Účastníci si v následujícím roce v Chromči mohli prohlédnout vedle zemědělské techniky také umělé zavlažované louky při místním panské dvoře hrabat Žerotínů, které měly po nákladných melioracích neuvěřitelné výnosy.⁴⁹

Pokročilejší formou, jakou prezentovat nové zemědělské stroje, plodiny i šlechtitelské úspěchy, se staly hospodářské výstavy. Jejich uspořádání však vy-

⁴⁶ František KUTNAR, *Zemědělská technika na Hané*, s. 123–141.

⁴⁷ *Hospodář moravský*, ročník V., číslo 13 a 14. z 31. července 1867, s. 53.

⁴⁸ K Horskému jako hospodářskému inovátorovi nejnověji Eduard KUBŮ – Jiri ŠOUŠA, *Z vrchnostenského úředníka podnikatelem. Agrární komplex Františka Horského – příklad rodinného podnikání šedesátých a sedmdesátých let 19. století*, in: Milan Hlavačka (ed.), *Rodinné podnikání v moderní době*, Praha 2018, s. 119–140.

⁴⁹ Pro ilustraci: jestliže před úpravami luk sklídili maximálně dvě fůry sena, po úpravách a pohnování to bylo 12 – 15 vozů. *Hospodář moravský*, ročník II., 1864, květnové číslo; *Hospodář moravský*, ročník III., číslo 7 z července 1865; *Hospodář moravský*, ročník III., číslo 8 ze srpna 1865.

žadovalo mnoho organizačních sil i odpovídající zázemí, a proto zdaleka ne každá hospodářská společnost si troufla hospodářskou výstavu uspořádat. Již v průběhu 50. let sice uspořádaly některé filiální hospodářské spolky drobné výstavy, éra větších zemědělských výstav uspořádaných hospodářskými společnostmi přichází až v následujících dekádách.⁵⁰ V průběhu 60. a 70. let 19. století se setkáváme s první vlnou hospodářských výstav, které byly uspořádány především většími filiálními hospodářskými společnostmi.⁵¹

První zemědělskou výstavou celozemského charakteru byla na Moravě výstava uspořádaná olomouckým filiálním hospodářským spolkem v říjnu 1864 v areálu střelnice. Zpravodaj k ní dodal, že se poprvé mohli návštěvníci přesvědčit, k čemu taková výstava je. Rozptýlila prý všeobecné mínění, že cizinci z Ameriky či Asie budou vystavovat cizokrajné plodiny a stroje, které budou pouze k podívané. Naopak – všichni mohli seznat, že se vystavují výhradně tuzemské plodiny, zvířata a stroje, a že se za koně, obilí, ale i za chléb a máslo rozdávají čestné odměny, a tím se oceňující vynikající dovednosti zdejších hospodářů. Celkem se aktivně výstavy účastnilo 157 vystavovatelů, především z olomouckého, litovelského a přerovského okresu. Že se jednalo o akci, která výrazně aktivizovala vlastní rolnictvo, svědčí fakt, že mezi vystavovateli jasně převažovali samotní rolníci – pouze v šesti případech se jednalo o zástupce velkostatků. Jednalo se zároveň o akci národnostně smíšenou – přibližný podíl českojazyčného a německojazyčného obyvatelstva mezi vystavovateli činil přibližně 2 : 1.⁵² V pozdějších letech význam zemědělských výstav narůstá a s tím i počet vystavovatelů i návštěvníků. Pro srovnání: Na druhé hospodářské výstavě v Kroměříži, uspořádané v roce 1872, se již podílelo téměř 500 vystavovatelů a akci dokonce podpořila vláda nečekaně vysokou dotací 2500 zlatých.⁵³ Na druhou stranu se o výstavy pokusily i menší hospodářské spolky, které nedostatky kompenzovaly zvýšeným entuziasmem.⁵⁴

V souvislosti se zásadním zemědělským tématem – přechodu od tradičního trojhonného systému ke střídavému hospodaření – propagovaly hospodářské

⁵⁰ Již dříve zemědělské výstavy organizovali někteří podnikatelé spojení se zemědělským sektorem – např. v roce 1858 uspořádal v Kvasicích Emanuel Proskowetz v areálu kvasického cukrovaru výstavu pro rolníky z širokého okolí. Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-kvasická*, s. 46.

⁵¹ Jen namátkou: 1963 Nový Jičín, 1864 Olomouc, 1865 Kroměříž, 1868 Fulnek, 1872 Kroměříž, 1876 Paskov, 1876 Nový Jičín

⁵² Zpráva o výstavě hospodářské. Hospodář moravský, ročník II., číslo 10 – příloha

⁵³ Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-kvasická*, s. 79.

⁵⁴ Na fulnecké hospodářské výstavě v roce 1868 se mělo účastnit poměrně málo menších rolníků, zato „*pilněji k tomu hleděl řemeslník, který se neobávaje, že jeho dílo přísně nepatří do výstavy hospodářské, zápasil se v boji o odměnu. Byly vystaveny zde hodiny na věž, píáno, soukna, plátno, dřevěné záclony do oken, mýdlo, voskařské výrobky, cihle a hliněné roury, břídlíce, pastě na myši, řezby, ornát, umělé kvítí, kamna, pární železna.*“, Hospodář moravský, ročník VI., číslo 19 a 20 z 31. října 1868, s. 78–79.

spolky i odborný tisk přechod od tradičního pěstování obilnin k pěstování nových plodin, především pak píce, cukrové řepy, řepky olejky či kukuřice.⁵⁵ Pěstování uvedených plodin se úspěšně rozvíjelo již od 60. let 19. století i na rolnických hospodářstvích. Např. v roce 1863 propagovali činovníci postřelmovského hospodářského spolku pěstování řepky s tím, že jsou s ní na severozápadní Moravě dobré zkušenosti. Mělo se jednat o ekonomicky zajímavou plodinu, jejíž výhodou bylo, že se sklízela před žněmi a rolník tak mohl získat zavčas dostatek hotových peněz.⁵⁶

Ještě v 60. letech 19. století však bylo naprosto převažující plodinou pěstovanou na moravských polích obilí.⁵⁷ To přitom představovalo v tradiční společnosti plodinu s výrazným symbolickým významem, neboť bylo spojeno s pečením chleba – základní potraviny, která měla i svou liturgickou roli. Mít dostatek obilí znamenalo v tradiční evropské společnosti netrpět hladem a hojná úroda obilí představovala východisko pro ostatní životní jistoty. Pěstování obilí ale začalo být v souvislosti s dlouhodobým propadem cen obilnin, zvláště pak žita a ova, v 50. letech 19. století nerentabilní, a rolníci byli hospodářskými spolky i tiskem motivováni k přechodu na pěstování píce, okopanin a vůbec plodin, které skýtaly možnost průmyslového využití. Pěstování těchto plodin mělo přinést hospodářům vyšší zisky než tradiční obilnářství, a to jak v souvislosti s chovem dobytka, tak s nově budovanými zpracovatelskými kapacitami, především cukrovary.⁵⁸ Obilí i nadále tvořilo významnou část rostlinné produkce, avšak hospodářské spolky usilovaly o racionální obilnářství za použití kvalitního osiva. Spolky proto objednávaly různé vzorky obilnin, často i ze zahraničí.⁵⁹

Nejvyspělejší hospodáři začali pod vlivem modernizačního úsilí filiálních spolků a tisku dokonce pokusně pěstovat plodiny, které pro rolnická hospodářství nebyla typická. Z tisku 60. let 19. století víme o tom, že se na řadě míst Moravy konaly pokusy s pěstováním chmele, a to i v oblastech, které se později produkci chmele nijak neproslavily, např. na severní Moravě.⁶⁰ Obdobné pokusy se udály s pěstováním moruší a chovem bource morušového, a to jak v oblastech jižní, tak střední Moravy. Vize bohatého zisku spojeného s dodávkami hedvábnické suro-

⁵⁵ „*My rolníci jsme až dosud větším dílem sami obilnáři; ale málo jest z nás dobytkáři! A to proto, že každý si hledí jen naprat stodolu pšenici, rži atd.; a málo se věnuje rostlinám pícním pro dobytek svůj, a jestli někdo z nás někdy také si trochu burgině nasází, tož ji vozívá do cukrárny, dost' za laciný peníz, a dobytek svůj nechá třeba nouzi trpěti.*“, *Hospodář moravský*, ročník II., číslo 1 z ledna 1864 – *Upřímná rada ctěným pánům hospodářům našim.*

⁵⁶ *Hospodář moravský*, ročník I., číslo 5 ze září 1863.

⁵⁷ K vývoji rostlinné výroby na Moravě v druhé polovině 19. století: Eduard ALBERT, *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*, Praha 1970, s. 97–159.

⁵⁸ *Hospodář moravský*, ročník IV., číslo 7 z 15. dubna 1866 – *Hospodářské úvahy časné.*

⁵⁹ Na počátku 80. let např. postřelmovský hospodářský spolek zajišťoval zaslání vzorků ova a ječmene z Holštýnska od probsteiského spolku ve Fahren.

⁶⁰ *Hospodář moravský*, ročník IV., číslo 2 z 31. ledna 1866.

viny do Vídně se však nenaplnila a chov bource morušového se na Moravě v mavo-
sovějším měřítku neujal.⁶¹ V této době se však experimentovalo i s dalšími rostli-
nami, např. s vínem či s tabákem. Naopak některé tradiční významné plodiny
v průběhu druhé poloviny 19. století výrazně ustupují do pozadí, jako např. konopí.
Jiné tradiční plodiny si však svůj význam podržely i nadále. V hornatých ob-
lastech, jako např. na Vysočině nebo na severní Moravě (zvláště podhůří Jesení-
ků) hospodářské spolky propagovaly pěstování lnu. Na rozdíl od minulosti však
měli místní rolníci využívat kvalitních odrůd lnu z Pobaltí či Ruska, případně
kvalitních domácích horských odrůd, a využívat nových postupů při sklizni lnu
i jeho zpracování. Za tímto účelem se některým spolků podařilo dokonce pozvat
zahraniční odborníky.⁶² Jsme dokonce svědky toho, že u některých hospodář-
ských spolků (např. šumperského či postřelmovského) byly celé schůze věnová-
ny problematice pěstování a následného zpracování této plodiny.⁶³

Samotný přechod na náročnější střídavé hospodaření však probíhal vyjma
nejúrodnější oblasti jen pozvolna.⁶⁴ Pokrokoví hospodáři poukazovali na výrazné
zvýšení zemědělských výnosů, a nejednalo se jen o možnost obdělávat veškerou
ornou půdu. Relativně nejrychleji docházelo k zatlačování úhoru oséváním píci-
nami a okopaninami. Zastaralé úhorové hospodaření bylo nejrychleji opuštěno
v úrodných oblastech (např. oblasti Hané či Moravské brány), kde vysoká bonita
půdy umožňovala bezproblémovou rotaci plodin. Úhor byl však potlačen např.
i v podhůří Jeseníků či na Dražanské vysočině. Nejvíce úhoru zůstávalo na počát-
ku 70. let 19. století na Českomoravské vrchovině či v Jeseníkách (více než 18%
orné půdy) a v Karpatech (více než 15%).⁶⁵

Proces zavádění střídavého hospodaření však nebyl v žádném případě pro-
cesem jednoduchým, obzvláště v oblastech méně úrodných nebo dokonce hor-
ských. Již v 60. letech 19. století se sice začal princip střídavého hospodaření
vedle úrodných oblastí Hané prosazovat také na severní Moravě, ale téměř vý-

⁶¹ Emil JENERÁL, *Znojemský hospodářský spolek*, s. 78; *Hospodář moravský*, ročník VII., číslo 13 a 14 z 31. července 1869 – *Sázejme moruše!*; Tamtéž, ročník VII., číslo 17 a 18 z 30. září 1869 – *Jak lze lásku k pěstování moruší získati a toto užitečné hospodářské od-
větví rozšířiti*

⁶² Např. v samotném závěru roku 1868 přijel na pozvání filiálního hospodářského spolku v Postřelmově Belgičan Wateynne, aby zde pohovořil o významu správného namáčení lnu a provedl praktickou ukázkou na flekače a v této souvislosti byly předvedeny vzorky různě upraveného lnu. Na téže schůzi byla prezentována ukázkou speciálního druhu ječmene coby vý-
borného osiva.

⁶³ Např. valná hromada postřelmovského filiálního spolku z listopadu 1866 se věnovala přípravě polím pro pěstování lnu a jeho správné sklizni. *Hospodář moravský*, ročník IV., číslo 7 z 15. dubna 1866. Dále též *Hospodář moravský*, ročník V., číslo 2 z 31. ledna 1866 – *O zvele-
bení lnářství*.

⁶⁴ K prosazování střídavého hospodaření v českých zemích bližší Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC (eds.), *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, s. 147–149.

⁶⁵ Eduard ALBERT, *Ekonomika moravského zemědělství*, s. 144.

hradně mezi většími rolníky, a i ti s ním měli nemálo starostí.⁶⁶ Pro zdejší zeměděle byly ještě principy střídavého hospodaření mlhavé, a jak píše v roce 1864 zábrzežský učitel Kašpar Pivoda, samo slovo „střídavé“ není mnohým rolníkům zřejmé.⁶⁷ Dokonce i z vyspělejších severomoravských vsí (např. ze Zvole) byl slyšet ještě v polovině 60. let 19. století hlas, že zde o střídavém hospodaření doposud nikdo neslyšel.⁶⁸ Samostatný problém, který byl dlouho diskutován i na stránkách odborného tisku, pak představoval správný osevní postup v rámci střídavého hospodaření. Problém počátečního prosazování střídavého hospodaření spočíval v nepravidelném střídání plodin, ve vyšších nárocích na obdělávání okopanin, požadavky na ustájení a chov většího množství dobytka, na nákup strojového vybavení, ale také na koncentraci pozemkové držby.⁶⁹

S otázkou zavádění střídavého hospodaření a s intenzifikací chovu dobytka souvisela i otázka přeměny obecních pastvisk na racionálně obhospodařované obecní louky. Na Moravě byly stále obce, kde hospodáři po polních pracích vyháněli dobytek na chudou obecní pastvu, přicházeli tak o hnůj a sami ještě museli nakupovat mléko od jiných. Tento stav však byl již mnohými chápán jako anachronický a pokrokovější rolníci prohlašovali, že by nehnali dobytek na obecní pastvu ani za peníze. Existovaly však i vzorové příklady. Např. již v první polovině 60. let 19. století bylo obecní pastvisko v severomoravské Leštině přeměněno na louku, která ročně vynášela téměř neuvěřitelných 800 zlatých. Obec tak mohla díky tomu zaplatit nejen všechny obecní přírážky k dani, ale dokonce si mohla za zbylé peníze dovolit opravit obecní cesty.⁷⁰

Od počátku 60. let 19. století tak vzrůstá úsilí o racionální využívání luk. Zvláště v regionech, které měly dobré předpoklady pro chov dobytka, se začínají prosazovat základní principy meliorace. A nejednalo se zdaleka jen o zemědělská centra. Např. na severní Moravě se již v 60. letech díky působení postřelmovského hospodářského spolku setkáváme na některých loukách rolníků severozápadní Moravy, nepochybně po vzoru racionálního využívání luk na žerotínských velkostatech, s odvodňováním přemokřených luk, s umělým zavlažováním luk suchých a s jejich pravidelným hnojením. Velkým propagátorem pokrokového lučního hospodaření byl předseda postřelmovského hospodářského spolku Petr Kvapil, který téměř každou schůzi upozorňoval na výhody racionálního lučního hospodaření. Díky jeho radám začali někteří hospodáři skutečně louky upravovat, přičemž udávali až trojnásobný výnos sena oproti starému způsobu hospodaření.

⁶⁶ Např. postřelmovský Petr Kvapil přiznává, že při „opravách svého hospodářství si nikdy tolik hlavy nenalámal, jako při zavádění střídavého hospodářství, a to nejvíce při setí rži.“ Hospodář moravský, ročník II., číslo 1 z ledna 1864 – *Upřímná rada ctěným pánům hospodářům našim.*

⁶⁷ Hospodář moravský, ročník II., číslo 8 z října 1864 – *Řeč p. místopředsedy Pivody o střídavém hospodaření.*

⁶⁸ Hospodář moravský, ročník III., číslo 1 z ledna 1865, s. 6.

⁶⁹ František KUTNAR, *Zemědělská technika na Hané*, s. 132.

⁷⁰ Hospodář moravský, ročník II. číslo 4 z dubna 1864.

Dobře udržovaná louka se mohla stát základem pro intenzifikaci chovu dobytka, prodejem sena a trávy mohl rolník získat okamžité peníze a navíc omezením dovozu dobytka ze zahraničí se zamezovalo šíření dobytčího moru.⁷¹

Zájem o luční hospodaření úzce souvisí s jedním ze základních znaků modernizace rolnického hospodaření ve druhé polovině 19. století – s intenzifikací chovu dobytka. Jestliže se již od poloviny 18. století na šlechtickém velkostatku klade důraz na chov velkého množství dobytka, který byl navíc provázen dovozem ušlechtilých plemen (u hovězího dobytka z alpských zemí či z Holandska, u ovcí proslavené Merino) a šlechtitelskou činností, u rolnických hospodářů byla situace zcela opačná. Rolníci neměli o chov dobytka zájem, což souviselo s řadou faktorů – s mizivou plemennou péčí, se špatnou úrovní lučního hospodaření a s celkovým nedostatkem krmiva. Náskok velkostatku v chovu dobytka byl na Moravě obrovský.⁷² Na tento handicap a neracionální chov dobytka v rolnických hospodářstvích začaly od 60. let stále intenzivněji upozorňovat hospodářské spolky i příslušný tisk. V tomto směru se však odehrávala jen pozvolná změna, která byla podporována primárně zemskými příspěvky na pořizování obecních býků a zakládáním dobytkařských družstev. Jistou změnu podnítily i samotné spolky, neboť máme informace o skutečnosti, že samy hospodářské spolky zakupovaly plemenné býky či kance. Samotné zlepšení péče o chov dobytka provázela také diskuse o nutnosti zkvalitnění přípravy píce a především o nutnosti zavádění řezacích strojů.⁷³

Na moravském venkově jako velké a zásadní téma hospodářští činovníci diskutovali problematiku hnojení, které považovali za klíč k hospodářské modernizaci a citelnému zvýšení produktivity polního i lučního hospodářství. Hnojení totiž bylo až do poloviny 19. století zcela nedostatečné a činovníci hospodářských spolků chtěli naučit rolníky správně zacházet se stájovým hnojem. Šlo o projev nového vnímání půdy, jejíž vlastnosti nejsou jednou provždy dané, ale kterou lze racionálním hospodařením vylepšovat.

Nejpřirozenějším a nejlevnějším prostředkem, který byl zároveň plně v rukou samotných hospodářů, bylo zřizování hnojišť a správné hnojení polí i luk. Někteří rolníci dokonce zřizovali vzorná hnojiště, která pak sloužila sousedům pro inspiraci. Hospodářští modernizátoři se snažili rolníkům ukázat, že hnůj může jejich hospodaření výrazně zefektivnit a že se nejedná o odpad, o který by rolník neměl jevit zájem.⁷⁴ A nešlo pouze o propagaci užití stájového hnoje. Velká

⁷¹ Krásný příklad výnosů z udržovaných luk dává postřelmovský hostinský A. Grolich – Hospodář moravský, ročník II., číslo 2 z února 1864 – *Jakým způsobem mohly by se louky v okolí Jedelském (u Šilperka) zvelebiti?*

⁷² František KUTNAR, *Zemědělská technika na Hané*, s. 134–138.

⁷³ Hospodář moravský, ročník I., číslo 8 z prosince 1863; Hospodář moravský, ročník VIII., číslo 5 z 10. ledna 1870, s. 38.

⁷⁴ Hospodář moravský, ročník IV., číslo 9 z 15. května 1866 – *Jichu, hospodáři, ze statku svého nenechávej odtékati*; Hospodář moravský, ročník IV., číslo 10 z 30. května 1866.

pozornost byla věnována také užití různých alternativ, jako např. importovaného guána, kostní moučky či kalů.⁷⁵ Později, zvláště od 70. a 80. let, se hospodářské spolky začínají intenzivně zajímat také o aplikaci nově vyvíjených průmyslových hnojiv. Spolky nejen zjišťovaly, jaké zkušenosti s těmito novými hnojivy jsou, ale pro své členy tato hnojiva hromadně objednávaly.⁷⁶

Valné hromady, tj. schůze hospodářů, na nichž se činovníci hospodářských jednot pokoušeli o osvětu, nesla zpočátku své ovoce pouze u dosti omezeného okruhu rolníků, zvláště v méně vyspělých oblastech se jednalo spíše o jedince. Hospodářské spolky proto hledaly formy, jakými oslovit širší spektrum venkovské society, a byly přitom poměrně akceschopné. Jeden z příkladů skýtá i sledovaný postřelmovský hospodářský spolek: Jeho představitelé píší v červnu 1869 Janu Rudolfu Demlovi, že dosavadních schůzí se účastnil jen skromný počet účastníků a spolek hledá „vydatnější“ prostředky pro svou osvětovou činnost.⁷⁷ Přišli tedy s návrhem uspořádat na hradě Brničko slavnostní polní kázání – tj. velké shromáždění, na kterém by promluvili o zásadních tématech učitelé přerovské hospodářské školy a sám Deml. Deml jako termín navrhl 5. 7. – svátek Cyrila a Metoděje, tj. hlavních zemských patronů Moravy. Po povolení akce okresním hejtmanstvím byl do obcí v širokém okolí distribuován tištěný program. Celá akce byla hodnocena jako velmi povedená. Do organizace byla zapojena širší veřejnost, na výzdobě obce a hradní zříceniny se podílelo mnoho dobrovolníků. Účast na táboře byla hojná nejen ze širšího venkovského zázemí, ale organizátoři poznamenali, že mnoho účastníků přišlo i „z německého Šumperka“. Celkový počet účastníků by politickými orgány odhadnut na 4000 osob a průběh tábor byl hodnocen jako zcela poklidný.⁷⁸

Hospodářské spolky ze své podstaty měly zájem aktivizovat venkovské hospodáře nejen pro individuální modernizaci zemědělské výroby, ale cestu k blahobytu na venkově spojovaly s podporou společných hospodářských aktivit. Tento důraz na společný hospodářský zájem se projevoval porůznu: od prostého zakoupení společné spolkové mlátičky či jiného nákladného stroje či zařízení,

⁷⁵ Hospodář moravský, ročník IV., číslo 3 z 15. února 1866 – *O kostech*; Hospodář moravský, ročník IV., číslo 13 a 14 z 5. října 1866 – *O hnojivu z výkalů zvířecích a lidských*; Hospodář moravský, ročník V., číslo 15 z 15. srpna 1867 a číslo 16. z 31. srpna 1867 – *O guanu*.

⁷⁶ Např. Postřelmovský hospodářský spolek objednával na počátku 80. let hromadně hnojivou sůl z továrny firmy Erlach und Poll v německém Ebensee. Vagon hnojivé soli (100 centů) stál nemalých 235 zlatých, což členové výboru spolku považovali za akceptovatelnou cenu. Spolek také pro své členy objednal hnojivou sádku od opavské firmy Alfred Rassel. Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

⁷⁷ Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov, inv. č. 1.

⁷⁸ Témata, která na shromáždění byla prezentována, můžeme chápat jako ta nejaktuálnější: Jaký prospěch má rolník z rozšíření chovu dobytka a co je k tomu zapotřebí? Jak může rolnictvo mezi sebou šířit osvětu a vzdělanost? Státní okresní archiv Šumperk, fond Hospodářský spolek Postřelmov inv. č. 1; Jan JANÁK, *Táborové hnutí na Moravě v letech 1868–1874*, Časopis Matice moravské 77, 1958, s. 290–324, zde s. 304–305.

přes kolektivní plemennou péči po zakládání rolnických peněžních ústavů a podporou společného podnikání, ať již akciového, nebo později i družstevního.

Základním východiskem pro hospodářskou emancipaci rolníků i pro jejich potencionální podnikatelské záměry byla schopnost shromáždit dostatek volného kapitálu, resp. možnost zisku výhodného úvěru. Záložny měly otevřít venkovanům možnost dosáhnout na úvěr bez nutnosti vysokého zadlužení u lichvářů. Již v průběhu 60. a 70. let 19. století hospodářské spolky proto masivně podporovaly zakládání rolnických záložen. Období přelomu 60. a 70. let 19. století se neslo ve znamení bezprecedentní hospodářské konjunktury, která dle Jiřího Štaifa zásadním způsobem zasáhla do světa venkovanů. Ti začali zjevně překonávat ve vztahu k penězům tradiční mentální mantinely.⁷⁹ Jestliže tzv. občanské záložny vznikaly již od přelomu 50. a 60. let 19. století primárně pro řemeslníky a živnostníky v prostředí měst (zvláště úspěšné byly ty, které měly vazby na městskou samosprávu), rolnické záložny vznikají jen s mírným zpožděním právě od druhé poloviny 60. let 19. století.⁸⁰ Tyto organizace sice představovaly v prvé řadě instituce umožňující hospodářské povznesení venkovských a maloměstských vrstev, zároveň však umožňovaly spolufinancování široké palety kulturních, školních či národních aktivit.⁸¹

Programově zakládání tohoto typu finanční institucí propagoval na Moravě především již zmiňovaný Jan Rudolf Demel. Jeho výchozí tezí bylo, že pokud má rolnictvo efektivně podnikat a hospodařit, musí mít především dostatek peněz. S tím úzce souvisel jeho záměr budovat nový typ samostatných rolnických záložen, které měly poskytovat výhodný úrok a usnadňovat společné podnikání. Roku 1868 se Demelovi podařilo získat úřední schválení vzorových stanov rolnických záložen a tyto stanovy vydal pro větší popularizaci tiskem v *Hospodáři moravském*.⁸² Následně pozorujeme vlnu zakládání těchto institucí, kdy došlo jen do roku 1873 (tj. do vydání družstevního zákona) na Moravě k založení 52 rolnic-

⁷⁹ K tomu blíže Jiří ŠTAIF, *Peníze a společnost. Několik sond do vztahu mezi tradiční mentalitou a společenskou modernizací v české národní společnosti 19. století*, in: Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 18–55, zde především s. 20–29.

⁸⁰ K zakládání záložen blíže František WELZL, *Dějiny záložen a ostatního družstevního podnikání na Moravě do roku 1885*, Praha 1937; Jan HÁJEK, *Počátky a rozmach českého záloženského hnutí ve třetí čtvrtině 19. století*, *Hospodářské dějiny – Economic History* 12, 1984, s. 265–320; Jan JANÁK, *Počátky moravských záložen a uvěřování průmyslu do roku 1873*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C34*, 1987, s. 71–81.

⁸¹ K otázce souvislosti hospodářské a národní emancipace např. Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ (eds.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o národní emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011; Jan HÁJEK – Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ (eds.): *O hospodářskou národní državu: úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, Praha 2009.

⁸² *Hospodář moravský*, ročník IV., číslo 1 z 15. ledna 1868 – *Návrh stanov záložny rolnické*.

kých záložen. Ve správních radách (či výborech) těchto peněžních ústavů přitom zasedala řada členů hospodářských společností.

Rolnické záložny představovaly zvláště na venkově instituce, které měly dalekosáhlý význam a přinášely obvykle i výrazný multiplikační efekt. Uvedu pouze jeden příklad: Rolnická záložna v severomoravském Postřelmově, která vznikla jako jedna z prvních na Moravě již v roce 1868, věnovala v roce 1876 celkem 40 zlatých na místní školu a půjčkou podpořila nákup knih pro zdejší knihovnu. V polovině 90. let 19. století financovala založení družstva pro chov hovězího dobytka, v roce 1896 stála u zrodu mlékařského družstva a v roce 1900 financovala výstavbu družstevního lihovaru. Stala se tedy základem družstevního podnikání místních rolníků.⁸³

Sít' záložen, která začala úspěšně shromažďovat drobný kapitál, byla tedy základní oporou následného zakládání rolnických akciových podniků. Hospodářský zisk záložen nebyl tezaurován ve státních papírech či spekulacích akciích, ale jejich pravý význam se měl projevit v podpoře podnikání, což se do vypuknutí hospodářské krize v roce 1873 také dařilo. K tomu ale měly prostředky především kapitálově silné rolnické záložny, na Moravě zvláště v oblasti Hané. V hospodářsky vyspělých oblastech Moravy se tak dařilo zakládat již od 60. let 19. století rolnické akciové podniky potravinářského průmyslu (např. cukrovary ve Vrbátkách, Holici, Litovli, dále sladovny v Příkazech, Prostějově a Kojetíně, a konečně také pivovary – úspěšný litovelský pivovar a méně úspěšný v Lošticích).⁸⁴ V hospodářsky méně vyspělých oblastech se efekt záložen ve vztahu ke kolektivnímu podnikání projevil poněkud opožděně, především pak ve spojitosti s rozvojem družstevního podnikání.⁸⁵

Aktivity hospodářských spolků byly korunovány nejen individuálními úspěchy hospodářů, kteří se rozhodli vydat cestou modernizace svého zemědělského hospodaření, nebo vydařenými výstavami, besedami či mítinky zaměřenými na hospodářskou osvětu rolnického stavu. Je zcela logické, že časté apely na vzdělávání rolníků se promítly i v podpoře vzniku institucí, které nabízely rolníkům vzdělání. Jelikož již existuje řada prací, které pojednávají o vývoji zemědělského vzdělávání v českých zemích, omezíme se zde pouze na několik postřehů týkajících se vztahu hospodářských spolků a vzdělávání.⁸⁶

⁸³ František KRAVÁČEK, *Rolnická záložna v Postřelmově (ke 125. výročí jejího založení)*, Severní Morava 64, 1992, s. 33–42.

⁸⁴ František KRAVÁČEK, *Počátky podnikatelské aktivity českého rolnictva na Moravě (zejména na Hané)*, in: České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami. Sborník příspěvků z celostátní vědecké konference, Uherské Hradiště 1992, s. 71–78.

⁸⁵ Viz: Richard FISCHER, *Česká svépomoc hospodářská na severní Moravě*, Praha 1902.

⁸⁶ K zemědělskému vzdělávání blíže např. Zdeněk ČERNOHORSKÝ, *Dějiny zemědělského školství v Československu*, Praha 1980; František KUTNAR, *Diskuse o zemědělském vzdělávání*, s. 161–183; Gustav NOVOTNÝ, *Hospodářské neboli zemědělské školství v českých zemích od konce osmnáctého do počátku dvacátého století*, in: *Zemědělské školství, výzkum*

Vzdělávání bylo hodnotou, jež byla zmiňována téměř při každém jednání hospodářských spolků i v nemalé části příspěvků otiskovaných v hospodářském tisku. Vzdělávání rolníků bylo pokládáno za klíč ke skutečné emancipaci, nezbytný nástroj k zajištění prosperity zemědělského hospodaření. Vzdělání však nebylo v rolnickém prostředí chápáno pouze ve významu školní výuky. Byly v prvé řadě zdůrazňovány různé formy mimoškolního vzdělávání, s nimiž jsme se již seznámili a které zprostředkovávaly právě hospodářské spolky (exkurze, výstavy, četba hospodářské literatury, spolkové schůze hospodářských společností apod.). Ty byly považovány pokrokovými rolníky za jakési školy pro dospělé. Specifickou a novou formou šíření inovací v rolnické prostředí byly v 19. století kurzy podávané tzv. kočujícími učiteli.⁸⁷ Rolníky však nezajímaly pouze jednorázové akce určené pro generaci aktivně hospodařících, za neméně důležité byla považována příprava generace teprve nastupujících. Myšlenky, aby se na národních školách, které byly dostupné úplně všem, děti seznamovaly se základy hospodářské vědy, vyzněly naprázdno. Bylo proto přirozené, že požadavky na zřizování rolnických hospodářských škol vycházely od 50. let 19. století primárně z hospodářských společností, a to jak v Čechách, tak i na Moravě.⁸⁸

Pro moravské prostředí je charakteristické mírné opoždění oproti Čechám, první rolnická škola byla na Moravě založena teprve v roce 1865 v Přerově, a to společným úsilím olomouckého a záhlinicko-kvasického filiálního hospodářského spolku. Na správu i nákladech školy se podílely oba spolky rovným dílem, což nebyla žádná zanedbatelná položka (řádově tisíce zlatých) a mohly si ji dovolit

a osvěta jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století, Uherké Hradiště 2004, s. 243–264.

⁸⁷ Tzv. kočovné přednášky se v předlitavském prostoru objevily poprvé v závěru 60. let 19. století, a to podle osvědčeného německého vzoru. Jednalo se o přednáškové cykly (tzv. polní kázání), které byly realizovány tzv. kočovnými (či kočujícími) učiteli, což byli jak učitelé primárních či odborných škol, tak lidé z praxe (lékaři, veterináři, právníci, úředníci apod.). Kočovní se tito učitelé nazývali proto, že s jedním či více tématy praktického rázu objížděli více míst, zpravidla podle předem vymezeného rajónu. Tyto přednášky byly financovány jak ze zemských, tak i spolkových prostředků (v tomto případě bývaly alespoň částečně subvencovány zemí či ministerstvem orby). Zatímco pro většinu kočovných učitelů se jednalo o poměrně zajímavý vedlejší příjem, pro některé to bylo hlavní povolání. V závěru 19. století stáli kočující učitelé působili v okresech, v nichž nebyly hospodářské školy; tito učitelé po nich jezdili a prakticky celoročně přednášeli. Ostatní okresy byly přiděleny učitelským silám hospodářských škol. Někteří kočovní učitelé se ve své době výrazně proslavili, jako např. mlékárenský odborník a propagátor zakládání družstevních mlékáren na Moravě Jan Věnceslav Pavelka (1856–1931). Blíže *První zpráva o činnosti českého odboru zemědělské rady pro markrabství moravské*, Brno 1899, s. 18 a následující. Viz též Petr KADLEC, *Základní aspekty institucionalizace zemědělského vzdělávání ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století – příklad rakouského Slezska*, v tisku. *Hospodář moravský*, ročník V., číslo 23 z 15. prosince 1867 – *O školách pro další vzdělávání rolnické mládeže a o kočujících učitelích jakož o prostředcích pro vzdělávání a poučení rolnictva*.

⁸⁸ František KUTNAR, *Diskuse o zemědělském vzdělávání*, s. 171–173.

jen finančně velmi stabilizovaná uskupení. I v případě dalších hospodářských škol, jejichž vznik byl iniciován hospodářskými spolky (např. Nový Jičín či Místek), bylo financování (pokud škola nebyla postátněna) velmi složité a spolky se snažily všemožně získat příspěvky také od ministerstva orby, od zemského výboru apod. Problémem se ukázal být počáteční malý zájem rolníků a přerovská škola tak zápasila s malým počtem žáků, na čemž se podílela i nákladovost studia, činící cca 120 zlatých na rok. Na konci 19. století byly náklady spojené se studiem odhadovány dokonce na 800 – 1000 korun za školní rok (Nový Jičín), což nebyla rozhodně nijak zanedbatelná položka. Např. přerovský ústav tak úspěšně absolvovalo v prvním desetiletí pouze 88 žáků, což ale nijak nevybočuje z celkově nižší návštěvnosti i dalších rolnických škol v počátečním období existence.⁸⁹ Rolnické školy tak získaly minimálně v počátečním období punc určité exkluzivity a ve venkovském prostředí byly vnímány spíše jako školy pro syny velkostatkářů.⁹⁰

Na Moravě nastala ve druhé polovině 60. let éra zakládání okresních hospodářských škol. Je přitom typické, že se na vzniku těchto škol, stejně jako v pozdějších desetiletích, zásadním způsobem podílely právě filiální hospodářské spolky – Ivančice 1866, Nový Jičín 1866, Velké Meziříčí 1867, Šumperk 1867, Znojmo 1868. Do první světové války vznikla na Moravě i díky úsilí hospodářských spolků síť zemědělského školství, zahrnující tři zemské střední hospodářské školy (Přerov, Nový Jičín a Klášterní Hradisko), šest nižších rolnických škol s celoročním provozem a 35 nižších hospodářských škol s pololetním vyučováním. Šlo o tzv. zimní školy, ve kterých se vzdělávaly děti mimo období zemědělských sezónních prací. Ačkoliv byla návštěvnost rolnických škol obecně nižší než v případě gymnázií či reálků (což bylo dáno nejen školným, ale i charakterem studia, neumožňujícím přijímat velké počty studentů), z dlouhodobého hlediska byl jejich význam pro kultivaci zemědělského hospodaření a jeho modernizaci neodiskutovatelný.⁹¹

Z hlediska šíření osvěty mezi rolníky sehrála důležitou úlohu také distribuce knih a novin, jež přinášely do venkovského prostředí modernizační impulsy. Čelné osobnosti hospodářských společností považovaly za nezbytné, aby se rolníci sami začali vzdělávat. Čtení naučné hospodářské literatury bylo nezbytné

⁸⁹ Vojtěch CEKOTA, *První zemědělská škola na Moravě. K založení rolnické školy v Přerově*, *Agrikultura* 7, 1968, s. 129–140; Zdeněk FIŠER, *Hospodářská jednota Záhlinicko-vasická*, s. 85–90.

⁹⁰ Pěkný důkaz v přednášce rolníka Ludvíka Kubaly z Fryčovic předkládá Andrea POLKUDOVÁ, *Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu: významný aktér v modernizaci a aktivizaci rolnictva v letech 1862–1914*, *Časopis Matice moravské*, v tisku.

⁹¹ Šárka KONEČNÁ – Petr KADLEC, *Německá hospodářská škola v Novém Jičíně. K historii zemědělského vzdělávání na Moravě před první světovou válkou*, *Vlastivědný věstník Moravský* 71, 2019, s. 134–143; Radek LIPOVSKÝ, *Hospodářské školství ve městech Frýdku a Místku do roku 1918*, in: *Sborník Státního okresního archivu Frýdek-Místek* 14, 2017, s. 81–98.

proto, aby rolníci byli schopni držet krok s dobou. Na schůzích hospodářských společností pak jednotliví pokrokoví hospodáři radili ostatním, které hospodářské spisy považují pro rolnickou praxi za nejužitečnější.⁹² Filiální hospodářské spolky proto zakládaly knihovny specializované na novou hospodářskou literaturu. Nemálo hospodářských společností mělo založení specializované knihovny ukotveno přímo ve svých stanovách. Knih nabývaly spolky porůznu – jednak získávaly knižní dary od svých příznivců, ale literaturu také nakupovaly ze svých prostředků a předplácely periodický tisk. Vzhledem k specializaci na hospodářskou literaturu nebyly knihovny zpravidla zvlášť v počátečním období existence hospodářských spolků početné a jejich rozsah se pohyboval se v řádu desítek či několika stovek titulů. Nicméně počet odebíraných titulů periodik byl i u některých menších filiálních spolků obdivuhodný.

Přes veškerou propagaci se ve venkovském prostředí prosazoval typ rolníka pilně studujícího osvětovou a naučnou literaturu jen pozvolna. Venkovský člověk totiž zaznamenal v průběhu 19. století z hlediska četby značné žánrové rozšíření a byl konfrontován s přívalem nových, žánrově různorodých textů (posun od tradiční literatury náboženská a později národně povzbuzující přes politické letáky a brožury 40. let až po texty osvětové a hospodářské). I situace ve venkovských čtenářských spolcích ukazuje, že dlouhodobější nadšení z četby vydrželo ve druhé polovině 19. století jen u části venkovské society.⁹³ To se dvojnásob týkalo i četby naučných či popularizačních hospodářských spisů a periodik, jejichž znalost byla dlouho omezena na vůdčí vrstvu nové generace rolníků.⁹⁴

Právě v tomto období se jistým fenoménem stává hospodářsky zaměřený periodický tisk, který cílil na venkovské hospodáře a na kterém se podíleli samotní rolníci. I když některé hospodářské spolky vydávaly hospodářsky zaměřený tisk již před rokem 1848, od 50. let 19. století se poprvé setkáváme s ryze venkovskými hospodářskými časopisy. Vzorovým periodikem 50. let, které mělo ohlas po celých českých zemích, se staly *Hospodářské noviny*, redigované otcem české zemědělské žurnalistiky Františkem Stanislavem Kodymem, jež měly koncem 50. let na 1200 odběratelů. Časopis se stal proslulý svým úzkým kontaktem se čtenáři, kteří se vedle domácích i zahraničních odborníků podíleli na obsahu periodika.⁹⁵ Obdobně koncipovaným periodikem se na Moravě stal měsíčník *Hos-*

⁹² Např. *Hospodář moravský*, ročník II., číslo 4 z dubna 1864.

⁹³ Toto konstatování vychází ze znalosti situace v čtenářských spolcích na Hané v 60. a 70. letech 19. století.

⁹⁴ Např. postřelmovský hospodářský spolek přímo zajišťoval distribuci Demlova *Hospodáře moravského*, a to na dobrovolné bázi. Když spolek vyjednal v roce 1867 u vydavatele zvýhodněnou cenu za roční abonmá ve výši jednoho zlatého, stejně to dopadlo tak, že si časopis předplatily pouze tři desítky členů, což vedení spolku hodnotilo dosti negativně. *Hospodář moravský*, ročník V, číslo 6 z 31. března 1867 – *Pánům úduh hosp. filiálky Postřelmovské*.

⁹⁵ K významu tisku v procesu sociální modernizace venkova a budování občanské společnosti nejnověji Yūko KIRYŮ, *Kodým 's Newspaper and the Creation of a Rural Public Sphere in Bohemia*, *Český časopis historický* 115, 2017, č. 2, s. 407–439.

podář moravský, vydávaný od května 1863 ve vydavatelství Františka Slaby-houdka pod redakcí proslaveného Jana Rudolfa Demela. Periodikum, které bylo vlnajkovou lodí olomouckého filiálního hospodářského spolku, se zaměřovalo primárně na venkovské hospodáře, „*by je seznámil s vadami v hospodaření se naskytujícími a s prostředky, jimiž je napravit lze*“.⁹⁶ Svůj úkol měl naplňovat uveřejňováním poučných hospodářských článků, informacemi z činnosti hospodářských spolků (byly otiskovány celé zápisy z valných hromad), zprávami o zkušenostech v hospodaření a informacemi o cenách plodin. Od počátku nechyběly ani zprávy o výstavách, informace o prodeji hospodářství i zevrubné informace o činnosti jednotlivých filiálek. Na obsahu periodika se podíleli i sami rolníci, kteří přispívali nejen dopisy redakci, ale dokonce i v podobě řádných novinových článků. Od roku 1864 vydávala svůj časopis *Rolník* také samotná Moravsko-slezská hospodářská společnost v Brně. V následujících desetiletích pak výrazně přibývá jak zemědělských časopisů, tak specializovaných periodik.⁹⁷

Na předcházejících stánkách jsem mimo jiné dokumentoval, jakými hospodářskými tématy se dobová periodika zabývala. Tím se ovšem role tisku ve vztahu k emancipaci rolníků zdaleka nevyčerpávala. Parafrazuji-li výrok pastora Paula Gröhra vztahující se k emancipaci dělnictva, pak „*ani rolnická otázka nebyla zdaleka jen otázkou žaludku – byl to též požadavek úcty a uznání, větší společenské rovnosti*“.⁹⁸ Rolníkům tedy nešlo ve výše sledovaných aktivitách pouze a jen o prostou hospodářskou prosperitu. Uvážlivějším rolníkům šlo o uznání významu jejich činnosti pro společnost a jejich nezastupitelného významu pro získávání obživy všem společenským vrstvám. Z toho měla také vycházet vážnost, kterou měl požívat rolnický stav.

Jeden z nekrásnějších dobových chvalozpěvů na zemědělství jako nejušlechtilější a nejužitečnější lidskou aktivitu, se kterou je spjat osud celé společnosti, pronesl v roce 1867 člen olomouckého hospodářského spolku a rolník z Nákla Melichar Chytil: „*Na vzdělávání země a dobývání z ní chleba potřebného poukázal člověčenstvo Tvůrce sám. I byloť to nejprvnějším zaměstnáním lidstva, zemi vzdělávati, a stav rolnický jest nejstarší stav na světě, započav totiž prvním člověkem. A blaze bylo lidem a národům, u nichž tento stav ctihodným a váženým zůstal.*“ Zemědělství je pro Chytila základem státu i pramenem, od kterého se odvíjí hospodářský pokrok. Proto je moudré zemědělství nejen zdokonalovat, ale je třeba si též rolníků vážit: „*Nejbezpečněji však tato státní moc a občanské blaho pojištěno jest, kde rolnictví nejprřednější místo zaujímá a nejrozsáhlejšího rozkvětu dochází; ono především náleží ke stavu živnému a poskytuje národu takřka všechny nevyhnutelné potřeby, jako jsou potrava, obilí, oděv a jiné potřeby ži-*

⁹⁶ *Hospodář moravský*, ročník I., číslo 1, úvodník prof. Demela.

⁹⁷ K úloze tisku ze starší literatury viz: František LOM, *Vývoj a význam zemědělského tisku*, in: Vědecké práce zemědělského muzea, 1985, s. 7–34; František OBRTTEL, *Po stopách novin na našem venkově od dob probuzení*, Praha 1922.

⁹⁸ Hugh MCLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*, Brno 2007, s. 66.

vota“... Rolník je základ, moc a síla v státu, a protož blažen jest stát, blažen jest národ, kde rolnictví jest šlechtěno, pěstováno a váženo!⁹⁹

Zároveň přemýšlivějším venkovanům docházelo, že tato akceptace nepříjde sama od sebe, ale že je třeba o ni usilovat, a bude důsledkem osvěty na venkově. Hostinský z Postřelmovy v roce 1864 napsal směrem ke svým sousedům: „Pánové! Na nás jenom již jest, aby pominula doba, v které se říkalo rolníku přicházejícímu do města „dummer Bauer“! K tomu ale především jest zapotřebí, aby jeden druhého radou i skutkem poučoval. Se stavem rolnickým souvisí celá lidská společnost, a jest proto svatou povinností každého člena lidské této společnosti, jak tělesní tak duševní silou stav rolnický všemožně podporovati.“¹⁰⁰ Tato osvěta se přitom nedá realizovat jinak než v rámci sociální interakce. Předpokládá tedy fungování spolkového života. Jak trefně napsal mladý rolník Josef Hoch z Hrubčic: „Nechme již spánku a přestaňme být lhotejnými ve věcech, ježto se našich nejdrazších pokladů týkají. Poznejme sami sebe, abychom pak jistěji u poznání světa zevnějšího pokračovali; nestůjme již každý o sobě jako na poli osamělá tyčka, říkáme: Já si hledím svého, o ostatek se nestarám. Tato zásada je hříšná, je to skutečně odlučování od celku, kdežto přece je naší povinností pro národ a s ním v úkolu člověčenstva k Bohu a k pravdě pracovati, tudíž vši naši práci a všim našim konáním vyhovovati požadavkům času a člověčenstva.“¹⁰¹

Právě tato svědectví uvedených venkovanů dokládají myšlenkovou proměnu, kterou prochází tradiční venkovská společnost ve druhé polovině 19. století. Na konci tohoto století přispěly všechny zmíněné impulsy, které od 50. a 60. let 19. století na venkově šířily především zmíněné hospodářské spolky, k citelné proměně společenského klimatu mezi rolníky, jehož nejlepším dokladem je mohutný rozvoj družstevní myšlenky a agrárního hnutí. Díky působení hospodářských spolků si i venkovská společnost začala přivykat zásadní proměně, která přichází se zrušením po staletí existujícího patrimoniálního systému. Řada pokročilejších rolníků si přitom uvědomovala, že v nových poměrech je třeba hledat prostředky k podpoře společných zájmů venkovanů, k nimž patřil i fenomén hospodářských spolků. Patrně málokterá jiná organizace mohla úspěšněji rolníky uvést do éry, vyznačující se občanskými svobodami, samosprávnou myšlenkou, ale také svobodnou konkurencí a vytvářením globálního trhu.

⁹⁹ Hospodář moravský, ročník V., číslo 11 a 12 z 30. června 1867, s. 1–2 – Jest šlechtěno i zvelebování rolnického stavu nejbezpečnější základ státu a blaha občanského?

¹⁰⁰ Hospodář moravský, ročník II., číslo 2 z února 1864. Argumentace je velmi podobná jako v případě křičenského hospodáře Františka Kmonička, jehož příspěvek v Hospodářských novinách z roku 1854 cituje František Kutnar ve své studii o vzdělávání rolnictva.

¹⁰¹ Hospodář moravský, ročník III., číslo 1 z ledna 1865.

Petr Popelka

Bauern der Neuzeit. Bezirkswirtschaftverbände und ihre Rolle bei der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Modernisierung der mährischen Landschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Zusammenfassung

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erfährt die ländliche Gesellschaft einen starken Wandel. Das Jahr 1848 startete symbolisch den Prozess der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Emanzipation der Bauern. Die Errungenschaft der Freiheit – sowohl der persönlichen als auch der eigentumsrechtlichen – war die grundlegende Voraussetzung für die Formierung eines sozial und im Denken neuen Bauerntyps. Dieser neue Bauerntyp war – trotz aller Beschränkungen – selbstbewusst, gebildet, wirtschaftlich mehr oder weniger unabhängig und voll in den Entwicklungsprozess einer qualitativ neuen Gesellschaft eingebunden. Auf dem Land wurden der neue Typ der Beziehungen zwischen den Menschen und die neue kulturelle wie wirtschaftliche Wirklichkeit vor allem durch die neu aufgebaute Selbstverwaltung, die Vereine und die Presse geformt. Die Studie widmet sich der Rolle, die bei der Modernisierung auf dem Land die neu gegründeten Bezirkswirtschaftverbände spielten. Diese stellten nämlich, gemeinsam mit der Wirtschaftspresse, mindestens bis in die siebziger Jahre des 19. Jahrhunderts die Hauptquelle für auf die Modernisierung des ländlichen Umfelds gerichtete Impulse dar und bahnten der modernen Agrarbewegung den Weg. Die Studie behandelt die wichtigsten Aspekte der Vereinsaktivitäten, die sowohl eine wirtschaftliche Modernisierung (die Verbreitung von Kenntnissen über neue Verfahren in der Landwirtschaft sowie über die Technik, Organisieren von Wirtschaftsausstellungen, Bemühungen zur Einrichtung von landwirtschaftlichen Schulen u.ä.) als auch die Anerkennung der Bauernschaft als wichtiger Komponente der modernen nationalen Gesellschaft anstrebten.

Petr Popelka

Peasants of the new era. Farming associations and their role in the economic and social modernisation of rural Moravia in the second half of the 19th century

Summary

In the second half of the 19th century, rural society underwent a significant transformation. 1848 was the year which symbolically launched the process of peasants' economic and social emancipation. Achieving freedom – both personal freedom and freedom to own property – represented a fundamental precondition for the social and intellectual formation of a new type of peasant. This new type of peasant was, despite all limitations, self-confident, educated, basically economically independent, and fully integrated within the process of the qualitative development of a new society. In rural areas, the new type of relations between people and the new cultural and economic reality were shaped in particular by the newly established local authorities, associations and the press. This study looks at the roles played by the newly established district farming associations. Alongside the farming press, these were where the main impetus towards modernising the rural environment originated until at least the 1870s, and they spearheaded the modern agrarian movement. The study looks at the most important aspects of the associations' activities, which aimed to secure both farming modernisation (spreading information on new methods in agriculture and technology, organising farming exhibitions, efforts to set up agricultural schools, etc.), and also for peasantry to be recognised as an important component of the modern national community.

STUDIE

Jan Koumar

Emanuel Collalto e San Salvatore. Tři pohledy na život „posledního muže starého režimu v Rakousku“

Emanuel Collalto e San Salvatore. Three perspectives on the life of the “last man of the old regime in Austria”

This article looks at the life and personality of Emanuel Josef, the fourth Prince of Collalto e San Salvatore, a prince whose great-niece called him the last man of the old regime in Austria due to his impractical and odd character. The study looks only at the three most significant periods of his life: 1) his birth and childhood, 2) his morganatic marriage and its consequences, and 3) his family and financial situation at the time of his death. It relies on preserved archived materials and the contemporary press to do so. The objective is to acquire a closer look at the somewhat contradictory head of the Collalto family in the second half of the 19th century and early 20th century.

Key words: History, 19th and 20th centuries, Austria-Hungary, Czechoslovakia, aristocracy, Emanuel Collalto, Brtnice, Uherčice, Irma Büttner

Úvod

Závěr „dlouhého“ devatenáctého století nebyl pro rakouskou aristokracii nejslavnějším obdobím. Rok 1848 ji připravil o četná vrchnostenská práva a udělal z ní v podstatě velkostatkáře. Pryč byla též doba pompézních barokních slavností na výstavných rodových sídlech, které v té době spíše chátrají ve prospěch

venkovských zámečků, připomínajících odpočinkové vily¹. Nepřehlédnutelným fenoménem doby byla tradice smíšená s často nekritickou vírou v pokrok², spolu se lpěním na slavných 16 předcích, jež kritizuje Bertha von Suttner.³ To neznamená, že v tehdejší aristokracii nenajdeme zvučná jména jako Richard Belcredi či Karl Auersperg, nebo že by šlechta jen zahálela⁴. Rakouská šlechta – společnost nejméně nakažená modernou⁵ – se však nejen svou svatební strategií stává „příliš uzavřenou společností“⁶, někdy tíhne k životnímu stylu, při pohledu zvenčí nápadně evokujícímu okázalou zahálku popisovanou Veblenem a její izolovanost jí staví zcela stranou hodnot měšťanské společnosti, k nimž nobilitu na sklonku monarchie svým karikaturistickým pamfletem vyzýval J. Holeček.⁷ Jednou z postav rakouské šlechty, kterou by na první pohled bylo směle možné v duchu Holečkova traktátu popsat, byl v pořadí čtvrtý kníže z rodu Collalto: Emanuel Josef (1854–1924). Collaltové – členové starého italského rodu původem z okolí Trevisa – byli po tři sta let spojeni s Moravou existencí rozsáhlého fideikomisu založeného Rambaldem XIII.⁸ a v řadách rakouské šlechty patřili do první společnos-

¹ Viz například zámek Serenyiových v Lešné, nebo letní sídlo Haugviců v Náměšti nad Oslavou, v neposlední řadě též četné stavby loveckých chat v Čechách i na Moravě.

² Milena LENDEROVÁ a Marie MACKOVÁ, *Pozvání do předminulého věku*, in: Milena LENDEROVÁ, Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, Praha 2009.

³ Brigitte HAMANN, *Bertha von Suttner – Život pro mír*, Praha 2006, s. 15.

⁴ V souvislosti s podnikáním na Moravě bývají zmiňováni Kounicové, Dalbergové a další, viz Bohumír SMUTNÝ *Manufaktura – Příklad Jindřicha Kajetána hraběte Blümenгена, bratři Wagnerů, Johanna Flicka a dalších*, in: Lukáš FASORA, Jiří HANUŠ, Jiří MALÍŘ, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008; Aleš ZÁŘICKÝ, *Velkopodnikatel – příklad Heindrichas hraběte Larisch-Mönnich, Josefa, Zwierziny a Wilhelma Gutmanna*, in: Lukáš FASORA, Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008) v Čechách pak Colloredo-Mansfeldové či Lobkowiczové, srov. Milan HLAVAČKA, *Modernizace velkostatků Jiřího Kristiána z Lobkowicze v druhé polovině 19. století*, in: Jiří Brňovják – Aleš Zářický (eds.), *Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem: šlechta a podnikání v českých zemích v 18. – 19. Ostrava 2008.*

⁵ B. HAMANN, *Bertha von Suttner*, s. 15.

⁶ Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost: orliční Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005.

⁷ Josef HOLEČEK, *Česká šlechta*, Praha 1918. Výrazně protišlechtický pamflet do značné míry odrážel tehdejší populární mínění. K Holečkovi a jeho pamfletu více viz František KAUTMAN, *Josef Holeček a Česká šlechta*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1997, roč. 46, č. D44, s. 25–32.

⁸ Fideikomis vznikl poslední vůlí Rambalda XIII. řečeného Veliký v roce 1630. Centrem bylo rozlehlé panství Brtnice (konfiskát po Zdeňku Brtnickém z Valdštejna) zakoupené v roce 1622 od Ferdinanda II. za 111 000 moravských tolarů, dále za 68 000 tolarů získané panství Německý Rudolec a Černá, konfiskát po Rafaelu Chroustenském a za 10 000 tolarů přikoupené panství Přiseka, původně majetek Jana Vlka Křineckého z Ronova; Alois Karel HOFFMAN, *Městys Brtnice na Moravě*, Brtnice 1925, s. 8–9. Thomas Vinciguerra připojil k fideikomisu v roce 1768 Uherčice, Písečné, Slavětín a alodiální Okříšky.

ti, osy společenského života.⁹ Sám kníže Emanuel však významný společenský život nevedl. Rád cestoval, největší část roku trávil ve svých domech ve Vídni, na svých moravských statcích se objevoval spíše sporadicky, a jeho praneteř Marie Therese – sama noblesní ozdoba nejen vídeňských salónů – jej měla za nepraktického člověka propadlého vlastním iluzím a polosvětů.¹⁰

Jeho osoba přesto nepostrádá zajímavost. Mnohé mu je vyčítáno. Janák¹¹ mu vyčítá skutečnost, že se Brtnici, centru collaltovského fideikomisu na Moravě, vyhnula železnice. Pátek¹² mu vyčítá, že jej na jeho panstvích bylo možno spatřit jen v době honů. Jeho zmíněná praneteř mu vyčítá nepraktickou výchovu a nepochopení stavu věcí po zániku monarchie, díky nimž jej viděla jako „posledního muže starého režimu v Rakousku“.¹³ Máme-li věřit životopisci Collaltů Angelu Passolunghimu, pak kníže Emanuel zemřel svobodný a bezdětný.¹⁴ Navíc již krátce po jeho smrti začal být vzhledem k situaci v mladém Československu nahlížen jako zpuštělák¹⁵, který se neúčastnil aktuálního politického dění, nepostaral se o zachování své větve rodu, rád a často cestoval a své svěřenecké majetky v podstatě vyčerpával. Sama tato obvinění jsou zajímavá, jelikož nesou pečeť doby, v níž byla vznesena. Zatímco Severozápadní dráha se Brtnici vyhnula především proto, že šlo od počátku o tranzitní dálkovou linii Vídeň-Berlín, na níž řada stanic ležela v poměrně velké vzdálenosti od samotných obcí¹⁶, jednání o stavbě *Böhmisch-Mährische Transversalbahn* skončilo napojením dráhy na již existující

⁹ Srov. Jan ŽUPANIČ, *Rakouská šlechta na prahu nové doby*, in: Tomáš Knoz – Jan Dvořák (eds.), *Šlechta v proměnách věků*, Brno 2011.

¹⁰ Čímž myslí nápadný, hedonistický životní styl, který stojí v kontrastu k tradičním hodnotám vyšší společnosti, a do něž zcela nepokrytě patří hra o peníze, alkohol a ženy. Marie Therese COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond G169 Rodinný archiv Collaltů, kart. 308, inv. č. 233, s. 346.

¹¹ Jan JANÁK a kol., *Dějiny Brtnice a připojených obcí*, Brno 1988, s. 213.

¹² Arnošt PÁTEK, *Brtnice Trhová a zboží brtnické*, Velké Meziříčí 1887, s. 47

¹³ M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 346.

¹⁴ Angelo PASSOLUNGI, *I Collalto: linee, documenti, genealogie per una storia del casato*, Villorba 1987, s. 269

¹⁵ Např. *Venkov. Orgán české strany agrární*. 20, 236, 10. 10. 1925, s. 8, kde je kníže Emanuel obviněn z rozhazování výtěžků moravského panství s vídeňskou ženštinou.

¹⁶ Severozápadní nádraží v blízké Jihlavě tak bylo přes řady petic a stížností vybudováno v podmáčených loukách katastru obce Dřevěné mlýny: Alois ŠIMKA, *Sto let Severozápadní dráhy*, Jihlava 1971; nádraží Třebíč-Stařeč vzniklo – ze snahy vyhnout se stavbě tunelu a prodražení – 7 kilometrů od Třebíče. I když si později obyvatelé jednotlivých městeček uvědomili, jakým hospodářským impulsem trať je, v době její stavby jí navíc častovali nedůvěrou. V Opatově, collaltovském městečku s významnými sklárnami ve čtvrti Karlín, tak například vedení dráhy přes obec zamítlo obecní zastupitelstvo: Anežka MOČKOVÁ – Jaroslava HÁJKOVÁ – Vladimír ŠEVČÍK, *Poznámky z kroniky* in: Jan Janák (ed.), *Čtení o Opatovu*, Brno 1989. Stížnosti podávali obyvatelé Bitovčic, obce, v níž bylo trať třeba vést přes skalní masivy: Petra HARNOUŠKOVÁ, *Historie železniční dopravy v Jihlavě v letech 1871–1918* in: Vlastivědný sborník Vysočiny, Oddíl věd společenských, XV. Jihlava 2006).

koleje Severozápadní dráhy především z finančních důvodů i bez zásahu knížete.¹⁷ Lovecká vášeň jistě nebyla pouze záležitostí Emanuela Collalta, z blízkého okolí jeho statků jsou například zajímavé lovecké aktivity rodu Podstatzky-Lichtenstein v Roštejnské oboře.¹⁸ Kritika krásné Marie Therese Collalto zase vychází především z neznalosti a výrazné selektivnosti jejích paměti.¹⁹

Mnohé mu lze naopak přičíst k dobru. Za jeho finančního přispění byla opravena a rozšířena řada kostelů na jeho statcích (v alodních Okříškách, v Nových Sadech, v Lubnicích, v Brtnici). Po celý život se věnoval neobyčejně štědré dobročinnosti. Jen namátkou: více než 20 let podporoval ženský dobročinný spolek ve Vídni²⁰, přispíval na vídeňskou univerzitu²¹, na vídeňské chudé, jimž v dobročinné nadaci se svým jménem odkázal 50 000 rakouských korun²², podporoval dobročinný Spolek bílého kříže²³. V roce 1881 byl jedním z prvních členů brněnské sekce Rakouského turistického klubu, v roce 1907 poskytl collaltovský rodinný archiv jako depozitum Zemskému archivu v Brně. Ve Vídni postavil na Rathausstrasse 21 novorenesanční palác, v Heiligenstadtu si zase nechal postavit na Armbrustergasse 33 výstavnou novobarokní vilu.²⁴

Vzhledem k tomu, že osobnost knížete Emanuela Josefa Collalto je dosud vědecky velmi málo zpracovaná, je ambicí tohoto článku nabídnout pro začátek jeho biogram, a to prostřednictvím tří v podstatě deskriptivních pohledů na nejzajímavější období jeho života. Pohledy se opírají o dochovaný archivní materiál, který – i když je bohatý – zdaleka není bez mezer, zájem je tedy soustředěn na tyto tři body: 1) jeho dětství a dospívání bez otce, 2) na jeho manželství a 3) na rodinnou a majetkovou situaci v době jeho smrti. Jelikož popisované období je poměrně dlouhé (kníže Emanuel byl hlavou rodu po dlouhých 62 let!) a vstupuje

¹⁷ Vyčítat mu ve věci případného vedení železnice přes Brtnici lze snad jedině minimální zájem o tuto otázku. MZA, G169, kart. 451, inv. č. 472, dále kart. 441, inv. č. 410 a dále Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Jihlava, OÚ Brtnice, inv. č. 28 Protokoly obecní rady.

¹⁸ Lucie BLÁHOVÁ – Jana DOSTÁLOVÁ, *Roštýnská obora*, in: Prameny a studie. Obory a bažantnice v kulturní historii, Praha 2014.

¹⁹ Paměti *Erlebtes und Geschautes* jsou nevydaným strojopisem uloženým v MZA v Brně a velmi poutavě popisují život a aktivity Marie Therese, která byla sama zajímavou osobností: setkala se například s Mussolinim, byla velkou sběratelkou umění, pracovala jako sestra maltéžského řádu v nemocnici v Sofii. Stejně jako její druhé dochované, ale taktéž nevydané, paměti *Von unseren Vorfahren*: MZA, G169, kart. 320, inv. č. 441, z pochopitelných důvodů výrazně upřednostňují rodovou větev autorky, na úkor v té době již zaniklé větve jejího strýce Eduarda, z níž pocházel právě Emanuel Collalto.

²⁰ Např. ANNO Zeitungen – AustriaN Newspapers Online (dále jen ANNO) – *Jahresbericht des Frauen-Wohlthätigkeits-Vereines für Wien und Umgebung 1893* a další roky (1893–1916).

²¹ ANNO *Das Vaterland* 3. 5. 1886.

²² MZA, G169, kart. 393, inv. č. 252

²³ ANNO, *Oesterreichischer Soldatenfreund* 30.9.1902, s. 4

²⁴ Ke stavebním aktivitám knížete Emanuela viz Jan KOUMAR, *Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Slavatore*, *Historica* 10, 1, 2019, s. 33–47.

do pole probádaného u jiných rodů mnohými historiky a popsané v kvalitních syntézách²⁵, text se tudíž obecnou politickou a společenskou situací zabývá jen do té míry, do jaké se týká samotné ústřední postavy. Situace šlechty na přelomu století, konci monarchie a v počátcích československého státu je v současnosti vyhledávaným badatelským tématem: jmenovat lze například práce Z. Bezeckého²⁶, z nichž především *Příliš uzavřená společnost* přibližuje mentalitu šlechty s jejím pocitem výlučnosti, či sondy do rodinných strategií rodu Mensdorff-Pouilly Radmily Švaříčkové-Slabákové²⁷. Situaci aristokracie v nově vzniklém Československu, která se však samotného Emanuela Collalto týká již jen okrajově, se zase zajímavě zabýval Eagle Glassheim.²⁸

Vzhledem ke své povaze dílčí sondy do života jednoho aristokrata konce 19. a počátku 20. století také tento text přímo nenavazuje na texty zabývající se tématy jako je vztah šlechty k modernizaci – v němž je velmi zajímavá práce Heinze Reifa²⁹ – či vztahem i u Collaltů oblíbeného lovu k lesnímu hospodářství, kterým se významně zabýval W. G. Theilemann.³⁰ Namísto toho mnohem skromněji navazuje především na práci Z. Kazlepky *Ostrov italského vkusu*³¹, která se sice zabývá především uměleckými aktivitami o více jak 170 let staršího Antonia Rambalda Collalto, nicméně v závěrečných kapitolách nabízí i pohled na poslední členy rodu na Moravě, či na můj článek o moravských a vídeňských sídlech Emanuela Collalto, který se mimo jiné zabývá i rozsahem a hospodářskou situací fideikomisu za držení knížete Emanuela.³² Kriticky může navázat

²⁵ Z těch lze jmenovat již starší práci Otta URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, která se sice musela vyrovnat s politickými požadavky doby, v níž byla napsána, přesto však vyniká vysokou kvalitou.

²⁶ Zdeněk BEZECNÝ, *Šlechta v české společnosti druhé poloviny 19. století a počátku 20. století*, in: Jiří Malíř – Martin Rája (eds.), JUDr. Václav Kounic a jeho doba, Brno 2009, s. 157–163; nebo Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005.

²⁷ Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty: Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007, dále pak: Radmila SLABÁKOVÁ, *Šlechtic. Příklad Alfonse hraběte Mensdorff-Pouilly*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008, s. 341–359.

²⁸ Eagle GLASSHEIM, *Noble nationalists: the transformation of the Bohemian aristocracy*, Cambridge 2005.

²⁹ Heinz REIF, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.

³⁰ Wolfram G. THEILEMANN, *Adel im grünen Rock. Adliges Jägertum, Großpriebratwaldbesitz und die preußische Forstbeamtenerschaft 1866–1914*, Berlin 2004.

³¹ Zdeněk KAZLEPKA, *Ostrov italského vkusu. Umělecký mecenát Antonia Rambalda hraběte z Collalto a San Salvatore mezi Itálií, Vídní a Moravou v první polovině 18. století*, Brno 2011.

³² Jan KOUMAR, *Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Salvatore*, *Historica* 10, 1, 2019, s. 33–47.

těž na vydanou kroniku rodu Flesarů³³, psanou v poslední části nemanželským bratrem knížetem Emanuela, ta však (ač připravena a redigována s velkou péčí) trpí nepřesnostmi.³⁴

Pohled první: Narození a dětství

Budoucí čtvrtý kníže Collalto a v pořadí 14 držitel moravského fideikomisusu se narodil na zámku v Uherčicích na Štědrý den roku 1854, pokřten byl hned následujícího dne vratěněnským farářem Nowakem pod jménem Emanuel Josef Anton Eduard Carl Julius. Za kmotry mu při křtu byl hrabě Josef Apponyi a hraběnka Marie Pejačevićová, svědkem křtu byla starší sestra Julie³⁵. Po matce zdědil uherskou a poněkud problematicky i chorvatskou krev: uherská kněžna Karolína Collalto rozená Apponyiová³⁶ byla totiž dcerou Terezie Apponyiové rozené Pejačevićové: duševně choré hraběnky.³⁷ Otec Eduard Octavián, syn Antonína Octaviána, narozený roku 1810 ve Vídni, zdědil po otci moravský fideikomisu a s ním i knížecí titul. Zatímco jeho o čtyři roky mladší bratr hrabě Alfons získal v roce 1844 italské rodové statky se zámkem v San Salvatore, v Dolním Rakousku si později pořídil statek Staats. Dvěma bratry se rodová linie rozštěpila a Emanuelovo narození proto v rodině bylo nečekaným překvapením. Již před ním se totiž u kněžny Karolíny začala projevovat psychická choroba, pravděpodobně důsledek rodového zatížení³⁸: dítě bylo tedy posledním, co se od ní dalo čekat. Sám kníže Eduard již od roku 1846 udržoval poměr s komornou Františkou Flesarovou, jehož plodem se stal 13. září 1859 narozený nemanželský syn Mořic.³⁹

³³ Václav FLESAR, *Kořeny věků. Kronika rodu Flesarů psaná v letech 1423–1923*, Jimramov 2015.

³⁴ Ty vychází jednak z jejího původu (psala ji nejprve Františka Flesarová, komorná a milenka knížete Eduarda, později její syn Mořic), jednak z jejího účelu (nemapuje rod Collaltů, ale rod Flesarů). Svou roli hraje také redakce kroniky a doprovodné materiály (například část rodokmenu na str. 648). K historii celé kroniky viz V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 3–5.

³⁵ MZA, E67 Matriky Znojmo, inv. č. 14850 Matrika narození Vratěněn 1821–1859.

³⁶ Apponyi de Nagy-Appony byl starý uherský rod sídlící v dnešních Velkých Oponicích, do kterých v roce 1392 přišli na základě výměny tohoto panství za své starší panství Čeklis (dnešní Bernolákovo). V roce 1718 byli povýšeni do baronského stavu, 1739 do hraběcího. Majetková základna rodu se nacházela v horních Uhrách, i když některé statky vlastnil i v Čechách: Petr MAŠEK, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti*, Praha 2010, s. 29.

³⁷ Viz MZA, G169, kart. 379, inv. č. 209.

³⁸ Eduard Collalto své milence komorně Flesarové jen nerad přiznává, „...že je kněžna dosti duševně nemocná, ale že tyto záchvaty nejsou stále, to pak ona zle všem čini, zuří a všechno ničí a je schopna všeho nejhoršího“. (V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 469).

³⁹ V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 473. Flesarová na collaltovských statcích pracovala od roku 1842, kdy jí bylo 15 let. Počátek jejího vztahu s knížetem Collalto lze situovat do roku 1846. Navzdory nemanželskému původu Mořice se kníže k potomkovi přiznal a dal si i záležet

Eduard měl navíc se svou ženou v době Emanuelova narození již tři manželské potomky: nejstarší syn Rambald Anton zemřel v roce 1840 jako dítě, stejný osud potkal o dva roky později dceru Marii Karolínu.⁴⁰ Dcera Julie byla v době Emanuelova narození šestnáctiletá, za dědice rodinného majetku byl proto považován v té době již dvanáctiletý syn mladšího bratra Alfonse, pojmenovaný jakožto zachránce rodinného jména Octavian Salvator. Narození syna v knížecí linii po osmnácti letech manželství s psychicky labilní Karolínou bylo pro Alfonsovy plány s hraběcí linií zřejmě nepříliš příjemné překvapení. Octavianova dcera, již zmíněná Marie Therese, ve svých pamětech reprodukuje milé vzpomínky svého otce na sympatického strýčka Eduarda, zato obě jeho děti jen letmo zmiňuje a jejich životem se zabývá jen kriticky.⁴¹

Emanuelova starší sestra Julie se v dubnu roku 1861 vdala za Eduarda hraběte z Walderdorffu, jemuž měla v průběhu let 1862–1881 dát dvanáct dětí. To již ale Emanuel ve Vídni dochází do školy. Vídeň mu byla domovem. Kromě majordátního collaltovského domu na náměstí *Am Hof* vlastnila rodina ve městě tři další domy⁴², ve Vídni Collaltové trávili obvykle část zimy (další část trávili v italském San Salvatore nebo na cestách), zatímco v létě rodina žila v Uherčicích, po smrti Eduardova otce potom občas i v Brtnici.⁴³ Centrum panství, Brtnice (*Pirnitz*) byla od počátku 60. let sídlem *Centrálního ředitelství statků*, jež mělo kancelář v traktu mezi prvním a druhým nádvořím zámku⁴⁴, svým podnebím však rozhodně k delšímu pobytu rodinu nelákala. Když do ní jela Emanuelova babička navštívit svou dceru i těžkým kašlem právě prošlého vnuka, neváhala připomenout, že si vzhledem k tomu, jak vypadá v Brtnici listopad, raději vezme hodně

na jeho finančním zajištění. Mořicovým kmotrem se stal kníže Moriz z Ditrichštejna, který se zavázal zaplatit jeho výchovu, školné a případně církevní vzdělání až do dospělosti, pro knížecího levobočka měl být též domluven sňatek: V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 467.

⁴⁰ M. T. COLLALTO, *Von unseren Vorfahren*, s. 20 a 35. V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 648 v rodokmenu Collaltů uvádí jako první dítě Karolíny a Eduarda dceru Marii (1835–1842), Rambalda zcela vynechává. V tom zřejmě vychází z populárně šířených zdrojů (internet), spíše než z vlastního archivu či kroniky. Seznam pohřbů v rodové hrobce v Nových Sadech však uvádí jak Rambalda (pohřben 4. 10. 1840), tak Marii (pohřbena 18. 8. 1842). Srov *Verzeichnis* z 29. 6. 1886 MZA, G169, kart. 378, inv. č. 205.

⁴¹ Marie Therese Collalto, *Von unseren Vorfahren*, s. 20.

⁴² Fideikomisní domy číslo 20 a 16, dům číslo 310 a dům číslo 535 (MZA, G169, kart. 433 a 436. Dále pak v Leopoldstadtu na Taborstrasse 27 (Ibid., kart. 378).

⁴³ Eduardův otec trávil léto v Brtnici, kde jej často navštěvovaly jeho dcery, mladší syn Alfons na zámku v Kněžicích u Brtnice. O pobytech Eduarda a Karolíny v Brtnici svědčí i pojmenování brtnických pokojů v zámeckých inventářích. Zatímco Alfonsovo malé apartmá zůstává i po otcově smrti, otcovo apartmá se se mění na komnaty jeho milosti knížete (Eduarda). Srov. MZA, G 169, kniha 5056.

⁴⁴ MZA, F19 Ústřední správa Collaltovských statků, knihy 5056 a 5057; k umístění kanceláře Alois Karel HOFFMAN, *Městys Brtnice na Moravě*, Brtnice 1925, s. 68.

teplého oblečení.⁴⁵ V roce svatby své dcery obdržel kníže Eduard dědičné křeslo v nově vytvořeném sněmu podle únorové ústavy. Císař jej spolu s řadou dalších představitelů významných rodů pozval ke členství v Panské sněmovně (*Herrenhaus*)⁴⁶, na zasedání se však nikdy nedostavil a nechal se omluvit z důvodu nemoci.⁴⁷ Jednapadesátiletého Eduarda totiž v té době již trápí srdeční choroba, kterou nijak neřeší četné návštěvy vídeňských lékařů, o rok později, 24. března 1862 třetí kníže z Collalto e San Salvatore této chorobě podlehl.

Neočekávaná smrt knížete znamenala významnou ztrátu nejen pro rodinu. Ve sněmovně za něj držel smuteční řeč Karel Auersperg⁴⁸, ve vídeňských salonech zase Eduardova smrt oživila úvahy o erbovní příbuznosti Collaltů a Hohenzollernů a s nimi nepříliš vhodné spekulace o tom, co by se stalo, kdyby všechny větve rakouských a italských Collaltů vymřely⁴⁹ (zakladatelská listina moravského fideikomisu – poslední vůle Rambalda XIII. z roku 1630 – totiž v takovém případě ustanovovala nejstarší Hohenzollerny za dědice).⁵⁰ Taková situace sice – vzhledem k existenci ostatních rodových větví – zdaleka neohrožila, podobné úvahy však přitáhly pozornost ke skutečnosti, že se dědicem majorátního fideikomisu stal pouze osmiletý Eduardův syn Emanuel, v té době navíc nemocný.⁵¹ Jelikož se Emanuel jako školní dítě majorátu ujmout nemohl, poručníkem mu byl ustanoven jeho strýc, zmíněný hrabě Alfons, kurátorem fideikomisu se stal baron Widmann, faktickou správu prováděla ovšem kromě vídeňského právníka Dr. Zeinera především Emanuelova matka kněžna Karolína. Ta trávila zimy v čelním traktu vídeňského paláce na *Am Hofu*, kde na ní malá Marie Therese vzpomíná jako na velmi nervózní podivnou dámu⁵², v rezidenci svého otce v Kalksburgu v Liesingu⁵³, nebo ve své vile v Heiligenstadtu, stále však udržovala staré zvyky a ráda cestovala. Právě výchovu mladého knížete kněžně Karolíně bude později vyčítat

⁴⁵ MZA, G169, kart. 374, inv. č. 203, folio 306. Pro rodinu z Itálie bylo počasí Českomoravské vysočiny vždy těžce snesitelné, žena prvního knížete Odoarda toto počasí popisovala jako osm studených a pět ne-teplých měsíců: M. T. COLLALTO, *Von unseren Vorfahren*, s. 2.

⁴⁶ Členství v panské sněmovně se zakládalo na plnoletosti a rozsáhlém pozemkovém majetku, dále na císařem udělené hodnosti říšských radů: Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta rakouského císařství*, Praha 2006, s. 245.

⁴⁷ Friedrich LANJUS, *Die erbliche Reichsratswürde in Österreich*, Schloß Haindorf am Kamp 1939, s. 84.

⁴⁸ ANNO, *Vereinigte Laibacher Zeitung* 31. 3. 1862, str. 1.

⁴⁹ Např. ANNO, *Klagenfurter Zeitung* 16. 4. 1862, s. 2.

⁵⁰ Viz A. PASSOLUNGI, *I Collalto*, s. 153.

⁵¹ Emanuelova babička v dopise své dceři z Bathu píše: „*Nad mým vnukem je vyšší moc, očekává se tudíž, že ji musíme brát jako zdroj vši síly a doufat, že pro něj učiní to nejlepší*“ (MZA, G 169, karton 374, inv. č. 203/IV, fol. 7).

⁵² Marie Therese COLLALTO, *Von unseren Vorfahren*, MZA, G169, kart. 320, inv. č. 441, s. 20

⁵³ Právě tam je jí (krom výjimečných adres do Uherčic a Brtnice) adresována většina dopisů. Srov. MZA, G169, karton 374, inv. č. 203.

Emanuelova neteř: bude ji považovat za nemoudrou a nepraktickou.⁵⁴ Šlechtická výchova přitom měla v mladých aristokratech probouzet „*pocit výjimečného společenského postavení i pocit zodpovědnosti plynoucí z této výlučnosti*“⁵⁵ obojího se knížeti Emanuelovi beze sporu dostalo, nikoliv však tak, jak by si jeho širší příbuzenstvo představovalo.

Ve svém synovi totiž kněžna Karolína pěstovala především pocit společenské odpovědnosti. Sama byla štědrá donátorkou mnoha dobročinných spolků a akcí, k tomu úspěšně vedla též svého syna. Pěstovala-li v něm pocit výlučnosti a izolovanosti od ostatních společenských vrstev, nebyla v tom nicméně úspěšná. V tom mohl mít velký vliv Eduardův mladší syn, levoboček Mořic. Ten v té době žil se svou matkou na zámku v Německém Rudolci, jak on, tak jeho matka se zúčastnili Eduardova pohřbu v Brtnici (tělo bylo po něm uloženo do rodinné hroby v Nových Sadech u Písečného) a po řadu let se zúčastňovali i vánočních večerů a oslav.⁵⁶ Díky finanční podpoře svého kmotra navíc Mořic začal též od roku 1866 studovat ve Vídni, kde si se svým nevlastním bratrem vytvořili přátelský sourozenecký vztah. Starší Emanuel sice v září válečného roku 1866 – který do Brtnice kromě pruských vojáků, na něž si vzpomíná pozdější architekt Hoffmann⁵⁷, zavlekl i cholera, jež si tehdy vyžádala 150 obětí⁵⁸ – odjel na studia do Itálie, přátelství mezi nevlastními bratry nicméně pokračovalo. V dubnu roku 1872 zemřela Emanuelova babička z otcovy strany, kněžna Karolína rozená Apponyi (jmenovkyně Emanuelovy matky), v mládí proslulá krasavice, kterou saský král na dvorním plese počastoval tvrzením, že by za její jedinou kadeř vyměnil své království⁵⁹, a jejíž jméno neslo sklářské údolí *Karolienthal* (Karlín) u Opavě. Na panství byl vyhlášen čtyřdenní smutek⁶⁰ a na srpnový pohřeb přijel Emanuel z Itálie. V té době měl již studia za sebou, v u tehdejší vyšší šlechty oblíbeném jezuitském gymnáziu v Kalksburgu⁶¹ i v Itálii se naučil francouzsky, latinsky, řecky, pochopitelně se věnoval i matematice a v duchu tehdejšího vzdělávacího

⁵⁴ MZA, G 169, karton 308, inv. č. 233, str. 346.

⁵⁵ Zdeněk BEZECNÝ, *Šlechta v české společnosti druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století*, in: Jiří Malír – Martin Rája (eds.), *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*, Brno 2009.

⁵⁶ Ty se většinou konaly v Brtnici, někdy však i v Rudolci. Často byla přítomna celá rodina Collaltů. Srov. V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 478, 480, 487, 488, a další.

⁵⁷ Prusáci byli v Brtnici právě v den svatby jeho rodičů: Josef HOFFMANN, *Josef Hoffmann – autobiografie*, Brno 2009). K pruskému vojsku v Brtnici totéž i v SoKA Jihlava, Archiv obce Brtnice, Pamětní kniha městyse Brtnice, inv. č. 19, s. 57, 85–86.

⁵⁸ Knížecí úředníci Frenzl a Zimmermann nechali po skončení epidemie postavit děkovnou kapličku Sv. Trojice v Černých lesích na cestě k Radonínu.

⁵⁹ M. T. COLLALTO, *Von unseren Vorfahren*, s. 4. Autorka sice nespécifikuje, o kterého saského krále šlo, vzhledem k časové posloupnosti to však s největší pravděpodobností byl Anton Saský.

⁶⁰ V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 498

⁶¹ Jak uvádí M. T. Collalto, nižší šlechta studovala zpravidla na Theresianu, jelikož jeho zaměření vyhovovalo více jejich budoucí kariéře: M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 247).

přesvědčení opisoval sáhodlouhé pasáže z Tita Livia, Homéra či Xenófonta.⁶² Můžeme-li soudit z dochovaných školních sešitů a úkolů, byl mladý Emanuel žák spíše průměrný, po otci však zdědil talent na jazyky a humanitní zaměření. Podobal se mu ostatně i vzhledem a postavou, stejně jako on měl již od mládí řídké a z čela ustupující vlasy, velké modré oči, mohutné tváře, pod nosem nosil úzký knírek, byl malý a měl sklony k tloustnutí.

V téměř roce kupuje Emanuelův kurátor Dr. Zeiner jménem svého svěřeníce od A. L. Veitha za 1 800 000 rakouských zlatých panství Liběchov nedaleko Mělníka.⁶³ Veith sám prodal panství s překrásně vyzdobeným zámekem – na němž za jeho předchůdců Bolzano dokončil svůj spis *Paradoxy nekonečna* a kde často pobýval Palacký, Rieger či Velc – pro dluhy. Přesné důvody, které Emanuelovy poručníky ke koupi vedly, jsou neznámé⁶⁴, je však možné, že v pozadí stála kněžna Karolína, od níž celá koupě statku na Mělnicku – oblasti značně vzdálené od collatovských rodových statků – mohla být v době hospodářského optimismu⁶⁵ formou výuky k nakládání s penězi. Bylo-li tomu tak, byla to výuka nepřilíš zdařilá: M. T. Collalto ostatně označila kněžnu Karolínu za ženu ve finančních ohledech nemoudrou a nepraktickou⁶⁶. Vinice statku sice na rozdíl od chladných pozemků pivařské Vysočiny nesly: následující roky Správa statku Liběchov prodávala hrozny odrůd *Ryzlink*, *Pinot Noir* a *Tramín*⁶⁷, významné byly i polnosti a lesy, výnosy však zdaleka nebyly dostatečné. Kněžna Karolína do zámecké kaple pořídila mešní vybavení a statek se svým synem několikrát navštívila, provedeny byly i některé stavební úpravy.⁶⁸ Po dosažení dospělosti a převzetí svých majetků, se však v roce 1878 Emanuel Liběchova zbavuje, kupuje jen od něj Nenig z Arnimu.⁶⁹

Pohled druhý: Manželství

Emanuelova matka zemřela ve Vídni 23. června 1886 a její tělo bylo uloženo do rodinné hroby v Nových Sadech nad Písečným. V té době již knížeti bylo 32 let a vedl vlastní společenský život. Ten nebyl nikterak rušný, Emanuel příliš nevyhledával dokonce ani styky se svou širší rodinou. V podstatě jí nechal k uží-

⁶² Některé jeho školní sešity se dochovaly v MZA, G169, kart. 390, inv. č. 239.

⁶³ MZA, G169, kart. 454, inv. č. 496, folio 3.

⁶⁴ Jan KILIÁN, *Dějiny Liběchova*, Vydání druhé, Liběchov 2016, s. 135.

⁶⁵ Který však ukončil krach na vídeňské burze již o rok později.

⁶⁶ M. T. Collalto, *Erlebtes und Geschautes*, s. 348.

⁶⁷ Např. ANNO *Leitmeritzer Zeitung* 12. 9. 1874, str. 6, obdobná inzerce pak byla publikována 1874, 1876, 1877.

⁶⁸ J. KILIÁN, *Dějiny Liběchova*, s. 137.

⁶⁹ MZA, G169, kart. 456, inv. č. 506.

vání majorátní dům na náměstí *Am Hof*⁷⁰, jehož zadní trakt obrácený do *Schulhofu* obýval především strýc Alfons, a na dohled od *Votivkirche* a univerzity si v letech 1880–1881 postavil vlastní novorenesanční palác Collalto.⁷¹ V té době si již také dlouhodobě pronajímal byt v Paříži, kterou často a rád navštěvoval, byt byl v nově postaveném (1880) sedmipatrovém domě na Avenue Merceau 27 v Quartier de Chaillot, jeho správcem byl Henry Durr.⁷²

Smrt psychicky labilní matky umožnila nicméně knížeti uskutečnit jiné než stavební plány. V roce 1887 se zasnoubil s o pět let mladší Irmou Büttner (1859–1931), jež se později stane jeho manželkou. Jejich vztah sice existoval již za života kněžny Karolíny – první dopisy jsou z listopadu 1879 – bylo jej však nutné tajit, protože nebyl rovnorodý. Vztahy s níže postavenými ženami nebyly u šlechty sice vzácností⁷³, ostatně stejně jako vztahy s prostitutkami, které byly dokonce považovány za přirozené a preferované před demonizovanou onanií. Sexuální vztahy se již na konci století osvobozovaly od svazujících konvencí, v každém případě však stále panovala dvojitá morálka: jedna pro vždy cudnou ženu, druhá pro sexuálně nezdrženlivého muže.⁷⁴ V případě slečny Büttnerové ovšem nešlo pouze o povyražení, situace byla tudíž vážnější. Irma byla dcerou Eduarda Büttnera, majora padlého v roce 1859 u Montebella, a Ludoviky rozené Othové⁷⁵, a i když její rodina nepostrádala cti, měla daleko do šlechty, a ještě dál do první společnosti.

K odvaze v této věci jednat jej snad kromě smrti matky podnítily dvě události. Plánovaný výhodný sňatek jeho nevlastního bratra, levobočka Mořice, který se v roce 1883 neodehrál pouze proto, že si v podstatě nemajetný Mořic postavil hlavu a jemu určenou Aglaju z Auerspergu⁷⁶ si odmítl vzít. Za to jej stihla nemilost kněžny Karolíny, byl vykázan z collaltovských služeb i statků, Mořic se

⁷⁰ K historii domu viz Günther BUCHINGER — Paul MITCHELL — Doris SCHÖN, *Das Palais Collalto. Vom Herzogshof und Judenhaus zum Adelspalast*, in: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, Wien 2002.

⁷¹ Architektem byl Anton Adametz. MZA, F19, kart. 1305. Více viz Jan KOUMAR, *Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Salvatore*, *Historica* 10, 1, 2019, s. 33–47.

⁷² MZA, G169, kart. 452, inv. č. 480.

⁷³ Obzvlášť zajímavá korespondence s pražskými prostitutkami se z let 1900–1910 dochovala od muže z nižší šlechtické vrstvy: Johannese barona Nádherného. Vztahy s prostitutkami jej ovšem stály život, v roce 1913 zemřel na syfilis, srov. Alena WAGNEROVÁ, *Bol lásky prodejně: ze života Johannese Nádherného a jeho milostných družek*, Praha 2013.

⁷⁴ Milena LENDEROVÁ, *Prodejná láska v časech barona Nádherného* in: Alena Wagnerová, *Bol lásky prodejně: ze života Johannese Nádherného a jeho milostných družek*, Praha 2013.

⁷⁵ MZA, G169, kart. 393, inv. č. 252 – Závěť Emanuela Collalto.

⁷⁶ Žila v letech 1816–1919. Po krátkou dobu byla jednou z oblíbenkyň císařovny Alžběty. 8. 11. 1895 od ní dostala Řád hvězdného kříže: MZA, G406 Rodinný archiv Lichtenštejnů Moravský Krumlov, kart. 25, inv. č. 429.

ještě téhož roku navíc oženil s Kateřinou Fuitovou dcerou krejčího z Brzkova.⁷⁷ Po smrti své matky Emanuel sice nevlastního bratra rehabilitoval, díky němu získal zaměstnání v Terstu i ve Vídni a později opět pracoval na collaltovských statcích, Aglaja se však v roce 1891 vdala za Ferdinanda Rudolfa Kinského a od roku 1908 spolu žili na Moravském Krumlově. Svému manželovi Aglaja porodila 7 dětí, z toho tři syny: Ferdinanda Karla, Rudolfa a později nechvalně proslulého Ulricha⁷⁸. Mořicovo manželství bylo pro jeho nestálou povahu sice méně šťastné, přesto měl se svou manželkou do své smrti v roce 1929 celkem 9 dětí.⁷⁹

Vliv též mohla mít v roce 1887 smrt sestřina manžela, Eduarda Walderdorffa. Ta zanechala Emanuelovu sestru Julii, rozenou z Collalto, s pěti syny: Josefem, Eduardem, Wilderichem, Piem a Franzem-Karlem a sedmi dcerami: Karolínou, Marií, Julií, Bernardinou, Kamilou, Wandou a Annou.⁸⁰ Oba sourozenci k sobě měli blízko, ostatně Emanuel ještě ve své závěti děti v té době již dva roky zesnulé sestry movitě i nemovitě zabezpečil: manžel Juliiny dcery Marie (1866–1942) Max Kielmansegg do své smrti v roce 1922 vykonával funkci správce brtnického panství.⁸¹ Posledním připomenutí vlastní smrtelnosti i běžícího času byla v únoru 1887 vážná zlomenina, kterou kníže Emanuel utrpěl po pádu na schodech ve svém novém paláci na Rathaustrasse 21⁸² a jejíž následky si po řadu let doléčoval v lázních po celé Evropě. Ještě v témže roce se kníže s Irmou Büttnerovou zasnoubil a Vánoce již trávili na moravských statcích spolu.⁸³

Mesalianční sňatky uzavírali zpravidla neprvorození synové, na nichž neležela odpovědnost za pokračování „čisté“ linie rodu⁸⁴, to ovšem Emanuelův případ nebyl. Kníže si jistě situaci hlavy rodiny v nerovnorodém manželství uvědomoval. Věděl, jaké problémy by měli s dědictvím případní potomci: zakladatelská listina collaltovského fideikomisu děti z nerovnorodých manželství z dědictví

⁷⁷ V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 509–515.

⁷⁸ Aleš VALENTA, *Dějiny rodu Kinských*, České Budějovice 2004, s. 203.

⁷⁹ Pikantní, avšak těžce ověřitelná, je samotným Mořicem zapsaná poznámka, o mimo-manželském vztahu, který s Aglajou Kinskou po další léta udržoval (V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 530 an).

⁸⁰ ANNO *Wiener Salonblatt* 9. Oktober 1887.

⁸¹ Kielmanseggovi, tedy Marie, Max a jejich děti, též na zámku v Brtnici bydleli. Hrob Maxe Kielmansegga se nachází na Dolním hřbitově v Brtnici u východní zdi kaple sv. Floriána a dnes je v žalostném stavu. Zbytek jeho rodiny se ze zámku musel v roce 1925 odstěhovat do vídeňského Atzgersdorfu (SOKA Jihlava, OÚ Brtnice, inv. č. 19, s. 24).

⁸² ANNO *Wiener Salonblatt* 20. 2. 1887, s. 6.

⁸³ V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 521.

⁸⁴ Zdeněk BEZECNÝ, *Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století*, in: Václav Petrbok (ed.) *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha 1999. Na druhé straně nebyly nerovnorodé sňatky vzácné. Václav Kounic si vzal herečku, František Deym dceru architekta, Oktavián Kinský se v 75 letech oženil s cirkusovou krasojedkyní. Otec zmiňované Berthy von Suttner, František Josef Kinský, byl třetím synem, který se musel spokojit s vojenskou dráhou: B. HAMANN, *Bertha von Suttner*, s. 14

zcela vylučovala.⁸⁵ Chápal, že Irma mu bude překážkou jak v první společnosti, tak v případné politické kariéře. O druhý typ společenského uznání Emanuel nicméně nestál. Po otci zděděného členství v Panské sněmovně se nikdy fakticky neujal a z politického života se stáhl. V rodině tradiční titul čestného rytíře maltezského řádu sice užíval, nelze však souhlasit s Lanjusem⁸⁶, že to byla kompenzace za nepovolání ke členství ve sněmovně, jež považoval za krivdu, i když je možné, že navenek svou pozici tímto způsobem prezentoval. V červenci 1905 mu sice císař potvrdil predikát „Durchlaucht“⁸⁷ a o dva roky později následovala jediná císařská audience⁸⁸. Stažení se do soukromého života bylo jedním z důsledků jeho nerovnorodého vztahu, na obecnější rovině však bylo především důsledkem povahy knížete Emanuela.

Ta byla ovšem komplikovaná. Emanuelova praneteř jí popsala jako nepraktickou, plnou nesmyslných výstředností. Zápisy v kronice Flesarů psané Emanuelovým nevlastním bratrem budí pocit, že kníže byl povahy zcela nearistokratické, lidové. I když jej tak snad chtěl vidět Mořic Flesar, představu o lidovosti či nepraktičnosti knížete rozptýlí pro knížecí zaměstnance sepsané pokyny z roku 1896⁸⁹: kníže své postavení znal a vyžadoval, aby jej uznávali i jiní. Povahu Emanuela Collalto lze nejspíše klást někam mezi způsob jakým ho viděli jeho příbuzní a jakým se prezentoval. Rozhodně tíhnul k bezstarostnému životu, rád lovil a dobře jedl, a i když zřejmě nebyl vysloveně nepraktický, nebyl dobrý hospodář.

I samotný vztah s Irmou vyřešil polovičatě. I když jeho nevlastní bratr v kronice informuje o uzavření manželství po roce 1889⁹⁰, nebylo tomu tak. Možná chtěl kníže Emanuel na svých statcích svůj vztah s Irmou jako manželství prezentovat, nadále však zůstali pouze zasnoubeni. Každoročního podzimního pobytu v Rudolfshofu v Karlových Varech se tak roku 1902 spolu s Wilhelmem Engelbrechtem zúčastnil sám kníže Emanuel, Irma je jako soukromá osoba zapsána jen o řádek nad nimi pod jménem Büttner.⁹¹ Stejná situace se opakovala v roce 1907. Svatba totiž byla uzavřena teprve 28. 5. 1919, a na rozdíl od jména nevěsty, jméno Collalto nebylo – snad náhodou, snad záměrně – z matričního

⁸⁵ Viz A. PASSOLUNGHI, *I Collalto*, s. 153.

⁸⁶ F. LANJUS, *Die erbliche Reichsratswürde in Österreich*, s. 54.

⁸⁷ ANNO *Sport und Salon* 2. 9. 905, s. 4. Nešlo ovšem o žádnou vzácnost, ve stejném roce císař udělil predikát Durchlaucht (Jasnost) dalším 17 rodům: ANNO *Wiener Zeitung*. 26. 7. 1905, s. 3.

⁸⁸ ANNO *Das Vaterland* 28. 1. 1907, s. 2.

⁸⁹ Emanuel COLLALTO, *Dienstpragmatik für die in diensten Seiner Durchlaucht der hochgeborenen Herr Emanuel Fürsten Collalto et San Salvatore*, Wien 1896.

⁹⁰ V roce 1888 je Irma označena jako snoubenka, 1895 je již označována za „chot“ knížete Emanuela: V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 532.

⁹¹ ANNO *Liste der angekommenen und abgereisten P. T. Curgäste in Carlsbad im Jahre 1902*.

záznamu ani opsáno do indexu svatebčanů.⁹² Ještě v době smrti knížete v prosinci 1924 informoval *Neues Wiener Journal* nejprve o smrti bezdětného a svobodného knížete Emanuela, teprve v dalším čísle následovala oprava a informace o kněžně vdově.⁹³ Před vyšší společností Emanuel totiž svůj sňatek tajil, což však neznamenal, že tajil i samotnou Irmu. Po několik let spolu trávili začnou část roku ve vile u Luzernu ve Švýcarsku, ovšem Irma mu byla družkou na všech cestách i společenských událostech: setkávali se s Auerspergy, Kinskými či Belcredi⁹⁴. Tradiční list vídeňské aristokracie *Salonblatt* o její existenci nicméně poprvé informoval teprve v září 1924⁹⁵, a rodopisec Collaltů, v úvodu zmíněný Angelo Passolunghi, její existenci ignoroval docela. Mesalianční sňatky nebyly ani u knížecích rodů na konci 19. století příliš časté⁹⁶, jejich následky však obvykle byly problematické. Kníže Emanuel však svou ženu skutečně miloval a pro šťastné manželství jistě též nebyl na škodu jeho zvyk s otevřenou rukou se sklánět k níže postaveným.

Vzhledem k neexistenci jakýchkoliv archivních materiálů týkajících se samotné Irmy po její svatbě s Emanuelelem se můžeme jen dohadovat, jak se cítila ona. Nelze doložit žádné styky s Emanuelovou sestrou Julií, i když se – stejně jako se členy hraběcí linie – museli v letních měsících setkávat v Uherčicích. Několikrát zmíněná Marie Therese však Irmu ráda rozhodně neměla. K dobru jí přičítala pouze krásu a styl v oblékání, za zlé jí nicméně měla obecný nevкус⁹⁷, nedostatek distingovaného chování i fakt, že po 50 letech v nejskvělejších přepychu jí stále scházelo vzdělání a vychování. Nejen Marii Therese ovšem vadil Irmin vliv na samotného Emanuela, právě jí byl vyčítán jeho příklon k polosvět⁹⁸, jehož však Irma byla spíše důsledkem, než příčinou⁹⁹. Nelze též doložit, jaký vztah měl k snoubence svého bývalého svěřence Emanuelův bývalý poručík Alfons, který sám žil ve velmi harmonickém manželství s Idou Colloredo-Mansfeld. Podle slov jeho vnučky byla totiž Alfonsova povaha více než přísná, „vždy byl jednostranný a přeháněl důraz na správnost vlastního životního stylu“.¹⁰⁰ Ni-

⁹² Oddávajícím byl heiligenstadtský farář Conrad Podhradský a svědci pocházeli výhradně z rodiny knížete Emanuela (viz Matrikula, Trauungsbuch 02–15, 1912–19, Wien 19, Heiligenstadt, folio 199).

⁹³ ANNO *Neues Wiener Journal*, 18. 12. 1924, s. 10.

⁹⁴ V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 532, 564 an.

⁹⁵ ANNO, *Wiener Salonblatt* 21. 9. 1924, s. 3.

⁹⁶ Srov. Lubor MALOŇ, *Mesaliance prince Rudolfa Lubkowice*, in: Mezi Jihlavou a Vidní 1700–1900: sborník přednášek z konference 25.–27. 10. 2006, Jihlava 2006. Dále také Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta rakouského císařství*. Praha 2006, s. 20.

⁹⁷ Nábytek v uherčickém zámku, který Irma pořídila s Emanuelelem, Marie Therese Collalto označila za nevkusný a přirovnala jej k zařízení čekárny bezvýznamného nádraží: M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, s. 371.

⁹⁸ Viz pozn. 10.

⁹⁹ M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes* s. 362 a 371.

¹⁰⁰ M. T. COLLALTO, *Von unseren Vorfahren*, s. 9.

kdy též nerozuměl mladým lidem a zřejmě právě jeho přítomnost v paláci na Am Hofu byla důvodem proč se v něm Emanuel objevoval sporadicky.

Pohled třetí: Stáří a smrt

K zármutku knížete, avšak k radosti zbytku rodiny, manželství s Irmou zůstalo bezdětné a stárnoucí kníže se svým životem i rodinnými poměry pomalu stával vlastnímu příbuzenstvu trnem v oku. Odpustit mu zajisté nemohli jeho štedrou dobročinnost¹⁰¹, vztahy s nevlastním bratrem i výstřední libůstky typu karetních her se služebnictvem, ale k chladným vztahům stačil už jen pouhý fakt, že byl držitelem majorátu, a tudíž hlavou rodiny a jejím nejbohatším členem. Přes existenci kanceláře správy statků v Brtnici si ve své menší heiligenstadtské vile na Erocagasse udržoval malý sekretariát, po Vídni jezdil rychlým autem – při jedné jízdě jeho šofér na rohu Volksgarten srazil závodníka Matthiase Gebetsroither¹⁰² – a ani v poválečné situaci mladé rakouské republiky nijak nešetřil.¹⁰³ Není pochyb, že Mare Therese, v té době sídlící v zadním traktu paláce na *Am Hof* mluví o svém prastrýčkovi, když si posteskvá: „*V časech potřeby by majorátní páni měli být obzvlášť zavázáni pomáhat svým později narozeným příbuzným. Bohužel však, téměř žádný z nich této povinnosti nedostojí. Jezdí si v automobilech, jedí u Sachra, sází na dostizích, prohrávají obrovské sumy peněz v Jockeyclubu, zatímco nositelé jejich jména nedostávají ani takový měsíční obnos, kterým by zaplatili svému služebnictvu...*“¹⁰⁴

To mohla být v některých momentech jejího života situace samotné Marie Therese, minimálně na sklonku Emanuelova života však rozhodně ne situace jejího bratra, čekatela a nástupce v pozici držitele moravského fideikomisu. Ten se i s rodinou usadil v po otci zděděném Staatzu¹⁰⁵ a v roce 1913 mu dědictvím po bratranci Rambaldovi připadly italské rodové državy.

¹⁰¹ Kromě v úvodu zmíněného, jen v Brtnici založil dva útulky pro matky a děti, v Přísece, Brtnici, Uherčicích a v Měříně podporoval místní školy a založil v nich stipendijní program pro nadané studenty, pokračoval ve finančním fundování nadací své matky. V Kněžicích a Opatově založil školní nadaci ve výši 3 000 zlatých. Štedrý byl i ke svým služebným, především na sklonku života rozdával nejen peníze, ale i movitosti, dodnes se dochovaly darované lovecké trofeje (z Mitrowitz, Okříšek, Kněžic a Jestřebí) v bývalé garáži na Erocagasse 6 v Heiligenstadtu (za tuto informaci vděčím nakladateli občasníku *Döblinger Extrablatt* panu Wolfgangu E. Schulzovi).

¹⁰² ANNO, *Reichspost* 8. 7. 1911, s. 9.

¹⁰³ Na druhé straně se právě v té době zbavil obou do té doby trvale pronajatých bytů v Paříži i vily u Luzernu.

¹⁰⁴ M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes* s. 288. K hraní knížete o peníze též V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 556.

¹⁰⁵ Z roku 1906 je fotograficky doložena jeho přítomnost v Pětikostelí spolu s knížetem Emanuelem a jeho nevlastním bratrem: V. FLESAR, *Kořeny věků*, s. 647.

Emanuel ovšem i nadále osciloval mezi okatě nákladným životním stylem a pomocí chudším. Za války v Brtnici neváhal zřídit lazaret pro důstojníky a později i pro řadové vojáky¹⁰⁶, nadále byl štedrý k řadě dobročinných spolků. Po válce se – na rozdíl od Manfreda, italského občana a budoucího dědice fideikomisu – stal československým státním příslušníkem. V nově vzniklém Československu, které již v roce 1918 zrušilo používání šlechtických titulů a o rok později začalo debatovat o zrušení fideikomisů¹⁰⁷, však mezitím narůstaly problémy. Pod heslem odčinění Bílé hory¹⁰⁸ byla zahájena pozemková reforma, která měla významně omezit collaltovský majorát a přidělat knížeti Emanuelovi řady starostí.¹⁰⁹ Za jeho života již mělo proběhnou pouze oceňovací řízení na bývalém panství Černá a Německý Rudolec i na alodním statku Okříšky (bylo provedeno v červenci 1923¹¹⁰ za přítomnosti advokátů knížete Emanuela: JUDr. Janiczka a Dr. Dolanského, druhý jmenovaný zastupoval též čekatele, hraběte Manfreda). Samotné řešení záboru, opakovaně řešení výkupní ceny¹¹¹ i dořešení stavu pozemků propuštěných ze záboru se však mělo stát až záležitostí Emanuelova nástupce. Když totiž proběhlo podle zákona 179 z 3. 7. 1924 zrušení fideikomisů, situace začíná pro knížete vypadat nepříjemně. Emanuel rychle ztrácí síly. Ozývat se začaly vleklé žaludeční potíže, které opakovaně léčil v Karlových Varech a Bad Kissingu¹¹². Ve snaze zbavit se pracovní zátěže spojené s pozemkovou reformou ohroženým fideikomisem, se proto Emanuel rozhodl vzdát se držení majorátu ve prospěch o 16 let mladšího prasynovce Manfreda, ovšem s podmínkou vysoké apanáže pro sebe a svou ženu. To sice zdaleka nebylo to, co by rodina viděla nejradši, ale Manfred, který se v té době zdržoval v Itálii, kde obdržel italské občanství i velkou chválu občanů Susegany za rekonstrukci válkou v podstatě

¹⁰⁶ SOKA Jihlava, OÚ Brtnice, inv. č. 19, s. 65

¹⁰⁷ Eagle GLASSHEIM, *Urození nacionalisté: česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2014, s. 64–5.

¹⁰⁸ Toto, původem Peroutkovo heslo se ovšem s nemenší vehemencí používalo za stejným účelem v Puklicích bezprostředně sousedících s collaltovskou Brtnicí ještě po roce 1945, srov. Jan KOUMAR, *Konfiskace majetku českých Židů v poválečném Československu na příkladu zámku a velkostatku Puklice*, Historická sociologie, 2018, 2, s. 83–99.

¹⁰⁹ Z právního hlediska je za počátek reformy pokládán zákon o obstarání velkostatků z 9. 11. 1918 pro Čechy, za účelem jejího provádění pak byl zřízen Státní pozemkový úřad. Skutečná realizace mohla začít až přijetím přidělového zákona 30. 1. 1920. Nejpodstatnější částí reformy bylo období 1920–1925, kdy mezi nové nabyvatele bylo rozděleno 1 800 782 hektarů (48% veškeré půdy): Zdeněk HAZDRA, *Šlechta ve službách Masarykovy republiky*, Praha 2014.

¹¹⁰ MZA, F19, kart. 395.

¹¹¹ Po Emanuelově smrti bylo podáno několik stížností ohledně výkupní ceny (např. na velkostatku Brtnice 1343,23 československých korun za hektar), která nebrala v potaz provedené meliorace, investice, patronátní břemena aj. MZA, F19, karton 395.

¹¹² K oznámením o pobytu knížete Emanuela v Karlsbadu a Kissingu viz např.: ANNO, *Sport und Salon* 23. 6. 1906; 29. 9. 1906; 18. 6. 1910 a další.

zničeného zámku v San Salvatore¹¹³, na nabídku zareagoval a rychle se vrátil do Vídně. V den jeho návratu 3. prosince 1924 se však Emanuel nechává ve špatném zdravotním stavu ze své heiligenstadtské vily, v níž jej dosud ošetřoval doktor Fink, převést do Sanatoria Löw na Mariannengasse 20¹¹⁴. Tam po pouhých osmi dnech, ve čtvrtek 11. prosince v pět hodin odpoledne¹¹⁵ umírá na vnitřní krvácení spojené s perforací dvanácterníkového vředu.¹¹⁶

Rodina příliš netruchlila. Se starým knížetem měli stěží hlubší vztahy než žárlivé pokukování po jeho životním stylu a jeho ženu neměli rádi. Sluha na zámku v dolnorakouském Staatsu novému knížeti Manfredovi poblahopřál k pěknému daru od Ježíška v podobě moravských statků a sama Marie Therese si k bratrovu převzetí Emanuelelem dříve držených majetků ve svých pamětech poznamenává: *Vaut mieux tard que jamais*¹¹⁷. Fideikomisní kapitál a pozemky ostatně byly od Ježíška darem skutečně královským, k datu smrti knížete byl jen pozemkový majetek bez mrtvého a živého inventáře odhadnut na 26, 1 milionů československých korun¹¹⁸, na kontě v brněnské filiálce Anglo-československé banky se nacházelo téměř 160 tisíc a přes 260 tisíc bylo v dlužních úpisech a zástavních listech fideikomisu. Čertovo kopýtko dědictví se ovšem skrývalo v zmíněné pozemkové reformě, která v dalších letech collaltovské statky o třetinu zmenšila, v podstatě zbavila velkostatek Uherčice pozemkové základy a nebytí zisků z lesnictví v Brtnici, zámek by nebylo možné udržovat.

Pohřeb knížete se konal v sobotu 13. prosince ve dvě hodiny odpoledne v kostele Zur Allerheiligen Dreifaltigkeit na Alserstrasse, na dohled od nového Emanuelova paláce na Rathausstrasse i od Sanatoria Löw. Po mši následovalo uložení do velmi prostého hrobu na hřbitově v Hietzigu. Místo, pomník i náhrobní kameny si kníže vybral ještě za svého života, přes pěšinku o hrob dál leželo tehdy místo posledního odpočinku Irminy matky Ludowiky Büttner.¹¹⁹ Nabídku k vytvoření hrobu dle návrhu Emanuelův dědic zadal firmám Lehner, Lovrek a Hauser, cenová nabídka třetí jmenované byla přijata, pomník byl doplněn náhrobním kamenem ze švédské žuly¹²⁰. Uložení do rodové hrobky v Nových sadech na kopci nad Písečným, kde již odpočívala těla jeho rodičů i v dětství zemřelých sourozenců, si nepřál. Jednak vzhledem k situaci v mladém Československu a k nejistotě ohledně rodových statků a jejich budoucího statutu, jednak

¹¹³ Po jeho smrti mu byl v roce 1941 vztyčen pomník s poděkováním za rekonstrukci a znovuoživení zámku zničeného válkou v letech 1915–1918. MZA, G169, kart. 468, fol. 241.

¹¹⁴ Ve stejném sanatoriu zemřel v roce 1911 Gustav Mahler, na čelní stěně budovy patřící dnes Rakouským státním dráhám je Mahlerova pamětní deska.

¹¹⁵ SOKA Jindřichův Hradec, Schulkronik I der Volksschule Piesling 1902–1925, s. 185.

¹¹⁶ Matrikula, Sterbebuch 03–038, 1923–26, Wien 08, Alservorstadtpfarre, folio 104.

¹¹⁷ „*Lépe pozdě než nikdy*“: M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes* s. 345.

¹¹⁸ MZA, F19, karton 359.

¹¹⁹ Zemřela 8. 7. 1892 ve věku 65 let. Dnes patří hrob rodině Aloise Mittaga, leží v něm také architekt Viktor Mittag.

¹²⁰ MZA, G169, kart. 396, inv. č. 261.

proto, že většinu života trávil ve Vídni a s výjimkou Uherčic a Kněžic na svých moravských statcích příliš času nepobyl, ale dále i vzhledem ke špatnému stavu hrobky.¹²¹ Tu sice následujícího roku navštívil Emanuelův dědic Manfred, avšak zkušenost to pro něj byla otřesná. Vzhledem k tomu, že pohřby byly v minulosti prováděny pouze do dřevěných rakví, které nevydržely vliv počasí, spatřil v ní totiž své příbuzné do čtvrtého kolene „jako umrlce“.¹²²

Zádušní mše se za zemřelého knížete držely ve všech patronátních kostelech v Československu a Itálii, v pondělí 15. prosince pak proběhla též mše v kostele Zur Allerheiligen Dreifaltigkeit¹²³. Farář Hrubý za knížete uspořádal velké requiem ve farním kostele v Bohdalově o den později¹²⁴. Kondolence doručené pozůstalé kněžně do Vídně i kanceláři Správy collaltovských statků v Brtnici byly četné, odrážely nicméně vztah kondolujících k zemřelému knížeti. Například Svaz moravských velkostatkářů jej stěží znal, kondolují proto jeho hraběcí rodině¹²⁵, s níž byli v písemném kontaktu, nikoliv vdově Irmě.

Teprve po Emanuelově smrti zjistil zbytek rodiny, že kníže nebyl jen štědrým donátorem charity a potřebných, ale také člověkem v očích společnosti natolik bohatým, že si mnozí troufli na jeho finančním kapitálu vysloveně parazitovat. Z nich nejvýznamnější problém pro vyřízení Emanuelovi poslední vůle byl hrabě Julius Salburg svobodný pán z Falkensteinu. Podle vzájemné korespondence z let 1879–1884 soudě¹²⁶, poznal Emanuel tohoto druhorozeného syna hraběcího rodu v mládí za vojenské služby, hned po dosažení dospělosti s ním navíc z nejasných důvodů uzavřel dohodu o poskytování měsíční apanáže, jejíž vyplacení hrabě Salburg s neochvějnou drzostí neváhal každý rok urgovat¹²⁷. Vzhledem k tomu, že se k ní nezachovaly žádné dokumenty¹²⁸, lze se o povaze apanáže jen dohadovat. Po Emanuelově smrti však Salburg, jemuž v poslední vůli nepřipadlo nic, trval na vyplacení 60 milionů československých korun¹²⁹, což byla pro dědice částka naprosto nepřijatelná. Požadovaná částka byla nakonec snížena na pouhých 40 000¹³⁰, nicméně Manfred Collalto musel celou situaci obšírně řešit za

¹²¹ Posledním skutečným pohřbem byl pohřeb Emanuelovy matky v roce 1886. Z roku 1896 existují plány na výzdobu a nové zařízení hrobky: MZA, G169, fascikl 462, inv. č. 511, na rok 1912 byla plánovaná zřejmě neuskutečená oprava.

¹²² M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, fol. 372l

¹²³ Viz parte HHStA Wien, SB Partezettelsammlung, 16–58.

¹²⁴ MZA, F19, karton 394, inv. č. 229, folio 28.

¹²⁵ *Ibid.*, folio 23.

¹²⁶ Srov. MZA, G169, kart. 393, inv. č. 248.

¹²⁷ Viz z Lince zasílané dopisy knížeti. Tamtéž.

¹²⁸ V dokumentech posílaných knížeti Manfredovi při vyřizování Emanuelovy pozůstalosti se sice zachovala zmínka o (dodnes nedochované či zničené) smlouvě mezi Salburgem a Emanueleem z 18. 12. 1878, o povaze smlouvy však není řečeno nic, a Salburg je zahrnut v seznamu dědiců, ačkoliv jej závět' nejmenuje. (MZA, G169, kart. 393, inv. č. 261).

¹²⁹ MZA, G169, kart. 393, inv. č. 261.

¹³⁰ Tamtéž.

pomoci právníků a jeho sestry si v pamětech posteskla na to, jak moc peněz spojená s krásným titulem a dobrým jménem přitahovala k jejímu prastrýčkovy parazyty a vyžírký.¹³¹

V poslední vůli, kterou kníže Emanuel sepsal 5. prosince 1922 po smrti své sestry Julie, aby v ní zaopatřil její děti, je věnován významný oddíl manželce Irmě. Ode dne Emanuelovy smrti jí měl být každé čtyři roky vyplácen vdovský důchod ve výši 100 000 československých korun ročně, k tomu ještě měla dohoda s Emanuelovými nástupci vyjednat dostatečnou částku na udržení jejího dosavadního životního standardu, který byl v době sepsání poslední vůle vzhledem k hospodářské situaci v Rakousku těžce odhadnutelný. Irmě též zůstala vila na Armbrustergasse 33 a právo užívat prostory zámku v Uherčicích. Menší vila na Eroicagasse 9 užívaná jako knížecí sekretariát, stejně jako alodní majetek na zámku v Brtnici se dostaly Emanuelovým neteřím a synovcům¹³². Vdovská renta však byla vyplácena pouze v přesně stanovené výši – za první 4 měsíce Irma dostala 25 000 československých korun¹³³ – k dohodě o dodatečné částce na udržení životního standardu zjevně nedošlo. Již v roce 1928 proto novobarokní vilu na Armbrustergasse prodala berlínskému spisovateli Adolfu Hahnovi¹³⁴, všechno umělecky cenné zařízení prodala ve veřejné dražbě¹³⁵ a odstěhovala se do nájemního domu na adresu Premreiner 15. Rodina nového knížete Irmu nevidala ráda, ještě méně ráda viděla veřejnou dražbu a ve všech novinách anoncovaný prodej vily Collalto, který rodině dobré jméno neudělal. Na svatbu hraběnky Polyxeny Collalto s knížetem Alfredem Josefem Lichtensteinem konanou v Uherčicích pouhé tři týdny po dražbě, ve dnech 23–24. června 1928, Irma zvaná nebyla¹³⁶. Dne 9. května 1931 Irma Collalto umírá na otok plic spojený se srdeční nedostatečností.¹³⁷ Pohřbena byla ke svému manželovi, jak stanovila jeho poslední vůle.

Závěr

Emanuel Josef čtvrtý kníže z Collalto e San Salvatore byl rozporuplnou osobností. Na svět přišel v době, kdy již rodina mužského dědice z Eduardovy rodinné větve nečekala. Předčasná smrt otce a po ní následující léta poručnictví jeho matky poznamenala jeho výchovu. Nebyla sice přímo nepraktická, v knížeti však podnítila neobyčejnou štedrost i náklonnost k méně movitým. Matčina vý-

¹³¹ M. T. COLLALTO, *Erlebtes und Geschautes*, s. 348

¹³² MZA, G169, kart. 396, inv. č. 252

¹³³ MZA, G169, kart. 396, inv. č. 261

¹³⁴ ANNO *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung* 16. 4. 1928, s. 5; ANNO *Der Morgen. Wiener Montagblatt* 4. 6. 1928, s. 4.

¹³⁵ Carl J. WAWRA, *Versteigerung der Gemälde, Skulpturen, Möbel, Dekorationsgegenstände usw. aus dem Besitz der Frau Irma Collalto*. Wien 1928.

¹³⁶ MZA, G169, kart. 394, inv. č. 259, folio 60–63.

¹³⁷ Matrikula, Sterbebuch 13., Ober St. Veit 03–11, 1923–1934, folio 447.

chova jej však na druhé straně též naučila životu ve velkém stylu a mezi těmito protiklady kníže Emanuel osciloval po celý život. Oženil se z lásky a nevýhodně a sklídl za to posměch rodiny a ochlazení rodinných vztahů. Jako byl na jedné straně nezištně dobročinný a „lidový“, dokázal být na druhé straně nákladně aristokratický. Jeho majetek mu byl především vstupenkou do vysokého životního stylu, významně se nestaral o politiku a ekonomicky byl aktivní je v té míře, v níž to od něj správa jeho statků nutně vyžadovala.

Emanuelovo jméno není spojeno ani se stavebním ani s kulturním rozkvětem na jeho statcích. Za jeho držení majorátu prodělává rod Collaltů spíše období stagnace, z níž jej nevyvedl ani Emanuelův nástupce Manfred, jinak velmi dobrý hospodář¹³⁸. Ve stagnaci, jíž mu vyčítali již v úvodu zmínění současníci, hrála však významnou roli politická poválečná situace v obou nástupnických státech, s nimiž byly collaltovské majetky spojeny: v Rakousku a Československu. Emanuel byl rozhodně mužem, pro nějž „dlouhé“ devatenácté století se všemi jeho výhodami a životním stylem nikdy neskončilo. Novou situaci v Československu jistě chápal, ostatně byl zvyklý soucítit s méně movitými. Na jeho vlastní životní styl ovšem vliv neměla. Lze se jen dohadovat, jak by se vypořádal s pozemkovou reformou, kdyby se mu takové příležitosti dostalo. V úvodu zmíněná kritika, jíž se dočkal za svého života i po něm, vycházela především z jeho povahy, i z povahy šlechtictví, jíž byl do své smrti věrný, ačkoliv doba si žádala životní filosofii výrazně odlišnou.

Poskytnuté tři pohledy na život knížete Emanuela Collalto e San Salvatore rozhodně nejsou vyčerpávající. Jeho život, stavební i cestovatelské aktivity poskytují mnohem více materiálu, než je možné vměstnat do jednoho článku, nedotčeny též zůstávají politické i společenské aktivity zbytku rodiny v době, kdy byl kníže Emanuel hlavou rodu. Jak však doufám, výše popsané tři nejvýznamnější pohledy poskytují dostatečný základní přehled o životě, manželství i smrti „*posledního muže starého režimu v Rakousku*“, jak knížete nazvala jeho pravnučka.

¹³⁸ Zdeněk KAZLEPKA, *Ostrov italského vkusu*, s. 175–177.

Jan Koumar

Emanuel von Collalto und San Salvatore. Drei Blicke auf das Leben des „letzten Mannes des alten Regimes in Österreich“

Zusammenfassung

Emanuel Josef, der vierte Fürst von Collalto und San Salvatore (1854–1924), war berühmt für seine freigiebige Wohltätigkeit, aber auch für sein exzentrisches Verhalten. Der Besitzer des ausgedehnten unveräußerlichen Stammguts in Mähren wurde im Dezember 1854 auf Schloss Uherčice/Ungarschitz der Karolina Collalto geborenen Apponyi und dem Eduard Octavian, dritten Fürst von Collalto, geboren. Als sein Vater am 24. März 1862 plötzlich starb, wurde er mit ganzen acht Jahren Fürst und unter der Vormundschaft seines Onkels und seiner Mutter auch Besitzer der Familiengüter. Vor allem unter dem Einfluss seiner Mutter wurde er zu einem großzügigen Spender für zahlreiche wohltätige Vereine. Andererseits neigte er jedoch dazu, was seine Urnichte Marie Therese von Collalto als Halbwelt bezeichnete. Er unterhielt enge Kontakte zu seinem Halbbruder – dem unehelich geborenen Moritz, und heiratete Irma Büttner (1859–1931), Tochter des Eduard Büttner, eines 1859 bei Montebello gefallenen Majors, und der Ludovika, geborenen Otho. Diese ungleiche Ehe hätte ihm ein Hindernis in der Gesellschaft und auch in der politischen Karriere sein können, doch Fürst Emanuel führte kein umfangreiches gesellschaftliches Leben und auf eine politische Karriere verzichtete er völlig. Die vom Vater ererbte Mitgliedschaft in der Herrenkammer trat er faktisch nie an und zog sich überhaupt aus dem politischen Leben zurück. Vor der höheren Gesellschaft hielt er allerdings seine Ehe geheim. Irma war ihm trotzdem eine Gefährtin auf allen Reisen und bei allen gesellschaftlichen Ereignissen: sie verkehrten regelmäßig mit den Auerspergs, Kinskys oder Belcredis. Die Ehe mit Irma blieb zwar kinderlos, trug jedoch gemeinsam mit seinem Lebensstil dazu bei, dass der Fürst seiner Familie ein Dorn im Auge wurde. Er bemühte sich noch, den Veränderungen in der Nachkriegs-Tschechoslowakei entgegenzuwirken, wo die Adelstitel aufgehoben wurden und es zu einer Bodenreform kam, die das Ältestengut der Collaltos später um fast ein Drittel verkleinern sollte, doch plagten ihn in dieser Zeit bereits langwierige gesundheitliche Beschwerden, denen er am 11. Dezember 1924 unterlag. Sein Nachfolger als Besitzer der mährischen Stammgüter wurde sein Urneffe Manfred Collalto. Im letzten Willen von Fürst Emanuel sicherte er zwar ausgiebig seine Ehefrau ab, dieser gelang es jedoch nicht, die Gunst der restlichen Verwandtschaft zu erlangen. In der Situation nach dem Krieg hatte sie außerdem mit finanziellen Problemen zu kämpfen: im Grunde ohne Vermögen starb sie sieben Jahre nach ihrem Ehemann, am 9. Mai 1931. Während Emanuels Verwaltung des Ältestenguts machte das Haus Collalto eher eine Zeit der Stagnation durch, aus der es auch von Emanuels Nachfolger Manfred nicht herausgeführt wurde. Eine wichtige Rolle spielte jedoch für Manfred

bereits die politische Lage nach dem Krieg in beiden Nachfolgerstaaten, mit denen die Güter des Hauses Collalto verknüpft waren: in Österreich und in der Tschechoslowakei. Von Bedeutung für die Stagnation war aber auch der Charakter des Fürsten selbst: Emanuel war ein Mensch, für den das „lange“ neunzehnte Jahrhundert mit seinen Vorteilen und mit seinem Lebensstil nie geendet hatte. Seine Urnichte bezeichnete ihn deshalb in ihren Memoiren als „*letzten Mann des alten Regimes in Österreich*“.

Jan Koumar

Emanuel Collalto e San Salvatore. Three perspectives on the life of the “last man of the old regime in Austria”

Summary

Emanuel Josef, the fourth Prince of Collalto e San Salvatore (1854–1924) was renowned both for his generous philanthropy and also his eccentric behaviour. The holder of an extensive Moravian fideicommissum, he was born at the castle in Uherčice in December 1854 to Karolína Collalto, *née* Apponyi, and Eduard Octavián, the third Prince of Collalto. When his father died unexpectedly on 24 March 1862, he became the Prince at just eight years of age, and also the holder of the family estates under the guardianship of his uncle and mother. Under the influence of his mother in particular, he also became a generous donor to many charities. On the other hand, however, he was also inclined towards what his great-niece Marie Therese Collalto termed a *demimonde*. He maintained close relations with his step-brother – the bastard Mořic – married Irma Büttner (1859–1931), daughter of Eduard Büttner, a major who fell in 1859 at Montebello, and Ludovika Büttner, *née* Othová. Thismorganatic marriage might have represented an obstacle within society and in his political career, but Prince Emanuel did not lead an extensive social life, and he entirely renounced a political career. He never actually took up his membership of the Austrian House of Lords, inherited from his father, and he withdrew from political life. Although Emanuel concealed his marriage from higher society, Irma nevertheless accompanied him on all his travels and on social occasions: they met up with the Auerspergs, Kinskys and Belcredis. Although his marriage with Irma was childless, alongside his lifestyle it led to the Prince becoming a thorn in the side of his family. He attempted to resolve the situation in post-war Czechoslovakia, in which the abolition of noble titles and land reform led to the reduction of the Collalto majorat by almost a third, although at the time he was suffering from chronic health difficulties which he eventually succumbed to on 11 December 1924. His heir as holder of the family’s Moravian estates was his great-nephew, Manfred Collalto. Although in his will, Emanuel provided his wife with a secure inheritance, she was unable to win the favour of the rest of the family. Furthermore, in the post-war circumstances she suffered from financial problems: she died essentially without any assets seven years after her husband on 9 May 1931. During Emanuel’s period of holding the majorat, the House of Collalto experienced a period of stagnation which Emanuel’s heir Manfred was unable to lift it out of. The post-war political situation played a major role in his life, however, in both successor states in which the Collaltos held property: Austria and Czechoslovakia. Also important was the nature of the Prince: Emanuel was someone for whom the “long” nineteenth century with all its advantages and its lifestyle had never ended. As such, his great-niece described him in her memoirs as the: *“last man of the old regime in Austria”*.

STUDIE

Jan Jiráň

Český skauting a český národ v letech 1912–1922*„Milovati vlast a sloužiti jí věrně v každé době.“¹***Czech Scouts and the Czech nation in years 1912–1922**

Compared to the situation in Great Britain and Germany, Czech Scouts' relationship to the state was not positively formulated. In a treatise written by Karel Kramář, Czech scouts were to fight for the federalisation of Cisleithania. Prior to the war and during it, the Scouts performed organisational and security services at a number of events in which Austrian representatives took part. On the one hand, the Scouts were subject to complaints they were not nationalist enough, and on the other hand that they were not sufficiently pro-Austrian. The situation deteriorated during the war, which further exacerbated the problem. Czech Scouts moved between the two poles to avoid the disbanding of their organisation during the war period. From 1918, however, Czech Scouts participated in events demonstrating for Czech interests. In 1918, they showed clear support for the nationalists, and undertook activities supporting the nascent republic in October and November 1918. Following Czechoslovakia's establishment, there was a clear proclamation in support of the republic, and President T G Masaryk even became a patron of the organisation. Thus the relationship between the new state and Czech Scouts became much stronger.

Key words: History, 20th century, Austria-Hungary, Czechoslovakia, Scouting, Scouts, Czech nation

¹ První bod ze skautského slibu z roku 1915, Duch: *Čeští skauti ve službách humanity*. Junák 3–4/1, 1915, s. 21–22.

Když se v roce 1912 poblíž Vorlovské myslivny, která je nedaleko Lipnice nad Sázavou, uskutečnil první skautský tábor vedený Antonínem Benjaminem Svojsíkem, znamenalo to, že se skauting začal pevně usazovat v českých zemích. Podobně jako v dalších státech došlo také v českých zemích k adaptaci skautské metody pro její národní potřeby, přičemž musely zůstat zachovány její hlavní principy. Český skauting byl specifický tím, že došlo k poměrně rozsáhlým úpravám a mj. díky nim se stal skauting v pozdějších letech velmi populárním.² Jednou z oblastí, kde se toto přizpůsobení více projevilo, byl vztah k národu a státu. Jak byl tedy koncipován tento vztah v době Rakouska-Uherska? Jaký byl rozdíl mezi teorií a praxí? A jak se tento vztah vyvíjel? Tyto otázky se pokusím zodpovědět v tomto textu. Nejprve nastíním situaci v zemích, které nejvíce inspirovaly český skauting. Zaměřím se na prvních deset let českého skautingu, tedy od vzniku hnutí v roce 1912 až do prvních let Československa. Nejprve bude rozebráno, jaká byla teorie, a následně jaká byla praxe a jak ji ovlivnila první světová válka, resp. později vznik Československa.

Jako primárních pramenů pro tuto studii bylo využito základních skautských příruček, a to jak zahraničních – *Scouting for Boys* od světového zakladatele Robert Baden-Powella, *Das Pfadfinderbuch* od německého zakladatele Alexandra Liona a *Scouting jako system wychowania młodzieży na podstawie dzieła Gienerala Baden-Powella* od polského zakladatele Andrzeje Małkowského, které se staly základní inspirací první české příručky *Základy junáctví*. Dalšími použitými příručkami jsou pak *Základové skautingu* nebo *Organisace*, jejichž spoluautorem byl český zakladatel Antonín Benjamin Svojsík. Dalším důležitým zdrojem byl časopis *Junák*, který vydávala stejnojmenná organizace. Většina užitých archivních pramenů je uložena v Archivu Junáka, který je součástí Skautského institutu.

Velká Británie, Německo a Polsko

Světový zakladatel Robert Baden-Powell se snažil vybudovat u chlapců kladný vztah k britskému impériu. Tomu se věnoval v britské základní skautské příručce *Scouting for Boys* v kapitole nazvané *Patriotism*. Z ní je možné se dozvědět, jak bylo britské impérium veliké a kolikrát byla jeho jednotlivá dominia a kolonie větší než samotná Velká Británie: „*We have had this enormous Empire handed down from our forefathers, and we are responsible that it develops and goes ahead and above all that we make ourselves fit and proper men to help it to go ahead. It won't do so itself, any more than it would have become ours of itself.*”

² Jan JIRÁŇI. *Junák – český skaut? K ideovým kořenům českého skautingu*, Praha 2018, s. 32–37.

*If we don't do this some other nation will take it from us.*³ Nalezáme zde připomínku o zániku Římské říše, která zanikla, protože neměla vlastenecké vojáky, kteří by za ni bojovali. Tím Baden-Powell sám připouští možnost pohlížet na skauty jako na budoucí vojáky a loajální obránce státu a otevírá tak druhou dimenzi historické úlohy skautského hnutí. Tuto možnost je třeba brát v potaz.

S tím souvisí i jeho rozlišování dvou druhů skautských povinností: první byly povinnosti skauta v době míru. V něm musel hlavně zachovávat jednotu, aby nepřítel nemohl využít rozhádanosti národa. Zároveň měl každý povinnost se neustále zdokonalovat. Druhé byly povinnosti občana-vojáka. Baden-Powell přirovnal britské impérium k sépii. Aby ji někdo zabil, musel by zaútočit na její srdce, a ne na její chapadla. Podobně se to mělo s impériem, kdy srdcem byla Anglie a chapadly kolonie, proto každý musel být připraven ji chránit. A to byl důvod, proč by chlapi od jedenácti let kromě sportů, měli umět střilet a provádět průzkum. Skauti by též měli být nápomocni policii a hlásit jí, pokud někde nastala situace, která vyžadovala přítomnost strážců zákona.⁴

Anglický skaut měl mít znalosti o armádě a námořnictvu, zároveň být připraven kdykoliv položit za impérium život. Za samozřejmé byly považovány znalosti zacházení s vlajkou, znát její vznik a vývoj. Očekávána byla hlubší orientace ve správním systému země a také ochota za krále a vlast pracovat. Závěř knihy obsahoval hymny Kanady, Austrálie a Spojeného království společně s písní *God bless the Prince of Wales*⁵, což dokazuje nezastřeně nadnárodní ambice skautské kultury.

V *Das Pfadfinderbuch* bylo připomenuto, že Německá říše se sjednotila teprve nedávno. Mladé generaci se to mohlo zdát automatické, ale dlouho tomu tak nebylo. Všichni museli nadále pracovat na tom, aby to tak pokračovalo – říše měla vnitřní sjednocovací proces prohlubovat. Válka byla popsána jako krajní prostředek, pokud všechny ostatní prostředky selžou. Ovšem pokud propukne, musí být každý připraven za zemi položit život. Nejvyšším cílem mělo být sloužit vlasti, a pokud si to situace vyžádá, položit i svůj život za integritu a velmocenské postavení země. Zároveň kniha podtrhla skutečnost, že od německo-francouzské války Německo žilo v míru, což ale nebyla schopna prudce se rozvíjející technologie natrvalo garantovat. Podobně jako ve *Scouting for Boys* se lze dozvědět, že nejlepší obranou míru je připravenost na válku.⁶

³ Robert BADEN-POWELL a Elleke BOEHMER. *Scouting for Boys: A Handbook for Instruction in Good Citizenship*, Oxford 2004, s. 276. V překladu: „Zdědili jsme toto obrovské impérium od našich předků a jsme zodpovědní za jeho rozvoj a pokračování a nad tím vším a nad to vše, že jsme stali vhodnými a správnými muži pomáhající mu se rozvíjet. Nestane se to samo, víc než to, musíme ho vzít za své. Pokud se takto nebude chovat, nějaký jiný národ nám ho vezme.“ Překlad autor.

⁴ BADEN-POWELL, *Scouting*, s. 281–284, 286–287.

⁵ BADEN-POWELL, *Scouting*, s. 288–294, 338–341.

⁶ Alexander LION, *Das Pfadfinderbuch*, Baunach 2014, s. 304–307.

Důležité je zdůraznit, že německá skautská příručka pro Pfadfindery respektovala a zdůrazňovala spolkovou strukturu vilémovského císařství, tudíž měli respektovat i vlastní spolkovou zemi a vlastní, zemský vladařský rod. Pfadfinder měl být hrdý na město, kde žil, a pomáhat komukoliv bez rozdílu postavení a víry. Byla očekávána dovednost střílet a spolupracovat s policií, stejně jak u anglických skautů. Proto jsou v *Das Pfadfinderbuch* obsaženy v podstatě stejné pasáže jako ve *Scouting for Boys*. Pfadfinder měl podobně jako anglický skaut znát státní uspořádání země. Obecně se měl řídit takto: „Für Euch Jungen gibt es nur eine Richtschnur; sie heißt: Lerne soviel Du kannst, mache Dich stark und gewandert, wie es einem Friedenspfadfinder gebührt, und denke bei allem, wie Du Deinem Vaterlande nützen kannst.“⁷

V polské příručce žádná obdobná stať jako ve Velké Británii nebo Německu nevyšla. Poláci se nejspíše chtěli vyhnout jasnému přihlášení se k Rakousku-Uhersku, podobně jako tomu bylo u slibu. V případě slibů ve Velké Británii a Německu došlo k jasné identifikaci se zemí a panovníkem. V Německu byl ještě přidán vládce spolkové země. Naproti tomu u Polska se objevil pouze výraz *ojczyzna* (vlast) bez bližšího určení.

Situace v českých zemích

Podobně jako v případě Velké Británie a Německa v *Základech junáctví* vyšla pasáž o vztahu českých skautů k Rakousku-Uhersku. Rozdíl mezi nimi byl zřejmý, podobně vyznívající text v *Základech junáctví* nebyl. Ani v zachovaném pracovním překladu *Scouting for Boys* od Svojsíka se část o národu nevyskytla.⁸ *Základy junáctví* obsahovaly dva příspěvky, které se tomuto tématu věnovaly. Jsou jimi *Národ* od Karla Raise a *Češi a Rakousko* od Karla Kramáře. Raisův příspěvek obsahoval výzvu k tomu, abychom byli hrdým národem, ke kterému se máme hlásit a mluvit jeho jazykem, ať už žijeme kdekoliv. Podotýká také, že „*Jsmé synové a dcery národa českého, jenž jest silnou větví mohutného kmene slovanského.*“⁹ Tedy přímý odkaz na soucítění se slovanskými národy. Rais měl jedno přání, a to aby se Češi zbavili závisti, která „hubí“ snahu a práci jiných.¹⁰

Zajímavějším příspěvkem byla Kramářova stať *Češi a Rakousko*. V ní byla rozepsána státoprávní historie českého státu od roku 1526. Vyličeny byly oba

⁷ Tamtéž, s. 307–312. V překladu: „Pro vás, mladé, je vytyčen pouze jeden směr, který je: nauč se, co dokážeš, staň se silným a zručným, jak se sluší na Pfadfindera v míru, a myslí při všem na to, jak pomoci své vlasti.“

⁸ Archiv Junáka, Skautský institut (AJ SI), Fond Antonín Benjamin Svojsík, Překlad *Scouting for Boys*.

⁹ Antonín Benjamin SVOJSÍK. *Základy junáctví: návod pro výchovu české mládeže na základě systému sira R. Baden-Powella „scouting“ a za laskavého přispění četných odborníků napsal Ant. B. Svojsík*. Praha 1991, s. 657.

¹⁰ Tamtéž, s. 657–660.

stavovské odboje a s nimi spojené postupné změny např. příchod cizí šlechty po Bílé hoře. Nebyla opomenuta pragmatická sankce a také zánik České dvorské kanceláře a její nahrazení Direktoriem v roce 1749, což vedlo k postupnému zavádění centralismu. „*Tak všechno, co je historií českou v Rakousku, je neustálým bojem Vídně proti právům království českého, snahou po centralizaci, a kromě toho snahou germanizační, vyplývající nutně z centralizace, která potřebovala jednoho jazyka, a za ten přirozeně vybrala svůj jazyk vlastní, jazyk centralizujících úřadů ve Vídni.*“¹¹ Rakousko mělo dle Kramáře naopak posilovat svoji důvěru v celky, které mají tisíciletou historii. Pokud k tomuto chování nedocházelo ze strany Rakouska, nesmí se nikdo divit, že tu ze strany české není „*citový poměr vzájemné důvěry a oddanosti*“.¹² Kramář přiznával potřebu existence Rakouska a jistých centrálních požadavků, ale zároveň uváděl, že touhou každého národa bylo mít svůj vlastní stát. „*Nemůžeme být samostatným státem, a kdybychom jim byli, nemohl by být také výhradně českým.*“¹³ Kramář si byl dobře vědom dobové situace. Odebírání historických práv ze strany Vídně muselo být zastaveno, jinak k obnově vzájemné důvěry nemohlo dojít. Rakousko se mělo budovat na základě historických základů a práva. Kramář se odvolával na Palackého myšlenku: „*... kdyby státu rakouského nebylo již odedávna, musili bychom v interesu Evropy, ba humanity samé přičinili se co nejdříve, aby se utvořil.*“¹⁴ Z toho všeho vyplývá, že český skaut neměl, alespoň prozatím, mít podobně vlastenecký poměr k státu, jako tomu bylo u Angličanů a Němců. Měl se zasadit o vybudování federalizace Rakouska. Teprve potom se mohla k státu vytvořit důvěra Čechů a českých skautů. Kramář přislíbil napsání ještě jednoho textu do *Základů junáctví*, který se měl jmenovat *Češi a Slovanstvo*, nestihl jej však do uzávěrky knihy připravit.¹⁵

Možným zdrojem pasáže *Češi a Rakousko* mohla být Kramářova kniha *České státní právo*. Po porovnání obou textů lze bezpečně konstatovat, že z něj při psaní Kramář skutečně mohl vycházet. V *Českém státním právu* nalezneme podobně shrnutou historii správy, kritiku centralizace aj. *České státní právo* bylo samozřejmě psáno více do hloubky než výrazně kratší příspěvek v *Základech junáctví*. Nicméně myšlenky v nich obsažené si byly velmi podobné.

Jak uvedl Rudolf Plajner, českost skautingu, resp. jeho slovanský ráz, měla být podpořena vzory z české historie.¹⁶ Jednalo o celý IV. oddíl *Vzory českých junáků* I. části knihy. Obdobné tendence k odkazování na historické postavy najdeme i v zahraniční skautské literatuře. Ve *Scouting for Boys* se nalézal odkaz na

¹¹ Tamtéž, s. 663–664.

¹² Tamtéž, s. 665.

¹³ SVOJSÍK. *Základy junáctví*, s. 666.

¹⁴ Tamtéž, s. 660–672.

¹⁵ Antonín Benjamin SVOJSÍK: *Dr. Karel Kramář a skauting*, Skaut-Junák 9–10/23, s. 130.

¹⁶ PLAJNER, *Hledání*, s. 59.

národní vzory v kapitole *Chilvary of the Knights*, ale žádnou speciální část v ní nenajdeme. Mezi vzory se objevily mj. králové Artuš, Richard I. nebo kapitán John Smith.¹⁷ V *Das Pfadfinderbuch* zvláštní část o vzorech nebyla, zato v kapitole *Der Ritterspiegel* byla uvedena řada vzorů nejen z německé historie. Z těch německých byli uvedeni např. Parzival, Konrád I. Mazovský, Helmut Moltke st. nebo odvaha německých vojáků v prusko-dánské válce.¹⁸ V polské příručce národní vzory uvedeny nejsou. České země tak v případě užití národních nebo slovanských vzorů nebyly oproti Velké Británii a Německu výjimkou.

Po vydání *Základů junáctví* byl Svojsík udán českému místodržitelství, že skauting vedl protidynasticky, antiklerikálně a nebyl dostatečně „Kaisertreu“ a „Gottesfurcht“, tj. nebyl veden dostatečně procísařsky a v katolickém duchu, což bylo v rozporu s rakousko-uherskou školní výchovou.¹⁹ Důkazem toho měla být samotná kniha. Byla napsána tak, aby český skaut prospíval národu, a zároveň byly v *Základech junáctví* vypuštěny složky, které by mohly vést k rakouskému občanskému uvědomění.²⁰ Za český skauting se u místodržitele Franze Thun-Hohensteina přimluvil Kramář, který tak českému skautingu s tímto velmi pomohl.²¹ Rovněž byla kniha doporučena Ministerstvem kultu a vyučování pro měšťanské a střední školy,²² takže minimálně ministerstvo v knize problém nevidělo, a proto se s vysokou pravděpodobností jednalo o křivé obvinění.

Skauting to neměl v začátcích jednoduché. Před prokázáním se dostatečné českosti skautingu se o něm objevovala nelichotivá označení: „*O skautingu se řeklo, že je to čertovo kopytko, ba dokonce kukaččino vajíčko, nasazené k nám z Vídně či odkud, a to stačilo, aby skauting byl – hotov.*“²³ Problematickou mohla být účast českých skautů na některých kulturních událostech, např. se jednalo o akci pořádanou Českým olympijským výborem v květnu 1914. Zde skauti konali pořadatelskou službu a postavili zde malý propagační tábor, který byl představiteli Rakouska-Uherska oceněn, mj. českým místodržitelem Franzem Thun-Hohensteinem. Tuto akci je ovšem vnímat v širším kontextu: skauti totiž podobnou pořadatelskou službu konali na více kulturních akcích. K setkání s představiteli Rakouska-Uherska proto mohlo dojít náhodně a nemuseli být jedinými, kdo tábor pochválil. Jejich pochvala ale mohla v očích některých lidí vzbuzovat dojem prorakouského působení skautů.

¹⁷ BADEN-POWELL, *Scouting*, s. 213, 215, a 228.

¹⁸ LION, *Das Pfadfinderbuch*, s. 223, 226 a 240.

¹⁹ Rudolf PLAJNER, *Hledání zaváté stezky: Úsvit českého junáctví*, Praha 1992, s. 74.

²⁰ Bruno BŘEČKA, *Kronika Čs. skautského hnutí v letech 1900–1990*, Brno 1997, s. 17.

²¹ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Dr. Karel Kramář a skauting*, Skaut-Junák 9–10/23, s. 130.

²² *Verfügungen, betreffenden Lehrbücher und Lehrmittel*. Verordnungsblatt für den Di-
enstbereich des k. k. Ministerium für Kultus und Unterricht, 9/16 1. 5. 1913, s. 211.

²³ Dr. H.: *V tábore junáků (V Král. oboře)*, Národní listy 267/53 29. 9. 1913, s. 1.

Před první světovou válkou obdržel Svojsík nabídku, aby čeští skauti vstoupili do celorakouské skautské organizace Österreichischer Pfadfinderbund vedené pražským rodákem Emmerichem Teuberem.²⁴ Odmítl to, ačkoliv mu bylo nabízeno místo viceprezidenta spolku a velkorysé finanční subvence pro činnost. Jednalo se o Teuberovu snahu z let 1913–1914 vytvořit jednotnou skautskou organizaci v Předlitavsku.²⁵ Vstupem do tohoto spolku by čeští skauti měli stejné normy jako skauti rakouští. To bylo v rozporu se Svojsíkovým národním chápáním skautingu. Odmítnutí tak bylo spojeno s nacionálními důvody. Současně čeští skauti nebyli jediní, kdo se odmítli na Österreichischer Pfadfinderbund podílet, současně to byli i polští skauti a národnostně německé organizace Sudeten-deutsche Pfadfinder a Der Steirische Pfadfinderbund.²⁶ Nicméně mezi skauty měli zůstávat nadále přátelské vztahy.²⁷

Spolek Junák – český skaut měl podle svých stanov působnost omezenou na České království.²⁸ V Moravském markrabství nepůsobil, ačkoliv se Svojsík v roce 1914 bezúspěšně snažil s moravským místodržitelem vyjednat jeho rozšíření na Moravu.²⁹

I přesto, že český skauting nevstoupil do celorakouské organizace, došlo ke společnému táboření českých a rakouských skautů v květnu 1914. Čeští skauti přijeli na pozvání vídeňských Pfadfinderů. Celá akce proběhla v bratrské atmosféře, dokonce zazněla píseň *Kde domov můj*. Na oplátku byli pozváni rakouští skauti do Plané nad Lužnicí, kam dorazili v létě 1914.³⁰ Ačkoliv Plajner uvádí, že první světová válka další kontakty mezi českými a rakouskými skauty přerušila,³¹ lze najít několik případů, které toto tvrzení vyvrací.

V létě 1916 navštívil nově zřízený stálý tábor v Neulengbachu zástupce Junáka Josef Kouba, který později o táboře napsal článek v časopise *Junák*.³² Nicméně s rakouskými Pfadfindery byli v době války více v kontaktu čeští skauti z Brna než přímo spolek Junák. Jednalo se Moravskou družinu skautů, která vznikla v lednu 1916 a vedl ji redaktor Lidových novin Pavlíček. Organizována byla pod Českým zemským svazem pro podporu tělesné výchovy na Moravě.³³ Tato družina se zúčastnila společného táboření právě na tábořišti Neulengbach, a to v letech 1916 a 1917. V roce 1917 dokonce došlo na společné táboření

²⁴ Ondřej VANKE, *Skauting v postmoderní době*, Praha 2015, s. 74.

²⁵ PLAJNER, *Hledání*, s. 108.

²⁶ Manfred FUX, *Geschichte der österreichischen Pfadfinderbewegung: von den Anfängen bis zum „Jamboree der Einfachheit“*, Vídeň 1971, s. 58–62.

²⁷ Kurt PRIBICH, *Logbuch der Pfadfinderbände in Österreich*, Vídeň 2001, s. 17–18.

²⁸ *Stanovy spolku Junák – český skaut*, Praha 1914, s. 2.

²⁹ BŘEČKA, *Kronika*, s. 30.

³⁰ Čmeli [Jan Včelák]: *Hosty u skautů vídeňských*, *Junák* 5/1 15. dubna 1915 s. 47–48.

³¹ PLAJNER, *Hledání*, s. 109.

³² J.[osef] KOUBA, *Cvičný tábor vídeňských skautů*, *Junák* 9–10/2 15. října 1916 s. 145–147.

³³ BŘEČKA, *Kronika*, s. 32.

skautů z Terstu, Brna, Štýrského Hradce, Liberce a Villachu.³⁴ V roce 1917 se rovněž konala rozsáhlá skautská výstava, kde byly zastoupeny skautské organizace nejenom z rakouské monarchie, spolek Junák nevyjímaje, ale i ze zahraničí.³⁵

Válka míchá kartami

Na začátku první republiky se proti Svojsíkovi a jeho vedení Junáka postavila opozice v čele s Emanuelem Roubalem, který byl Svojsíkovým zástupcem v Junáku. Ta sepsala seznam výtek na dosavadní vedení. Většina z nich měla společného jmenovatele – postoj k Rakousku a k jeho představitelům. Odpovědi na tyto výtky vyšly v roce 1922 v brožůře *Na obranu českého skautingu*, jejím hlavním autorem byl Bohuslav Řehák. Vytýkaných věcí bylo více, ne vše lze ale s odstupem doby prověřit. Proto se soustředím na několik míst, kde to možné je.

Podle *Na obranu* měl Svojsík na začátku války nabídnout Kramářovi pomoc skautů pro případné odbojové akce.³⁶ Lze přepokládat, že zde Svojsíkova nabídka skutečně byla, neboť se o tom psalo ve 30. letech v *Junáku* při úmrtí Kramáře.³⁷ Naproti tomu není známo, že by k takovéto události někdy během války došlo. Možnost využít skaut pro odboj skutečně mohla existovat, ačkoliv nikdy nemuselo dojít k jejímu využití.

Největší propagační akcí, kterou skauti během války uspořádali, byly *Jarní dny pražských junáků-skautů*. Jednalo se o propagační tábor, který byl postavený v Klamovce. Navazoval na několik předchozích, které v Praze proběhly. Tábor byl pro veřejnost otevřen 23. – 24. května 1915. K výtkám patřil protektorát českého místopředsedy Maxe von Coudenhoveho a vojenský zákop, který vznikl poblíž tábořiště. Celá akce se konala ve prospěch Jedličkova ústavu. V díle *Na obranu* se objevila informace, že akce nebyla skautskou myšlenkou.³⁸ Naproti tomu ze zápisů schůzí výkonného výboru lze zjistit něco jiného – výkonný výbor počítal s nutností akci uspořádat, aby na sebe spolek upozornil u veřejnosti.³⁹ O tom, zda impuls vyšel z Jedličkova ústavu nebo Junáka, zprávy nejsou. V průvodci celou akcí se neobjevila jakákoliv zmínka o Baden-Powellovi, ale pouze o Setonovi, což byla jistě snaha vyhnout se spojitosti s Velkou Británií, v té době nepřítel Rakouska-Uherska.⁴⁰

³⁴ Dr. V. P.: *Ein Besuch im Pfadfinderlager bei Neulengbach. Sommer 1917. Körperliche Erziehung 7–8/13 říjen 1917*, s. 121–124.; Domin PAVLÍČEK, *Mládež v přírodě*, Mladé Rakousko: list věnovaný mládeži 1916, roč. 1, s. 136–137.; FUX, *Geschichte*, s. 86.

³⁵ FUX, *Geschichte*, s. 84.

³⁶ *Na obranu českého skautingu*, Praha 1922, s. 8–9.

³⁷ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Dr. Karel Kramář a skauting*, Skaut-Junák 9–10/23 1936–1937, s. 130–131.

³⁸ *Na obranu*, s. 22.

³⁹ SIAJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Kniha zápisů, s. 28.

⁴⁰ SIAJ, Junák – český skaut, Jarní dny junáků – českých skautů [program akce], neusp.

Místodržitel Max von Coudenhove se akce osobně zúčastnil. Původně se počítalo ještě s tím, že na akci měl dorazit jeho předchůdce Thun-Hohenstein.⁴¹ Do doby konání tábora sice nastoupil nový místodržitel Max Coudenhove, ale i s účastí jeho osoby se nadále vážně počítalo.⁴² Patronát a účast místodržitele nebyla vázána na osobu jako spíše na úřad. Coudenhove byl na místě uvítán Antonínem Svojsíkem a jeho bratrem Gustavem a celý tábor si prošel. Na něm byla připravena řada nejrůznějších aktivit.⁴³

Největší kontroverze vzbudil zákop, který vznikl poblíž tábora. V brožuře *Na obranu* je uvedeno, že zákop několik dní před slavností připravili vojáci.⁴⁴ Podle článku z *Junáka* měli zákop připravit vojíni-invalidé z Jedličkova ústavu.⁴⁵ K jeho využití během tábora došlo, byť podle tvrzení *Na obranu* byl nejprve skautům vstup do zákopu přísně zakázán. Přesto se v něm natočila část filmu *Jarní dny pražských junáků – skautů v Klamovce*. V něm byl natočen místodržitel Coudenhove procházející se zákopem. Podle *Na obranu* byla snaha filmování se skauty v zákopu zastavit, ale to se nepodařilo.⁴⁶ Navzdory této obhajobě byl zákop propagován v programu akce, z čehož lze vyvodit, že se se zákopem od počátku akce počítalo.⁴⁷ To potvrzuje také fakt, že skauti museli zákop po akci zasypat.⁴⁸ Celkově měl tábor u veřejnosti nesporný úspěch, jak lze shlédnout na dobově vzniklém filmu.

Po první světové válce měl Pravoslav Motyčka na přání Svojsíka z filmu vystříhat scény s Coudenhovem. Motyčka měl zkušenosti s promítáním filmů, proto se Svojsík obrátil přímo na něj. Jednalo se o verzi snímku, kterou vlastnil Svojsík. Ten ji pak užíval při přednáškách a jiných propagačních akcích.⁴⁹ Pořádání této slavnosti bylo dáváno za největší důkaz kolaborace Svojsíka s rakouskými úřady během války.⁵⁰

K prohřeškům vytýkaných opozicí patřila také účast Svojsíka a skautů na akcích Junobrany (v němčině Jungwehr). Ta byla povinná od školního roku 1915/1916 a prakticky nahradila tělesnou výchovu na středních školách. Jednalo se o předvojenský výcvik mládeže vedený v němčině. V místech s větším počtem

⁴¹ SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Schůze vůdců, zápis 10. 5. 1915.

⁴² SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Kniha zápisů, s. 28.

⁴³ Národní filmový archiv (NFA), *Jarní dny pražských junáků – skautů v Klamovce* [film], 1915. Dostupný na <https://vimeo.com/151933130>.

⁴⁴ *Na obranu*, s. 23.

⁴⁵ Čmelí [Jan ČMELÁK], *Skautský tábor v Klamovce*, Junák 7–8/1 15. 6. 1915, s. 76.

⁴⁶ *Na obranu*, s. 23.

⁴⁷ SI AJ, Junák – český skaut, Jarní dny junáků – českých skautů [program akce], neusp.

⁴⁸ SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Schůze vůdců, zápis 7. 6. 1915.

⁴⁹ SI AJ, Fond Rudolf Plajner, 1973 Skautské vzpomínky: Motyčka, Plajner, Němec [audiozáznam].

⁵⁰ Jan CIESLER, *Časopis Junák (Skaut-Junák) a český skauting v letech 1915–1940*, Praha 2003, s. 61.

středních škol byla cvičení často vedená jako vzájemné soupeření.⁵¹ Vedení Junobraný v Čechách měl na starost Josef Klenka, současně místostarosta Junáka a sokolský činovník.⁵²

Opozice konkrétně kritizovala účast na veřejné akci 24. června 1916,⁵³ kde se představilo celkem osm tisíc studentů středních škol. Akce se zúčastnili mj. zemský místopředseda Max von Coundehove, pražský primátor Karel Groš nebo zástupci armády jako generálové Paul Kestřánek a Eduard Znaněcký. Celý ráz akce byl čistě propagační. Došlo na ní ke cvičení přibližně dvou tisíc chlapců pod vedením Klenky. Akci pomáhali na místě organizovat jak Svojsík, tak i Roubal.⁵⁴ Svojsíkovi uškodilo hlavně to, že vítal jednotlivé představitele při jejich příjezdu.⁵⁵

Podle *Na obranu* měl původně Bílý navrhovat, aby se místo Junobraný zavedl povinné na školách skauting. Svojsík byl proti tomu – mohlo by tím dojít ke zprofanování skautingu. Svojsík a Klenka měli být pověřeni vytvořením programu Junobraný. Oba se snažili její vytvoření postupně odkládat, takže program pro ni nakonec nevytvořili. Skauti také při dvou veřejných cvičení odmítli postavit vzorový tábor a zakázali svým členům chodit na tyto akce v kroji. Při akci pořádané na Letné 24. června 1916 výměnou za nepostavení skautského tábora poskytovalo přibližně padesát skautů nosících kroj první pomoc.⁵⁶ Lze je zahlédnout ve filmu *Slavnostní cvičení Junobraný z českých středních škol v Praze 1916 před J. Excel. p. místopředsedou král. českého*.⁵⁷

Problém spolupráce skautů a Junobraný je komplikovaný v tom směru, že se nedochovalo mnoho pramenů. Přesto z nich je možné dojít k některým dílčím závěrům. Svojsíkův postoj k předvojenské výchově byl před válkou negativní.⁵⁸ Přesto během války musel Junobranu vést na gymnáziu v Křemencově ulici, kde vyučoval. Studenti tohoto gymnázia se rovněž účastnili slavnosti 24. června 1916.⁵⁹ Svojsík se této činnosti jako učitel tělocviku nemohl vyhnout. Klenka nebyl na V. řádně valně hromadě zvolen místostarostou, ani nekandidoval, proto

⁵¹ Kateřina ŘEZŇÁKOVÁ, *Študenti a kantoři za starého Rakouska: české střední školy v letech 1867–1918*, Praha 2007, s. 29.

⁵² Ladislav REITMEYER, *Dějiny školní tělesné výchovy v českých zemích*, Praha 1972, s. 60.

⁵³ *Na obranu*, s. 24.

⁵⁴ *Přehledka Junobraný českých středních škol*, Národní listy 174/56 25. 6. 1916, s. 4.

⁵⁵ NFA, *Slavnostní cvičení Junobraný z českých středních škol v Praze 1916 před J. Excel. p. místopředsedou král. českého* [film], 1916. Dostupný na <https://vimeo.com/151372840>.

⁵⁶ *Na obranu*, s. 24–25.

⁵⁷ NFA, *Slavnostní cvičení Junobraný z českých středních škol v Praze 1916 před J. Excel. p. místopředsedou král. českého* [film], 1916. Dostupný na <https://vimeo.com/151372840>.

⁵⁸ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Signály z neznáma*, Praha 2016, s. 19–24.

⁵⁹ *Zpráva c. k. českého reálného gymnasia v Křemencově ulici v Praze*, Praha 1917, s. 35.

nemohl být nadále spojován s vedením Junáka.⁶⁰ Celkově vzato Junák „tančil mezi vejcí“ – na jedné straně se snažil, aby jeho činnost nebyla kvůli nespolupráci na Junobraně ukončena, na druhé straně byla snaha Junáka se od ní co nejdříve distancovat.

V létě 1916 došlo k předvolání Svojsíka na policejní ředitelství komisařem Klímou. Svojsík měl řadu dokumentů, které by ho mohly kompromitovat, schovaných u příbuzných na Moravě. I tak noc před výslechem raději některé písemnosti spálil. Důvodem předvolání bylo nalezení skautských opasek u zajatých ruských důstojníků. Ty měly bronzové přezky a byla na nich ve Velké Británii vyražena chodská psí hlava s nápisem „Junák – český skaut“.⁶¹ Úřady měly v motivu vidět českého lva. Svojsík na to odpověděl, že se jedná o jeho návrh chodské psí hlavy, a že opasky byly v Předlitavsku volně k zakoupení. Komisař proto vyslal detektiva do prodejny, ten se po chvíli se stejným, právě zakoupeným, vrátil. Policie nakonec konstatovala, že pásky se musely do Ruska dostat s tělocvičným nářadím ještě před válkou.⁶² Podle opozice neměl Svojsík o schůzce referovat, měl se tak vytvořit dojem, že byl v kontaktu s tajnou policií.⁶³ Nicméně v zápisech týkajících se schůzí výkonného výboru se o tom mlčí.

Výslech policejním komisařem Klímou nebyl ovšem jediný, který Svojsík v průběhu války absolvoval. V září 1917 byl Svojsík u výslechu znovu, opět kvůli skautskému kroji. Začátkem roku 1917 Junák požádal místopředsednictví, zda by Junák mohl oficiálně užívat kroj. Celý schvalovací proces se táhl přibližně rok a podoba kroje byla místopředsednictvím schválena. Výslech Svojsíka v září 1917 se týkal tohoto schvalování.⁶⁴ Nicméně skautský kroj se užíval ještě před vznikem spolku v roce 1914. Svojsík proto při tomto výslechu musel mlčet.⁶⁵

K vrcholným aktům českého domácího odboje za první světové války patřil *Manifest českých spisovatelů*, který podepsalo přes 200 osobností českého veřejného života. Obhajoba z brožury *Na obranu* zněla, že Manifest měl podepsat Antonín Benjamin Svojsík a vyzvat k jeho podpisu další členy vedení spolku. Jako důkaz podpisu byly uváděny *Národní listy* z 21. května 1917, kde se ovšem o Manifestu nepsalo. Protisvojsíkovská opozice naopak tvrdila, že Svojsík byl v tomto směru zdrženlivý a podepsat nechtěl se slovy „*Nevíme, jak to může dopadnout!*“.⁶⁶ Jak se tedy celá záležitost měla?

⁶⁰ SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Kniha zápisů, s. 75.

⁶¹ Josef ŠIMÁNEK, *A. B. Svojsík*, Praha 1946, s. 34–35.

⁶² BŘEČKA, *Kronika*, s. 33.

⁶³ *Na obranu*, s. 27.

⁶⁴ Archiv Hlavního města Prahy, Spolkový katastr, SK XIV/354, Výslechový protokol A. B. Svojsíka ze 17. 9. 1917.

⁶⁵ *Stanovy spolku Junák – český skaut*, Praha 1914, Doslov.

⁶⁶ *Na obranu*, s. 27, s. 26.

V dobových novinách se mezi signatáři Manifestu objevil Alois Svojsík,⁶⁷ Antonínovo jméno naopak ne. Je ovšem uvedeno v soupisu signatářů vydaným Martinem Kučerou v roce 1989.⁶⁸ Podpisové archy z fondu Rady českých spisovatelů lze rozdělit do dvou kategorií. V první jsou podpisy přímo pod Manifestem, zde ale podpis ani jednoho ze Svojsíků není. Druhou skupinou je soupis signatářů. Ten obsahuje jména podepsaných pod manifestem, zároveň ale jména mnoha dalších, jejichž podpis se přímo nedochoval. Mezi nimi se podpis Aloise Svojsíka vyskytuje. Tento seznam tak potvrzuje, že on Manifest podepsal.⁶⁹

Klíčovým pramenem pro rozřešení této otázky byla *Knihá zápisů*, do které byly zapisovány schůze výkonného výboru a valné hromady spolku. Manifest se řešil na schůzi výboru spolku 11. června 1917 na podnět Sboru vůdců, který jednomyslně vyzval výbor, aby byl vysloven s Manifestem souhlas. Antonín Benjamin Svojsík nedoporučoval vyslovení souhlasu, neboť „... není jisto a zaručeno, jaká bude situace třeba po několika dnech, zda se nezmění poměry opět v náš neprospěch, zda nenastane znovu období perzekuční apod.“⁷⁰ Svojsíkovi se postavil jednatel spolku Junák – český skaut Josef Kouba, který varoval před tím, že spolek se často účastnil pomocných válečných akcí, ale akcí národních se neúčastnil. V následném hlasování převládl názor nevyslovit souhlas s Manifestem. Svojsík chtěl, aby usnesení zůstalo důvěrné, to ale nebylo možné, neboť bylo potřeba vyrozumět Sbor vůdců. Pod zápisem z této schůze byla doplněna Svojsíkova poznámka psaná tužkou. Podle ní neměl být zápis schválen a zároveň byl doplněn údaj, že Antonín Benjamin Svojsík Manifest podepsal a jeho jméno se objevilo v časopisech. Žádné konkrétní periodikum neuvedl. Také zdůraznil, že nešlo o obavy osobní, ale starost, aby spolek nebyl rozpuštěn.⁷¹

Celá věc měla dohru na další schůzi 22. října téhož roku. Jednatel Kouba kritizoval ty, kteří odmítli souhlas s Manifestem. Jeho hlavním argumentem bylo, že schůze, kde byl vysloven nesouhlas, nebyla úplná kvůli počtu členů. Svojsík na námítky postupně odpovídal – podle něj se měly přednést včas a byly ve formě „nepřátelské až urážlivé“. Svojsíka se na schůzi zastali Eduard Štorch a Jiří Stanislav Guth-Jarkovský.⁷² S přihlédnutím k uvedenému je jasné, že podpis Antonína Benjamina Svojsíka bychom pod Manifestem hledali marně a tvrzení v *Na obranu* bylo nepravdivé.

Mezi petenty Manifestu byly osobnosti, které byly více nebo méně spojeny s českým skautingem a Manifest podepsaly: Bohumil Bauše, František Drtina,

⁶⁷ Např. *Projev českých spisovatelů o české politice*, Národní listy 141/57 24. 5. 1917, s. 2–3; *Čeští spisovatelé českému poselstvu*, Lidové noviny 142/25 25. 5. 1917, s. 3.

⁶⁸ Martin KUČERA, *Přehled manifestů české tvůrčí intervence z jara 1917*, in: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 11. Praha 1989, s. 283.

⁶⁹ Vojenský ústřední archiv (VÚA), Rada českých spisovatelů, Manifest českých spisovatelů – podpisové archy.

⁷⁰ SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, *Knihá zápisů*, s. 63.

⁷¹ SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, *Knihá zápisů*, s. 62–63.

⁷² SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, *Knihá zápisů*, s. 65–66.

Jiří Guth, Josef Holeček, Alois Jirásek, František Václav Krejčí, František Serafinský Procházka, Karel Václav Rais a Josef Thomayer.⁷³ Většina osobností byla se skautingem propojena pouze skrze jejich příspěvek v *Základěch junáctví*. U žádného ze jmenovaných nelze předpokládat, že by Manifest podepisoval za spolek, jednalo se o osobní postoje.

Karta se obrací

Od začátku roku 1918 se postoj Junáka změnil a čeští skauti začali vystupovat na akcích, na kterých se manifestovalo za českou národní věc. Skauti konali pořádkovou službu u příležitosti tříkrálové deklarace, obdobně tomu bylo u Národní revoluční přísahy a na oslavě 50. výročí položení základního kamene Národního divadla. Národní přísahy se účastnili Svojsík a Josef Rössel-Ořovský, starosta Junáka.⁷⁴

Junák se též zapojil do služeb Národního výboru. V červenci 1918 s ním začal jednat Rössel-Ořovský o tom, jak by ona podpora mohla vypadat. Výsledkem bylo vytvoření tzv. skautské pošty. Byly pro ni připraveny speciální poštovní známky, které se tak staly prvními známkami nového státu, a i prvními skautskými na světě. Služba začala fungovat 29. října 1918. Její náplní bylo doručování zásilek mezi jednotlivými institucemi v Praze. Fungovala do 25. listopadu, kdy byla její činnost zastavena. Celkem se zapojilo na 400 skautů. K její obnově došlo při příležitosti příjezdu prezidenta Masaryka 21. prosince.⁷⁵ Skauti nepomáhali jen s doručováním zásilek. Skautky měly službu u Národního výboru, který sídlí v Harrachově paláci. Menší skautky šly kokardy nebo roznášely články do redakcí novin.⁷⁶ Skauti konali také strážní službu u Nosticova nebo Harrachova paláce.⁷⁷ Svojsík se osobně angažoval v záchraně některých památek – mj. měl zabránit zničení znaku, který byl v čele domu U Hybernů. To se mělo stát v době euforie z pádu Rakouska, pro kterou byly rakouské státní znaky ve veřejném prostoru prvotními cíli. Svojsík vylezl na jeho střechu a vysvětloval lidem, že Rakousko-Uhersko padlo kvůli válce, a ne rozbitím tohoto historicky cenného znaku.⁷⁸

⁷³ VUA, Rada českých spisovatelů, Manifest českých spisovatelů – podpisové archy.

⁷⁴ BŘEČKA, *Kronika*, s. 36.

⁷⁵ Roman ŠANTORA (ed.), *Skautské století: dobrodružný příběh 100 let českého skautingu*, Praha 2012, s. 64.

⁷⁶ Emilie MILČICOVÁ – Bronislava HERBENOVÁ, *Příručka dívčího skautingu*, Praha 1922, s. 13.

⁷⁷ Jaroslav NOVÁK, *Zápisky našich hochů z revolučních dní*, Junák 4–5/5 15. 4. 1919, s. 69; *V paláci české vlády*, Národní listy 122/58 6. 11. 1918, s. 2.

⁷⁸ Karel TEJKAL, *Rádio na kolečkách* [rozhlasový pořad]. Český Rozhlas Dvojka, 10. 2. 2007, 17:00.

Se vznikem nového státu došlo také k jednoznačnému přihlášení se k němu. Ruku v ruce s tím se objevilo vyhraňování vůči Rakousku-Uhersku. Důkazem toho jsou pasáže ve skautských příručkách, které vyšly v roce 1920. Seifert psal: „*Nechceme už slyšet u nás o svém dědictví z Rakouska, o křivení páteře a krčení se, jehož jsme byli vždy tolik svědky.*“⁷⁹ V podobném znění se nesla část skautského zákona, která vyšla v *Základové skautingu*. Konkrétně se jednalo o druhý bod *Skaut je věrný a oddaný*. Skaut měl být oddaný vyšším zájmům, proto by měl být věrný státní formě a její vládě. Ty na druhé straně měly mít na zřeteli hmotné a duchovní blaho a bezpečnost jedince: „*Proto jsme nemohli být věrni Rakousku, které všechny tyto předpoklady šlapalo v prach. Jen za lásku a z lásky kvete věrnost a oddanost. Z otrockého poddanství vykvétá zášť a nenávisť.*“⁸⁰ V radikálně protirakouských a protiněmeckých novinách *Světlo* se dokonce objevilo obvinění, že skauting byl úmyslně brzděn rakouskou vládou.⁸¹ Nicméně vzhledem k možnostem, jaké skauting za Rakouska měl a radikálnosti novin, se jednalo o smyšlenou zprávu.

Přihlášení se k Československu bylo mnohem jasnější než k Rakousku-Uhersku. Už jenom v pojmenování nově vzniklé organizace Svaz junáků-skautů Republiky československé se objevil název státu, došlo tak k podobnému přejmenování jako u Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu. V roce 1919 se v časopise *Junák* objevila rubrika *Průkopníci naší svobody*, v níž byly publikovány životopisy osobností, které se zasloužily o vznik Československa, např. Karel Kramář, Edvard Beneš, ale i Woodrow Wilson nebo Ernest Denis. Současně nad Svazem převzal patronát prezident Masaryk.⁸²

Podobně jako v *Základech junáctví* se v *Základové skautingu* nacházely části věnující se vztah skautů ke státu. V tomto případě byly napsány Svojsikem a Janem Novákem. Vztah k československému státu byl popsán pozitivně. Skaut se v příručce dozvěděl o stručné historii státnosti v českých dějinách a její obnově v roce 1918. Skautství bylo prezentováno jako výchova k občanství s tím, že jednotlivé složky musely být u skauta více vyvinuté než u „řadového“ občana. Bylo možné si přečíst o základech státoprávní teorie, mj. družích vlády. V *Základové skautingu* bylo otištěno celé znění ústavy, popis národních symbolů a text hymny.⁸³ Tím se zásadně lišily od *Základů junáctví*. Byl také vydán předpis týkající se účasti skautů na dobročinných a národních akcích.⁸⁴

⁷⁹ Miloš SEIFERT, *Přírodou a životem k čistému lidství: příručka českých junáků*, Praha 1920, s. 83.

⁸⁰ Antonín Benjamin SVOJSÍK – Jan NOVÁK, *Základové skautingu: příručka pro výchovu sokolského dorostu*, Praha 1920, s. 425.

⁸¹ Neutrál: *Skauti jako pracovníci kulturní a příští obránci svobody národa*, Světlo: Pražský poledník 42/1 22. 5. 1919, s. 4.

⁸² SI AJ, Fond Antonín Benjamin Svojsík, Kniha zápisů, s. 155.

⁸³ SVOJSÍK – NOVÁK, *Základové skautingu*, s. 513–545.

⁸⁴ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Organisace*, Praha 1921, s. 90–91.

Současně bylo vedení Junáka obviňováno z toho, že za války kolaborovalo s Rakouskem. Byla to snaha Roubalovské opozice o zdiskreditování Svojsíka. Některé konkrétní činy, ze kterých byl viněn, byly rozebrány dříve. Všechna tato obvinění byla rozebrána v brožuře *Na obranu*. Na druhou stranu největší kritik vedení Roubal měl podobnou vinu jako Svojsík, protože se jich také účastnil. Na rozdíl od Svojsíka Roubal nenesl hlavní odpovědnost za spolek, proto se mohl o podobné intriky pokoušet. Pro podporu českého skautingu byla 14. dubna 1919 uspořádána akce *Za český skauting*. Na ní byly podány tři přednášky, které vložil Karel Weigner – *Skauting v rámci tělesné výchovy*,⁸⁵ Antonín Benjamin Svojsík – *Skauting výchovou občana republiky*⁸⁶ a Jaromír Špaček – *O skautingu v cizině a jeho potřebě u nás*.⁸⁷ V rámci své přednášky promítl Svojsík řadu fotografií a film.⁸⁸ Mohlo se dost možná jednat o sestříhanou verzi *Jarních dnů*, kterou upravil Pravoslav Motyčka. Odraz nového státu nezůstal jen u nejvyšších míst spolku, ale dorazil i k oddílům. Objevila se mj. hra, která se jmenovala *Maffie*. V té se skauti měli rozdělit na dvě skupiny. V ní měla skupina strážníků sledovat maffisty a pokusit se překazit jejich setkání.⁸⁹

Jméno pro českého skauta

Jednou z věcí, ve kterých se český skauting odlišuje od anglického vzoru, je jméno. Ačkoliv označení skaut v názvu organizace bylo a je, bylo vytvořeno rovněž specificky české pojmenování. Překlad slova *Scout* znamená zvěd nebo špeh a toho užito nebylo. Baden-Powell tím nemyslí stejného zvěda, kterého užívá armáda. Doslova píše „... besides war scouts, they are also peace scouts, ...“⁹⁰. Pro německé skauty byl užít německým zakladatelem skautingu Alexanderem Lionem stejný název, ale přeložený do němčiny – *Pfadfinder*.⁹¹ V případě polských skautů došlo také k překladu, užívá se názvu *harcerz*. Původně se jednalo o označení lehké jízdy užívané v novověku.⁹²

V českém přizpůsobení došlo k úpravě názvu. Z počátku se užívalo pouze označení skaut, ale nemělo zůstat jen u něj. Svojsík zamýšlel české skauty pojmenovat Chody, poprvé veřejně na tuto myšlenku nepřímou naráží v brožuře *Český*

⁸⁵ Později vyšlo jako: Karel WEIGNER, *Skauting v rámci tělesné výchovy*, Praha 1920.

⁸⁶ Později vyšlo jako: Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Skauting výchovou občana republiky*, Praha 1920.

⁸⁷ Rudolf PLAJNER, *Zavátou junáckou stezkou: Výbor z díla*, Praha 2001, s. 30.

⁸⁸ h.: *Manifestační večer pro český skauting*, Národní listy 90/59 15. 4. 1919, s. 3.

⁸⁹ N.: *Tajná schůze „Maffie“*, Vůdce 3/1 28. 2. 1920, s. 47–48.

⁹⁰ BADEN-POWELL, *Scouting* s. 13. V překladu: ... kromě válečných zvědů[skautů], jsou také míroví skauti, Překlad autor.

⁹¹ LION, *Das Pfadfinderbuch*. s. IV.

⁹² Andrzej MAŁKOWSKI, *Scouting jako system wychowania mlodzieży na podstawie dzieła Gienerala Baden-Powella*, Lvov 1911, s. 7.

skaut.⁹³ Tento návrh se objevil i ve Svosíkových poznámkách společně s dalšími návrhy. Mezi nimi se vyskytl také návrh *junák* školního inspektora Františka Bílého, *všezvěd* převzatý od Jana Ámose Komenského a *junáč* od spisovatele Josefa Holečka. Hudební skladatel František Serafínský Procházka se též přikláněl k českému pojmenování a navrhoval slovo *druž*.⁹⁴ Nicméně to, že i v případě českého skautingu dojde k pojmenování překladem, nebylo od začátku jasné. Označení skauting se dobově běžně používalo i v českých zemích, významem slova se ale spíše myslela soustava několika prvků, ne nutně celá metoda.⁹⁵ K vytvoření českého pojmenování skautů se přikláněla redakce *Malého čtenáře*. K jejím návrhům patřilo *Junstvo*, *Jun* nebo *Junáci*, neboť cizích pojmenování sportů se podle ní dobově užívalo nad míru.⁹⁶

V úvahu připadala i další jména jako *Stopaři*, *Psohlavci* a *Kozáci*.⁹⁷ Nakonec bylo vybráno jméno *junák*, které navrhl Bílý a převzal ho od Holečka, který psal o životě slovanských hrdinů, mj. o Černohorcích, od nichž slovo pochází.⁹⁸ Od původně zamýšleného označení Chodové Svojsík nakonec upustil po konzultaci s Aloisem Jiráskem,⁹⁹ který v dopise z 22. ledna 1912 Svojsíkovi psal: „*Uvažoval jsem, jak jsem slíbil, o jménu, také jsem s prof. Thomayerem o něm jednal. (...) Nenašli jsme nic vhodného. „Chodové“ vystihují částečně význam, jméno by nebylo nevhodné, vadí však tu historický význam toho jména, který by asi hodně mátl.*“¹⁰⁰

Na konci roku 1913, kdy Sokol přijal některé prvky skautské výchovy, zazněl hlas, že by skauting měl mít české jméno, a to buď prosazující se název *junáctví* nebo *stopařství*.¹⁰¹ O jméně byla vedena diskuze i poté, co se začalo užívat pojmenování *junák*. Ve *Věstníku sokolském* bylo navrženo, aby se skauti označovali jako *svojané*. Vymyslel ho František Matouš Klácel, český filosof, který se snažil v USA založit netradiční společnost a chtěl, aby ho užívali členové filantropické družiny, kterou pomáhal v USA zakládat. Pojmenování mělo odkazovat na soběstačnost skautů. Dále se dočteme, že: „*Zajímavost je, že jméno „svojan“ připomínalo by svým kmenem současně i zakladatele „svojanů“ (skautů) v Čechách br. Svojsíka.*“ Problémem názvu *svojané* bylo, že název již užívali

⁹³ SVOJSÍK, *Český skaut*, s. 11.

⁹⁴ PLAJNER, *Hledání*, s. 57.

⁹⁵ PLAJNER., *Hledání*, s. 35.

⁹⁶ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *Jak žijí hoši v Anglii*, *Malý čtenář*, 17/34 1911, s. 263.

⁹⁷ PLAJNER, *Hledání*, s. 57.

⁹⁸ ŠANTORA, *Skautské století*, s. 33.

⁹⁹ Antonín Benjamin SVOJSÍK, *V táboře psohlavců*, *Junák* 10/4 1. 8. 1918, s. 154.

¹⁰⁰ *Památce Aloise Jiráska*, *Junák* 7–8/16 15. 4. 1930, s. 101.

¹⁰¹ *Zápis o schůzi výboru České obce sokolské, 8. prosince 1913 v přednáškové síni Sokola Pražského*, Zvláštní příloha k 7. číslu *Věstníka Sokolského* [1914], s. 7.

anarchisté, kteří zakládali spolky Svojnost. Autor článku upozorňuje na to, že „*To by mohlo časem vésti k nedorozumění pro junáky-svojany...*“¹⁰²

K jménu se vyjádřila i spisovatelka Popelka Biliánová, která se jako první pracovala s dívčím skautingem, ve své práci *O dívčím skautingu*. Uznávala, že název skauting se rychle v českých zemích rozšířil, ale „*Anglický jeho původ do jisté míry však odcizuje mu česky cítící našince...*“. Nechtěla jméno vybírat rychle, spíše „... *musí být ponecháno asi jen šťastně náhodě, která by na vrch vynesla jméno, kteréž by se zamlouvalo širokým vrstvám lidu i česky cítícím nadšencům.*“ Zároveň dodávala, že ani anglické a ani německé pojmenování plně neodpovídalo významu skautingu. Popelka Biliánová sama na jméně nebazírovala: „*Jen duch skautingu ať zobecní u nás a zdravé zřízení jeho ať přejde do naší krve a jméno samo ať zmizí, vykonajíc poslání své: soustřediti a k dobru vyhraniti všechny jeho ušlechtilé prvky i v nás již dávno rozptýlené žijící.*“¹⁰³ Zároveň dodávala, že jméno spolku Junák – český skaut se pro dívky nehodí, ale zatím se s ním musely spokojit, než najdou více vyhovující jméno.¹⁰⁴

Skautský slib

Jedna z oblastí, kde lze dobře pozorovat vztah skautingu ke státu, je skautský slib. V obecném chápání je závazkem, který skaut přijímá na základě svého dobrovolného rozhodnutí. Přihlašuje se v něm k plnění skautského zákona, podle kterého se snaží co nejlépe žít. Zákon a slib se staly hlavními hodnotovými rámci skautingu.¹⁰⁵ Slib je formalizovaný a zároveň individualizovaný akt, který je garantovaný širší komunitou, jež takový slib bere vážně.¹⁰⁶

Nejprve se podívejme, jak zněl původní britský slib:

„*The Scout's Oath*

Before he becomes a scout a boy must take scout's oath, thus:

„*On my honour I promised that –*

- 1. I will do my duty to God and the King.*
- 2. I will do my best to help others, whatever it costs me.*
- 3. I know the scout law, and I will obey it.*“¹⁰⁷

¹⁰² J[osef?] N[ovák?]: *Český název pro „skauty“*, Věstník sokolský 16/17, 14. 8. 1913, s. 527.

¹⁰³ Popelka BILIÁNOVÁ, *O dívčím skautingu*, Praha 1914, s. 8.

¹⁰⁴ BILIÁNOVÁ, *O dívčím skautingu*, s. 70.

¹⁰⁵ VALLORY. *Světový skauting*, s. 23.; Jiří ZAJÍC, *Myšlenkové základy skautingu*, Praha 2001, s. 66.

¹⁰⁶ Jarmila ŠTOGROVÁ – Josef ŠTOGR (eds.), *Slibuji na svou čest: význam skautské-ho slibu*, Praha 2011, s. 8.

¹⁰⁷ BADEN-POWELL, *Scouting*, s. 36. V překladu: Skautský slib. Než se stane skautem, musí chlapec složit skautský slib, který zní: Na svou čest slibuji, že 1. budu plnit své po-

Z toho vyplývá, že skaut slibuje na svou čest tři základní věci: plnění povinností vůči představiteli země a Bohu, pomoc druhým a dodržování skautského zákona, morálního kodexu, kde jsou jednotlivé body hlouběji rozpracovány. Anglická verze slibu zůstala po celou dobu její existence obsahově nezměněna, došlo pouze k úpravě její formulace.

Český slib mohl být kromě anglického slibu inspirován ještě dvěma dalšími – německým a polským. Anglické a německá verze se obsahově neliší. V Německu byl jinak upraven vztah k zemi, konkrétně ne jenom povinností k císaři, ale i k představiteli spolkové země, což bylo dáno specifikem Německa, které bylo tvořeno několika státy.

„*Dann muss jede den Eid als Pfadfinder leisten, d. h. er muss auf seine Ehre drei Dinge geloben:*

1. *Treue zu Gott, dem Kaiser und seinem Landesherrn.*
2. *Jedem Menschen jederzeit in der Not zu helfen.*
3. *Dem Gesetze der Pfadfinder zu gehorchen.*¹⁰⁸

V polském případě již došlo k několika změnám, ze slibu je již vypuštěna vazba na panovníka. Ten byl nahrazen obecně formulovaným termínem země. Je tu ještě další rozdíl. Slib nevyšel ve skautské příručce jako v případě Velké Británie a Německa, vytvoření jeho formulace tak při vzniku skautingu v Haliči jasně a nějakou dobu trvalo, než byla vytvořena. Slib vyšel v prvním čísle časopisu *Skaut: pismo młodzieży polskiej*:

„*Ślubuje:*

1. *wierność Ojczyźnie,*
2. *gotowość w każdej chwili niesienia pomocy innym,*
3. *posłuszeństwo Prawu Skautowemu.*¹⁰⁹

Podobně jako v polském případě, tak v Čechách se slib v *Základech junáctví*, první komplexní skautské příručce v Čechách, neobjevuje. A to navzdory tomu, že Svojsík ve svém pracovním překladu se slibem pracoval.¹¹⁰ O slibu v *Základech junáctví* Svojsík píše velmi stručně. Vztah k zemi byl vynechán, nebyl formulován ani obecně, jak tomu bylo u polského slibu. První konkrétní známá verze slibu pochází z roku 1913 a vyšla v *Kapesní knize českých junáků* od Miloše Seiferta, zakladatele českého woodcraftu, a Miloše Meixnera, jejichž skautské pokusy jsou spojeny s Berounem, a žádné zmínky o vztahu k zemi nebo

vinnosti k Bohu a králi. 2. vynasnažím se pomáhat ostatním at' to svojí cokoliv. 3. znám skautský zákon a budu se jím řídit. Překlad převzat z VALLORY, *Světový skauting*, s. 20.

¹⁰⁸ LION, *Das Pfadfinderbuch*, s. 12. V překladu: „*Pak musí každý složit skautský slib, tzn. že musí na svou čest slíbit tři věci: 1. Pravdivost k Bohu, císaři a zemskému pánu. 2. Pomáhat komukoliv v nouzi v každý čas. 3. Poslušnost skautského zákona.*“ Překlad autor.

¹⁰⁹ *Jak zawiązać patrol?* Skaut: pismo młodzieży polskiej 1/1 15. 10. 1911 s. 15. V překladu: Slíbují: 1. věrnost vlasti, 2. být kdykoliv připraven pomoc jiným, 3. poslušnost skautskému zákonu. Překlad autor.

¹¹⁰ AJ SI, A. B. Svojsík, Překlad *Scouting for Boys*, s. 8.

panovníkovi neobsahuje.¹¹¹ První slib, který vyšel ze Svojsíkova prostředí, pochází z roku 1915:

„Každý český skaut-junák skládá slib, zavazuje se na svou čest mimo jiné:

1. Milovati vlast a sloužiti jí věrně v každé době,
2. Ze všech sil a v každé době prospívati bližním,
3. Řádně plniti všechny povinnosti své vlastní a věrně zachovávatí zákony skautů.“¹¹²

Podobě jako v polském případě vyšel až časopisecky v *Junáku* na začátku roku 1915. V českém slibu se vztah k vlasti již objevil, chyběl ale vztah k panovníkovi. A i země není vyjádřena nějak explicitně, v případě rakousko-uherské monarchie si lze pod touto formulací představit pouze Čechy, resp. české země, na druhou stranu ale také stát jako celý. Každý si tak mohl pod slovem vlast představit něco jiného. Existuje ještě jedna verze slibu, za kterou stál Svojsík. Tu si poznamenal do svého deníku Jiří Wolker, jeden z účastníků tábora na Orlovech a budoucí básník, v letech 1916 a 1917. Byl sice formulován jinak než verze v časopisu *Junák*, ale panovník byl opět vypuštěn a skauti slibovali, „že budeme milovati vlast.“¹¹³

Podstatnou změnou si slib spolku Junák – český skaut prošel se vznikem republiky:

„Slibuji na svou čest, jak dovedu nejlépe:

1. milovati vlast svou Republiku československou a sloužiti jí věrně v každé době,
2. plniti povinnosti vlastní a zachovávatí zákony skautské,
3. duši i tělem býti hotov(a) pomáhati bližním.“¹¹⁴

Oproti verzi z roku 1915 se ve slibu nacházelo přihlášení se k Československé republice, namísto pouhého označení *vlast*. Hlubší vysvětlení slibu podává Jan Novák v *Družinové soustavě*, kde slib rozebírá bod po bodu. Podle něj v prvním bodě nejde o zem samotnou, její obyvatele a obec, ale také o její historii a předky. Zároveň se skaut aktivně podílí na rozvoji země.¹¹⁵

Bohužel se nedochovalo mnoho informací o tom, jak slib vypadal před rokem 1918. Dochovaly se podklady o táboře vedeném Josefem Hendrychem, kterého se účastnil pozdější cestovatel a spisovatel Ferdinand Schögel-Merzin, v roce 1913, se slib skládal u táborového ohně a během obřadu byla vztyčena česká zemská vlajka. Po složení slibu zazněla píseň *Kde domov můj*.¹¹⁶

¹¹¹ Miloš SEIFERT – Miloš MEIXNER, *Kapesní knížka českých junáků: stručný přehled nejdůležitějších znalostí a výkonů, jakož i potřeb skauta v zemích českých*, Beroun 1913, s. 13.

¹¹² Duch: *Čeští skauti ve službách humanity*, Junák 3–4/1 1915 s. 21–22.

¹¹³ Jiří WOLKER, *Těm, kterým patřím*, Praha 1997, s. 26.

¹¹⁴ SVOJSÍK, *Organisace*, s. 15.

¹¹⁵ Jan NOVÁK, *Družinová soustava, (The patrol system): příspěvek k prohloubení skautské praxe*, Praha 1922, s. 50–51.

¹¹⁶ SI AJ, Rudolf Plajner, *Rozhovor s Ferdinandem Schlöglem*, 1969, neusp.

Přesnější zprávy o průběhu slibu pochází až roku 1920, kdy jeho průběh popsal Bohuslav Řehák. Nejednalo se o nějak závaznou formu, spíš o doporučení. Jednotlivé oddíly si tak slib mohly upravovat podle svých představ. Pro slib se měla najít vhodná příležitost, jakou byl výlet na důležité historické místo nebo táborový oheň. Klíčové bylo, že během slibu byly na stolku před slibujícím položeny *Základy junáctví* (mohly být nahrazeny *Organisací*) a *Dějiny národa českého* (možnost nahradit českou vlajkou [sic!]). Ty ležely na družinové nebo oddílové vlajce. Obě knihy měly být otevřeny na významných pasážích, kterými byly např. skautský zákon a husitství. Skauti, co měli slibovat, stáli v zástupu před knihami, ostatní ve čtverci kolem. Skauti k slibu přistupovali jednotlivě. Při odříkávání slibu postupně pokládali ruku na atributy: při prvním bodě na *Dějiny národa českého*, při druhém na *Základy junáctví* a při třetím na oddílovou vlajku. Tím byl nováček přijat.¹¹⁷ Tomuto popisu odpovídal slib, který natočený ve filmu *Bud' připraven!* z roku 1923.¹¹⁸

V slibu lze tak pozorovat, vývoj vztahu českého skautingu k zemi. Ačkoliv u anglické a německé verze byla vyjádřena věrnosti panovníkovi, tak u polské a české z roku 1915 byl vladař nahrazen obecnější vlastí. Zde bylo cílem vyhnout se přímému přihlášení se k Rakousku, neboť po vzniku Československa došlo k jmenovitému přihlášení se k novému státu.

Závěr

Oproti Velké Británii nebo Německu nebyl vztah ke státu v *Základech junáctví* pozitivně formulován. Podle *Scouting for Boys* se měl skaut připravovat na to být dobrým občanem impéria, které měl chránit. Naproti tomu český skaut měl ve stati napsané Karlem Kramářem bojovat za federalizaci Předlitavska. Skutečnost byla poněkud jiná. Junák se snažil vyjít s rakouskými úřady kvůli plynulému chodu spolku. Před válkou a během ní skauti konali organizační a pořádkovou službu na několika akcích, kterých se zúčastnili představitelé Rakouska. To bylo vedení Junáka po válce opozicí vyčítáno: jednalo se například o propagační tábor v Klamovce, cvičení Junobrany nebo účast představitelů spolku ohledně podepsání Manifestu českých spisovatelů. Od roku 1918 se čeští skauti účastnili akcí, kde se manifestovalo za českou věc. Po vzniku Československa došlo k jasnému přihlášení se k republice, mj. prezident Masaryk se stal patronem organizace.

¹¹⁷ S. [Bohuslav] ŘEHÁK, *Příklad skládání skautského slibu*, Vůdce: Časopis pro skautské vůdce československé 4/1 17. 4. 1920, s. 60–61.; NOVÁK, *Družinová soustava*, s. 51–53.

¹¹⁸ Karel ČASLAVSKÝ – Pavel VANTUCH, *Bud' připraven!*, in: Hledání ztraceného času [televizní pořad]. Česká televize, 1998. Dostupný na: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/873537-hledani-ztraceneho-asu/298324246000166-bud-pripraven>

V praktické rovině spolku způsobovala problémy situace, kdy na jedné straně Junák poslouchal výtky, že skauting nevedl dostatečně národně, a na druhé, že nebyl dostatečně prorakouský. Situace se zhoršila během války, která tento problém prohloubila. Nejprve se Junák pohyboval mezi oběma póly, aby se ve válečné době vyhnul rozpuštění organizace, které postihlo např. Sokol. V roce 1918 se jasně přiklonil na stranu národní a svou činností v říjnu a listopadu 1918 podpořil vznikající republiku. Sepětí mezi novým státem a českým skautingem bylo mnohem silnější, pojmenování země se objevilo jak v novém názvu organizace, tak ve slibu. Účast na některých akcích v době první světové války sice mohla pověst skautingu poškodit, podobně jako situace uvnitř spolku v roce 1919. Spolek to ale ustál, a proto došlo k velkému rozvoji ve 20. a hlavně 30. letech, kdy hnutí mělo desetitisíce členů. Velmi dobře lze vývoj vztahu k státu sledovat na měnícím se slibu.

Vše výše zmíněné vede k otázce, zda by se dokázal skauting prosadit v českých zemích bez své adaptace pro konkrétní národní prostředí. Lze bezpečně konstatovat, že nikoliv. Úprava skautingu pro konkrétní národní společnost byla nezbytně nutná. Pokud by se skauting převzal slovo od slova, museli by být čeští skauti věrni britskému impériu, které nebylo jejich domovem. Na první pohled viditelné české prvky skautingu pomohly v rámci přijetí v místní společnosti. Nabízí se otázka, zda úpravou anglické metody nevznikl úplně nový druh výchovy. Vzhledem k tomu, že základní principy skautingu zůstaly zachovány, jedná se pouze o přizpůsobení pro konkrétní prostředí, byť poměrně rozsáhlé. Navzdory změnám byl právě takto upravený český skauting v roce 1920 uznán mezinárodní organizací Boy Scouts International Bureau.

Jan Jiráň

Die tschechische Pfadfinderbewegung und die tschechische Nation in den Jahren 1912–1922

Zusammenfassung

Im Gegensatz zu den Verhältnissen in Großbritannien oder Deutschland war die Beziehung zum Staat im Werk *Základy junáctví* (Grundlagen des Pfadfindertums) nicht positiv formuliert. Nach dem *Scouting for Boys* sollte sich der Pfadfinder darauf vorbereiten, ein guter Bürger des Empire zu sein, das er schützen sollte. Dem gegenüber sollte der tschechische Pfadfinder in der von Karel Kramář verfassten Abhandlung für die Föderalisierung von Cisleithanien kämpfen. Die Wirklichkeit sah etwas anders aus. Der Pfadfinderverband bemühte sich, gut mit den österreichischen Behörden auszukommen, um eine reibungslose Tätigkeit des Vereins zu gewährleisten. Vor und während des Krieges versahen die Pfadfinder den Organisations- und Ordnungsdienst bei mehreren Veranstaltungen, an denen Vertreter Österreichs teilnahmen. Probleme bereitete, dass sich der Pfadfinderverband einerseits Vorwürfe anhören musste, dass er die Pfadfinderbewegung nicht ausreichend national führe, und andererseits, dass er nicht genügend österreichfreundlich sei. Die Lage verschlechterte sich während des Krieges, der dieses Problem noch vertiefte. Zunächst schwankte der Pfadfinderverband zwischen beiden Polen, um im Krieg eine Auflösung der Organisation zu vermeiden, wie sie zum Beispiel den Turnverein Sokol getroffen hatte. Ab 1918 nahmen die tschechischen Pfadfinder an Veranstaltungen teil, auf denen für die tschechischen Interessen demonstriert wurde. Der Pfadfinderverband stellte sich nun auf die nationale Seite und unterstützte mit seiner Tätigkeit im Oktober und November 1918 die entstehende Republik. Nach dem Entstehen der Tschechoslowakei bekannte er sich klar zur Republik, und Präsident T. G. Masaryk wurde sogar Schutzherr der Organisation. Die Verbundenheit zwischen dem neuen Staat und der tschechischen Pfadfinderbewegung erstarkte so wesentlich. Im Verlauf der 20iger und vor allem der 30iger Jahre erlebte die Bewegung einen großen Aufschwung und hatte zehntausende Mitglieder. Der tschechische Pfadfinderverband wurde bereits 1920 von der internationalen Organisation Boy Scouts International Bureau anerkannt.

Jan Jiráň

Czech Scouts and the Czech nation in years 1912–1922

Summary

Compared to the situation in Great Britain and Germany, the relationship to the state in *Zaklady junáctví (Foundations of Scouting)* was not positively formulated for Czech scouts. According to Lord Baden-Powell's *Scouting for Boys*, scouts were to prepare for being good citizens of the Empire, which they were to defend. In contrast, in a treatise written by Karel Kramář, Czech scouts were to fight for the federalisation of Cisleithania. The reality was somewhat different. Czech Scouts endeavoured to get on with the Austrian authorities to ensure the society could be run smoothly. Prior to the war and during it, the Scouts performed organisational and security services at a number of events in which Austrian representatives took part. Problems arose where on the one hand, the Scouts were subject to complaints that they were not sufficiently nationalist in how they were run, and on the other hand that they were not pro-Austrian enough. The situation deteriorated during the war, which further exacerbated the problem. Czech Scouts moved between the two poles to avoid the disbanding of their organisation during the war period, something that the Sokol movement, for example, was affected by. At a practical level, the situation where on the one hand, the Scouts were subject to complaints that they were not sufficiently nationalist in how they were run, and on the other hand that they were not pro-Austrian enough caused a problem. From 1918, Czech Scouts participated in events demonstrating for Czech interests. In 1918, they showed clear support for the nationalists, and supported the nascent republic through its activities in October and November 1918. Following Czechoslovakia's establishment, there was a clear proclamation in support of the republic, and President T G Masaryk even became a patron of the organisation. Thus the link between the new state and Czech Scouts was a lot stronger. Over the course of the 1920s, and the 1930s in particular, the movement underwent huge development, now having tens of thousands of members. By 1920, Czech Scouts was recognised by the Boy Scouts International Bureau.

STUDIE

Lubomír Novotný

Bez Czernina bychom Republiku neměli. (Hrabě Ottokar von Czernin v letech 1916–1918)

Without Czernin we would not have Republik. (Count Ottokar von Czernin in 1916–1918)

The disintegration of the Habsburg monarchy was a hypothetical variant until the last year of war, when none of the war parties intended to completely destroy the monarchy. Although the internal conditions of the Habsburg Empire were tense, without the external forces, the decisions of the Western Allies, would not have been the decomposition of the empire. Czechoslovak and South Slav foreign actions were only a tool for destabilizing the Habsburg state, but they could not play a crucial role. The aim of this article is to outline the role of Austro-Hungarian Foreign Minister Ottokar von Czernin and his policy between years 1916–1918, based on memories of straight participants and secondary literature. Since December 1916 to spring 1918, the Czernin political strategy went through the change, that has proved to be a fatal mistake. Czernin's wrong attack on France in April 1918 brought Vienna definitively into a satellite position towards Berlin. That was the deciding moment for the Anglo-Saxon powers. The ghost of German Mitteleurope was the end of an old Europe. It was only in May 1918, when the funeral card of the ancient empire was printed.

Key words: History 20th century, World War I, Great War, Austro-Hungarian Disintegration, Czechoslovakia, Ottokar von Czernin, The Sixtus Affair

I. Úvod

Životní osudy tohoto šlechtice, jehož rodové kořeny a majetky byly spojeny s Českým královstvím, nejsou ve většinovém povědomí příliš známy. Když se tento aristokrat stal v prosinci 1916 rakousko-uherským ministrem zahraničí, bylo zřetelné, že mocnářství se nachází v jednom z nejsložitějších momentů svých staletých dějin. Původní slepenec různých středoevropských zemí, jenž dostal v 19. století svoji geograficky, společensky a kulturně ustálenou formu během téměř „věčné“ vlády Františka Josefa I., se ve varu velké evropské a poté světové války otřásal v základech. Mocnářství bylo labilním státním útvarem již v předválečném období a bylo zřetelné, že válečná konflakce tuto labilitu ještě umocní. Listopadová smrt rakouského císaře, apoštolského uherského krále a nekorunovaného českého krále Františka Josefa I. tak otevírala poslední kapitolu dějin středoevropského soustátí, ačkoli možnost, že by se říše rozpadla, byla uskutečnitelná jen s aktivní podporou Západu či císařského Německa. K tomu bylo ovšem v prosinci 1916 ještě relativně daleko.

II. Rodové kořeny hraběte Ottokara von Czernina

Rod Czerninů patří k jednomu z nejstarších v Čechách, jedná se tedy o starožitný rod. První písemná zmínka pochází z roku 1193. Pozdější větvení rodu vedlo k ustavení dvou základních linií, a to tzv. nedrahovické a vinořské. Právě z vinořské linie pocházel Ottokar von Czernin. Narodil se 26. září 1872 v Dymokurech v okrese Nymburk a byl synem Děpolta (Theobalda) Czernina a Anny Marie hraběnky von Westphalen zu Fürstenberg. Ottokar získal po smrti svého otce panství Vinoř a po absolvování právnické fakulty německé univerzity v Praze nastoupil dráhu diplomata.¹ Diplomatická služba byla v rámci monarchie předurčena členům šlechtických rodů, bylo tedy evidentní, že Ottokar má před sebou slibnou kariéru. V roce 1895 nastoupil na legaci v Paříži a v roce 1899 v Haagu, přičemž v mezičase v roce 1897 pojal za manželku členku dalšího starobylého českého rodu, když se oženil s hraběnkou Marií Kinskou. Diplomatickou kariéru přerušil v roce 1903, když se stal poslancem českého zemského sněmu, kde reprezentoval český ústavověrný velkostatek, tedy loajální, víceméně centralistickou stranu, která nebyla ochotna akceptovat české historické právo, a pokud někteří její příznivci ano, tak jen v naprosto minimalistické verzi. Tedy rozhodně nešlo o postoj zemské, historické šlechty (böhmisch). Sám Czernin byl považován za německého aristokrata z Čech. Czernin též zcela odmítal požadavek na zavedení všeobecného a rovného hlasovacího práva i do zemských sněmů. Po-

¹ Heslo *Czernin (též Černín), Ottokar*, in: Biografický slovník českých zemí, sv. 9, Praha 2008, s. 495.

slancem byl až do vydání anenských patentů v roce 1913, kdy politická krize v Čechách dosáhla svého vrcholu. Již předtím byl v roce 1912 zároveň jmenován do Panské sněmovny na Říšské radě ve Vídni.

V této době už patřil do širokého okruhu poradců následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, který byl tvořen pestrou paletou osobností, k nimž patřily výrazné postavy ze všech národů monarchie (ze Slováků např. Milan Hodža, z Maďarů Oskar Jaszi, za Rumuny Alexandr Vaida-Voevoda apod.), přičemž v těchto kruzích se promýšlely nutné reformy, jež bude nutno učinit po odchodu staříčského císaře ze scény. Jejich jednotícím prvkem bylo zrušení dualismu a nová, nikdy jasně definovaná, vnitřní struktura říše. V roce 1913 se zároveň Czernin vrátil do diplomacie, když se stal vyslancem v Bukurešti, kde setrval až do srpna 1916, kdy Rumunsko vstoupilo do války na straně Dohody.² Czernin měl za úkol spolu s německým diplomatickým tlakem přimět Bukurešť ke spolupráci s Centrálními mocnostmi či alespoň k tomu, aby si Rumunsko zachovalo pozitivní neutralitu.³ Tento úkol se zdál realizovatelným za života rumunského krále Karla I. Po jeho smrti opanoval bukurešťskou politiku premiér Ion Brătianu. Ten rozhodně nesdílel germanofilskou politiku předchozího panovníka a ve složité hře mezi Berlínem, Vídni a Petrohradem se snažil kličkovat a hledat pro Rumunsko příznivou pozici a výhody podobně jako Itálie. Když se po úspěších Centrálních mocností na východní frontě na jaře 1915, neúspěchu Dohody v Dardanelách a po následném vstupu Bulharska do války v říjnu téhož roku ocitlo Rumunsko na Balkáně v izolaci, zdálo se, že nabídce získání Besarábie neodolá a přidá se k Centrálním mocnostem. Czernin sahal po úspěchu. Brătianu ale svůdné nabídky oslyšel,⁴ a naopak v létě 1916 vyhlásilo Rumunsko válku Rakousko-Uhersku. Czernin se přes tento neúspěch stal 22. prosince 1916 ministrem zahraničí churavějícího habsburského mocnářství.

² Czernin tedy v Bukurešti neuspěl. Na druhou stranu udržel Rumunsko neutrální celé dva roky, přestože Centrálním mocnostem nakloněný král Karel I. byl již v říjnu 1914 vystřídán na trůnu synovcem Ferdinandem, jenž tuto politiku nesdílel. Rumuni nakonec v srpnu 1916 vstoupili do války na straně Dohody. Rakouský spisovatel maďarského původu Ladislaus Singer považuje takovýto výkon za důkaz Czerninova „brilantního... a mimořádného diplomatického umu“, srov. Ladislaus SINGER, *Ottokar Graf Czernin. Staatsmann einer Zeitenwende*, Graz – Wien – Köln 1965, s. 36.

³ V srpnu 1914 nabízel Czernin za vstup do války Besarábii a východní Srbsko osídlené Rumuny, o měsíc později již zvláštní statut pro Rumuny v Sedmihradsku, hraniční ústupky v Bukovině a k tomu i Oděsu, srov. Petr PROKŠ, *Diplomacie a „Velká válka“ 1914–1918/1919: kapitoly o dějinách diplomacie za první světové války v Evropě a na mírové konferenci v Paříži*, Praha 2014, s. 168–169.

⁴ K situaci Rumunska v letech 1914–1916 srov. Petr PROKŠ, *Rumunsko na rozcestí. Mezinárodní příčiny přechodu Rumunska na stranu Dohody za „Velké války“ (červenec 1914 – srpen 1916)*, *Moderní dějiny* 22, 2014, č. 1, s. 65–105.

III. Czernin jako ministr zahraničí Rakousko-Uherska

Na desítkách tisíc stran byl popsán proces, jenž vyústil v první světovou válku. Výstřely v Sarajevu byly impulsem pro to, aby se starý mocnář, s podporou Berlína, rozhodl vyhlásit válku Srbsku. Tento krok americký historik s rakouskými kořeny Robert Adolf Kann shrnul do přílehlavé věty, že Rakousko: „*Spáchalo sebevraždu ze strachu před smrtí.*“⁵ Přesto ale tento krok ještě nemusel smrt znamenat, protože habsburské soustátí vyplňovalo středoevropský prostor tolik staletí, že si téměř nikdo neuměl jinou konfiguraci představit. Krátká válka, či válka vítězná, by nepochybně mocnářství na nohou ještě udržela, ale tato situace do konce roku 1914 nenastala a fenomén zákopové války předznamenal dlouhotrvající konflikt. Za této situace existovaly už jen dvě možnosti, jak říši zachránit. Jednou z nich byl všeobecný mír a druhou mír separátní, jenž by Vídeň bez ohledu na Berlín, Sofii a Cařihrad uzavřela sama. Obě tyto cesty, ale předpokládaly to, že si rozhodující političtí aktéři všech velmocí zachovají ve svých hlavách diplomatické dědictví předchozích desetiletí. Tedy geopolitickou rovnováhu. V Evropě a ve světě už se nevedla klasická válka, ale poprvé válka totální. Ta má v sobě jeden klíčový význam. Jím je: „... *totální, definitivní a neodvolatelné zničení protivníka. Státy překročily práh uměřeného rizika... a na misce vah osudu položily samu svoji existenci.*“⁶ Miliony mrtvých a zraněných, materiální škody, hrůzy celoevropské a později celosvětové války a s nimi související revoluce a demokratické politické ideje vyloučily z politického myšlení princip rovnováhy a převážilo uvažování v „*aliančních blocích než jako o kontinentálním geopolitickém ekosystému, v němž má každá velmoc sehrávat svou vlastní roli*“.⁷ Nedošlo k tomu ale zdaleka okamžitě, trvalo to vlastně dlouhé čtyři roky, než klíčoví politici Dohody vzali vážně propagandistický apel Edvarda Beneše z roku 1916: „*Zničte Rakousko-Uhersko! Odejměte Habsburkům možnost pokračovati v jejich neblahé úloze! Osvobod'te rakouské Slovany! Spojte Čechy i Slováky s jižními Slovany! Pochopte konečně svůj zájem, pochopte zájem Evropy, pochopte zájem lidství!*“⁸

Na sklonku roku 1916 vstoupil na světovou scénu Ottokar von Czernin a jeho působení na pozici ministra zahraničních věcí monarchie je nutno rozdělit

⁵ Robert A. KANN, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Wien – Köln 1990, s. 464.

⁶ Ivan ŠEDIVÝ, *Velká válka 1914–1918 (Pokus o rekapitulaci)*, Český časopis historický 96, 1998, č. 1, s. 10.

⁷ Christopher CLARK, *Náměsíčníci: jak Evropa v roce 1914 dospěla k válce*, Praha 2014, s. 302.

⁸ Francouzský originál z roku 1916 je dostupný zde: <https://archive.org/details/dtruisse-zlautri00bene> [20. 11. 2018]. České rozšířené vydání pojímající do sebe i upravené italské a anglické do češtiny přeložené verze tohoto propagandistického spisu vyšlo v roce 1920. Edvard BENEŠ, *Velká doba: Knihovna dokumentů našeho osvobození. Sv. I, Zničte Rakousko-Uhersko*, Praha 1920, s. 143.

minimálně na dvě časová období, jejichž dělicím bodem je mír se sovětským Ruskem v Brestu Litevském v březnu 1918. Czerninův nástup do funkce je ex post hodnocen velmi rozporuplně, ostatně sám Czernin byl vše, jen ne bezbarvý císařský úředník a vykonavatel vůle jiných. Francouzský historik Bernard Michel jej popsal slovy: „Czernin je diletant, který se díky svému urozenému původu dostával na diplomatická místa... Dokáže oslnit, je ale výstřední a má vrtochy, pro které je nesnesitelný.“⁹ Již výše zmíněný Robert Adolf Kann je poněkud smířlivější, když Czernina označuje sice za „mimořádně kontroverzní osobnost“, ale zároveň považoval tohoto „chytřého“ německo-českého „deutsch-böhmische“ šlechtice za „agilního, myšlenkově originálního, energičtějšího než Buriana nebo Berchtolda, ale zároveň za neurastenického, s nevyváženým temperamentem, z čehož pramenila nespolehlivost v jeho jednání“.¹⁰ Těž historik Václav Horčíčka o Czerninovi hovoří jako o politikovi, který byl „kdysi důvěrník Františka Ferdinanda d'Este, s nímž sdílel schopnost vytvářet velkorysé koncepce, ale také hrubou, cholericou povahu a neúctu k autoritám“.¹¹ Nejinak jej vykresluje i slovinšská historička Tamara Griesser-Pečar, že hrabě Czernin byl muž: „... elegantního vzhledu, impozantní osobnost. Jeho výrazné, živé oči zrcadlily energii, ale také hektickou a málo citlivou povahu, která zničila jeho další působení v diplomacii.“¹² Hodnocení Czerninova současníka, poslance říšské rady, jednoho z největších liberálů pozdního Rakouska Josefa Redlicha bylo ještě příkřejší. Czernin se dle něj zcela minul s dobou, celým svým založením byl člověkem 17. století a své době nerozuměl. Asi největší slova uznání měl pro Czerninovu práci na ministerstvu jeho diplomatický souputník a zároveň protivník Edvard Beneš. Ten hodnotil Czernina jako nejschopnějšího z habsburských diplomatů za války: „Osvědčil se jako energický a obratný politik a vyjednaváč, znající dost dobře otázky, o nichž rozhodoval... byl přesvědčen o nutnosti skončiti válku co nejrychleji... V požadavcích vůči Spojencům byl proto v těžkých dobách pro říši umírněný... ve sporech s Německem stál proti vojenskému nejvyššímu velení německému a měl v tom pravdu... Měl také tu a tam odvahu postavit se svými akcemi proti mínění Berlína, jehož vliv někdy nelibě nesl...“¹³

Czernin nastoupil do funkce ve vládě, v níž byl ministerským předsedou další český (umírněně böhmisch) šlechtic Heinrich Clam-Martinic. Tento muž patřil do rodu známého svými konzervativními a státoprávními názory. Heinrichův otec Richard a především strýc Jindřich Jaroslav se podíleli na zásadních

⁹ Bernard MICHEL, *Smrt dvouhlavého orla: Rakousko-Uhersko 1916–1918*, Praha 1994, s. 41.

¹⁰ R. A. KANN, *Geschichte*, s. 425.

¹¹ Václav HORČIČKA, *Rakousko-uherská politika vůči sovětskému Rusku v letech 1917–1918*, Praha 2005, s. 225.

¹² Tamara GRIESSER-PEČAR, *Die Mission Sixtus: Österreichs Friedensversuch im Ersten Weltkrieg*, Wien 1988, s. 253.

¹³ Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce, díl II.*, Praha 1927, s. 122–123.

jednáních týkajících se vztahu Čechů a Němců v Čechách, historického práva a státoprávního vztahu Českého království k Vídní v 19. století. Heinrichovy kořeny a výchova jej tedy předurčovaly k tomu, aby se stal jednou z hlav konzervativního velkostatku. Heinrich Clam-Martinič se ale již před válkou profiloval spíše jako umírněný stoupenec historického práva a hovořil o tzv. „centralistickém federalismu“, který měl znamenat jakýsi mix, v němž by se kloubila pestrost Rakouska, a to do míry, jež by zaručovala monarchii pozici moci. Čistě centralisticky dle něj vládnout nešlo a čistý federalismus by vedl k rozvalu říše.¹⁴ Tyto postoje se od předválečných postojů hraběte Czernina lišily, ačkoliv oba patřili do okruhu kolem následníka trůnu Františka Ferdinanda. Politická krize v Čechách, opakované vyjednávací konference, pat, politická nenávisť a zatvrzelost, to začalo Clama před válkou měnit. U českých (tschechisch) politiků mu stále více scházela zájem o celek,¹⁵ postrádal u nich podporu říšské ideje. Na druhé straně nikdy se necítil emocionálně ani racionálně Čechem (Tscheche),¹⁶ jeho prvním jazykem byla němčina, německou kulturu bral za vlastní a přednostní, neporozuměl tomu, že ne zcela rovné postavení Čechů v mocnářství a nerovnoprávnost postavení zemí Koruny české především vůči Uhrám je překážkou pro ozdravení veřejných poměrů v mocnářství. Tento odstup se po vypuknutí války zvětšoval a v roce 1916 stál Clam již na jiných pozicích než před válkou. Jeho postoj jak k českým politikům, tak i českému národu ochladl a částečně přerostl až k nechuti. V politických kruzích nebyla ale tato názorová proměna dostatečně známá, takže jmenování Clama do funkce předlitavského předsedy vlády české politiky nevyděsilo. Ti si jej totiž pamatovali jako relativně umírněného konzervativce, snažícího se najít kompromis.¹⁷ Clam byl již od října 1916 ministrem zemědělství v Koerberově vládě a po nástupu Karla I. na trůn se s pomocí především Czernina a prince Konrada Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürsta stal premiérem.

Dne 20. prosince 1916 byla jmenována nová předlitavská vláda, v níž nejsilnější pozici držel ministr zahraničí hrabě Czernin a quadrumvirát Clam, Czernin, Urban, Baernreither, všichni politici pocházející z českých zemí, byli velkým příslibem pro německé politické kruhy v Rakousku. Nový ministr zahraničí hrabě Czernin měl podporu mladého panovníka, nový premiér mu byl zavázán, měl důvěru Berlína, zkušenosti z diplomacie. V nové vládě byl od počátku nejdůležitější osobou, což ještě zvyšovalo jeho již tak vysokou sebedůvěru. Na počátku roku 1917 měl ale Czernin ještě dost sebereflexe a byl realistou, který rozuměl situaci habsburské říše.

¹⁴ Felix HÖGLINGER, *Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinič*, Graz 1964, s. 62–63.

¹⁵ Tamtéž, s. 63.

¹⁶ Ale ani Němcem, „nýbrž jen dobrým Rakušanem“. Tamtéž, s. 224.

¹⁷ „Clam, který ještě před pár lety při vyrovnávacích jednáních v Čechách zastával přátelská stanoviska vůči Čechům, se nyní od těchto postojů značně vzdálil.“ Tamtéž, s. 109.

IV. Czernin a tajná jednání se Západem

Hrabě Czernin při svém nástupu do funkce ministra zahraničí věděl, že nový císař Karel I. chce co nejrychleji uzavřít mír a stejný cíl měl i on.¹⁸ Czernin uvažoval racionálně a byl si vědom tenčících se rezerv monarchie. Vždyť ještě jako vyslanec v Bukurešti předložil v červenci 1916 zahraničnímu ministru Istvánu Buriánovi spis „*Gedanken über die Beendigung des Krieges*“, v němž uvedl, že Centrální mocnosti musí s matematickou jistotou prohrát, jelikož materiálově nemohou Dohodě konkurovat.¹⁹ Téhož si byl vědom následník trůnu Karel. Cíl měli sice stejný, ale prostředky, postup a způsob, jak k němu dojít, byly rozdílné a tato diference mezi císařem a jeho ministrem vyústila až v rozkol a aféru, která do dějin vešla pod názvem Sixtova v dubnu 1918.

Jaro 1917 se ve vnitřní předlitavské politice vyznačovalo tím, že Clamova vláda se rozhodla v letitém, nekonečném a sebezníčovícím česko-německém sporu vyjít vstříc Němcům, a tím zároveň i Berlínu a Budapešti. Snaha oktrojovat zásadní části tzv. Velikonočního programu by znamenala úplnou marginalizaci Čechů (a také Slovinců) v novém tzv. „Císařství rakouském“ a regresi v dynamickém národním vývoji. Tato politika byla podporována premiérem, ale i ministrem zahraničí, ale pouze do té doby, dokud to Czerninovi nebouralo jeho diplomatické plány. Zatímco Clam přešel názorově již zcela na pozice předlitavských Němců, tak Czernin si nechával otevřená vrátka, která se rozevírala s každou novou zahraničněpolitickou událostí. Především únorová ruská revoluce podělila rakouské monarchisty a lojalisty i Czernina. Císař Karel nebyl oktrojům od počátku příliš nakloněn a v dubnu 1917 dal definitivně najevo, že nejdříve svolá říšskou radu a až poté by se jednalo o ústavních změnách. Tento krok podpořil i Czernin, jenž shrnul důvody, proč tomu tak musí být, do čtyř oblastí. Jednak bylo ve vzduchu memento první ruské revoluce, jednak oktroje odporují demokratickým tendencím doby (jež ale sám Czernin vnímal s výraznou nechutí), za třetí mělo v květnu 1917 proběhnout jednání socialistické internacionály ve Stockholmu a bez součinnosti sociálních demokratů nebylo možno vnitřní rakouskou politiku řídit bez potáčení se od krize ke krizi, což bylo právě v době zostřujících se sociálních ořesů (v dubnu 1917 hladové bouře v Prostějově apod.) naprosto nutné.²⁰ Poslední oblast pak byla pro Czernina obzvlášť důležitá. Jedním z nástrojů Czerninovy zahraniční politiky totiž bylo působit dojmem, že mo-

¹⁸ Hned po nástupu na trůn na ministerské radě 12. 1. 1917 císař sdělil, že by považoval za vhodné uzavřít separátní mír s Ruskem a obnovit v moderní podobě spolek tří císařů, viz Roy F. BRIDGE, *Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten*, in: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hgrs.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VI Teil I, *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, Wien 1993, s. 354.

¹⁹ Ingeborg MECKLING, *Die aussenpolitik des Grafen Czernin*, Wien 1969, s. 8.

²⁰ F. HÖGLINGER, *Ministerpräsident*, s. 148–149.

narchie není berlínským satelitem, ale pouze spojencem.²¹ A k tomu rozhodně proněmecký oktroj aplaudovaný Berlínem sloužit nemohl. Důsledkem smetení proněmeckých předloh bylo ale i to, že byla svolána říšská rada, kde již její první zasedání 30. května 1917 ukázalo, jak je Předlitavsko vnitřně rozhárané. Státoprávní ohrazení jednotlivých národních klubů, požadavky na vnitřní přestavbu monarchie od politických předáků neněmeckých národů Západu zřetelně ukazovaly, jak je Rakousko vratké. Symbolické bylo i to, že se do opozice postavil i nejloajálnější slovanský národ Předlitavska – Poláci (i když to vždy byla loajalita s doložkou dočasnosti), čehož následkem byl pád Clamova ministerstva.²² Šlo o významnou vnitřní porážku rakouských Němců. Požadavky neplnoprávných národů sice zatím nebyly proti dynastii, ale bouraly dosavadní vnitřní stavbu státu, počínaje dualismem, konče hranicemi korunních zemí. V této konstelaci se tak začaly rozvíjet implozivní tendence, když: „... stále větší počet rakouských Němců spatřoval záchranu v sousedním Německu, zatímco uvnitř vládnoucích kruhů Maďarů probíhal ostrý zápas stoupenců liberálně demokratických reforem a zastánců dosavadních autoritativních a nacionalistických metod vládnutí. Současně vyhrcojící se sociální a hospodářská situace vytvářela podhoubí pro všeobecný výbuch revoluce.“²³ Monarchie se tak zevně jevila sice ne jako úplně berlínský satelit, ale jako upadající, nejednotná, ve východní polovině vyloženě utlačovatelsky řízená mocnost. Otázkou bylo, jak k ní měl Západ nadále přistupovat. Využít její slabosti k oddělení od Berlína za slib zachování celistvosti a vyvažující role ve střední Evropě, nebo spíše využít vnitřních rozporů habsburské říše a toto soustátí pohrbit? Západ dával v prvních měsících Karlova panování přednost zachování říše, a právě proto zahraničněpolitická tvář Rakousko-Uherska nabývala na důležitosti.

Na jaře roku 1917 byla totiž zahájena tajná jednání se západními spojenci a bylo potřeba, aby monarchie vystupovala silně, jednotně na ose císař – ministr zahraničí a nezávisle na ose Vídeň – Berlín. Hlavní odlišností v přístupu k tajným mírovým jednáním mezi císařem a Czerninem bylo to, že pro hraběte bylo zcela nepřijatelné jakékoliv odloučení od Berlína, a tedy možnost separátního míru.²⁴ Sám tuto svoji pozici opakovaně zdůrazňoval, a to jak během války, tak i po válce. Jeho argumenty byly pádné a nešlo je jednoduše smést ze stolu. Separátní mír by nikdy nepřijali ani Austroněmci, ani Maďaři „Ungarn Tiszas“. Tvrdil, že ne-

²¹ Zde sdílel premiér Clam s Czerninem stejnou pozici, když Czernin v různých obměnách opakovaně říkal, že „jen oddělení od Německa může Rakousko ještě zachránit, ale vzdání se spojenečtví s Německem by bylo porušením věrnosti“. Tamtéž, s. 171.

²² Především konzervativní haličská nobilita, ale zůstala politicky či emocionálně spojena s Habsburky mnohem déle. Jejím opakem pak byla ofenzivní, ale do značné míry nerealistická politika Józefa Piłsudského. Ten byl minimálně do roku 1917 považován za megalomana a fantasta, srov. Włodzimierz SULEJA, *Józef Piłsudski*, Wrocław 2004, s. 158–195.

²³ Petr PROKŠ, *Politické rozcestí válečného vývoje Rakousko-Uherska (prosinec 1916 – říjen 1917)*, Slovanský přehled 92, 2006, č. 4, s. 528.

²⁴ I. MECKLING, *Die aussenpolitik*, s. 87.

jenže nebylo možné uzavřít separátní mír z politických důvodů, ale byla to přímo „fyzická nemožnost“ a vedlo by to k občanské válce, v níž by hlavním bojištěm byly Čechy a Tyrolsko.²⁵ Navíc Vídeň už byla už od počátku války na Berlín velmi závislá počínaje financemi přes potraviny a konče opakovanou potřebou vojenské pomoci. Za této situace neexistovala, dle Czernina, cesta separátního míru. Naopak za možný považoval pouze všeobecný mír bez anexí a kontribucí, přičemž v tomto rozložení by byl případně ochoten akceptovat i drobné územní ztráty na úkor monarchie. Na druhé straně byl ale Czernin často otevřeně kritický vůči Berlínu, nebyl poddajným a slabým politikem. Jeho cílem bylo udržet společenství s vilémovskou říší, ale tak, aby Vídeň měla vliv. Na jaře roku 1917 to znamenalo zabránit tomu, aby se „*monarchie ubírala ve vleku spojení do budoucnosti s plno nepřáteli*“²⁶ což v situaci neomezené ponorkové války a po pádu cara v Rusku bylo stále obtížnější.²⁷ Naopak císař Karel nebyl zcela oprostěn od představy separátního míru, ale též jej považoval za ultima ratio.²⁸

Na tomto půdorysu započalo tajné jednání s Francií, Británií a později i Itálií, když roli hlavního prostředníka sehrál bratr císařovy manželky Zity Sixtus Bourbon-Parma, jenž v této době sloužil v belgické armádě.²⁹ Dohodové mocnosti šly do jednání s jediným hlavním cílem, a to odloučit habsburskou monarchii od Berlína s cílem uzavřít s ní separátní mír a poté chtěly dohodnout mír i s oslabeným císařským Německem, ale pravděpodobnější se jim jevílo vítězství v poli. V rámci tajných jednání bylo odesláno několik dopisů od samotného Karla, samotného Czernina, přičemž není do dnešních dnů zcela jasné, zdali navzájem byli informováni o přesném obsahu všech listů, či byli informováni pouze rámcově, či vůbec. Největší spor se vede především o vlastnoruční dopis císaře Karla z 24. března 1917, který byl adresován francouzskému prezidentu Raymond Poincarému. Právě tento dopis sehrál v dubnu 1918 ústřední roli, jelikož se v něm měl císař neobratně zmínit o tom, že podporuje nároky Francie na Alsasko-Lotrinsko, tedy na nejcitlivější bod ve vztazích mezi hohenzollernským Německem

²⁵ Ottokar CZERNIN, *Ottokar Czernin über die Politik während des Weltkrieges: Rede, gehalten den 11. 12. 1918*, Wien [1918], s. 5.

²⁶ I. MECKLING, *Die aussenpolitik*, s. 52.

²⁷ Právě otázka neomezené ponorkové války byla jedním z velkých zahraničněpolitických témat Clamova kabinetu. Vídeň tuto berlínskou politiku odmítala, nechtěla hrát vabank a v roce 1917 ještě nepodlehla německému přesvědčení, že „*v dlouhodobém měření sil by se ukázala jejich slabost, proto je nevyhnutelně přitahovaly riskantní strategie navrhované tak, aby přinesly vítězství v krátkém čase*“, i když si byla jeho pravdivosti vědoma. Srov. Niall FER-GUSON, *Nešťastná válka*, Praha 2004, s. 251.

²⁸ Mnohem více vnímal rostoucí rizika společenství s Berlínem. V květnu 1917 psal Czerninovi: „*Očividně vojenské vítězství Německa by byla naše zkáza*.“ Srov. I. MECKLING, *Die aussenpolitik*, s. 87.

²⁹ Počátky role Sixta Bourbonského jako prostředníka nastaly při setkání matky císařovny Zity Marie Antonie Bourbon-Parma ve Švýcarsku v Neuchatelu v lednu či únoru 1917, viz Manfred RAUCHENSTEINER, *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, Wien – Köln – Weimar 2013, s. 800.

a Francií. V dopise císař psal: „... *budu spravedlivě požadavky Francie ve věci Alasaska-Lotrinska podporovat všemi prostředky, jež mám k dispozici, a za tím účelem uplatňovat u svých spojenců veškerý svůj osobní vliv.*“ Tento dopis byl od konce první světové války analyzován z mnoha stran a teprve na konci 20. století vídeňský historik Peter Brouček³⁰ objevil dokumenty, které ukazují, že dopis koncipoval Alois Musil, rodák z Rychtářova u Vyškova, multilingvista, arabista, katolický kněz, zpovědník císařovny Zity a důvěrník císařských manželů.³¹ Ten před Velkou válkou konal vědecké expedice na Blízkém východě a nelze možná vyloučit i to, že zde zastupoval také francouzské zájmy a udržoval s Francií i nadále kontakty.³²

V květnu 1917 byl přes Sixta poslán císařem Karlem další dopis a taktéž Czernin byl v listovním kontaktu s politiky Dohody. Ovšem díky neústupnosti Berlína v otázce Belgie, Alasaska a Lotrinska apod. (přičemž Němci věděli, že Karel navázal kontakt s Paříží, ale nevěděli nic přesného o obsahu),³³ neochotě Západu přistoupit na jednání o všeobecném míru bez požadavků (a též díky tomu, že odstoupil premiér Aristide Briand a místo něj usedl do premiérského křesla Alexandr Ribot, politik mnohem méně nakloněný kompromisu), ale i díky vzájemné nechuti Itálie a Rakouska nakonec tajná jednání, v nichž roli posla sehrál Sixtus Bourbonský,³⁴ vyšuměla do ztracena. Je nutno ovšem zdůraznit, že to zda-

³⁰ Peter BROUCEK, *Karl I. (IV.), Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Wien – Köln – Weimar 1997, s. 105.

³¹ Musilův život byl sám o sobě mimořádně dobrodružný. Musil patřil k nejvýznamnějším českým vědcům 20. století a v době Velké války k přímým protivníkům Masaryka a Beneše. Přesto se právě pod ochranou a s pomocí obou prezidentů stal významnou postavou ve službách Československé republiky. K Musilovi srov. Rudolf VESELÝ (ed.), *Alois Musil – český vědec světového jména: referáty, přednesené na mezinárodní konferenci*, Praha 1995, 48 s. Dále Jan GALANDAUER, *Cesty učeného dobrodruha Aloise Musila*, *Dějiny a současnost* 25, 2003, č. 4, s. 1–5. Týž, *Mezi rakouským orlem a československým lvem. Alois Musil – důvěrník císaře Karla i chránělec T. G. Masaryk*, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 2, s. 25–27.

³² Michael BOROVIČKA et al., *Velké dějiny země Koruny české. Svazek XII.b, 1890–1918*, Praha 2013, s. 599.

³³ O vyjednávání je informoval sám Czernin, když mluvil 13. 5. 1917 s kancléřem Bethmann-Hollwegem. Ten o tom podal zprávu císaři Vilémovi hned následující den s tím, že se jednalo o požadavcích Itálie, tedy separátní mír za odstoupení Tridentstva a ostrova(ů) na Jadranu. Czernin prý měl říci, že by se tím uvolnily c. a k. síly pro východní frontu, a tím pádem německé síly pro západní frontu. Také měla skončit námořní blokáda na Jadranu. Czernin měl o jednáních s Dohodou mluvit i s velvyslancem Wedelem. Czernin vlastně naznačoval, že jednání se vedou ve smyslu vyvázání Itálie z dohodového spolku. Oběma říkal nepřiliš jasně, kusé informace a především se nezmínil, že iniciativa k jednáním vzešla z rakouské strany, viz T. GRIESSER-PEČAR, *Die Mission Sixtus*, s. 208–213.

³⁴ Nejenom posla. Snažil se hrát i tvůrčí úlohu. Dobře znal názory dohodových politiků a i díky svým rodovým kořenům věděl, že bez obětí na úkor Maďarů ve prospěch Rumunů a obětí Předlitavska pro bono Italů se mír neobejde. Jeden z tajných vyjednávačů císaře Karla hrabě Erdödy vzpomínal na březnový ženevský rozhovor sedmnáctého roku se Sixtem, v němž mu princ nastiňoval habsburskou říši se zmenšenými Uhrami, personální unii Čech a Rakouska

leka neznamenal konec všem jednáním, že hrabě Czernin sám jednal raději přes své prostředníky, jakými byli např. hrabě Albert Mensdorff (tento bývalý rakousko-uherský velvyslanec v Londýně jednal například s emisarem Lloyda George známým gen. Janem Christiaanem Smutsem v prosinci 1917),³⁵ případně Nicolas Revertera (srpen 1917, únor 1918)³⁶ apod.

Nicméně ke změně pozic všech zainteresovaných přispěla situace na frontách a především v ruském zázemí. Dvě ruské revoluce, průlom u Caporetta a porážka Rumunska vedly k tomu, že Centrální mocnosti došly k názoru, že je možno rozhodnout nikoliv za jednacím stolem, ale v poli.³⁷ Tomuto pocitu podléhal i nervově labilní Czernin,³⁸ císař Karel měl své pochybnosti, ale vojenská vítězství přece jen situaci v zázemí říše mírně utišila. Přesto nebyl stav na přelomu let 1917 a 1918 pro Rakousko dobrý (USA vyhlásily v prosinci mocnářství válku a k tomu lednové stávky ve Vídni Czernina řádně vyděsily) a ministr si zřetelně uvědomoval, že probíhající jednání v Brestu Litevském se sovětským Ruskem a též ukrajinskou delegací je nutno bezpodmínečně uzavřít co nejdříve, přičemž tento mír nazýval „chlebovým mírem“.³⁹ Když se podařilo v únoru dojednat mír s Ukrajinci a 3. března 1918 uzavřít mír s bolševiky a to vše po extrémně těžkých jednáních, byl Czernin v euforii. V této chvíli šlo o jiného Czernina než na jaře 1917. Hrabě si myslel, že krize monarchie byla překonána a nyní je třeba jít s neochvějnou výdrží a jistotou po boku Německa. Czernin odhodil lavírování roku 1917, kdy podunajské soustátí veřejně demonstrovalo na jedné straně spojenectví s Německem a zároveň před dohodovými politiky udržovalo zdání, že Vídeň je schopná autonomní politiky.

Euforie ovšem není v případě diplomatů dobrým rádcem, zejména u lidí, jejichž psychologické nastavení je samo o sobě arogantní, přehlíživé, výbojně

a značných ústupků vůči Italům. Erdödymu přišly jeho názory podobné vídeňským pivním mudrcům a považoval ho za diletanta. Viděl v tom tisíciletou dynastickou hru s národy jako se šachovými figurkami, srov. Paul SZEMERE – Erich CZECH, *Die Memoiren des Grafen Tamás von Erdödy. Habsburgs Weg von Wilhelm zu Briand. Vom Kurier der Sixtus Briefe zum Königsputschisten*, Zürich 1931, s. 92.

³⁵ Jan VANĚČEK, *Rakousko-Uhersko na rozcestí – poslední možnost záchrany? (Ženevská jednání 18. a 19. prosince 1917)*, Historický obzor 19, 2008, č. 1–2, s. 32–39.

³⁶ François FEJTŐ, *Rekviem za mrtvou říší: o zkáze Rakouska-Uherska*, Praha 1998, s. 168–169.

³⁷ Caporetto, jeden z největších průlomů války vůbec, bylo pro Rakousko-Uhersko vítězstvím Pyrrhovým, srov. Manferd RAUCHENSTEINER, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz – Wien – Köln 1993, s. 493 an.

³⁸ Manfred Rauchensteiner datuje zlom v jeho myšlení Kerenského ofenzivou v červenci 1917. „Do června 1917 vyzdvihoval nezávislost politiky Ballhausplatzu na Berlín, od července zdůrazňoval neotřesitelnost spojenectví.“ Srov. M. RAUCHENSTEINER, *Der erste Weltkrieg*, s. 800.

³⁹ Ottokar CZERNIN, *Im Weltkriege*, Berlin – Wien 1919, s. 338–347.

a sebevědomé.⁴⁰ Přesně těmito vlastnostmi Czernin nadmíru oplýval. A tyhle vlastnosti stály hraběte politickou kariéru a habsburskou říši samostatnost.

V. Sixtova aféra a konec Czernina v diplomacii⁴¹

Když byla 21. března 1918 prolomena britská část fronty na západě a 23. března dokonce bombardována Paříž, zdálo se, že Centrální mocnosti mají vítězství skutečně na dosah. Czernin naplno uvěřil v německého génia a pravděpodobně ztratil sebekontrolu. V této situaci pronesl 2. dubna Czernin svůj projev před vídeňskou městskou samosprávou. Analyzujeme-li jeho řeč ve vztahu k českým politikům a českému národu, musíme dojít k závěru, že nebyla formou, ale ani vnitřním obsahem nijak významně problematická. Rakouský politický život byl zvyklý na mnohem tvrdší a urážlivější projevy, v posledních desetiletích monarchie padaly z parlamentních tribun a novinových titulků mnohem ostřejší a provokativnější slova.⁴² Czerninovou chybou byla ale personifikace a použití jmen Masaryka a Clemenceaua. Czernin se před vídeňskými zastupiteli zaměřil na dva tematické okruhy. Na kritiku zahraniční československé akce a na domácí české politiky, jež se ale snažil oddělit od českého národa. Druhým okruhem pak byl vztah k Francii. Czernin v projevu hovořil o tom, že nemůže nezmínit, že část českých politických vůdců a svůdců osnuje zrádné akty vůči své vlasti, a to jak doma, tak i v zahraničí. Výslovně se zmínil o Masarykovi, když řekl, že „*on už nebude váhat strhnout těmto velezrádcům masku z tváře*“, boj proti těmto politikům a těmto kruhům označil Czernin za naprostou nutnost.⁴³ Agrární Venkov pak přetiskl 4. dubna slova ministra zahraničí tak, že: „... *jistí vůdcové národa, zástupci lidu, vykonávají podvratnou práci proti německému spolku, který se tak skvěle osvědčil, usnášejí se o resolucích, které ani o vlas nesouvisejí již se státní myšlenkou, nenalézají slova pokání pro české vojsko, které zločinně bojuje proti vlastní vlasti a jejím spojencům ve zbrani, chtějí vytrhnouti části z uherského státu, pronášejí pod ochranou imunity řeči, jimiž nelze jinak rozumět, než jako vo-*

⁴⁰ Dle vzpomínek řady lidí z Ballhausplatzu se Czernin k nešlechtickým zaměstnancům choval jako k „*hadru na boty*“, srov. V. HORČIČKA, *Rakousko-uherská politika*, s. 108.

⁴¹ Aféru z jara roku 1918, pro níž se vžilo všeobecné označení Sixtova, by vskutku bylo možné označit spíše za Czerninovu, jak činí kupříkladu francouzský historik Marès, srov. Antoine MARÈS, *K některým otázkám role Francie při vzniku Československa (1914–1918)*, in: Lucie Merhautová (ed.) et al., *1918: model komplexního transformačního procesu?* Praha 2010, s. 25., či aféra Czernin-Clemenceauova, jak je zvána na Západě, srov. M. RAUCHENSTEINER, *Der erste Weltkrieg*, s. 937–938.

⁴² Jen za Badeniho premiérování padala na hlavu Čechů přirovnání z úst Všeněmce Wolfa o Češích, jejichž úroveň je stejná jako u Eskymáků nebo Zulů apod. O pravidelných antisemitských štvanicích nemluvě. Srov. Piotr MAJEWSKI, *Sudetští Němci 1848–1948. Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2014, s. 114.

⁴³ *Erklärungen des Grafen Czernin*, Fremden-Blatt 88, 3. 4. 1918, s. 1.

lání k nepřátelské cizině, aby pokračovala v boji... Bídny a ubohý Masaryk, není jediný svého druhu, jsou takoví Masarykové také v mezích hranic mocnářství...

⁴⁴Explicitní kritika zahraniční akce, a naopak nepřímá kritika domácích politiků pak byla doplněna konejšivými slovy vůči domácímu českému národu: „*Nevznášim žádné všeobecné žaloby. Vím, že český národ v celku smýšlí loyálně rakousky; vím, že jsou čeští vůdcové, jichž rakouské vlastenectví je ryzí a jasné, avšak vznášim žalobu proti vůdcům, kteří si přejí, aby vítězstvím dohody byla skončena válka a dosaženo jejich cíle.*“⁴⁵ Czerninova jasná snaha svést na české politiky, jak doma, tak v zahraničí, prodlužování války, která se zdála nekonečná a k nevydržení,⁴⁶ byla pak spojena s informací o tom, že před březnovou ofenzivou Francie (výslovně Clemenceau) žádala o mírová jednání. Zde ale narazila kosa na kámen. Czernin „Tygra“ Clemenceaua trestuhodně podcenil. Mluvil ve své řeči o tom, že nedávno prosila Paříž o mír (měl pravděpodobně na mysli jedno z tajných jednání Revertery s francouzským emisarem Armandem z února 1918),⁴⁷ přičemž vůbec nepomyslel na to, že v první polovině roku 1917 mnohem úpěnlivěji žádala o jednání Vídeň (viz Sixtovy cesty s dopisy).⁴⁸ Czernin se ve své řeči snažil osvědčit naprostou věrnost monarchie vůči Berlínu, její loajalitu, když výslovně hovořil o tom, že Vídeň ani na chvíli nehodlala hovořit o francouzských požadavcích na Alsasko-Lotrinsko.⁴⁹ „*Czernina se zmocnilo velikášství a opustila soudnost, když takto veřejně provokoval Francii.*“⁵⁰ Czernin se touto svojí řečí hluboce dotkl prestiže Francie i osobně Clemenceaua. Stojí za zmínku, že „Tygr“

⁴⁴ Eva DRAŠAROVÁ – Jaroslav VRBATA (eds.), *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za I. světové války: 1914–1918*, Praha 1997, s. 146–147.

⁴⁵ Tamtéž, s. 147.

⁴⁶ Jeho řeč měla dalekosáhlý dopad na popularitu Masaryka, který ve Světové revoluci napsal, že: „... *(osobní nadávky v těchto zemích jsou dávno proskribovány) a nám prospělo, zejména když ve své zlosti žaloval na národ, že tento souhlasí se mnou (jsou takoví Masarykové také uvnitř hranic mocnářství).*“ Srov. Tomáš Garrigue MASARYK, *Světová revoluce: za války a ve válce 1914–1918*, Praha 1925, s. 258.

⁴⁷ Celou kauzu podrobně zpracovával znalec Rakouska Robert Kann. Ten se domnívá, že Czernin asi chtěl způsobit pád Clemenceauovy vlády. Ovšem Czernin měl špatné informace o situaci v Paříži a nerozuměl poměrům III. republiky a citlivým bodům spojeným s případným napojením na rod Bourbon-Parma. Vrcholem pak bylo především prohršení se „*proti základním normám všech tajných jednání, proti železnému příkázání diskrétnosti*“, srov. Robert A. KANN, *Die Sixtusaffäre und die Geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg*, München 1966, s. 67.

⁴⁸ Jedním z neobjasněných momentů této aféry je důvod, proč Czernin v této chvíli vtáhl do hry Clemenceaua. Podcenil jej a chtěl na jeho skalpu osvědčit svou bezvýhradnou věrnost Berlínu, jež u něj rostla v roce 1918 den po dni, a chtěl tímto postupem potlačit roli a pozici svého císaře, jehož si ostatně nijak výrazně necenil? Tamara Griesser-Pečar spekuluje o možných úvahách o puči ze strany Czernina, který se s Karlem politicky v dubnu 1918 rozcáhl již do té míry, že situace mohla stát kdo s koho? Provokoval Czernin Clemenceaua úmyslně, aby vyhrotil vnitropolitickou situaci? T. GRIESSER-PEČAR, *Die Mission Sixtus*, s. 260.

⁴⁹ *Erklärungen des Grafen Czernin*, Fremden-Blatt 88, 3. 4. 1918, s. 1.

⁵⁰ Jan GALANDAUER, *Karel I.: poslední český král*, Praha 2004, s. 216.

Rakousko dobře znal, jeho bratr si vzal za manželku dceru vídeňského novináře Moritze Szepse (patřícího do liberálního kruhu následníka trůnu Rudolfa), sám psal před válkou do Neue Freie Presse, jezdil do Karlových Varů apod. Zároveň vůbec o jednání, v nichž hrál roli posla Sixtus, nevěděl (premiérem se stal až v listopadu 1917) a přesně neznal delikátnost celé otázky. Dne 9. dubna pak Clemenceau uveřejnil, že existuje Karlův dopis z března 1917, což byla doslova diplomatická bomba. Czernin byl v tento den v Bukurešti a okamžitě telegrafoval do Vídně císaři, aby vše dementoval a prohlásil, že dopis je falzum. Právě tento bod není dodnes zcela vyjasněn, existují protichůdná tvrzení o tom, zdali Czernin věděl o tomto „prvním“ dopisu, pokud ano, což je pravděpodobné, zdali věděl o zmínce o Alsasku-Lotrinsku či ne apod. Hysterický Czernin nakonec nesmyslně přinutil císaře k tomu, aby 10. dubna poslal dopis německému císaři Vilémovi, v němž vše popřel. Dne 12. dubna pak aféra vyvrcholila tím, že Clemenceau zveřejnil celý Karlův dopis z 24. března 1917, čímž císaře Karla I. znemožnil. V případě ministra Czernina zveřejnění dopisu způsobilo nervový kolaps, který vedl k chování, jež mělo rysy tragikomedie, když rakousko-uherský ministr zahraničí nabízel císařskému páru spáchání společné hromadné sebevraždy nebo nutil Karla k demisi apod. Ve Vídni tedy docházelo k hororovým výstupům, zatímco z Berlína přicházel mlčenlivý chlad, jenž mohl být předzvěstí třeba i trestní akce vůči Vídni, které se občas rakouští politici obávali. Dne 14. dubna odeslal Karel Vilémovi další telegram, v němž psal, že „naší odpovědi jsou mé kanony na západě“, a zároveň Czernin podal demisi.⁵¹ Nelze než souhlasit s Jiřím Pernesem, že: „Císař zvolil nejhorší postup, jaký mohl zvolit. V očích Západu se zcela znemožnil, nevěřili mu *však samozřejmě ani Němci*...“⁵² V očích říšských Němců, rakouských Němců, domácích německých politiků i velení armády se stal „*lhářem a slabochem*“, bez respektu, vláčený chotí a zrádnými pochybnostmi.⁵³

Souběžně s aférou pak probíhal Kongres utlačovaných národů Rakouska Uherska v Římě, kde se již zcela nezakrytě, na mezinárodním fóru a s mezinárodní publicitou hovořilo o tom, že každý národ má právo na svůj národní stát, politickou a ekonomickou nezávislost, politickou a národní svobodu.⁵⁴ Na domácí frontě přišla okamžitá reakce v podobě audience předáků Českého svazu Staňka a Tusara u premiéra Seidlera již 3. dubna a především velká pražská akce 13. dub-

⁵¹ Zajímavý popis přímého účastníka dějů probíhajících v první půli dubna 1918 je z pera bývalého diplomata Augusta Demblina, srov. August DEMBLIN, *Czernin und die Sixtus-Affaire*, München 1920, s. 17–32. Tamara Griesser Pečar pak líčí atmosféru těchto dnů na základě soukromých zápisů císařovny Zity. Czernin zuřil, císařskému páru vyhrožoval a vydíral je, a to vše v kulisách tragické grotesky, srov. T. GRIESSER-PEČAR, *Die Mission Sixtus*, s. 284–291.

⁵² Jiří PERNES, *Poslední Habsburkové: Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Brno 2010, s. 175.

⁵³ Johannes SACHSLEHNER, *Der Infarkt. Österreich-Ungarn am 28. Oktober 1918*, Wien 2005, s. 55.

⁵⁴ Antonín KLIMEK (ed.), *Vznik Československa 1918*, Praha 1994, s. 78.

na, tzv. Dubnová přísaha, na níž se dle relace pražského policejního ředitelství sešla česká politická a kulturní elita a taktéž jihoslovanskí politici (např. poslanci Korošec a Pavelič apod.).⁵⁵ Přítomnost jihoslovanských zástupců byla důležitá i z toho důvodu, že Czernin se snažil svojí řečí izolovat český národ a politiky, zastrašit je a ukázat jim, že jejich geopolitické postavení v německém moři nemá jinou perspektivu než podřízenost rakouskoněmecké politice. Vyvrcholením akce v Obecním domě bylo pak přečtení slavnostní přísahy Aloisem Jiráskem, v níž se patetickými slovy hovoří již o „československém národě“ a jeho „nejposvátnějším“ právu „*spravovati osudy své pod vlastní svrchovaností a budovati nepoutání a volní bytí svoje*“.⁵⁶ Čeští politici od května roku 1917 pozvolna opouštěli dosavadní nástroje loajality a oportunistu. Ovšem i na straně rakouských Němců měla aféra své dozvuky. Vzhledem k obecné nacionalizaci a radikalizaci se právě v těchto momentech posilovala, jak říká Jan Křen, „anšlusová psychóza“⁵⁷ a především u Velkoněmců se posílily představy „*o nějakém parmsko-bourbonsko-jezuitsko vatikánském spiknutí proti protestantským Hohenzollernům*“.⁵⁸

Dovětkem aféry byla pak Karlova cesta do Canossy, tedy do sídla hlavního německého válečného stanu v belgických lázních Spa, 12. května 1918 a uzavření těsného politického a vojenského svazku a postupné budování celní a hospodářské unie. Němci v té době stáli na Marně a možnost vítězství byla zdánlivě blízoučko.⁵⁹

Na východě pak parcelovali romanovské dědictví takovým způsobem, že si část střizlivějších říšských Němců začínala uvědomovat, že tento anexionismus sjednocuje všechny Rusy proti Němcům a váže zbytečně vilémovské síly na již podružné frontě.⁶⁰ Cesta do Spa je symbolem definitivního podřízení monarchie, projevem imperialistických ataků Berlína i vůči Vídni a též konečným bodem obratu ve vztahu Západu vůči habsburskému mocnářství. Smlouva ze Spa byla ale jen stvrzením toho, co bylo zřetelné již delší dobu. Na jaře 1918 už byla Vídeň totiž tak slabá, že se „*krátce před Czerninovým pádem stala podunajská monarchie objektem německých válečných plánů stejně jako Rumunsko a Pol-*

⁵⁵ L. DRAŠAROVÁ – J. VRBATA (eds.), *Sbornik dokumentů*, s. 154.

⁵⁶ A. KLIMEK (ed.), *Vznik Československa 1918*, s. 85.

⁵⁷ Jan KŘEN, *Konfliktní společenství Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990, s. 448.

⁵⁸ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 228.

⁵⁹ Vždyť jen dalekosná děla dokázala zabít v Paříži přes 200 lidí, srov. Robert KVAČEK, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2003, s. 118. Podrobně o jarní ofenzivě a jejích konsekvencích např. Herfried MÜNKLER, *Der Grosse Krieg: die Welt 1914 bis 1918*, Berlin 2014, s. 674–686.

⁶⁰ Petr PROKŠ, *Politická ofenziva císařského Německa vůči sovětskému Rusku (květen–červen 1918)*, Slovanský přehled 90, 2004, č. 4, s. 531–544; Týž, *Pokusy o prosazení velmocenských nároků císařského Německa vůči sovětskému Rusku (červen–srpen 1918)*, Slovanský přehled 91, 2005, č. 1, s. 13–29.

sko“.⁶¹ Rakouské proněmecké noviny všech odstínů glosovaly s potěšením tento smluvní akt, jelikož blízkému sepětí s Německem rozuměli, jako své záchraně. Vídeňské liberální Neue

Freie Presse referovaly o jednání ve Spa v tom smyslu, že „*si západní mocnosti nemohou nadále myslet, že se monarchie rozletí kvůli vnitřní politice*“.⁶²

Czerninova ministerská kariéra skončila v momentě, kdy byl pevně stvrzen svazek mocnářství s Německou říší, což si Czernin vždy přál, ale v jiném poměru, než se to nakonec stalo. Věděl, že mezi oběma monarchiemi nemůže být úplná parita a rovnoprávnost, ale zároveň si nepřál proměnu habsburské říše v satelit. Znal i názory německého velení na mocnářství „*bezpočet dokumentů dokazuje, že vztah [německého vrchního velení] vůči svému spojenci Rakousku-Uhersku byl naprosto opovržlivý*“.⁶³ Czernin chtěl udržet svazek obou středoevropských monarchií nejen ze srdečných důvodů, ale i z aspektů racionálních a také hrál v jeho úvahách roli strach. Znal až příliš dobře militaristickou tvář císařského Německa. Přesto, když v prosinci 1918 vedl svou obhajovací řeč o zahraniční politice během války, tak, nepochybně zcela upřímně, prohlásil, že „*obhajoval jsem tento německý spolek, jako své vlastní dítě a nevím, co by se bylo událo, kdybych býval takto nečinil*“.⁶⁴

Z hlediska vnitřního vztahu českého národa a domácích elit a politiků vůči Vídní pak bylo jasným vyjádřením distance, odstupu a odchodu z říše shromáždění zástupců neplnoprávných slovanských a románských národů Rakousko-Uherska k oslavě 50. výročí založení Národního divadla, které se konalo 17. května 1918. Rezoluce přečtená na tomto shromáždění již nic netajila a říkala jasně, že by národy po této válce měli povstat „*na základě práva na sebeurčení k novému, svobodnému životu ve vlastních samostatných státech*“.⁶⁵ Koneckonců již o dva dny později nastoupila předlitavská vláda jasně proněmeckou politiku i ve vnitřních věcech. Oktroj v Čechách, jenž vyšel vstříc po desetiletí traktované snaze českých Němců po parcelaci Českého království, znamenal, že odtěť už to mezi Rakouskem a Čechy bude již jen zápas kdo s koho. Oktroj v této době, v této vojenské a především ekonomické a sociální situaci neznačil nic jiného než provokaci. Ovšem i pro racionálně uvažující rakouské politiky, politiky kompromisní, kteří si byli vědomi všech rizik, byl již operační prostor minimální.

⁶¹ Jan ŽUPANIČ, *Rakousko-Uhersko a polská otázka za první světové války*, Praha 2006, s. 131.

⁶² *Ausbau und Vertiefung des Bündnisses mit Deutschland*, Neue Freie Presse, 14. 5. 1918, č. 19295, s. 1.

⁶³ Erich FEIGL, *Kaiser Karl I.: ein Leben für den Frieden seiner Völker*, Wien 1990, s. 180.

⁶⁴ O. CZERNIN, *Ottokar Czernin*, s. 29.

⁶⁵ A. KLIMEK (ed.), *Vznik Československa 1918*, s. 108.

Za situace, kdy Vídeň ztratila po míru s Ukrajinou Poláky (zde pod Czerinovým vedením, který dal přednost obilí před nehmateľnou polskou přízní),⁶⁶ proti Rakousku-Uhersku byli uherští Rumuni, Jihoslované, samozřejmě Italové a v květnu 1918 už zřetelně i Češi, připočteme-li k tomu rigidní a vydírající Maďary, tak Vídeň vlastně zůstali již jen rakouští Němci.⁶⁷ Nemožnost sladění požadavků neněmeckých a nemaďarských národů v říši s dualismem privilegovaných tak vedla k zostřenému vnitřnímu proněmeckému a promaďarskému kurzu a v podstatě oddání se fatalismu. Od léta 1918 už mohly habsburskou říši zachránit jen říšskoněmecké zbraně nebo zázrak či obojí.

Teprve Sixtova aféra, ofenzivní Clemenceauova reakce a vytáčky vídeňských politických špiček vedly k tomu, že se Rakousko-Uhersko definitivně zneemožnilo. Do této chvíle Západ stále s parcelací říše nepočítal, a naopak opakovaně hledal skuliny, jak najít k Vídni cestu, odpojit ji od Berlína a vrátit jí pozici alespoň relativně vyvažujícího prvku ve střední Evropě. Vůbec nejvíce s monarchií kalkulovali Američané, pro něž byl základem Wilsonův čtrnáctibodový program z ledna 1918.⁶⁸ Nechuť k destrukci mocnářství vyplývá i z deníkového zápisu ministra zahraničí Roberta Lansinga, který si 12. dubna, tedy v den, kdy Clemenceau zveřejnil Karlův dopis, nakvašeně poznamenal: „*Vzhledem k hlouposti, které se dopustil francouzský státník, musíme se přizpůsobit nové situaci, kterou vytvořil.*“⁶⁹ Lansing ale zároveň rychle otočil kormidlo a byl to on, kdo udával tón a nikoliv prezident Woodrow Wilson. Teprve až teď si američtí politici začali zvat Masaryka (Wilson poprvé až 19. června 1918). Jak přesně píše Václav Horčíčka: „*Také Wilsonovi se po Sixtově aféře vymkly oštěže z rukou. Rozhodně neudával směr politiky Spojenců vůči Rakousku-Uhersku a jeho národům. Scházela mu jasná koncepce budoucnosti střední Evropy. Dostal se do defenzivy a pomalu ustupoval požadavkům státního tajemníka Roberta Lansinga, který prosazoval úplný rozchod s Rakouskem-Uherskem.*“⁷⁰ Wilson neměl do destrukce středoevropského soustátí mnoho chuti. Na konci května 1918 ale i on uznal, že šance na separátní mír s Habsburky již není, „*proto se musí hledat jiná cesta, kterou on sám nejvíce nesnáší, tedy spiknutí lidu habsburské říše proti jeho vlast-*

⁶⁶ Petr PROKŠ, *Plány a možnosti válečné politiky Rakousko-Uherska (listopad 1917 – květen 1918)*, Slovanský přehled 93, 2007, č. 2, s. 161–175.

⁶⁷ A to ještě s vědomím, že stále více rakouských Němců hledělo k Berlínu a jejich habsburská loajalita byla už problematická a spíše podmíněná.

⁶⁸ Ti prokazovali po dlouhou dobu největší trpělivost, ač depeše jejich velvyslance Penfielda z počátku roku 1916 hovořily o tom, že se v habsburské monarchii sice „*stupňuje touha po míru, ale podunajské soustátí je pouze provincie Německa, kolečkem v soukolí jeho ohromného válečného mechanismu*“, srov. P. PROKŠ, *Diplomacie*, s. 203.

⁶⁹ Jiří KOVTUN, *Masarykův triumf: Příběh konce velké války*, Praha 1991, s. 116.

⁷⁰ Václav HORČIČKA, *Vztahy Rakouska-Uherska a Spojených států amerických v období první světové války*, Praha 2007, s. 334.

ní vládě, avšak nevidí jinou možnost než podporu Čechů, Poláků a Jihoslovánů“.⁷¹

Ve stejné době i Londýn začal brát v potaz to, že monarchie zanikne. Do té doby se počítalo s existencí okleštěného mocnářství, sice již bez Bukoviny, Haliče, jižních Tyrol, Bosny a Hercegoviny, otazníky visely nad postavením Terstu, nad Dalmácií, Chorvatskem se Slavonií a Sedmihradskem, ale jádro tvořené Uhrami, českými a rakouskými zeměmi se mělo udržet.⁷² Pro Brity nebylo riziko smlouvy ze Spa bezprostřední, ale i pro ně tato dohoda zcela vykojela jejich staletý koncept o kontinentální rovnováze sil. Ještě větším rizikem byla situace v postromanovském Rusku. Vývoj v Rusku a imperiální chování Berlína na východě znamenaly ohrožení globální role Londýna. Jako nástroj k zabránění těmto konsekvencím vyvstal jako *deus ex machina* v květnu 1918 čeljabinský incident a ovládnutí sibiřské magistrály československými legiemi. Šlo o prvek, který začal sehrávat v úvahách Anglosasů stále důležitější roli. Přesto nebyla politika vlády Lloyda George zcela jasná, vždyť ještě 23. května 1918 se ministr blokady sir Robert Cecil vyslovil sice pro osvobození ujařmených národů habsburského mocnářství, ale nikoliv rozbitím této říše, nýbrž její federalizací.⁷³ Pro Američany šlo potom v habsburské otázce o věc, na niž nahlíželi poněkud jinak než tradiční koncertující mocnosti. Wilsonovská administrativa byla prostoupena směsí idealismu, ale rozhodně se nemínila chovat iracionálně a hazardérsky. Rozkouskovaná střední Evropa nebyla jejím cílem. Snaha skloubit demokratické tendence a práva národů se stabilitou přetrvávala v americkém myšlení i později na pařížské konferenci. Snad jedině Paříž a Řím byli mentálně v dubnu a květnu 1918 již dále. Hrozba evropské germánské supervelmoci musela logicky děsit Francii i Itálii, když jedna z těchto mocností byla berlínským dědičným nepřítelem a druhá oblíbeným terčem propagandy pro svou zradu z dubna 1915. Pro tyto kontinentální mocnosti byla smlouva ze Spa vítální hrozbou. I proto bylo jejich cílem tento v mlhách se vynořující „superstát“ rozbit hned na počátku, a to i způsobem vedoucím k naprostému přerýsování střední Evropy.⁷⁴

⁷¹ Petr PROKŠ, *Vítězové & poražení*, Praha 2016, s. 134–135.

⁷² Tyto návrhy měly své britské či francouzské modality, na americké straně vycházely z propozic Peace Inquiry Bureau, což byla komise složená z vědců předních amerických univerzit, která byla zřízena v září 1917. Ta v prosinci 1917 předložila memorandum, v němž stálo, že smyslem americké politiky by mělo být „rozbití pruské střední Evropy“, a to oddělením Rakousko-Uherska od Německa. „*Spojené státy tudíž mají usilovat o podnícení národnostní nespokojenosti Čechů i Jihoslovánů a potom odmítnout její krajní důsledky v podobě rozpadu Rakousko-Uherska, které se musí přeměnit na federativní monarchii.*“ Srov. P. PROKŠ, *Diplomacie*, s. 214.

⁷³ Petr PROKŠ, *Politikové a vznik republiky: 1914–1918*, Praha 1998, s. 135.

⁷⁴ „*Francie přitom usilovala o zajištění své východní hranice proti Německu. Pokud tuto roli předtím plnilo spolenectví s Ruskem, nemělo o střední a východní Evropu výraznější zájem. Po revoluci a vypuknutí občanské války na území bývalé carské říše však hledala, nahra-*

První z českých historiků odboje za světové války Jan Opočenský přesně napsal, že Sixtova aféra znamenala konec habsburské říše v jakékoliv podobě, jelikož zvítězila myšlenka, že „*cesta k oslabení německého impéria vede zničením habsburské moci, nikoliv jejím udržením a vybudováním ve svaz svobodných národů*“.⁷⁵ Maďarský historik žijící po desetiletí ve Francii, François Fejtő, pak napsal ve své plačtivé knize „Requiem za mrtvou říší“ o posledních měsících světové války a zároveň monarchie, že po Sixtové aféře byla záchrana monarchie již jen čirá teorie. Navíc zkosnatělost maďarských politických špiček a jejich schopnost ignorovat realitu a lpět na dualismu vedla k tomu, že: „*Spojencům se jevila věc uzavřená, Wilson nakonec prohlásil, čtrnáct bodů za překonané: Masaryk a Beneš vyhráli*“.⁷⁶ Západní mocnosti se definitivně rozhodly, s rozladěním a nechutí, uznat právo na sebeurčení „*v plném rozsahu*“.⁷⁷ Takto pojaté Wilsonovy zásady znamenaly pro mocnářství konec staleté cesty dějinami.

VI. Závěr

V českém pohledu nebývá na Sixtovu aféru a roli Ottokara hraběte Czerni-na brán přílišný zřetel. Mnohem více se akcentuje zahraniční akce, pozice legií, Wilsonova sebeurčovací politika, komunistická historiografie vyzdvihovala účinek Říjnové revoluce a Leninových hesel, za první republiky se vedl spor o to, zdali dokonce domácí politici neměli primát při pádu monarchie, v negativním vymezení se hovořilo o tom, že viníkem byla zaslepená budapešťská politická elita či předlitavští Velkoněmci apod. Je nepochybně pravdou, že tak jako u většiny událostí v historii neexistuje pouze jeden moment, jenž ovlivňuje běh událostí. Přesto je zřetelné, že rozpad, rozdělení, rozbití, zhroucení, rozložení, rozklad mocnářství nastal až tehdy, když nad ním zlomil Západ hůl. Habsburská říše se od května 1918 jevila již jako odytá veličina, jako subjekt, jenž už nemá žádný „*raison d'être*“, což bylo hlavním důsledkem Sixtovy aféry. Jednotlivé národy už poté z říše jen vystoupily jako z vlaku, který se porouchal a už neexistuje nikdo, kdo by jej chtěl opravit. Opožděné kroky v podobě císařských, i v době, když již bylo pět minut po dvanácté, okleštěných manifestů už nestály nikomu za pozornost.⁷⁸ I obyčejní, politicky neangažovaní a národnostně neofenzivní lidé si totiž dennodenně na vlastní kůži uvědomovali, že: „*Stát, jenž se nedokáže posta-*

du' za ztraceného spojence na východě, kterou začala spatřovat v rozbití habsburské říše.“ Srov. P. PROKŠ, *Vítězové & porážení*, s. 97.

⁷⁵ Jan OPOČENSKÝ, *Konec monarchie rakousko-uherské*, Praha 1928, s. 19.

⁷⁶ F. FEJTŐ, *Requiem za mrtvou říší*, s. 243.

⁷⁷ M. RAUCHENSTEINER, *Der erste Weltkrieg*, s. 941.

⁷⁸ Karlův „*Völkermanifest*“ spíše rozklad říše akceleroval, než aby jej brzdil, srov. M. RAUCHENSTEINER (Hg.), *An meine Völker! Der erste Weltkrieg 1914–1918*, Wien 2014, s. 202.

rat o své občany, se v jejich očích stával zbytečným.“⁷⁹ Teprve v této chvíli skončil též vztah Čechů k Rakousku, který dle historika Jana Křena „připomínal nevrle staré manžele, kteří se sice nemilují, ale rozchod si představit nedovedou“.⁸⁰ Tento mentální přelom ale nastal až po čtyřech letech jatek. „Válka vyostřila politické a sociální konflikty a některé způsobila v takové míře, že vnutila světu vůli po zásadních změnách, vyvolala nutkový pocit jejich potřeby...“⁸¹ Název tohoto článku byl míněný s jistou nadsázkou, přesto platí, že ono Masarykovo „Bez Beneše bychom republiku neměli“ by mohlo platit s ironií dějinám vlastní i na Czernina.

⁷⁹ Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka 1914–1918*, Praha 2001, s. 326.

⁸⁰ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 356.

⁸¹ Robert KVAČEK, *Ke vzniku Československa*, Český časopis historický 96, 1998, č. 4, s. 725.

Lubomír Novotný

Ohne Czernin hätten wir keine Republik.

(Ottokar Graf von Czernin in den Jahren 1916–1918)

Zusammenfassung

Der Große Krieg und sein Ergebnis in Mitteleuropa in Form des Zerfalls der Habsburgermonarchie ist immer noch ein dankbares historisches Thema. Die Zerstörung, die Auflösung, der Zerfall der dualistischen Monarchie war eine hypothetische Alternative bis zum letzten Kriegsjahr, als dann keine der Kriegsparteien die Absicht hatte, die Monarchie vollständig zu zerstören. Obwohl die inneren Bedingungen des Habsburgerreichs angespannt waren, wäre ohne äußere Kräfte, ohne die Entscheidung der westlichen Alliierten eine Auflösung des Reichs nicht möglich gewesen. Die tschechoslowakische und die südslawischen ausländischen Widerstandsbewegungen waren lediglich ein Instrument zur Destabilisierung des Habsburgerstaats, konnten jedoch nicht die Schlüsselrolle spielen. Bis zum Frühjahr 1918 mussten Masaryk und seine Mitarbeiter damit rechnen, dass sie nicht nach Hause zurückkehren. Dieser Text analysiert die Rolle des österreichisch-ungarischen Außenministers Ottokar von Czernin und seiner Politik in den Jahren 1916–1918, seine Bemühungen um Bewahrung der territorialen Integrität des Reichs in der Form ante bellum, um Aufrechterhaltung des Bündnisses mit Deutschland bei Beibehaltung der Unabhängigkeit der Monarchie und den Versuch, besser den Kriegskonflikt zu beenden als einen Separatfrieden zu schließen. Seine Politik scheiterte. Das offene Geständnis, dass Wien nicht zu einer selbstständigen Politik in der Lage ist, dass es nicht vermag, ein erträgliches Maß an Unabhängigkeit nicht nur gegenüber Berlin zu bewahren, sondern dass es auch in die Abhängigkeit von Budapest gerät, war für London und Washington ein großer Durchbruch. Paris und Rom hatten dies bereits vorher begriffen. Mit historischer Ironie wurde Czernin zu einem der wichtigsten Totengräber der Monarchie.

Lubomír Novotný

Without Czernin we would not have Republik.

(Count Ottokar von Czernin in 1916–1918)

Summary

The Great War and its Central European outpouring in the form of the breakup of the Habsburg monarchy is still a grateful historical theme. The destruction, dissolution, decomposition of the dualistic monarchy was a hypothetical alternative until the last year of war, when none of the war parties intended to completely destroy the monarchy. Although the internal conditions of the Habsburg Empire were tense, without the external forces, the decisions of the Western Allies, would not have been the decomposition of the empire. Czechoslovak and South Slav foreign actions were only a tool for destabilizing the Habsburg state, but they could not play a crucial role. Until the spring of 1918, Masaryk et comp. had to count on not returning home. This text analyzes the role of Austro-Hungarian Foreign Minister Ottokar von Czernin and his policy between 1916–1918, his efforts to preserve the territorial integrity of the empire in the form of ante bellum, to maintain alliance with Germany while preserving the independence of the monarchy, and the attempt to end the war conflict in a general, rather than a separate peace. His policy has failed. The open admission that Vienna no longer has the capacity of an autonomous politician, that it is unable to maintain a bearable degree of independence not only against Berlin, but that it also gets into the lift of Budapest, was a major breakthrough for London and Washington. Paris and Rome have come to this consideration earlier. With historical irony Czernin became one of the main gravediggers of the monarchy.

STUDIE

Wilhelm Brauneder

Deutschösterreich 1918: Die Gründung der Republik und Ihre Ausrufung

German Austria 1918: The Founding of the Republic and Its Proclamation

In the interwar period, Austria celebrated the 12th of November as the founding of the state in 1918. In fact, this day was chosen as a national holiday because of the „proclamation“ of the republic – not because of its founding. This was already done on October 30, 1918 with State Law Gazette No. 1. This was also Federal President Renner, 1918 and 1945 State Chancellor, on an oil painting initiated by him in 1946 hold just with the inscription „The founding of the 1st Republic on 30 October 1918“. Unfortunately, this founding day fell into oblivion for a long time and only in the last decades did it experience a „resurrection“.

Key words: History, 20th century, German Austria, Founding Republik, State Celebrations

A) Der 12. November und der 30. Oktober 1918

Ein Staat braucht Symbole und dies trifft besonders auf eine Neugründung wie die österreichische Republik zu: Wappen, Flaggen und Farben, einen Staatsfeiertag auch. Als solcher wurde zum „immerwährenden Gedenken an die *Ausrufung* des Freistaates Deutschösterreich“, so die Motive zum Gesetz von 1918, der

12. November bestimmt.¹ Knapp zwei Wochen zuvor, am 30. Oktober 1918, hatte die Provisorische Nationalversammlung zwei Beschlüsse gefasst, nämlich, dem amerikanischen Präsidenten Wilson die Gründung Deutschösterreichs an diesem Tag mitzuteilen und dafür jenen über die „grundlegenden Einrichtungen der Staatsgewalt“. Dieser Beschluß wurde bewußt im Staatsgesetzblatt Nr. 1/1918 verlautbart, sozusagen als Startschuß der Neugründung. Am 12. November 1918 verabschiedete die Nationalversammlung das Gesetz „über die Staats- und Regierungsform“, bereits als fünften legislativen Akt, er findet sich daher auch im Staatsgesetzblatt Nr. 5/1918. Erstmals wird zwar jetzt die Formel „demokratische Republik“ gebraucht, aber nach so gut wie einhelliger Ansicht – etwa Staatskanzler Karl Renner und Verfassungsjurist Hans Kelsen² – war damit nur förmlich ausgedrückt, was am 30. Oktober bereits beschlossen worden war. In der damaligen Debatte war es überwiegende Meinung, eine republikanische Verfassungsordnung für einen neuen Staat geschaffen zu haben, Zuschauer und Pressekommentare hatten dies ebenso gesehen. Tatsächlich ging es am 12. November um „die Ausrufung“ der Republik, nicht mehr um ihre Gründung. Im Zuge eines minutiös organisierten Verfassungsfestes erfolgte die „Ausrufung“ von der Parlamentsrampe aus – und endete in einem Tumult mit zwei Toten und über fünfzig Verletzten! Arthur Schnitzler vermerkte in sein Tagebuch, ein welthistorischer Tag sehe aus der Nähe gar nicht imposant aus.

B) Die 12. November-Tradition

Zur Zehnjahrfeier von 1928 aber betonte u. a. ein Erlaß des Bundesministerium für Unterricht, es seien am 12. November zehn Jahre seit der *Gründung* der Republik Österreich vergangen³.

Nun galt auch den Wiener Zeitungen dieses Datum nahezu ausnahmslos als „Geburtstag“, „Gründungstag“, sei es ausdrücklich⁴ oder in der Sache⁵ wie etwa „Gründung der Republik“⁶. Neben dieser überwältigenden Fixierung auf den 12. November verblaßte das Erinnern an andere Tage wie insbesondere den

¹ Dazu und zum Folgenden insbes. W. Brauneder, *Die Republik entsteht: Österreich 1918 bis 1925*, 103 ff., 223 ff.

² H. Kelsen, *Die Verfassungsgesetze der Republik Deutschösterreich I*, 1919, V.

³ Brauneder, wie Fn. 1, 227.

⁴ I. Seethaler – G. Melischek, *Demokratie und Identität*, 1993: Illustrierte Kronen-Zeitung (75: „geboren“), Kleine Volks-Zeitung (76), Der Abend (95), Neues Wiener Journal (96), Volks-Zeitung (100 ff.), Der Tag (119), Reichspost (123), Die Stunde (147).

⁵ Seethaler – Melischek, wie Fn. 4: Neue Freie Presse (108), Neues Wiener Tagblatt (110), Die Neue Zeitung (138), Freiheit! (156).

⁶ Seethaler – Melischek, wie Fn. 4: Arbeiter-Zeitung (86), ähnlich weiters: Das Kleine Blatt (80), Illustriertes Wiener Extrablatt (134), Wiener Allgemeine Zeitung (155), Deutschösterreichische Tages-Zeitung (165), Die Welt am Morgen (172).

30. Oktober 1918. Daher überrascht die „Arbeiter-Zeitung“ mit der freilich vereinzelt festgestellten, am 21. Oktober 1918 – ! – habe die „*Stunde der Gründung des deutschösterreichischen Staates*“ geschlagen: Gemeint ist der erste Zusammentritt der Provisorischen Nationalversammlung⁷. Kritisch die „Wiener Neuesten Nachrichten“: Der „12. November ist aus parteipolitischen Gründen als Staatsfeiertag erklärt worden“, denn ginge es darum, „die Erinnerung an die deutschösterreichische Staatsgründung festzuhalten, so hätte nicht der 12. November, sondern der 21. Oktober, der Tag des Zusammentrittes der deutschösterreichischen Nationalversammlung, zum Staatsfeiertag erklärt werden müssen“⁸. Nur einige wenige weitere Zeitungen verwiesen 1928 auf den 21. Oktober 1918 als Vorstufe zur Staatsgründung. Auch das kommunistische Blatt „Die Rote Fahne“ erinnerte, und zwar ohne ausdrückliche Erwähnung des 12. November, an den Oktober, denn am „21. Oktober 1918 hielten in trauter Gemeinschaft sozialdemokratische Burgfriedler und bürgerliche Kriegshetzer vom Balkon des Herrenhauses an die in der Herrengasse demonstrierenden Wiener Arbeiter Ansprachen voll pazifistischer Phrasen und demokratischer Versprechungen“⁹ – womit aber die Szene vom 30. Oktober 1918 beschrieben ist!

Einen wesentlichen Anteil an der Pflege der 12. November-Tradition kam der Sozialdemokratie zu. Bereits 1919 erschien mit dem Titel „12. November“ eine Heftchenreihe, in der unter diesem Reihentitel und damit als Folge des 12. November 1918 folgende Themen pro Heft subsumiert waren: „Freiheit und Aufstieg“ (ohne Autor), „Der Staatshaushalt der Republik“ (Fritz Rager), „Die Sozialpolitik der Republik“ (Julius Braunthal), „Schulreform und Volksbildung in der Republik“ (Otto Glöckel), „Die Sozialisierungsaktion im ersten Jahre der Republik“ (Otto Bauer). Otto Bauer hielt 1923¹⁰ fest: Der 12. November 1918 sei der „Tag des Abschlusses der demokratisch-nationalen Revolution“ gewesen, die „Arbeiterklasse“ feiere diesen „Nationalfeiertag alljährlich als den Tag ihres Sieges. Darin drückt sich tiefer geschichtlicher Zusammenhang aus: als die nationale Politik der Bourgeoisie, deren Ziel die Aufrechterhaltung und Befestigung ihrer Herrschaft über die anderen Nationen gewesen war; zusammengebrochen war, hatte das Proletariat die Führung der Nation übernommen. Unter der geistigen Führung der Sozialdemokratie war der deutschösterreichische Staat begründet worden; unter dem Drucke der Arbeitermassen hatte er sich von dem habsburgischen Imperium gelöst ...“: Daher habe auch „die Bourgeoisie ... den gesetzlichen Feiertag nie mitgefeiert: ihr ist er immer der Tag ihrer Kapitulation vor dem Proletariat geblieben“. Im Jubiläumsjahr 1928 betonte die Sozialdemokratie „ihre“ Staatsgründung ganz besonders wie etwa mit einem Denkmal neben dem Parlament. Dieses Denkmal ist nicht schlechthin der „Errichtung der Repu-

⁷ Arbeiter-Zeitung: Seethaler – Melischek, wie Fn. 4, 85.

⁸ Wiener Neueste Nachrichten: Seethaler – Melischek, wie Fn. 4, 159.

⁹ Die Rote Fahne: Seethaler – Melischek, wie Fn. 4, 139.

¹⁰ O. Bauer, *Die österreichische Revolution*, 1923, 104.

blik“ gewidmet, sondern trägt die umfassende Aufschrift „Zur Erinnerung an die Errichtung der Republik am 12. November 1918“. Diese „Erinnerung“ personalisieren drei Politiker, von denen nur Viktor Adler an der „Errichtung“ unmittelbar führend beteiligt, aber am Vortag des 12. November verstorben war. Die beiden anderen, Ferdinand Hanusch und Jakob Reimann, hingegen profilierten sich anders: ersterer als Staatssekretär für soziale Fürsorge, dieser als Vorsitzender des Wiener Gemeinderates. Sie alle waren Sozialdemokraten und das „Erinnern“ betraf den sozialistischen Anteil in Staat und Gemeinde. Aufschlußreich ist auch eine nur mit roten Fahnen geschmückte Broschüre „Zehn Jahre Republik“, zu den prominenten Sozialdemokraten beisteuerten. Jedenfalls wurde die Staatsgründung insgesamt von der Sozialdemokratie voll mit Beschlag belegt: „Die Arbeiterklasse hat die Republik begründet“ und sie werde „den 12. November, den Tag der Republik, feiern für und für, feiern als ihren eigenen Ehrentag mit dem Stolz ruhmvoll vollbrachter Tat“¹¹.

Aber schon im Zehn-Jahres-Gedenken war die Einvernahme des 12. November durch die Sozialdemokratie auch auf Widerspruch gestoßen. Gemäßigt stellten die „Wiener Neuesten Nachrichten“ fest, die Behauptungen der Sozialdemokraten bewiesen nicht „die alleinige Urhebererschaft“ an der Republikgründung, diese sei vielmehr seit der Ausrufung der Republik in Deutschland allgemein eine nationale Notwendigkeit geworden“¹². In der Zwischenkriegszeit war jedenfalls für die Sozialdemokraten der „12. November“ zum Symbol – ihrem Symbol – geworden.¹³ Dies trug schließlich dann dazu bei, daß der 12. November als Staatsfeiertag im christlichsozialen Ständestaat 1934 abgeschafft und gegen die christlichsoziale ÖVP-Regierungspartei nach 1945 nicht mehr durchgesetzt werden konnte.¹⁴

Als Karl Renner, der Staatskanzler von 1918, Ende 1945 Bundespräsident wurde, ließ er 1946 von Max Frey für sein „Museum der Republik“ ein Ölbild malen, welches die Szene vom 30. Oktober 1918 in der Herrengasse zeigt, und dieses mit folgender Aufschrift versehen: „Die Ausrufung der 1. Republik am 30. Oktober 1918 vom Balkon des Landhauses in Wien“. Diesem Hinweis eines der prominentesten Zeitzeugen ist in Einklang mit dem allerersten Staatsgesetzblatt vom 30. Oktober 1918 nichts Anderes hinzuzufügen als die Folgerung, die Gründung der österreichischen Republik auf den 12. November 1918 zu datieren

¹¹ J. L. Stern (Hg.), Zehn Jahre Republik 1920, 4. – Im Kontrast dazu beschrieb übrigens Karl Leuthner die „Habsburger Legende“ in einer nahezu abstoßenden Weise, etwa Kaiser Franz Joseph mit dem „Merkmal völliger untermenschlicher Fühllosigkeit“ sowie „skrupelloser Treulosigkeit“: ebda, 11 f.

¹² Seethaler – Melischek, wie Fn. 4, 161.

¹³ Zum Selbstverständnis der Sozialdemokratie hinsichtlich der Staatsgründung: P. Kostelka, Der Kampf um die Demokratie, in: M. Matzka (Hg.), Sozialdemokratie und Verfassung, 1985, 217 ff.

¹⁴ Vgl. A. Kolbabeck, Vom Tag der österreichischen Fahne zum österreichischen Nationalfeiertag, in: Festschrift für Ludwig Lang, 1977, 283.

entspricht nicht den Tatsachen, sondern anschließender Interpretation: fälschlich konstitutive „Gründung“ statt ursprünglich deklarative „Ausrufung“.

C) Das erhoffte Staatsgebiet

Am 30. Oktober wie am 12. November verstand man unter Deutschösterreich – einem langen Sprachgebrauch folgend – konkret jene Gebiete, welche die Abgeordneten der Provisorischen Nationalversammlung repräsentierten, also die Summe ihrer Wahlkreise. Diese hatte sich am 21. Oktober konstituiert, und zwar durch Zusammentritt der Abgeordneten der deutschen (also nicht etwa auch der tschechischen oder italienischen) Wahlkreise des Abgeordnetenhauses des Reichsrats. Die schon am 30. Oktober gewünschte gesetzliche Festlegung des Staatsgebietes¹⁵ erfolgte am 22. November 1918 mit dem Gesetz „über Umfang, Grenzen und Beziehungen des Staatsgebietes von Deutschösterreich“ (StGBI. 40). Als „Staatsgebiet“ galt, damit der traditionellen Wortbedeutung von Deutschösterreich entsprechend, „*das geschlossene Siedlungsgebiet der Deutschen*“ innerhalb Österreich/Cisleithaniens, über das die „Republik Deutschösterreich“ die „Gebietshoheit“ ausübt. Die konkrete Festlegung dieses Staatsgebietes erfolgte durch eine Aufzählung der zugehörigen „Länder“ allenfalls mit Zusätzen oder Einschränkungen. Demnach „umfaßt“ die Republik: Österreich unter der Enns einschließlich des Kreises Deutsch-Südmähren und des deutschen Gebietes um Neubistritz; Österreich ob der Enns einschließlich des Kreises Deutsch-Südböhmen; Salzburg; Steiermark mit Ausschluß der geschlossenen jugoslawischen Siedlungsgebiete; Kärnten mit eben demselben Ausschluß; Tirol mit Ausschluß des geschlossenen italienischen Siedlungsgebietes; Vorarlberg; Deutschböhmen; Sudetenland; schließlich, ohne Zugehörigkeit also zu einem dieser Länder, „*die deutschen Siedlungsgebiete von Brünn, Iglau und Olmütz*“. Die nähere Festlegung des Staatsgebietes sollte durch den Staatsrat unter Angabe der entsprechenden „Gerichtsbezirke, Gemeinden und Ortschaften“ erfolgen; dies geschah 1919 (StGBI. 4). Dem Gesetz von 1918 folgte eine „Staatserklärung“ vom selben Tag zum selben Thema (StGBI. 41). Sie stellt fest, daß durch das zuvor erwähnte Gesetz jenes Gebiet bestimmt worden sei, über welches Deutschösterreich „die volle Gebietshoheit ausübt“. Zusätzlich dazu, also zum Staatsgebiet, definiert die Erklärung einen „Rechtsbereich“, zu dem sie die „*in den Siedlungsgebieten anderer Nationen eingeschlossenen, allein oder überwiegend von Deutschen bewohnten oder verwalteten Sprachinseln, Städte, Gemeinden und Ortschaften*“ Österreich/Cisleithaniens zählte, die „bis zur verfassungs- und völkerrechtlichen Sicherstellung ihrer politischen und nationalen Rechte unter der Hoheit der Republik Deutschösterreich“ verbleiben, konkret bis dahin

¹⁵ Dazu Brauneder, wie Fn. 1, 129 ff., 152 ff.

„ihre bisherige Vertretung in der provisorischen Nationalversammlung“ beibehalten und „den Gesetzen und Behörden von Deutschösterreich“ unterstellt sein sollten. Der „Rechtsbereich“ unterschied sich damit inhaltlich-sachlich nicht vom Staatsgebiet, allerdings zeitlich, da er befristet war. Trotz der Definition, insbesondere des Hinweises auf „Sprachinseln“, zählten aber die von Brünn, Iglau und Olmütz zufolge des Gesetzes vom selben Tage nicht zum Rechtsbereich, sondern zum Staatsgebiet, sollten also auf Dauer dem Staate Deutschösterreich zugehören. Wie das Staatsgebiet hatte der Staatsrat auch den Rechtsbereich näher zu bestimmen, was allerdings, im Gegensatz zu jenem, nicht geschah. Weiters legte die Erklärung „ein zwischenstaatliches Verwaltungsgebiet“ fest, ein Kondominium also, nämlich Deutschösterreichs, der Tschechoslowakei und Polens in Bezug auf das „Industriegebiet im äußersten Norden Ostmährens und Ostschlesiens, einschließlich der Sprachinsel Bielitz-Biala“, da es „ein einheitliches Wirtschaftsgebiet“ darstelle, auf das die genannten Staaten „gleichermaßen Anspruch haben“. Wie auch der Rechtsbereich sollte „dieses Gebiet seine bisherige Vertretung in der provisorischen Nationalversammlung“ behalten und „den bisherigen Gesetzen und Behörden unterstellt“ bleiben. Besondere Erwähnungen fanden weiters noch Gebiete außerhalb der Grenzen von ehemals Österreich/Cisleithanien, die demgemäß auch nicht von Mitgliedern in der Provisorischen Nationalversammlung vertreten waren. So in Ungarn die „geschlossenen deutschen Siedlungsgebiete der Komitate Preßburg, Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg“ mit dem Hinweis, sie gehörten „geographisch, wirtschaftlich und national zu Deutschösterreich, stehen seit Jahrhunderten in innigster wirtschaftlicher und geistiger Gemeinschaft mit Deutschösterreich und sind insbesondere der Stadt Wien zur Lebensmittelversorgung unentbehrlich“, so daß „diesen deutschen Siedlungen das gleiche Selbstbestimmungsrecht zuerkannt (werden müsse), das nach wiederholten Erklärungen der ungarischen Regierung allen anderen Völkern Ungarns eingeräumt ist“. Weiters wurde ein „nationaler Interessenbereich“ definiert, und zwar hinsichtlich der deutschen Minderheiten in Ungarn und überhaupt in den Nachfolgestaaten Österreich-Ungarns, deren „Bestand, ihre Zukunft und ihre nationalen Beziehungen zu Deutschösterreich völkerrechtlich zu sichern“ wären. Schließlich umschrieb die Erklärung noch einen „wirtschaftlichen und kulturellen Interessenbereich“ aufgrund von „seit undenklicher Zeit bestehenden Verkehrs- und Handelsbeziehungen“ zur Adria, zum Balkan und dem nahen Orient, wohin „die volle Freiheit der Handels- und Verkehrswege“ geboten sei, nämlich für „Lebensnotwendigkeiten“ Deutschösterreichs. Die feindetaillierte Festlegung des Staatsgebietes nach ethnischen Kriterien zerschlug jedoch der Vertrag von St. Germain.

D) „Anschluß“ 1918/19

Das Gesetz vom 12. November 1918 (StGBI. 5) bestimmte nach der Festlegung der demokratischen Republik weiters „*Deutschösterreich ist ein Teil der deutschen Republik*“. Damit war freilich der Anschluß keineswegs vollzogen, sondern als Staatsziel festgelegt, das nähere hatten künftige Gesetze, übereinstimmend mit dem Deutschen Reich, zu bestimmen. Jedenfalls sollte Deutschösterreich als Teilstaat dem Deutschen Reich beitreten. Das in Anspruch genommene Staatsgebiet, nämlich sozusagen auf dem Sockel des heutigen Österreich aufgesetzt eine Mondsichel bestehend aus den damals deutschen Randgebieten von Böhmen, Mähren und österreichisch-Schlesien, erlaubte für die Zukunft nur zwei Möglichkeiten, da die letztgenannten Gebiete von den erstgenannten nur über tschechoslowakisches Staatsgebiet zu erreichen waren: Entweder Fortdauer zumindest des einheitlichen Wirtschaftsraums der untergegangenen Monarchie oder Anschluß an das benachbarte Deutschland. Vor allem die vorläufige Unterbrechung der Wirtschaftsbeziehungen der Tschechoslowakei zu Deutschösterreich gleich bei dessen Gründung verwies auf die Anschluß-Option. Aus der Tschechoslowakei kamen sozusagen weder Kohl noch Kohlen: Wien hungerte und fror. Kulturell galten Deutschösterreich und die deutschen Bundesstaaten zueinander keineswegs als Ausland. Grenzüberschreitend waren die Kulturbeziehungen und zahlreiche wissenschaftliche Vereinigungen wie etwa der „Deutsche Juristentag“, weiters hatte die Waffenbrüderschaft im eben zu Ende gegangenen Weltkrieg festere Beziehungen geschaffen, auch wirtschaftlicher Natur. Sie reichten vielfältigst in die Zeiten des Deutschen Bundes zurück¹⁶. Da Österreich/Cisleithanien vor 1918 in Realunion mit Ungarn verbunden gewesen war hatte es keine eigene Außenpolitik betreiben können, zeitweise war diese auch von Ungarn dominiert gewesen¹⁷. Ähnliches galt für das Militär. Mit dem Anschluß hätte Deutschösterreich also nicht verloren, was es schon bisher nicht besessen hatte. Dazu kam die ideologische Verwandtschaft der sozialdemokratischen Parteien beiderseits der Grenze. Die ersten Anschlußverhandlungen etwa in Passau mündeten alsbald in das Protokoll der beiden Außenminister Ulrich v. Brockdorff-Rantzau und Otto Bauer von 1919 über einen künftigen „Zusammenschluß“ beider Staaten.¹⁸ Nach Übergangsregeln für Deutschösterreich war Wien als zweite Reichshauptstadt geplant, als zeitweiser Sitz von Reichspräsident und Reichstag, dauernd als solcher von Reichsämtern und vieles mehr – eine Prussifizierung Österreichs war keineswegs beabsichtigt. Zu diesem Zeitpunkt war die Verfassungsentwicklung in den beiden Staaten erst im Fluß. Dieser Zusammenschluß von 1918/19 unterschied sich jedenfalls erheblich vom Anschluß von 1938!

¹⁶ Th. J. Hagen, *Österreichs Mitteleuropa 1850 – 1866*, 2015.

¹⁷ Vgl. u. a. F. Hartung, *Österreich-Ungarn als Verfassungsstaat*, 1918, 10 ff., 25 ff.

¹⁸ Dieser abgedruckt u. a. in: W. Brauneder (Hg.), *Österreichisch-deutsche Rechtsbeziehung I*, 1996, 305 ff.

Die Verträge von Versailles und St. Germain unterbanden auch diese Anschlußbestrebungen, wenngleich nicht absolut. Denn der Vertrag von St. Germain enthielt die Möglichkeit, Österreich könne seine Unabhängigkeit unter Zustimmung des Völkerbundes aufgeben. Der Verfassungsjurist Hans Kelsen, ein vehementer Anschlußfreund, verstand daher die entsprechende Regelung nicht als Anschlußverbot, sondern als Verfahrensbestimmung wie es zum Anschluß kommen könne. Der „Anschluß-Abstimmung“ im Land Salzburg im Jahre 1921 lag die Aufforderung zugrunde, eben diesen Weg einzuschlagen. Schwebestände gab es auch anderswo. Einer betraf das Saargebiet. Es kam 1919 unter Verwaltung des Völkerbundes, nach 15 Jahren sollte eine Volksabstimmung über seine Zugehörigkeit zu Frankreich oder dem Deutschen Reich entscheiden: Sie entschied 1935 mit 91 % für letzteres. Allgemein konnten nach der Völkerbundsatzung Änderungen in den Pariser Verträgen vorgenommen werden. Das „System von Versailles“ war somit nicht ehern festgeschrieben und wurde zunehmend von einsichtigen Staaten nicht derart verstanden, was mit u. a. das Münchener Abkommen vom September 1938 erklärt. Ungarns Beitritt zum Völkerbund war übrigens 1922 in der Absicht erfolgt, eine Revision seiner Grenzen zu erlangen, was zu einer nahezu ununterbrochenen Kette von Grenzverhandlungen zwischen Ungarn und seinen Nachbarstaaten führte, die schließlich Erfolg hatten. Auch Polen profitierte: 1938 erhält es das Olsa-Gebiet von der Tschechoslowakei.

E) Das Ende der alten Staatsgewalt

Noch aber gab es bis zum Vortag des 12. November den Kaiser mit seiner Regierung.¹⁹ In letzter Minute kündigte ein kaiserliches Manifest vom 16. Oktober 1918 eine Verfassungsänderung Österreich/Cisleithaniens an: „*Österreich soll ... zu einem Bundesstaat werden, in dem jeder Volksstamm auf seinem Siedlungsgebiete sein eigenes staatliches Gemeinwesen bildet*“, ein Bundesstaat, der „*jedem nationalen Einzelstaate seine Selbständigkeit gewährleisten*“ solle. Mit den Vorarbeiten dazu werde der Kaiser seine Regierung beauftragen, an denen „*die Völker*“ durch „*Nationalräte ... gebildet aus den Reichsratsabgeordneten jeder Nation*“, mitwirken sollten. „*Bis diese Umgestaltung auf gesetzlichem Wege vollendet ist*“ hatten freilich „*die bestehenden Einrichtungen*“ ausdrücklich „*unverändert aufrecht (zu bleiben)*“. Diese Verfassungsänderung konnte nur „Österreich“ betreffen, also nur einen Staat der österreichisch-ungarischen Realunion, nicht auch Ungarn. Dies verstand sich aus der Konstruktion der Zwei-Staaten-Union: Für Ungarn hätte es eines eigenen Manifestes bedurft, das es aber nicht gab. Knapp formuliert: Österreich/Cisleithanien war aus einem dezentralisierten Einheitsstaat in einen aus „nationalen Einzelstaaten“ zusammengesetzten

¹⁹ Brauneder, wie Fn. 1, 33 f., 73 ff.

Bundesstaat umzuwandeln. Diese Verfassungsänderung sollte in besonderer Weise zustandekommen. Der übliche Weg der Gesetzgebung über Ausschußarbeiten und Plenardebatten im Abgeordnetenhaus sowie im Herrenhaus mit übereinstimmenden Beschlüssen dieser beiden Kammern des Reichsrats bis zur Sanktion des Monarchen garantierte zufolge der jeweils vorhandenen Mehrheitsverhältnisse offenbar nicht das Wirksamwerden der politischen Hauptgewichte zu Kriegsende, nämlich das der einzelnen Nationen. Sie sollten daher ihre – neue – Rolle spielen, nicht aber auf verfassungsrevolutionäre Art, sondern aufgrund der bestehenden Verfassung und ihrer Institutionen. An der Vorbereitung der Verfassungsänderung hätten daher, als Neuerung im parlamentarischen Betrieb, nun auch „Nationalräte“ mitzuwirken, und zwar „gebildet aus den Reichsratsabgeordneten jeder Nation“. Damit setzte man nicht nur fort, was sich bereits angebahnt hatte, nämlich die Entwicklung des Abgeordnetenhauses zu einer Nationalitätenvertretung, sondern trug auch der bereits stattgehabten Bildung von Nationalräten wie etwa durch die tschechischen oder die südslawischen Abgeordneten Rechnung. Aufgrund des Manifestes erwartete man sich eine „Neugestaltung Oesterreichs“ in „vier neuen Staaten: Deutschösterreich, Tschechien, Illyrien und Ruthenien“, konkret die Bildung eines „deutschösterreichischen, eines tschechoslowakischen, eines illyrischen (südslawischen) und eines ruthenischen (Staates)“ freilich im Verbands der k. u. k. Monarchie.²⁰ Das Manifest zeitigte aber keinesfalls die gewünschte, nämlich beruhigende Wirkung – ganz im Gegenteil. Mit ihm schienen die bereits existierenden Nationalräte, Volksräte oder unter welchen ähnlichen Namen auch immer gleichsam legitimiert. Waren Anweisungen dieser Nationalräte an Behörden von diesen zu befolgen? So erteilte beispielsweise der Slowenische Volksrat Weisungen an die untersteirischen Bezirkshauptmannschaften, wovon jene in Gonobitz am 26. Oktober bei der Statthalterei in Graz anfragte, ob besagter Volksrat eine kaiserliche Behörde sei.²¹

Angesichts der Entwicklung überhaupt und nun auch ermuntert durch das kaiserliche Manifest beschlossen sogleich an dessen Erscheinungstag, am 17. Oktober 1918, die Vertreter der deutschen Parteien im Abgeordnetenhaus eine „*Vollversammlung aller deutschen Abgeordneten im niederösterreichischen Landtagssaal, Herrengasse 13*“ zum 21. Oktober einzuberufen: die schon erwähnte Provisorische Nationalversammlung.²² Sie und der Staatsrat amtierten neben Kaiser und Ministerrat wie übrigens in der Türkei gleichfalls die Nationalversammlung und ihre Regierung neben dem Sultan und seinen Ministern bis zu deren Rücktritt 1922.

²⁰ Illustrierte Kronenzeitung 17. 10. 1918.

²¹ A. Ableitinger, Bundesland und Reichsgau (= Geschichte der Steiermark 9/1), 2015, 295 f.

²² Brauneder, wie Fn. 1, 34 ff.

Der Ministerrat erwog bereits mehrfach seinen Rücktritt, erstmals gleich am Tag nach der deutschösterreichischen Staatsgründung²³: Die Wirkungsmöglichkeiten der Minister hätten sich praktisch auf allgemeine Abwicklungen bzw., aber nur in Wien, auf die Überleitung der Geschäfte auf die neuen Instanzen reduziert, was der Eisenbahnminister einprägsam damit charakterisierte, er könne über keine einzige Lokomotive mehr verfügen²⁴. Am 8. November wies der Kaiser jedenfalls eine Demission mit der Begründung zurück, dann müsse auch er abdanken, woran er durchaus nicht dachte. Sein Prestige allerdings war bereits erheblich erschüttert.²⁵ Über einen Cousin seiner Gattin Kaiserin Zita, einen Prinzen Sixtus von Bourbon-Parma im Heere Belgiens (!), hatte er 1917 Frankreich einen Sonderfrieden unter Aufopferung von Elsaß-Lothringen angeboten, ohne dessen „Landesherrn“ und seinen Verbündeten Kaiser Wilhelm II., auch nicht seinen Außenminister zu informieren. Eine Übertragung der „Regierungsgeschäfte“ auf Regenten aus dem Kreise der Erzherzöge stand ab dieser „Sixtus-Affäre“ in verhaltener Diskussion.

Der 9. November aber brachte den Anstoß zum entscheidenden Umschwung, er kam aus dem verbündeten Deutschen Reich: In Berlin wurde an diesem Tag die Republik ausgerufen und die Abdankung Kaiser Wilhelms II. bekanntgegeben, der dazu freilich gedrängt werden mußte, auch waren Turbulenzen zu überwinden wie beispielsweise die Idee und wohl auch Absicht Wilhelms II. als Kaiser, nicht aber als König von Preußen abzudanken, was sodann, offenkundig durch Übermittlungsschwierigkeiten, in Berlin doch nicht so verkündet wurde. Doch sogleich am 10. November ging er nach den Niederlanden in das Exil. Diese Ereignisse und das damit verbundene sehr wesentliche Dahinschwinden der Anhänger einer monarchischen Regierungsform in den deutschösterreichischen Gremien bewog nun auch Kaiser Karl dazu, seine Haltung zu ändern. Am 10. November, einem Sonntag, in der Kapelle des Schlosses Schönbrunn war er „bleich, ergraut, sichtlich ergriffen“. Dazu trug auch die Tatsache bei, daß in Bezug auf Österreich und Ungarn die Doppelfunktion Kaiser-König und das Regieren mit zwei Parlamenten sowie mit zwei Ministerpräsidenten und ihren Kabinetten, die sich noch dazu beide in diesen Tagen in Umbildung befunden hatten, einer derartigen Krisensituation gar nicht gewachsen sein konnte. Anders als Kaiser Wilhelm II. wollte Kaiser Karl aber vorerst „weder abdanken noch aus dem Lande fliehen“, sich allenfalls nur „von Regierungsgeschäften“ zugunsten eines Regenten zurückziehen, um so formal auf „keines seiner Rechte“ als Kaiser zu verzichten. Den Inhalt seines Handelns bestimmte aber der Kaiser nun nicht mehr selbst.

²³ Zum Folgenden u. a. F. Kleinwächter, *Von Schönbrunn nach St. Germain*, 1965; J. Redlich, *Schicksalsjahre Österreichs* (Tagebücher Josef Redlichs) II, 2011.

²⁴ Dies und zum Folgenden Brauneder, wie Fn. 1, 95 ff., 207 ff.

²⁵ A. Günther, *Habsburgs Verrat*, 1940 (aufgrund von Archivalien).

Im Laufe des 11. November gelang es Ministerpräsidenten Lammasch im Einvernehmen mit Repräsentanten Deutschösterreichs von Kaiser Karl eine Erklärung zu erreichen. Am frühen Nachmittag unterschrieb er sie, und zwar mit Bleistift, was den Geschmack des Provisorischen, eines Vorbehalts vermittelt, aber zu unrecht, denn es war „bei ihm gewöhnlich mit Bleistift“ zu unterschreiben. Die wesentlichste Aussage der Erklärung war die, daß der Kaiser „auf jeden Anteil an den Staatsgeschäften“ verzichtet. Dies ging wesentlich über einen Verzicht auf die „Regierungsgeschäfte“ hinaus. Während diese im Sinne der Verfassung, d. h. des Staatsgrundgesetzes über die „Regierungs- und Vollzugsgewalt“ von 1867 nur eine der Staatsgewalten betraf, so umfaßten die „Staatsgeschäfte“ alle zusammen. Stefan Zweig etwa setzte in eine seiner „Sternstunden der Menschheit“, in „Cicero“, die „res publica“, den Staat, mit den „Staatsgeschäften“ gleich. Weiter erklärte der Kaiser, daß er „im voraus“ die Entscheidung anerkennt, „die Deutschösterreich über seine künftige Staatsform trifft“. Diese Erklärungen setzte er insofern sogleich rechtlich um, als er seine, also die kaiserliche „österreichische Regierung ihres Amtes“ enthebt – und zwar dergestalt, daß er entgegen den sonstigen Gepflogenheiten weder diese als geschäftsführend vorübergehend bestätigt, noch eine neue Regierung einsetzt! Ohne „Regierung“ konnte der Monarch verfassungsmäßig mangels notwendiger ministerieller Gegenzeichnung so gut wie keine Entscheidungen mehr treffen, also nicht mehr regieren. Als Folgerung daraus zog er sich sichtbar in das Privatleben zurück: Er verließ seine Residenz Schönbrunn und bezog Schloß Eckartsau jenseits der Donau. Allerdings blieben die Ministerien als liquidierende Dienststellen, als Büros, welche die begonnenen Geschäfte endabwickelten, noch tätig. So gab es ein „Liquidierendes Ministerium des Äußeren“ unter seinem „Leiter“ Freiherrn von Flotow, der diese Funktion erst am 9. November 1920 niederlegte, und zwar „mangels eines kompetenten Wirkungskreises“.

Mit dem Verzicht des Kaisers war der monarchische „Anteil“ – wie es in seiner Erklärung ausdrücklich hieß – am Verfassungsgefüge erloschen – blieb im Sinne der konstitutionellen Monarchie noch der vom Abgeordnetenhaus getragene weitere Anteil. Auf diesen verzichtete es Tags darauf, am 12. November vormittags, mit dem Beschluß keine weitere Sitzung mehr abzuhalten. Damit war der Weg frei geworden Deutschösterreich förmlich zur „demokratischen Republik“ zu erklären, die es ohnedies schon seit der Gründung am 30. Oktober gewesen war.

Wilhelm Brauneder

Deutschösterreich 1918: Die Gründung der Republik und Ihre Ausrufung

Zusammenfassung

Österreich feierte in der Zwischenkriegszeit den 12. November als Gründungstag des Staates im Jahre 1918. Tatsächlich wurde dieser Tag zum Nationalfeiertag wegen der „Ausrufung“ der Republik gewählt – nicht wegen der Gründung. Diese war bereits am 30. Oktober 1918 mit Staatsgesetzblatt Nr. 1 erfolgt. Dies ließ auch Bundespräsident Renner, 1918 und 1945 Staatskanzler, auf einem von ihm initiierten Ölbild im Jahre 1946 festhalten eben mit der Aufschrift „Die Gründung der 1. Republik am 30. Oktober 1918“. Leider geriet dieser Gründungstag lange in Vergessenheit und erlebte erst in den letzten Jahrzehnten wieder eine „Auferstehung“.

Wilhelm Brauner

German Austria 1918: The Founding of the Republic and Its Proclamation

Summary

In the interwar period, Austria celebrated the 12th of November as the founding of the state in 1918. In fact, this day was chosen as a national holiday because of the „proclamation“ of the republic – not because of its founding. This was already done on October 30, 1918 with State Law Gazette No. 1. This was also Federal President Renner, 1918 and 1945 State Chancellor, on an oil painting initiated by him in 1946 hold just with the inscription „The founding of the 1st Republic on 30 October 1918“. Unfortunately, this founding day fell into oblivion for a long time and only in the last decades did it experience a „resurrection“.

Wilhelm Brauner

Německé Rakousko 1918: Založení a vyhlášení republiky

Résumé

V meziválečném období Rakousko slavilo 12. listopad jako založení státu v roce 1918. Ve skutečnosti byl tento den vybrán jako státní svátek kvůli „proklamací“ republiky – nikoli kvůli jejímu založení. To se stalo stalo 30. října 1918 státním zákonem č. 1. Také na olejomalbě, kterou inicioval spolkový prezident Karl Renner, je nápis „Založení 1. republiky 30. října 1918“. Tento zakladatelský den bohužel na dlouhou dobu upadl v zapomnění a teprve v posledních deseti letech zažil „vzkříšení“.

STUDIE

Lenka Hrdinová

Pozemková reforma jako „spravedlivé“ vypořádání se s aristokracií v Československu pohledem soudobých pramenů¹**Land reform as a “fair” settlement with the aristocracy in Czechoslovakia from the perspective of contemporary sources**

Land reform was one of the most important acts of the First Czechoslovak Republic. It formally completed the democratic state system, in which all citizens were equal and all had the same opportunities, thus helping to ease social extremes. On the other hand, this particular act had an impact on one whole social group of the population, no matter the justifications that were made for it using historical or socio-political arguments. Although political declarations regarding land reform made no mention of former members of the aristocracy, but rather landowners, the idea of owners of large areas of land being former aristocrats resonated strongly within public opinion, with these members of the nobility representing one of the linchpins of the old system, and also being German, thus representing a natural enemy of the new republic.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, land reform, aristocracy

¹ Studie byla zpracována s finanční podporou grantu GA UK č. 612218 s názvem *Rod Kinských ve 20. století*, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

V souvislosti se stoletým výročí vzniku Československé republiky vznikl v uplynulém roce velký počet různých pořadů, dokumentů, konferencí, výstav, připomínají se osobnosti Tomáše Garrigue Masaryka, Edvarda Beneše a s postupem času bude jistě dalších programů přibývat. Poněkud stranou zájmu zůstala ale jedna záležitost, která ve svém důsledku dotvořila vznik samostatné demokratické republiky tím, že odebrala základ politické moci šlechtické společnosti. Onou záležitostí byla pozemková reforma.

Nová společenská elita měla zcela logickou potřebu vypořádat se s privilegovanou vrstvou předchozího státního zřízení. Tou byli představitelé šlechtických rodů a zároveň vlastníci velkých pozemkových majetků, v době republiky nazývané velkostatky. O potřebě parcelace velkých latifundií se hovořilo již během válečného konfliktu.² Situace, kdy více než jednu pětinu celkové rozlohy státu vlastnil jen úzký okruh majitelů velkostatků a naopak devět desetin obyvatelstva hospodařilo na pouhé třetině půdy a sotva to stačilo na obživu vlastní rodiny,³ vedla k radikalizaci venkova.⁴ Mluvilo se o „hladu po půdě“, nutnosti vyvlastnit velkostatky, na nichž osobně nehospodaří jejich majitelé, volalo se po „odčinění Bílé hory“, tedy o navrácení zkonfiskované půdy císařských odpůrců a nekatolíků během třicetileté války. Jak vidno, pozemková reforma šla ruku v ruce s dobovou protišlechtickou propagandou, která se nejčastěji opírala o argumentaci šlechty jako cizinců, Němců, uzurpátorů české půdy a to obzvlášť v důsledku pobělohorských konfiskací.⁵ V takovém případě bylo vlastně společensky spravedlivé učinit výjimku v právu na soukromé vlastnictví, které republika svým občanům jako demokratické zřízení zaručovala, a naopak se hledala cesta k legálnímu získání pozemkových majetků, které by, řečeno dobovou rétorikou, byly navráceny zpět do rukou českého lidu. Jaké argumenty v souvislosti s bývalou šlechtou užívali stoupenci pozemkové reformy a do jaké míry byli olivněni propagandou? A naopak, které aspekty reformy byly nejčastěji kritizovány?

² Již ve Washingtonské deklaraci uváděl Masaryk, že velkostatky budou vyvlastněny pro potřeby domácí kolonizace.

³ Vlastislav Lacina, přední hospodářský historik, uvádí, že na latifundia s výměrou nad 1000 ha připadalo 30,8% veškeré půdy. Srov. Vlastislav LACINA, *Představy o pozemkové reformě ČSR před jejím uzákoněním*, in: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Uherské Hradiště 1994, s. 35.

⁴ Srov. např. Jan AUERHAN, *Pozemková reforma. Vyvlastnění velkostatků a sestátnění lesů*, Praha 1919, s. 4; Bedřich ČEREŠŇÁK, *Ke klíčovým aspektům hodnocení První pozemkové reformy v Československé republice*, in: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Uherské Hradiště 1994, s. 39–41.

⁵ K dobovému nazírání na šlechtickou společnost nejlépe poslouží díla Gustava Horlivého a Josefa Holečka, která sice vznikla ještě za dob rakousko-uherské monarchie, ale k nimž se odvolávala česká společnost v prvních měsících československé republiky. Viz. Gustav HORLIVÝ, *Banda lupičů a žhářů. Jak česká šlechta přišla ke svému velikému jmění*, Vídeň 1909; Josef HOLEČEK, *Česká šlechta. Výklady časové i historické*, Praha 1918. Na ně později navázal ještě Jan HERBEN, *Nové učení o české šlechtě*, Praha 1924.

Dovolím si menší exkurz k dějinám pozemkové reformy, ač jsem si dobře vědoma, že tato tematika je dnes již velmi dobře probádána.⁶ Po první světové válce proběhla pozemková reforma prakticky ve většině států Evropy. Československo nebylo žádnou výjimkou. Nové státní zřízení se tímto politickým krokem mohlo legálně vypořádat s bývalou společenskou elitou tak, aby její politická a společenská moc byla do budoucna značně eliminována, či dokonce naprosto znemožněna. Napříč politickým spektrem československých stran vládl konsensus, že je třeba zásadně upravit pozemkovou držbu v republice.⁷ Otázkou byla podoba reformy, tedy o jak velkou rozlohu půdy se bude jednat a za jakou náhradu, pokud vůbec. Proti sobě stály koncepce dvou nejsilnějších politických stran, Československé sociálně demokratické strany dělnické a Republikánské strany československého venkova. Sociální demokraté na XII. sjezdu, konaném na sa-

⁶ Z tematické konference v roce 1994 vznikl sborník příspěvků *Československá pozemková reforma 1919 – 1935 a její mezinárodní souvislosti*, Uherské Hradiště 1994. Téma agrární reformy nemohl ve své syntéze opomenout ani Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky*, Praha 2017. Problematiky pozemkové reformy se ve svých pracích dotkli rovněž: Jaroslava a Jana ČECHUROVI, *Dialog Josefa Pekaře a Františka Teplého o šlechtě a pozemkové reformě*, in: Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1, Praha 1999, s. 13–22; Jan RYCHLÍK, *Pozemková reforma v letech 1919–1938*, in: Vědecké práce Zemědělského muzea, č. 27, roč. 1987 – 88, s. 127 – 148; Lubomír SLEZÁK, *Tvůrčové, kritikové a odpůrci pozemkové reformy*, in: Moderní dějiny, roč. 1993, č. 1, s. 197–217; Pavel DUFEK, *Zaměstnanci Státního pozemkového úřadu v „minovém poli“ zahraniční politiky a pastí politiky domácí – případová studie*, in: Agrární strany ve vládních a šamosprávných strukturách mezi světovými válkami, Uherské Hradiště 2008, s. 161–168; TÝŽ, *Nástin průběhu 1. pozemkové reformy na Slánsku*, in: Město a region v dramatickém století: Slaný a Slánsko ve XX. století, Slaný 2014, s. 17–36. Mezi novodobé práce se řadí Kristýna KAUCKÁ, *První československá pozemková reforma před Společností národů. Majetkoprávní spory s říšskoněmeckými a maďarskými velkostatkáři*, in: Moderní dějiny, roč. 23, 2015, č. 1, s. 127–154 a pak především absolventské práce: Kristýna KAUCKÁ, *Pozemková reforma na velkostatku Křivoklát*, diplomová práce, Praha 2013; Adéla PEICHLOVÁ, *Pozemková reforma v době první republiky*, rigorózní práce, Praha 2011; Milan ŠEDIVÝ, „Odčijujeme Bílou horu!“ *Pozemková reforma za první republiky jako příklad hospodářského nacionalismu*, bakalářská práce, Praha 2012. Ve svých pracích zabývajícími se „československou“ aristokracií ve 20. století obecně či konkrétními rody nemohli jejich autoři opomenout rovněž problematiku pozemkové reformy: Eagle GLASSHEIM, *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. polovině 20. století*, Praha 2012; Václav HORČIČKA, *Lichtenštejnové v Československu*, Praha 2014; Václav HORČIČKA – Jan ŽUPANIČ, *Šlechta na křižovatce. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannfeldové v 1. polovině 20. století*, Praha 2017; Dita HOMOLOVÁ JELÍNKOVÁ, *Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948*, Praha 2017.

⁷ Německé politické strany spatřovaly svou prioritu ve zlepšení státoprávního postavení Němců v nové republice. Přesto na samém počátku státního zřízení odmítli zasedat v tzv. Revolučním Národním shromáždění. Tím se politickým zástupcům národnostních menšin nejen stěžovala účinnost boje za zlepšení právního postavení, ale rovněž se tím distancovali jakékoli participace na přípravě a průběhu pozemkové reformy. Viz Milan OTÁHAL, *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*, Praha 1963, s. 142–143; Z. KÁRNÍK, *České země*, s. 479–483.

mém sklonku revolučního roku 1918, přijali rezoluci požadující urychlené vyvlastnění velkostatků,⁸ v němž spatřovali první „velký krok k odstranění kapitalistického vykořisťování v zemědělství. Sjezd nemůže tudíž přiklonit se k názoru, aby vyvlastněná půda byla rozparcelována a rozprodána, již proto ne, že by právě nemajetné vrstvy při tom nejhůře pochodily a z užívání vyvlastněné půdy byly téměř vyloučeny.“⁹ I agrárníci ve svém politickém programu z roku 1919 požadovali „zlidovění půdy“, čímž deklarovali svůj nesouhlas se současným stavem, který neodpovídal představám o sociální spravedlnosti. „*Rozdělení půdy v naší republice jest jednak dílem strašných křivd historických na národu spáchaných, jednak odporuje v jednotlivých oblastech republiky příkře potřebám a tužbám širokých vrstev obyvatelstva venkovského. Latifundie, jež se nalézají většinou v držení nepřátel našeho národa a chráněny jsou před dělením poutem svěrenským,*¹⁰ *rdousily až dosud hospodářský i sociální rozvoj velkých území republiky. Ony znemožňují venkovskému lidu bez půdy, aby našel na venkově svou domovinu. Drobným držitelům půdy pak znemožňuje tato převaha latifundií další nákupování půdy, jež jedině umožňuje hospodářské posílení a tím i sociální vzestup těchto širokých vrstev našeho venkova.*“¹¹ Za poměrně zajímavý považuji ten fakt, že strana, která nakonec určila ráz československé pozemkové reformy a plně ovládla její politický orgán, Státní pozemkový úřad, v následujících poli-

⁸ „Soc. dem. klubu v Národním shromážděním se ukládá, by celým svým vlivem zasadil se o to, aby co nejdříve vyhlášeno bylo vlastnické právo republiky na půdu velkostatků a znemožněno bylo, by půda ta a objekty s ní související byly zatěžovány nebo jiným způsobem jejich vyvlastnění bylo ztíženo.“ (Cit. dle: *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, ed. Petr PROKŠ, Praha 1999, s. 130). V tuto dobu byl nicméně již více než měsíc v platnosti zákon o obstavení velkostatků z 9. listopadu 1918, který zamezoval tomu, čeho se sociální demokracie nejvíce obávala: zatěžování velkostatků různými úvěry, či znemožňování budoucí reformy případným prodejem či převodem na rodinné příslušníky.

⁹ Politické rezoluce, které přijal XII. sjezd Československé sociálně demokratické strany dělnické, 27. – 30. prosince 1918. Cit. dle: *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, ed. Petr PROKŠ, Praha 1999, s. 130.

¹⁰ Svěřeníctví neboli fideikomis byla instituce, která ochraňovala rodinné statky před dělením či zadlužením, aby bylo zaručeno, že i v následujících generacích bude v rukách rodiny základní majetková držba. Aby nedošlo k možným obstrukcím ze stran majitelů velkostatků před připravovanou reformou, předcházeli jí zákon č. 32/1918 Sb. z. a n. z 9. listopadu 1918 o obstavení velkostatků: „Národní výbor československý nařizuje: § 1 Každé zcizení mezi živými, jakož i zastavení a reální zatížení smluvní i exekuční statků zapsaných do desek zemských bez svolení úřadů pro správu zemědělskou jest neplatné. § 2 Zápis do zemských desek o právních jednáních uvedených v § 1, jež pocházejí ze smluv datovaných před platností tohoto zákona, jsou nepřipustny. § 3 Zákon tento nabývá účinnosti dnem vyhlášení.“ (Zákon o obstavení velkostatků zrušen zákonem č. 130/1927 Sb. z. a n. z 24. června 1927).

¹¹ Návrh Programu Republikánské strany československého venkova, 29. dubna 1919. Cit. dle: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, ed. Josef HARNA – Vlastislav LACINA, Praha 2007, s. 105.

tických prohlášeníh potřebu pozemkové reformy již nezduřazňovala. Na příště se omezila na konstatování, že pozemková reforma je především jejím dílem za účelem „*vytvoření svobodných občanů na osvobozené půdě*“.¹² Je vhodné si uvědomit, že ve většině případů se kritizovala velká pozemková držba a nikoli urozený původ. Politická elita měla pravděpodobně pocit, že zákonem o zrušení šlechtických titulů¹³ byla dřívější privilegovaná vrstva společnosti de iure zrušena a není třeba nadále více poukazovat na její odlišnost. Na druhou stranu se domnívám, že ve veřejném mínění i nadále převládala souvislost ve významu pojmu velkostatkář a šlechtic,¹⁴ jak se pokusím dále dokázat.

Podporovatelé

V argumentaci sympatizantů s pozemkovou reformou, založené naylvlastnění a následné parcelaci půdy z majetku velkostatků, se objevovaly stále ty samé důvody: nespravedlivé rozdělení půdy v republice vedoucí k sociální nerovnosti a značné bídě venkovského obyvatelstva, a potřeba odčinění historických křivd, kdy byla česká půda násilně konfiskována českému obyvatelstvu ve prospěch cizích šlechticů, kteří ani postupem let k českému národu nepřihluli a byli tedy i nadále považováni za cizince, značně nepřátelské vůči československému demokratickému režimu.

První argument byl politický a týkal se majitelů velkostatku bez rozdílu sociálního původu. V oblasti rozdělení půdy docházelo skutečně k extrémním rozdílům. Jan Voženílek¹⁵ tak již na samém počátku zahájení reformy referoval, že „*usedlosti menší a střední, t. j. podniky od 5 do 10 ha – vlastní jen nepatrnou část veškeré půdy a vykazují vzhledem k celku i poměrně nepatrný počet držitelů, zatím co podniky nejmenší (do 5 ha) trpí naprostým nedostatkem půdy; naproti tomu pak velkostatky (nad 100 ha) zaujímají plochu daleko větší.*“¹⁶ Za největší

¹² Program Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu, 29. června 1922, in: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, ed. Josef HARNA – Vlastislav LACINA, Praha 2007, s. 125–126.

¹³ Zákon č. 61/1918 Sb. z. a n. ze dne 10. prosince 1918 ve svém prvním paragrafu hořovil jasně: „Šlechtictví a řády, jakož i veškerá z nich plynoucí práva se zrušují, rovněž tak tituly, pokud byly udělovány jako pouhá vyznamenání. V platnosti zůstávají takové tituly, na které lze splněním předepsaných podmínek nabytí právního nároku (titul doktorský, inženýrský atd.), pak tituly, jež vyjadřují skutečně zastávanou úřední hodnost, a vyznamenání udělovaná vysokými školami (čestné doktoráty a pod.). Bývalí šlechtici nesmějí užívati svého rodného jména s přídomkem nebo dodatkem vyznačujícím šlechtictví.“

¹⁴ Srov. Z. KÁRNÍK, *České země...*, s. 455; M. OTÁHAL, *Zápas ...*, s. 142.

¹⁵ Dr. Ing. Jan Voženílek (1888–1935), úředník, r. 1926 ve funkci prezidenta Státního pozemkového úřadu vystřídal JUDr. Karla Viškovského (1868–1932) a zastával ji až do zrušení SPÚ v r. 1935.

¹⁶ Cit. dle: Jan VOŽENÍLEK, *O rozdělení velkostatků k účelu vnitřní kolonise v Československé republice*, Praha 1919, s. 29.

problém zastánci pozemkové reformy považovali velkostatek s výměrou vyšší než 1000 ha. „Zde již nemůže se mluvit o velkostatecích, zde je nutno mluvit o latifundiích. A právě ty latifundie jsou naše neštěstí. (...) K tomu ještě přistupuje, že tito majitelé latifundií jsou lidé našemu státu nepřátelští, lidé, kteří se nikdy nesmíří s demokratickou republikou československou.“¹⁷ Tato nepříznivá situace měla mít za následek drobení usedlostí, které následně skupoval velkostatek, opouštění venkova a s tím související zalidňování měst.¹⁸

Bílá hora, druhý nejčastější argument pro pozemkovou reformu, byla již jasným odkazem na „historickou zradu šlechty“.¹⁹ Ve společnosti musel v prvních letech republiky rezonovat silný protišlechtický osten, což se jasně ukazovalo i v politických programech. Národní demokracie v roce 1922 uváděla za jeden z hlavních důvodů pozemkové reformy myšlenku, že „by půda, uznávaný to základ národa i státu, byla převedena do rukou lidí národu i státu věrných a tak napravena křivda páchaná Přemyslovci tím, že německým kolonistům dávali půdu, a zejména krutou konfiskací pobělohorskou, kdy pro žoldnéře Habsburků konfiskováno na 800 velkých statků“.²⁰ Naopak agrární strana se ve stejném roce, tedy v době právě probíhající pozemkové reformy, od tohoto výkladu veřejně distancovala. Ve svém programu uváděla, že „pozemková reforma, za kterou se zasadila naše strana, vtělívši hlavní zásady zdravého, správného a účelného vlastnictví, pozemkového do zákonů v Revolučním národním shromáždění, nemá za účel jenom napravití křivdy a zločiny, spáchané v minulosti vojenským a politickým násilím, nemá za účel odstraniti jenom Bilou horu a jiné násilné konfiskace a zizčení národní půdy, ale také zameziti, aby se současně a v příští době nestala půda předmětem spekulace a úsilí nahromaděných kapitálů“.²¹ I Jan Voženílek reflektoval zájem českého lidu, aby byla půda, konfiskovaná po bělohorské bitvě, navrácena zpět.²² Z politicky exponovaných osobností až Karel Marušák²³ ovšem zcela explicitně položil rovnítko mezi pojem šlechta, nepřítel a velkostatkář:

¹⁷ Cit. dle: Jan AUERHAN, *Pozemková reforma. Vyvlastnění velkostatků a sestátnění lesů*, Praha 1919, s. 4.

¹⁸ Jan VOŽENÍLEK, *O rozdělení ...*, s. 30–32.

¹⁹ Není bez zajímavosti, že se tento argument opět objevil po druhé světové válce, kdy jej začali užívat komunisté, aby takto ospravedlnili své volání po znárodnění šlechtického majetku, který byl po osvobození navrácen signatářům tzv. šlechtických deklarací. Opět se argumentovalo tím, že současná urozená společnost není v Československu původní, ale jedná se o přistěhovce, kteří se obohatili na pobělohorských konfiskacích. V těchto textech se ale již jednalo zcela cíleně o dehonestaci „urozené společnosti“.

²⁰ Návrhy rezolucí druhého valného sjezdu Československé národní demokracie, 25. března 1922. Cit. dle: *Politické programy Československé národní demokracie a Národního sjednocení 1918–1938*, ed. Josef HARNA, Praha 2017, s. 82.

²¹ Program Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu, 29. června 1922. Cit. dle: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, ed. Josef HARNA – Vlastislav LACINA, Praha 2007, s. 125.

²² Jan VOŽENÍLEK, *O rozdělení ...*, s. 34.

²³ Karel Marušák (1884–1970), československý politik a senátor za národní socialisty.

„Šlechta i velkostatek staly se postupem času neštěstím a bídou českému lidu, a posléze i hrobem české samostatnosti. A když se národu vedlo zle, zradila jej tato dobrodružná společnost, počala se stydět za svůj český původ a přešla do tábora nepřátelského. Během války byla to odrodilá česká šlechta, která postavila nejvíce šibenic pro poctivé české vlastence, jímž se nechtěla líbit bezpáteřnost a prusácká knuta. Naše Národní shromáždění provedlo v té věci spravedlivý soud tím, že zrušilo šlechtické výsady a tituly. Šlechta zmizela, ale nedosti na tom. Musí zmizeti také pramen její moci – velkostatky. Národní shromáždění vrátilo lidu moc, již uchvátla šlechta neprávem. Ať tomuto lidu vrátí také urvanou půdu. Je to akt spravedlnosti, aby odčiněna byla bezprávi páchaná na lidu po staletí.“²⁴ Marušákovy myšlenky mě utvrzují v hypotéze, že, ač se na oficiální úrovni pojmy velkostatkář a šlechtic nezaměňovaly, stále ve společnosti rezonoval opak.

Kritici

Jak již bylo výše řečeno, z řad politiků se dlouho žádná kritika či nesouhlas s pozemkovou reformou ozývat ani nemohla, pokud se činitelé chtěli podílet na politickém životě státu. V prvních letech republiky, než byl nasycen tzv. hlad po půdě a opadla počáteční euforie z nově nabyté svobody, která vedla k až radikálnímu vyhraňování se vůči privilegovaným vrstvám předchozího státního zřízení, tedy především aristokracii, byl každý kritik pozemkové reformy napadán ze sympatií ke šlechtě, monarchii. Až později, v průběhu procesu se začala objevovat kritika stávajících praktik pozemkové reformy a Státního pozemkového úřadu obzvlášť.²⁵ Na samém počátku reformy se přesto objevilo pár osobností, které se nezapleťly případného ostrakizování a veřejně vyslovilo svůj nesouhlas.

Nejvíce kritiky se týkalo způsobu náhrady za zabraný majetek. Jeho hodnota se vypočítala z předválečných cen, které samozřejmě nereflaktovaly poválečnou inflaci, takže docházelo k podhodnocení půdy.²⁶ Navíc u velkých latifund-

²⁴ Cit. dle: Karel MARUŠÁK, *Šlechta, velkostatek a pozemková reforma*, Praha 1919, s. 5.

²⁵ Problematice korupce úzce související s prováděním pozemkové reformy a kritiky příliš autonomní činnosti Státního pozemkového úřadu se věnovala většina politických stran v rámci předvolebních agitací. Nalézáme ji tak v programech, ale i strany Národního sjednocení. Srov. Karel KUT, *Jak se socialisté s agrárními předáky o Vás rozdělili*, Praha 1935; *Politické programy českého politického katolicismu 1894–1938*, ed. Pavel MAREK, Praha 2011; *Politické programy Československé národní demokracie a Národního sjednocení 1918–1938*, ed. Josef HARNA, Praha 2017.

²⁶ Jan Voženílek ve své práci informující o předběžných výsledcích pozemkové reformy se vůči argumentu podhodnocení půdy ohrazoval tvrzením, že cena pozemků prodávaných na volném trhu se liší pouze minimálně od cen vyplácených za zabrané pozemky. Podle něj tedy nedocházelo k žádným finančním ztrátám na straně velkostatkářů. (Viz Jan VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma v Československé republice*, Praha 1924, s. 212.

dií s výměrou nad 1000 ha se cena ještě procentuálně snižovala, zhruba o desetinu za každých 100 ha. Naopak daň z majetku, kterou československé Národní shromáždění odhlasovalo ve stejný den, jako přijalo zákon náhradový (8. dubna 1920), vycházelo z poválečných cen. Ferdinand Peroutka to shrnul zcela lapidárně: „*Ačkoliv tedy parlament se rozhodl nekonfiskovat, rozhodl se zároveň půdu v rukou majitelů tiše znehodnotit, jednak proto, aby šlechtu přece jen nějak za Bílou horu potrestal, jednak proto, aby půdu učinil snadněji dosažitelnou chudým uchazečům. (...) Tímto dalším snížením byli postiženi šlechtičtí majitelé latifundií, vzbuzující nejméně politování. Stát považoval za své právo vyrovnat se s nimi pokud možno přísně a nechtěl jim za tu moc, která spočívala ve vlastnictví půdy, dát stejně velkou moc, spočívající ve vlastnictví peněz.*“²⁷ Dalším palčivým problémem probíhající reformy byla činnost Státního pozemkového úřadu, jeho nekontrolovatelnost a poměrně častá korupce.²⁸ Svě o jednání se zástupci Státního pozemkového úřadu věděl majitel moravského velkostatku Tovačov Vilém Gutmann.²⁹ Nakonec se o vše rozhodl podělit s veřejností a sepsal kratší brožuru o průběhu pozemkové reformy.³⁰ V ní nešetřil kritikou na postupy SPÚ, kdy se různým zastrašováním, šibeničnými termíny a především spolehnutím se na bezbřehou součinnost velkostatkářů domáhal převzetí majetků mimo právní rámec reformy. „*Nejcharakterističtějším na tomto úředním projevu je hrozba: 'přihlížeti k dobré vůli vlastníkově svého času při provedení zákona zábor.'* Povází-li se, že zákony reformy pozemkové neobsahují žádných trestních tendencí a konec konců provedeny býti musí, ať je to vlastníku vhod čili nic, pak se může dospěti jen k závěru, že úřad pozemkový tu projevuje náhled docela zvláštního rázu. Úřad používá zákonem mu poskytnuté volnosti (např. s počátku držbu jen po částech převzítí) k tomu, aby dosáhl výkonu, k jakému vlastník není žádným způsobem zákonně zavázán. Při té příležitosti chce úřad dosíci úspěchu a zároveň si uspořít vlastní průpravnou práci.“³¹ Dále Gutmann kritizoval pro-

²⁷ Cit. dle: Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu*, díl II, Praha 1991, s. 566.

²⁸ Jana PŠENIČKOVÁ, *Aféry agrární strany související s prováděním pozemkové reformy*, in: *Paginae historiae*, č. 8, roč. 2000, s. 101–122; TÁŽ, *Zbytkové statky v Čechách 1918–1948*, Praha 1998.

²⁹ Wilhelm Hermann Gutmann (1889–1966) patřil k rodině židovských obchodníků s původem na Moravě, která byla roku 1878 císařem Františkem Josefem I. nobilitována na úroveň rytířů. Z téhož rodu, ale starší linie, pocházela například i lichtenštejnská kněžna Elsa (Elisabeth; 1875–1947), manželka Františka I. Lichtensteina. Velkostatek Tovačov zakoupil roku 1887 David Gutmann, Wilhelmův dědeček, který zde nejen zásadním způsobem zmodernizoval hospodaření, ale rovněž se zasadil o kulturní rozkvet v oblasti. Rovněž zahájil nákladnou přestavbu zchátralého zámku, kterou dokončil právě jeho vnuk. Ač bylo Gutmannovo smýšlení velkoněmecké, jeho původ pro něj představoval v době nacistické okupace Čech a Moravy životní ohrožení, proto emigroval do zahraničí, jeho majetek ve vlasti podlehł arizaci. Po válce byl tovačovský velkostatek konfiskován na základě Benešových dekretů. Srov. Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie*, Praha 2012, s. 305–317.

³⁰ Vilém GUTMANN, *Pozemková reforma. Jak se prováděti nemá*, Praha 1923.

³¹ Cit. dle: Tamtéž, s. 30.

bíhající korupci a uveřejňování falešných zpráv v denním tisku, které patrně měly ovlivňovat veřejné mínění. S kritikou praktik SPÚ se netajil ani prezident Tomáš G. Masaryk.³²

Mezi čelní představitele kritiků ale beze sporu patřil historik Josef Pekař. Nutno podotknout, že tento vysokoškolský profesor nekritizoval myšlenku přerozdělení půdního fondu Československé republiky jako takovou, ale politiky zvolený způsob a jejich interpretaci dějin, kterou se snažili zásahy do majetkových poměrů ospravedlnit.³³ Nedělal tak z nějakých sympatií k české šlechtě, ale jak se v dopise svému příteli Františku Teplému³⁴ vyjádřil, motivací mu bylo především to, že jej „uráží ten fakt nemravné loupeže, jež přece není odůvodněn nějakou ‘revolucí’ (...) a bojím se, že to bude velká trhlina do základů naší samostatnosti (...), že to nesmírně poškodí naši vlast hospodářsky (...) a že otráví poměry na venkově“.³⁵ Zprvu své názory publikoval jako články v Národních listech, ale nakonec se je rozhodl vydat souborně pod názvem *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*.³⁶ Zde nalezneme nejen shrnutí jeho myšlenek, ale také vyvrácení dobové propagandy šlechty jakožto cizího, národu nepřátelského elementu. „Patřím k těm, kteří jsou přesvědčeni, že méně by bylo více, t. j. že zákon zašel v převratové horečce příliš daleko a že neuvědomil si ani zdaleka všech povážlivých důsledků. (...) Běžné mínění, hlásící se často i v tisku, je, že před Bílou Horou byla u nás jen českonárodní šlechta a po ní že statky její byly rozchváčeny cizinci. (...) jako historik musím poukázat na to, že statky skonfiskované po Bílé Hoře většinou skoupila (nebo i dílem darem dostala) česká šlechta, šlechta ze starých, dobře českých rodů pocházející. (...) A myšlenka, jež se po převratu vracela znovu a znovu, aby totiž panství a statky, jež pocházejí z konfiskací pobělohorských, byly vzaty či vyvlastněny dnešním držitelům jejich bez náhrady, je přímo pošestilá. Uvažte jen, že by to znamenalo, že maďarská šlechta na Slovensku, kde Bílá Hora, jak přirozeno, neměla žádných právních důsledků, by za statky své dostala zákonnou náhradu, kdežto dobrá polovice velkostatkářů českých by měla býti doslova ožebračena!“³⁷ Navíc profesor historie může vyjmenovat mnoho případů, kdy aristokracie v podunajské monarchii podporovala české národní vědomí, bez některých urozených osobností by byl velmi znesnad-

³² Tomáš GARRIGUE MASARYK, *Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky II. 1921–1923*, Praha 1934, s. 212–213.

³³ První kritické noticky se v jeho denících objevily již v únoru 1919 jako reakce na volební agitaci ohledně pozemkové reformy. Srov. *Deníky Josefa Pekaře 1916–1933*, ed. Josef HANZAL, Praha 2000.

³⁴ František Teplý (1867–1945), církevní hodnostář a v letech 1909–1923 archivář v černínském archivu v Jindřichově Hradci.

³⁵ Cit. dle: Jaroslav a Jana ČECHUROVI, *Dialog Josefa Pekaře a Františka Teplého o šlechtě a pozemkové reformě*, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica* 1, Praha 1999, s. 17.

³⁶ Josef PEKAŘ, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

³⁷ Cit. dle: Tamtéž, s. 5–8.

něh proces národního obrození.³⁸ Zde nacházím potvrzení své hypotézy, že pozemková reforma, ač de iure nebyla namířena proti šlechtickým představitelům, de facto usilovala o jejich maximální eliminaci, což potvrzují i další Pekařova slova: „Z vážené strany, od p. předsedy Pozemkového úřadu samého, bylo mi sice namítnuto (...), že 'pozemková reforma se neprovádí jako odvetné opatření proti šlechtě, nýbrž jako opatření hospodářské a sociální nutnosti' – ale, že tvrzení toto tkví na nedopatření, mohl bych dokázat velkým počtem projevů listů nebo zástupců všech stran, v tom ovšem i agrárních, mezi tím i projevů p. dr. Viškovského samého. V pozoruhodném článku svém, psaném zcela nedávno ke dni čtvrtého výročí republiky (...), rozeznával dr. Viškovský ještě dva úkoly pozemkové reformy: negativní a pozitivní. Prvým je mu 'dílo politické odvety a odčinění křivd pobělohorských', druhým vybudování nové soustavy našeho zemědělství; autor kladl důraz na to, že reforma nemůže spokojiti se jen úkolem prvním, ale dbáti i druhého.“³⁹

Zcela pochopitelnými kritiky pozemkové reformy byli ti, kterých se bytostně dotýkala, tedy majitelé velkostatků. Ačkoliv, ale nikoliv pouze, pocházeli ze šlechtických řad a patřili tedy k dřívější privilegované vrstvě, cítili se ke své půdě vázání. Specifikem šlechtické výchovy je právě dobrá péče o svěřené majetky, které málokterý příslušník vyšší vrstvy považoval za svůj osobní majetek, ale naopak se cítil povinován o rodinné jmění dobře pečovat a v ideálním případě jej předávat svým dědicům v ještě lepším stavu, než v jakém jej přebíral on sám.⁴⁰ Šlechta habsburské monarchie vyznávala princip tzv. zemského vlastnictví, za svou domovinu (Vaterland) považovala zemi, kde se rozkládaly její rodinné majetky. Šlechtici se proto nemuseli nutně považovat za Čechy v nacionálním slova smyslu, nemuseli ani dávat přednost v užívání českého jazyka před němčinou, ale rozhodně se necítili býti uzurpátory české půdy. Pokud šlo o zákon rušící šlechtické tituly, nedotýkal se dřívější aristokracie tolik, jako následující činnost vedoucí k pozemkovým změnám. Cecilie Sternbergová ve svých pamětech vzpomí-

³⁸ „Nastávalo velké období tak zvaného národního obrození. Protože vyšší život kulturní byl v první polovici jeho omezen stále ještě skoro výhradně na vrstvy šlechtické a učené duchovenstvo, je takřka přirozeno, že hlavním vůdcem a vlastním organisátorem toho osvobozovacího hnutí národního na naší půdě stala se česká šlechta, šlechta netoliko ze starých předbělohorských rodů vzešlá, ale nemenší měrou i šlechta pobělohorská. Při tom nešlo snad – dodávám to, aby nebylo nedorozumění – o náhlé nebo okázalé počestění naší šlechty po stránce jazykové nebo programové (i jazyk i národní program si teprve shledával novou dobovou toiletou, potřebnou k veřejnému vystoupení), nýbrž o kladení základů k dalšímu samostatnému vývoji české kultury, vývoji, k němuž šlechta (...) přispěla mnohohásob, s všestranností a v rozsahu, jež buď jak buď zasluhuje vděku a uznání.“ (Cit. dle: Josef PEKAŘ, *Omyly...*, s. 13)

³⁹ Cit. dle: Tamtéž, s. 26)

⁴⁰ Srov. Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek. Kniha Clary-Aldringen vypráví o „starých zlatých časech“*, Praha 2002, s. 167.

nala, jak tuto situaci prožíval její manžel, Leopold Sternberg.⁴¹ Je nutné podotknout, že v době vzniku republiky a bezprostředně po něm s Leopoldem ještě nežila, ale i přesto můžeme její svědectví považovat za hodnověrné. „*V mladém Československé republice se zavedla pozemková reforma, zrušily se šlechtické tituly a byly přijaty různé zákony a opatření omezující pravomoc velkých vlastníků půdy. Tohle pochopitelně vzbudilo v aristokratických kruzích odpor. Šlechtické rody pozbyly zčásti svou půdu, tím se snížily jejich příjmy, a tak se jejich příslušníci v rozhořčení buď uchýlili na panství, která jim zůstala, nebo odjeli užívat života do Vídně či do ciziny a odmítali mít cokoli společného s vládou, která usiluje o jejich zkázu, i s lidem, který o ně očividně nestojí. Můj choť na to hleděl jinak. Bylo mu zcela lhostejné, jak se mu bude říkat – pouhé Sternberg bylo pro něj dost dobré. (...) Jestli se to tady teď bude jmenovat Československo, co na tom? Tohle je jeho země a jeho lid v dobách dobrých i zlých.*“⁴² Žádný z urozených pamětníků se ve svých pracích, které byly dosud publikovány, nezmiňoval o tom, že by pociťoval ze strany zaměstnanců velkostatku nějakou nevraživost, protože by byl bývalým šlechticem. Naopak, Alfons Clary-Aldringen⁴³ i po letech vzpomínal s vděkem na některé své podřízené, kteří mu byli velmi nápomocni v době, kdy přebíral velkostatek Teplice.⁴⁴

Strategie velkostatkářů k vyjednávání se Státním pozemkovým úřadem byly rozdílné. Většina z nich se sdružila ve Svazu československých velkostatkářů, který preferoval formu dohody, či právního ohrazení se v rámci československého soudnictví. Pro německy smýšlející velkostatkáře se z SČV vydělil Svaz německých velkostatkářů (Verband der deutschen Grossgrundbesitzer in der Ts-

⁴¹ Leopold Sternberg (1896–1957) byl nejstarším synem Leopolda Alberta Sternberga a Franzisky rozené Larisch-Moennichové. V době první republiky spravoval velkostatek Zámuky ve středních Čechách, po otcově smrti v roce 1937 se stal majitelem i rodinného velkostatku Častolovice. Sternberg patřil k signatářům všech šlechtických deklarací z let 1938 a 1939, což v důsledku znamenalo uvalení nucené správy na jeho majetky v období protektorátu. Po roce 1948 společně s manželkou Cecilii roz. Reventlow-Criminil a dcerou Dianou emigroval přes Francii a Spojené státy na Jamajku, kde roku 1957 zemřel. Srov. Lenka HRDINOVÁ, *Leopold Sternberg. Život rakousko-uherského šlechtice ve 20. století*, diplomová práce, Praha 2017.

⁴² Cit. dle: Cecilie STERNBERGOVÁ, *Cesta. Paměti české aristokratky*, Praha, Litomyšl 2002, s. 9–10.

⁴³ Alfons Clary-Aldringen (1887–1978) byl nejstarším synem Siegfrieda Clary-Aldringena, jehož starší bratr Karel Richard, zvaný Carlos, byl jako hlava rodu majitelem rodinných fideikomisů. Vzhledem k tomu, že se Carlosův jediný syn Johann oženil s nerovnorodou manželkou, přešlo dědictví na Siegfrieda, respektive Alfonse. Vzhledem k Alfonsově aktivní podpoře německého národního sociálního mu byl po válce veškerý majetek konfiskován na základě Benešových dekretů a on se s přeživšími členy rodiny odstěhoval do zahraničí. Srov. Dita JELÍNKOVÁ, *Transformace životní reality Alfonse Clary-Aldringena v postimperiálním světě: postoje, strategie, konsekvence*, in: Zdeněk HAZDRA – Václav HORČÍČKA – Jan ŽUPANIČ, *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy*, Praha 2011, s. 107 – 131.

⁴⁴ Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně ...*, s. 167.

chechoslowakei), který se naopak vydal cestou mezinárodního soudního konfliktu a podporoval žaloby svých členů u Společnosti národů. Cecilie Sternbergová vzpomínala, jak se k celé věci postavil její manžel: „*Leopold Sternberg byl odjakživa oblíbený na venkově. Nyní se to přeneslo i do Prahy. Získal si lidi, kamkoli přišel, mezi novou elitou i ve vládních kruzích, když svým žoviálním a přátelským jednáním odzbrojil ty, jímž ještě chybělo sebevědomí a k aristokratům měli nedůvěru. Jeho rabelaisovské vtipy kolovaly od kanceláře ke kanceláři, kde se domáhal daňových úlev nebo náhrady za zkonfiskovanou půdu – vtipy, které se pak doma vykládaly rozesmátým manželkám v posteli. Byl hotov pozvat kohokoli, kdo v životě nebyl na zámku, aby se zdržel přes noc, štedře ty lidi pak hostil a jejich osobitě způsobu u stolu i jinde zásadně přehlížel. Brzy se mu podařilo zajistit si téměř všechny úlevy a půjčky, které chtěl.*“⁴⁵ Otázkou je, nakolik tyto vzpomínky, které byly autorce pouze zprostředkovány, jelikož v této době ještě se svým mužem nežila, se zakládají na pravdě. Memoáry Sternbergové jsou záležitostí velmi čtivou, leč místy smyšlenou či alespoň přikrášlenou. K potvrzení toho, že se bývalí šlechtici snažili dopad pozemkové reformy zmírnit různými konexemi, bude zapotřebí dalšího studia archivních materiálů.⁴⁶

Zde výše zmínění Vilém Gutmann a Alfons Clary-Aldringen byli ve svém smýšlení proněmečtí, se vznikem samostatné Československé republiky se smířovali velmi těžce.⁴⁷ Tato společnost se v kritice pozemkové reformy opírala o tvrzení, že jde o nacionální diskriminaci, že jakožto příslušníci státní menšiny nemají stejná práva a dopad reformy je na jejich statcích dalekosáhlejší než na velkostatcích „česky smýšlejících“ majitelů.⁴⁸ Tento názor ve své práci o vzniku Československa potvrdil i spisovatel a publicista Ferdinand Peroutka,⁴⁹ ač se političtí činitelé v průběhu let a trvání reformy snažili svými prohlášeními tento fakt

⁴⁵ Cit. dle: Cecilie STERNBERGOVÁ, *Cesta ...*, s. 10–11.

⁴⁶ Jedná se o archiválie uložené v Národním archivu ve fondu Svaz československých velkostatkářů, fondu Ministerstvo zemědělství a rovněž fondu Státní pozemkový úřad. Rovněž Archiv kanceláře prezidenta republiky spravuje rozsáhlý fond týkající se záležitostí pozemkové reformy.

⁴⁷ Clary-Aldringen ve svých pamětech zánik monarchie a s ním související společensko-politické změny komentoval jako „nedobrovolnou přeměnu v občana nové Československé republiky.“ (Cit. dle: Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně ...*, s. 165.)

⁴⁸ Lubomír Slezák ve své studii sice připouštěl, že většina zabrané půdy na území Čech, Moravy a Slezska patřila Němcům, ale tvrdil, že tento státní zásah nevedl ani k citelnější redukci německého zemědělství, ani k denacionalizaci německých jazykových území. Srov. Lubomír SLEZÁK, *Pozemková reforma...*, s. 8–9. Jan Rychlík k této problematice připomněl, že se jednalo o všeobecný rys pozemkových reforem v rámci celé Evropy, kdy jedním z cílů takových to majetkových přesunů bylo posílení kolonizačního osídlení většinového obyvatelstva, ale nadále rovněž se pokusil dokázat, že tato zmíněná kritika německých velkostatkářů nebyla oprávněná. Srov. Jan RYCHLÍK, *Sociální a národnostní dimenze československé pozemkové reformy v mezinárodním kontextu*, in: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Uherské Hradiště 1994, s. 43–50.

⁴⁹ Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu...*, s. 563–564.

vyvrátit, jako například Jan Voženílek, prezident Státního pozemkového úřadu, který se vyjádřil, že „*pozemková reforma nesmí být pojímána jako akt stavovské, politické nebo národnostní nenávisti či odvety za přetrpěné strasti v dobách poroby, nýbrž jako nutnost, diktovaná naléhavými potřebami státu. (...) Že tato zásada byla v naší pozemkové reformě uplatněna do všech důsledků, o tom svědčí již ta okolnost, že záboru a dalším opatřením pozemkové reformy podléhají veškeré velké majetky, bez ohledu na to, zda vlastník patří k bývalé šlechtě nebo je-li původu občanského, ať jest cizincem, nebo zdejším občanem, ať jde o Čecha, Slováků či příslušníka kterékoliv národnosti jiné. (...) Nečiní se rozdíl, ať jde o velkostatky příslušníků říší ve světové válce nepřátelských či spřátelených, nebo o velkostatky církevní či světské. Před zákonem jsou si všechny rovny.*“⁵⁰

Závěr

Pozemková reforma byla jedním z nejdůležitějších počínů první československé republiky. Formálně dotvořila demokratické státní zřízení, kde si jsou všichni občané rovni a mají stejné příležitosti a přispěla tím k zmírnění sociálních extrémů. Na druhou stranu tímto aktem postihla celou jednu sociální skupinu obyvatelstva, ať se to snažila ospravedlnit jakýmkoli historickými či společensko-politickými argumenty. Přestože se v politických prohlášeních v souvislosti s pozemkovou reformou nehovoří o bývalých šlechtických příslušnících, ale pouze o velkostatkářích, ve veřejném mínění silně rezonovala představa vlastníka velkých pozemkových majetků jakožto bývalého aristokrata, představitele jedné z opor starého státního zřízení, Němce, a tedy i zcela přirozeného nepřítele nové republiky. Pokusila jsem se tuto hypotézu dokázat několika úryvky z dobových dokumentů, ať již jejich autoři patřili mezi sympatizanty s pozemkovou reformou nebo naopak kritizovali zvolenou formu změny pozemkové držby v Československu. Je zajímavé, že po uplynutí doby největších revolučních nálad, kdy byl patrný silný protišlechtický ráz veřejného mínění, se situace konsolidovala natolik, aby se ve společnosti opět probudila úcta k představitelům bývalé urozené vrstvy, což dokládá nejen svědectví Cecilie Sternbergové. „*Dokonce i zrušené tituly se dočkaly vzkříšení: samozřejmě ne oficiálně, ale prostě tím, že je devadesát Čechů ze sta začalo opět uctivě používat.*“⁵¹ Ve svých důsledcích ani pozemková reforma nebyla tak dalekosáhlá a přisná, jakou se zdála být ve svých počátcích. Větší část pozemků ze záboru se během 30. let navrátila původním majitelům.⁵² V některých velkostatkářích pravděpodobně proces pozemkové re-

⁵⁰ Cit. dle: Jan VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma ...*, s. 211–212.

⁵¹ Cit. dle: Cecilie STERNBERGOVÁ, *Cesta ...*, s. 11.

⁵² Rudolf LUSTIG – František SVĚTNIČKA, *Schematismus velkostatků v Čechách*, Praha 1933; Jan VOŽENÍLEK, *Předběžné výsledky pozemkové reformy*, Praha 1930; K vybraným jedincům má přehlednou tabulku ve své práci i Dita Homolová. Viz Dita HOMOLOVÁ

formy zanechal nicméně pocit velkého roztrpčení. Je otázkou, do jaké míry tato zkušenost vedla k jejich případnému pozdějšímu příklonu k ideologii nacionálního socialismu. I toto je oblast studia, která by se měla nadále detailněji probádat.

Lenka Hrdinová

Die Bodenreform als „gerechte“ Auseinandersetzung mit der Aristokratie in der Tschechoslowakei aus Sicht der zeitgenössischen Quellen

Zusammenfassung

Die Bodenreform war eine der wichtigsten Maßnahmen der ersten Tschechoslowakischen Republik. Formal vollendete sie die demokratische Staatsordnung, in der alle Bürger gleich sind und die gleichen Gelegenheiten haben, und trug damit zur Milderung der sozialen Extreme bei. Andererseits traf die Republik mit diesem Akt eine ganze soziale Bevölkerungsgruppe, auch wenn sie sich bemühte, dies durch historische oder gesellschaftlich-politische Argumente zu rechtfertigen. Obwohl in den politischen Erklärungen in Zusammenhang mit der Bodenreform nicht von Angehörigen des ehemaligen Adels gesprochen wird, sondern nur von Großgrundbesitzern, bestand in der öffentlichen Meinung die starke Vorstellung von den Eigentümern großer Landgüter als ehemaligen Aristokraten, Vertretern einer der Stützen der alten Staatsordnung, Deutschen und somit ganz natürlich Feinden der neuen Republik. Ich habe versucht, diese Hypothese mit einigen Ausschnitten aus zeitgenössischen Dokumenten zu beweisen, ob nun ihre Verfasser zu den Sympathisanten der Bodenreform gehörten oder im Gegenteil die gewählte Form der Veränderung des Grundstücksbesitzes in der Tschechoslowakei kritisierten. Es ist interessant, dass sich nach Ablauf der Zeit der größten revolutionären Stimmungen, in der ein stark adelsfeindlicher Zug der öffentlichen Meinung zu erkennen war, die Situation soweit konsolidierte, dass in der Gesellschaft erneut Hochachtung vor den Vertretern der ehemaligen adeligen Schicht erwachte. In ihren Folgen war auch die Bodenreform nicht so weitreichend und streng, wie es in ihren Anfängen erschien. Der Großteil der konfiszierten Grundstücke ging im Lauf der 30iger Jahre an die ursprünglichen Eigentümer zurück. Bei einigen Großgrundbesitzern hinterließ wahrscheinlich der Prozess der Bodenreform trotzdem das Gefühl einer großen Verbitterung. Es ist die Frage, in welchem Maß diese Erfahrung zu ihrer eventuellen späteren Neigung zur Ideologie des Nationalsozialismus führte. Auch dies ist ein Studiengebiet, das noch detaillierter erforscht werden sollte.

Lenka Hrdinová

Land reform as a “fair” settlement with the aristocracy in Czechoslovakia from the perspective of contemporary sources

Summary

Land reform was one of the most important acts of the First Czechoslovak Republic. It formally completed the democratic state system, in which all citizens were equal and all had the same opportunities, thus helping to ease social extremes. On the other hand, this particular act had an impact on one whole social group of the population, no matter the justifications that were made for it using historical or socio-political arguments. Although political declarations regarding land reform made no mention of former members of the aristocracy, but rather landowners, the idea of owners of large areas of land being former aristocrats resonated strongly within public opinion, with these members of the nobility representing one of the linchpins of the old system, and also being German, thus representing a natural enemy of the new republic. I have endeavoured to prove this hypothesis using a number of excerpts from contemporaneous documents, whether they were written by land reform sympathisers or in contrast they were criticising the chosen form of land tenure change in Czechoslovakia. It is fascinating that following this period of great revolutionary spirit in which there was a strong anti-aristocratic element to public opinion, the situation subsequently settled to such an extent that society was once again showing respect for the former noble class. Land reform was not as sweeping or severe in its consequences as it had seemed to begin with. A large proportion of the land grabbed was returned to its original owner within 30 years. The land reform process nevertheless likely left some landowners feeling great bitterness. The question is to what extent this fact led to any later tendency towards the ideology of National Socialism. This is a field of study which should continue to be investigated in more detail.

STUDIE

Jindřich Dejmek

Problematika Afriky na mírové konferenci v Paříži v roce 1919 a vznik mandátního systému Společnosti národů. (Přehled základních problémů)

Problematics of Africa at the Paris Peace Conference in 1919 and the establishment of the League of Nations mandate system. (Overview of core problems)

The First World War redrew the map of the European powers' overseas possessions in Africa. European powers, in particular Great Britain, France and Italy especially, aspired for the "consolidation" or expansion of their colonial territories, although the changing international situation meant they could not simply annex such territories. American President W Wilson and some of his advisors, British liberals and socialists and other intellectual circles supported at least a partial internationalisation of colonial issues. The creation of a new international institution, the League of Nations, led to the genesis of the idea of so-called mandates over some of the colonial possessions in Africa, in particular the former German colonies which were shared between Great Britain, France and also the Union of South Africa and Belgium. The mandate system in Africa was definitively completed in 1922, although as more recent research has shown, it represented more of a modified version of the original European colonialism.

Key words: History, 20th century, First World War, League of Nations, Africa, colonialism, mandate territory

I.

„Velká válka“ v letech 1914–1918 zasáhla také „černý“ kontinent, jehož většinu evropské mocnosti dobyly před zhruba pouhými třemi dekádami, velmi výrazně. Nešlo jen o to, že se její některé geografické části, především kolonie císařského Německa staly – a to dokonce hned od srpna 1914 – prostorem tvrdých bojů, jejichž nejtěžší dopad ovšem neslo (vedle masy mobilizovaných domorodých vojáků) především domácí africké obyvatelstvo. Značná část afrických teritorií se znovu stala předmětem mnoha tajných, byť často jen polooficiálních jednání mezi zástupci dohodových mocností, jež měly vést k novému překreslení politické mapy kontinentu. Do plánů na rozšíření evropských impérií, jež spřádaly ponejvíce koloniální ministerstva méně „uspokojených“ evropských mocností (především Francie a Itálie) a poprvé také vlády „bílých dominií“, v Africe především Jihoafrické Unie, však zasáhlo vystoupení amerického demokratického prezidenta Woodrova Wilsona. Vstupu USA do války na straně Dohody a program jejich prezidenta s důrazem na obecné právo na sebeurčení prakticky znemožnily prosté anexe dobytých teritorií císařského Německa vítěznými spojeneckými mocnostmi. Tak Wilson, opírající se o názory a expertizy části svých spolupracovníků¹, a také britští levicovní intelektuálové přispěli k tomu, že se koloniální otázky staly nejen předmětem mírových rozhovorů, ale byly, byť jen částečně, také – třebaže více formálně nežli reálně – „internacionalizovány“. V neposlední řadě pak průběh světové války, tedy především krvavé boje „bílých“ s jinými „bílymi“, a ovšem i přímá zkušenost několika set tisíc Afričanů z evropských i dalších bojišť napomohly k první aktivizaci jejich národně emancipačního hnutí, byť byl tento proces geograficky značně nerovnoměrný a dotýkal se pochopitelně jen zatím úzké elity domorodého obyvatelstva.²

Vlastní průběh bojů v Africe byl již vícekrát popsán i českými autory (naposledy v podrobné práci Jana Klímy o německém koloniálním impériu)³ a po-

¹ V souvislosti s africkou problematikou byl jistě nejvýznamnější historik George Louis Beer (1872–1920), jehož roli na konferenci ještě připomeneme. Beer byl zřejmě první, který již v roce 1917 americkému prezidentovi W. Wilsonovi navrhol přeměnit dosavadní evropské kolonie v tropické Africe do podoby mezinárodních mandátů. Viz podrobněji William Robert LOUIS, *The United States and the African Peace Settlement of 1919: The Pilgrimage of George Louis Beer*, *Journal of African History*, 4, 1963, s. 413–433.

² Srov. např. Basil DAVIDSON, *Africa in History*, London 1995; Richard REID, *Dějiny moderní Afriky. Od roku 1800 po současnost*, Praha 2011. Základní české publikace k dějinám Afriky: Ivan HRBEK a kolektiv, *Dějiny Afriky*, sv. 1, 2, Praha 1966; Karel LACINA a kolektiv, *Nejnovější dějiny Afriky*, Praha 1987; Jan KLÍMA, *Dějiny Afriky. Vývoj kontinentu, regionů a států*, Praha 2012.

³ K průběhu bojových operací na různých afrických bojištích srov. podrobně Byron FARWELL, *The Great War in Africa: 1914–1918*. New York 1989; Edward PAICE, *Tip and Run: The Untold Tragedy of the Great War in Africa*, New York 2007. Naposledy relevantní kapitoly kolektivní monografie: Robert GERWART – Erez MANELA (eds.), *Empires at War*

stačí proto připomenout jen jeho rezultáty i proto, že právě ony byly do značné míry určující pro osudy daných území. Zatímco bojové akce v nejmenší z německých kolonií, Togolandu, zahájené hned na počátku srpna 1914, trvaly sotva dva týdny a vedly k relativně rychlému obsazení území francouzskými a britskými oddíly, jinde se boje – vzhledem k takřka totální izolaci německých posádek od metropole celkem překvapivě – značně protáhly. Dobývání Německé Jihozápadní Afriky, ohromného, leč (i díky německé genocidní politice po velkém povstání Hererů) jen řídce osídleného teritoria britskými a jihoafrickými jednotkami potrvало téměř rok, až do července 1915.⁴ Obsazování Německého Kamerunu (území díky podstatnému rozšíření v roce 1911 v důsledku kompromisních dohod mezi Berlínem a Paříží ovšem podstatně rozlehlejší, nežli dnešní republika téhož jména) trvalo ještě déle, i když zde relativně nepočetným německým jednotkám samozřejmě vydatně přispěla na pomoc místní příroda. Spojenci sice postupovali z několika směrů, vedle Britské Nigérie také z východu, z držav Francouzských a samozřejmě od moře. Němci však většinou úspěšně vzdorovali celý rok 1915 a podstatné části jejich posádek se nakonec podařilo ustoupit na území Španělské (dnešní Rovníkové) Guineji.

Největší oríšek představovalo dobývání nejlidnatější a nejrozlehlejší z německých kolonií, tzv. Německé Východní Afriky, ačkoliv i ona byla ze severu a západu obklopena územím nepřítelů a z Indického oceánu byly německé lodi vyhnány prakticky hned na počátku války.⁵ Jak známo, skončil první pokus o obsazení příští Tanganyiky ze severu britskými a indickými jednotkami totálním neúspěchem, Němci zde dokonce dočasně vpadli do Britské východní Afriky, pozdější Keni. Ani pozdější značná koncentrace dalších spojeneckých sil včetně belgických koloniálních oddílů v sousedním Kongu, ani vstup Portugalska do války na straně Dohody⁶ počátku nevedly k dramatické změně na bojištích. Teprve soustředěný úder dohodových sil v čele s jihoafrickým generálem (a příštím významným britským politikem) Ianem Christianem Smutsem vedl k postupu

1911–1923. Oxford 2015; Z českých autorů nejdetailněji Jan KLÍMA, *Pod německou vlajkou: příběh jedné koloniální říše*, Praha 2005.

⁴ Krutost, s jakou Němci potlačili v letech 1904–1905 povstání Hererů v Jihozápadní Africe, a kterou dnes část německých i dalších historiků celkem oprávněně klasifikuje jako tzv. císařský holokaust („Kaiser-Holokaust“), přitom posloužila za války spojenecké propagandě jako jeden z argumentů, zdůvodňujících odejmutí kolonií poraženému Německu (srov. nejlépe Caspar ERICHSEN, *The Kaiser's Holocaust: Germany's Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazism*. London 2012). Pro liberální a socialistické intelektuály pak byla jedním z důvodů (byť zdaleka ne jediným), aby prosazovali obecně podřízené koloniální správy evropských mocností mezinárodnímu dohledu.

⁵ Srov. detailně J. KLÍMA, *Pod německou vlajkou...*, s. 318 an. Přehledně taklé Jindřich DEJMEK, *Tanzanie*. Stručná historie, Praha 2019.

⁶ V březnu 1916. Portugalci se následně pokusili vpadnout do Německé východní Afriky ze své kolonie Mosambik, ale utrpěli od mnohem slabších Němců těžkou porážku, jež později přispěla k prodloužení drobné války v této oblasti Afriky prakticky až do podzimu 1918.

nému zeslabení německého odporu a k pozvolnému obsazení většiny teritoria v průběhu léta a podzimu 1916 britskými, belgickými, indickými, nigerijskými a jihoafrickými jednotkami. Němci však i potom odmítli kapitulovat, pokračovali v bojích v jižní části země a nakonec na podzim 1917 část jejich oddílů ustoupila do portugalského Mosambiku, odkud až do konce války v Evropě znepokojovaly spojenecké úřady a drobné posádky jak v příští Tanganyice, tak v britském Nasku (dnešní Malawi) a samozřejmě i v severních částech Mosambiku.

Obsazování německých kolonií – a to nejen v Africe – bylo prakticky od počátku provázeno čilou diplomatickou i politickou aktivitou, směřující k vyřešení jejich příštího postavení a osudu, do níž ovšem – jak bylo již připomenuto – výrazně zasáhla americká politika a její principy, nejúplněji vtělené do známých 14 bodů prezidenta Wilsona.⁷ Vláda Velká Británie, tedy jedné ze dvou nejvýznamnějších koloniálních mocností v Africe (a ovládající navíc nejpočetnější segment populace „černého“ kontinentu) přitom byla ve svých postojích viditelně zdrženlivější, nežli další evropské mocnosti, především Francie a Itálie. Obecný „globální“ zájem Britského impéria na tomto kontinentu předurčovala především snaha udržet protektorát nad Egyptem, formálně stále součástí Turecké říše, který Britové jednostranně vyhlásili v říjnu 1914.⁸ Zmiňovaným obsazením Německé východní Afriky (byť v důsledku bojů a následných epidemií i zde značně vylidněné) byl pak naplněn jeden z tradičních cílů britského imperialismu, jak byl zformulován ještě v poslední dekádě XIX. století, tedy ovládnutí souvislého pásu afrických teritorií „od Kapska po Káhiru“, i když se forma jejich závislosti na Londýnu pochopitelně značně odlišovala. Ani vláda Davida Lloyd George, považovaná za jednu z „nejimperialističtějších“ v dosavadním vývoji moderní Británie, která nastoupila do úřadu koncem roku 1916, nezamýšlela – alespoň zpočátku – sáhnout k přímé anexi obsazených území, třebaže (jak ještě připomeneme) především z důvodů strategických si jen málo kdo z klíčových britských politiků dokázal představit po skočení evropské války navrácení Tanganyiky pod německé prapory.⁹ Hlavní směr rozšíření Impéria však cílil k alespoň nepřímému ovládnutí rozsáhlých (a dodejme: i z hlediska surovinového bohatých) arabských území na Blízkém Východě, které konec konců představovaly důležitý pilíř ve stavbě celkové říše s jejím pomyslným indickým „klenotem“.

Britské vládní kruhy byly ochotny v Africe uvažovat i o jistých koncesích ve prospěch spojenců, především Francouzů a Italů, s nimiž se konec konců měly dělit i o Blízký Východ. Britskou „africkou“ politiku ale již od poloviny války

⁷ Thomas J. KNOCK, *Woodrow Wilson and the Quest for a new World Order*, Princeton 1992, s. 143 an.

⁸ P. J. VATIKIOTIS, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, New York 1986, s. 250–251 an.

⁹ K tomu naposledy Michael D. CALLAHAN, *Nomansland: The British Colonial Office and the League of Nations Mandate for German East Africa, 1916–1920*. Albion, 25, 1993, č. 3, s. 445–446 an.

determinovaly další faktory, s nimiž musela kalkulovat. Předně, Jihoafrická unie, jejíž zástupce Ian Smuts zasedal (ve své době jako jediný zástupce britských dominií) od roku 1917 i v Nejvyšší válečné radě, dávala jasně najevo, že se čerstvě dobyté Jihozápadní Afriky v žádném případě nezdá, což ostatně souviselo i s jejími dalšími anexionistickými plány v této oblasti.¹⁰ Smuts i ministerský předseda Louis Botha (a podobně vlády v Austrálii i na Novém Zélandě ve vztahu k dobytým německým koloniím v Pacifiku, především Nové Guineji) tak hned při prvním vstupu na mezinárodní scénu projevily imperiální ambice, jež si (jakkoliv byly haleny do roušky „civilizačních misí“) nezadaly s ambicemi tradičních imperialistických mocností.¹¹ V případě Německé východní Afriky navíc Británie musela brát v úvahu i nároky Belgie, ovládající ohromné sousední Kongo, neboť její jednotky nezanedbatelným dílem participovaly na zatlačení nepřítele na jih, „za Rowumu“ do portugalského Mosambiku.

Územní nároky druhé z klíčových afrických velmocí, *Francie*, byly dalekosáhlejší, i když je třeba současně poznamenat, že dlouho nebyly artikulovány oficiální, diplomatickou cestou, ale byly spíše předmětem snah a „lobování“ tzv. koloniální strany, která se v Třetí republice postupně zformovala od konce 19. století.¹² Odlišný přístup Francouzů obecně souvisel se zcela jiným postavením, jež mělo francouzské impérium před první světovou válkou v pařížské politice – bez ohledu na svou ohromnou geografickou rozlohu bylo mnohem více prestižní záležitostí, nežli rezultátem ekonomického plánu. Jejich pohledy poznamenalo také jeho teprve nedávné dotváření, jež se navíc – a to ani v Africe – neobešlo bez vážných problémů. Vynucením protektorátu nad většinou Maroka v březnu 1912 sice Francie „zcela“ své državy v severní, převážně arabské části kontinentu podíl celého jižního pobřeží západní části Středomoří. Ovládání Maroka díky tamní rezistenci Rífů ve vnitrozemí však bylo zatím problematické (oblasti Středního Atlasu a tzv. Antiatlasu francouzské ozbrojené síly obsadily až počátkem dvacátých let) a navíc se od sklonku války i do francouzského protektorátu šířily ozvěny úspěšného odboje Abd Al Karíma ze sousedního Španělského Maroka, jež měl přerůst v následujícím období do vleklé války, trvající až do druhé poloviny dvacátých let.¹³ Právě průběh světové války však i Francouzům jasně demonstroval význam jejich Impéria, a to vojensky i hospodářsky, a to samozřejmě „povzbudilo“ jejich aspirace na rozšíření držav. Připomeňme, že zatímco na počátku konfliktu posilovalo jejich ozbrojené síly jen asi zhruba 30 tisíc tzv. sene-

¹⁰ Antony LENTIN, *General Smuts. (Makers of the Modern World)*, London 2010.

¹¹ K tomu např. Carl BRIDGE, *William Hughes. (Makers of the Modern World)*, London 2011; detailně popsal australské koloniální nároky opět William R. LOUIS, *Australia and the German Colonies in the Pacific During the First World War*, *Journal of Modern History* Vol. 38, No. 4, December 1966, s. 407–421.

¹² C. M. ANDREW – A. M. KANYA-FORSTNER, *The French „Colonial Party“*. *Historical Journal* 1971, a další studie těchto autorů.

¹³ Srov. přehledně např. Susan Gilson MILLER, *History of Modern Morocco*. Cambridge 1996, s. 88 an. Z českých autorů J. HRBEK, *Dějiny Afriky* sv. II, Praha 1966, s. 416–417.

galských střelců a o něco větší počet vojáků mobilizovaných v Alžíru, v průběhu války bylo postupně do francouzské armády zařazeno více než 400 tisíc bojovníků jak ze severní, tak subsaharské Afriky.¹⁴ To samozřejmě pro zemi značně vyčerpanou krvavými bitvami na západní frontě znamenalo významnou pomoc a ovlivnilo snahy její reprezentace po dalším rozšíření zámořského panství, a to i po té, co bylo zřejmé, že nové „akvizice“ budou podrobeny mezinárodnímu dohledu.¹⁵

Zformulování koloniálních aspirací Třetí republiky zůstalo i ve druhé polovině světové války, kdy francouzské oddíly vydatně napomohly při obsazování části německých území v západní Africe, především záležitostí koloniálních seskupení charakteru Koloniální unie (Union Coloniale) či Výboru pro Francouzskou Afriku (Comité de l'Afrique Française). Ani po nástupu energické vlády George Clemenceau (který byl známý jako odpůrce kolonialismu) Paříž oficiální program svých koloniálních aspirací v Africe – na rozdíl od Blízkého východu – nepředložila, i když dílčí rozhovory o eventuelních úpravách územního rozložení zámořských držav především s Londýnem nepochybně probíhaly. Francouzi projevíli zájem o „zcelení“ svých držav v západní Africe (tedy možnost získání britské Gambie či dokonce Sierry Leone) a samozřejmě zisk obou zdejších německých kolonií, tedy Toga a Kamerunu. Britové, jejichž hlavní zájem ležel ve východní části kontinentu, nebyli proti případným ústupkům (a padla dokonce letmá úvaha o možnosti prodeje Gambie Francouzům). Na druhé straně se však jejich jednotky aktivně podílely na obsazení obou zmiňovaných německých kolonií a to i z ohledu na domácí veřejnost vylučovalo úplný *dezinteresement*.¹⁶

Díky výzkumům americko-kamerunského badatele Briana Digreho víme, že ještě před koncem války bylo mezi Londýnem a Paříží dosaženo rámcových dohod o rozdělení obou těchto území (jejichž hranice nebyly zdaleka totožné s hranicemi dnešních republik téhož jména) s tím, že většina jejich teritoria připadne Francouzům.¹⁷ S jedinou, byť značně významnou výjimkou byla však finální podoba dohod jejich novém rozhraničení dojednána až na mírové konferenci v prvním pololetí roku 1919. Jedině rozsáhlé oblasti tzv. Nového Kamerunu, které císařské Německo získalo od Francouzů teprve na základě dohod z listopadu 1911 (přičemž se jednalo o často relativně velmi řídko osídlená teritoria v zá-

¹⁴ C. M. ANDREW – A. S. KANYA-FORSTNER, *France, Afrika and the Firts World War*, *Journal of African History* 1978, s. 11 ad.

¹⁵ V případě Francouzů to mimi jiné také znamenalo snahu prosadit, aby mohli i v nově získaných územích, byť ve formě mandátů Společnosti národů, provádět konskripci do svých koloniálních jednotek.

¹⁶ K těmto jednáním srov. podrobně např. P. J. YEARWOOD, „*In a Casual Way with Blue pencil...*“, *British Policy and the Partition of Kamerun*. *Canadian Journal of African Studies*, 27, 1993, s. 223 an.

¹⁷ Brian DIGRE, *French Colonial Expansion at the Paris Peace Conference: The Partition of Togo and Cameroon*. *Proceeding of the Meeting of the French Colonial Historical Society*, 14–14, 1990, s. 219 an.

padní oblasti tehdejšího území Ubangi-Shari, dnešní Středoafričké republiky a severozápadní části tehdejšího Francouzského Konga a severní pruh Gabunu), byly ještě v roce 1917 re-inkorporovány zpět do původních francouzských kolonií.¹⁸ To pak, předešleme, ovlivnilo i jejich další vývoj, neboť po roce 1919 zůstaly součástí Francouzské Rovnickové Afriky a byly tedy (a to až do roku 1960) podřízeny zcela odlišnému režimu, nežli „původní“ Kamerun.

Snad nejrozsáhlejší koloniální aspirace jak v severní, tak v subsaharské Africe sprádko hned od začátku světové války ministerstvo kolonií tehdy ještě neutrální Itálie. Řím, který z původní diplomatické „rvačky“ o Afriku v polovině osmdesátých let 19. století vyšel s celkem hubeným lupem v podobě části příštího Somálska a části dnešního pobřeží Eritreje (jeho další expanzi zarazilo vítězství Etiopie v bitvě u Aduy roku 1896), sice získal teoreticky značně rozsáhlá území v severní Africe ve válce s Tureckem těsně před „Velkou válkou“ v letech 1912–1913.¹⁹ S výjimkou několika větších pobřežních měst však bylo reálné ovládnutí této oblasti, příští Libye, ještě nejistější, nežli vláda Francouzů a Španělů ve vnitrozemí Maroka. Předáci tzv. Sanusijského řádu začali dokonce od roku 1915 budovat svůj feudální, leč fakticky nezávislý stát v čele s Idrisem Ibn Muhhama-dem, který později italská vláda nuceně dočasně uznala jako nezávislý.²⁰ O to více se však (částečně ještě před vstupem do evropské války na straně Dohody prostřednictvím článku 13 později nechvalně známého tzv. Londýnského paktu z dubna 1915) pokusila závazně prosadit u příštích spojenců podstatné rozšíření svých afrických (a samozřejmě i blízkovýchodních) držav.²¹ I když se ani zde (podobně jako ve francouzském případě) část požadavků, které sestavilo římské ministerstvo kolonií, nestala předmětem reálných diplomatických jednání, jejich rozsah byl vskutku imponantní.

Tehdejší šéf koloniálního resortu, Gaspare Colosimo, předpokládal jak podstatné zvětšení zatím spíše teoretické državy na severu kontinentu, tak zmnohonásobení italských území v oblasti tzv. Afrického roku včetně faktického uznání italského klíčového vlivu ve stále nezávislé Etiopii.²² Italská Libye měla podle

¹⁸ P. J. YEARWOOD, „*In a Casual Way with Blue pencil...*“, s. 230 an.; J. KLÍMA, *Pod německou vlajkou...*, s. 316–317.

¹⁹ Timothy CHILDS, *Italo-Turkish Diplomacy and the War Over Libya, 1911–1912*. (Social, Economic and Political Studies of the Middle East), Brill 1990. Konflikt s jeho diplomatickým pozadím stručně popsali i Petr KRÍVSKÝ – Aleš SKŘIVAN, *Opožděná expanze. Koloniální výboj Německa a Itálie v letech 1870–1918*, Praha 1977.

²⁰ Dirk VANDEWALLE, *A History of Modern Libya*, Cambridge 2012, 2ed.

²¹ K obsahu Londýnského paktu viz např. William A. RENZI, *In the Shadow of the Sword: Italy's Neutrality and Entrance Into the Great War, 1914–1915*, London 1987. Jeho obsah ovšem detailně rozebírá také řada starších prací, věnovaná „tajné diplomacii“ první světové války. Viz např. příslušné partie dnes „klasické“ knihy W. W. GOTTLIEBA, *Studies in Secret Diplomacy. During the First World War*, London 1957.

²² Robert L. HESS, *Italy and Africa. Colonial Ambitions in the First World War*, Journal of African History 4, 1963, zvl. s. 108 an.

těchto záměrů sahat na jihu až k Čadskému jezeru a zahrnout také četná další, dosud nominálně francouzská teritoria na Sahaře. Ve východní Africe Italové požadovali na jihu rozšíření „vlastního“ Somálska na jih na úkor dnešní severní Keni, připojení celého Somálska britského nebo alespoň jeho podstatných částí, a také získání francouzského Džibuti (Somálska Francouzského) s přilehlou oblastí Etiopie, aby mohli ovládat konec důležité strategické trati do Addis Abeby. K tomu přistupovala představa o získání dominantního vlivu ve zbývajících částech Etiopie (a také v Jemenu na druhém břehu Rudého moře) a v neposlední řadě úvahy o získání některé z kolonií Portugalska, nejlépe nejbohatší Angoly, což se samozřejmě po vstupu této republiky do války na straně spojenců poněkud „zkomplikovalo“.

Netřeba snad dodávat, že prosazení podobných aspirací nemělo – a to ani vzhledem k celkem problematickému vkladu Itálie do spojeneckého válečného úsilí – příliš šancí na úspěch. Realizaci jejich plánů zmenšila také skutečnost, že se Italové nepodíleli na žádné z akcí proti německým koloniím na kontinentu. Britové byli sice ochotni honorovat jejich vstup do války ústupky ve vlastním Somálsku (a také v částech zatím „tureckého“ Blízkého Východu). Francouzi ale možnost odstoupení Džibuti kategoricky odmítali a jediné koncese (ovšem podstatně menší, nežli si přáli na Apeninském poloostrově) nabízely v nehostinných pustinách Sahary, kde také později k jistým hraničním úpravám skutečně došlo.²³ Zásadní akceptování části vizí prezidenta Wilsona britskou vládou D. Lloyd George, které později potvrzovala i některá vládní prohlášení londýnského kabinetu, pak možnosti podstatnějších zisků Itálie zvláště v subsaharské Africe zproblematisovalo ještě výrazněji.

Otázka „přerozdělení“ Afriky nebyla, alespoň ve vizích koloniálních ministerstev evropských mocností, nebyla tedy do konce války zdaleka rozřešena a očekávalo se, že se stane jedním z vážných bodů jednání mírové konference. Francouzi, zvláště ministr kolonií Henri Simon, Belgičané i Italové se sice i po podpisu příměří kategoricky vyslovovali proti možnosti „internacionalizace“ koloniálních otázek a naopak horovali pro rozšíření vlastních imperií, jak bylo naznačeno výše. Americký prezident a jeho poradci a ovšem i značná část britských politiků (byť z částečně odlišných motivů) a také řada vlivných liberálních intelektuálů se ale stavěli proti takové variantě. Jak měl ukázat následující vývoj, ani francouzská Clemenceauova vláda nezamýšlela riskovat pro otázku relativně nevelkých afrických území s Anglosasy vážnou kolizi. Otázka příští evropské bezpečnosti, ale také završení stále probíhající (a zatím velmi nejisté) transformace Blízkého východu i další problémy nutily evropské státníky v afrických záležitostech k jisté umírněnosti, což se projevilo i v nadcházejících mírových negociacích.

²³ Tamtéž.

II.

Jedním z hlavních ideových zdrojů snah o prosazení odlišného přístupu k zámořským územím a jejich obyvatelstvu na nadcházející mírové konferenci byly „válečné“ diskuse anglosaských liberálních a levicových intelektuálů o kolonialismu a především jeho německé podobě, které – tematicky i personálně – navazovaly na ostré kritiky praxe některých koloniálních mocností vlastně již od počátku století. Myšlenka podřídít alespoň obsazené německé kolonie nějakému mezinárodnímu dozoru (a také řádu), kterou v britském prostředí artikuloval např. známý spisovatel a politický publicista Edmund D. Morel, v USA pak např. Wilsonův spolupracovník historik prof. George L. Beer, vycházela z některých internacionálních vzorů řešení jiných afrických problémů dávno před válkou, mj. formálního zřízení tzv. Svobodného státu Kongo Berlínskou konferencí v roce 1885 a později také výsledky konference v Algecirasu z roku 1906, týkající se Maroka.²⁴ Autoři podobných úvah, mezi nimiž vynikal tehdy právě Morel, si však současně uvědomovali, že nový systém musí navazovat spíše na kritiku těchto aktů, především právě formálně „mezinárodního“ režimu v Kongu. Byl to právě Morel, který před rokem 1908 svou publicistikou vydatně přispěl k tomu, že režim „svobodného státu“ v této nešťastné zemi byl (především v důsledku již neututlatelných skandálů, plynoucích z odporných praktik krále Leopolda a jeho činovníků) nahrazen přímou belgickou správou, která následně alespoň částečně odstranila nejkřiklavější rysy teroru vůči domorodcům.²⁵ V knize *Morocco in Diplomacy* (1912) Morel kritizoval i systém, etablovaný po Algecirasu v Maroku a v roce 1917 (tehdy ovšem již jako zásadní kritik britské politiky obecně²⁶) uveřejnil studii *Africa and Peace of Europe*, v níž se vyslovoval pro internacionalizaci a neutralizaci zatím obsazených německých kolonií. Další britští publicisté, např. John H. Harris v knize *Germany's Lost Colonial Empire* (1918), pak dovozovali, že způsobem své koloniální „praxe“ před světovou válkou, mj. „inhumane treatment of the natives“ Němci zásadně pozbyli morální právo vládnout příslušným partiím Afriky.²⁷ To souznělo i s názory publicistů blízkých Labour Party, kteří se – kromě jiného – vyslovovali pro úplnou internacionalizaci pokud možno

²⁴ Srov. podrobně William Roger LOUIS, in: Gifford PROSSER – W. R. LOUIS (eds.), *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule*. Yale University Press 1971.

²⁵ K tomu např. Didier GONDOLA, *The History of Congo* (Greenwood Histories of the Modern Nations), New York: Greenwood Press 2002.

²⁶ Morel s několika dalšími intelektuály, např. N. Angellem a také částí labouristů v čele s R. MacDonaldem náležel ke kritikům britského vstupu do války v srpnu 1914 a později byl v létě 1917 dokonce na základě Defence of the Realm Act několik měsíců uvězněn. Předešle me jen, že ačkoliv se část Morelových idejí promítla do příslušného článku příštího Paktu Společnosti národů z roku 1919, sám náležel k nejostřejším kritikům chystané mírové smlouvy s Německem včetně mandátního systému.

²⁷ Cit. William Roger LOUIS, *African Origins of the Mandates Idea*. International Organization 19, 1965, s. 32.

všech závislých území subsaharské Afriky.²⁸ Bylo by jistě zbytečné dodávat, že podobné návrhy nemohly nalézt příznivou odezvu u většiny britského establishmentu, lhostejné, zda konzervativního či liberálního. Myšlenku internacionalizace však zásadně odmítali i mnozí z kritiků německého kolonialismu s tím, že právě příběh „svobodného konžského státu“ před rokem 1908 prokázal nefunkčnost podobných systémů.²⁹

Diskuse o potřebě proměny kolonialismu ovlivnily více nežli veřejná kritika části jeho odporných rysů úvahy o nutnosti vzniku nové, stále mezinárodní organizace, pro niž se později vžil termín Společnosti (či původně „Svaz“) národů. Mezi její protagonisty náležel, kromě mnoha dalších, v souvislosti s problémem evropských říší i již zmíněný prof. G. L. Beer, působící na newyorské Kolumbijské univerzitě jako prof. evropské a koloniální historie.³⁰ Genezi základní dokumentů této nové instituce je však třeba – právě v souvislosti s měnicími se pohledy na koloniální problematiku – připomenout přece jen poněkud podrobněji i proto, že měla tyto záležitosti alespoň částečně ovlivňovat po celé meziválečné dvacetiletí a její praxe se pochopitelně pomítla i do konstrukce pozdější v podobě příslušných klausulí Charty OSN.

Příští Pakt nové instituce se, jak známo, začal rodit v několika amerických, britských i dalších politicko-intelektuálních komunitách ještě hluboko za první světové války, přičemž jedním ze základních cílů mělo být vytvoření nového, stabilnějšího mezinárodního řádu, „bezpečného pro demokracie“, jak to vyjádřil sám americký prezident. Wilson a někteří z jeho blízkých spolupracovníků také načrtli první koncepty nové instituce již na počátku roku 1918. Ještě konkrétnější pak byly první návrhy britské, kde se podobnými koncepcemi zabýval intenzivně např. významný konzervativní politik (a příští diplomat) Robert Cecil, syn někdejšího toryovského premiéra (a „tvůrce“ části britského Impéria právě v Africe), již od počátku konfliktu.³¹ Jednotlivé vize a z nich vycházející programové koncepty se sice značně lišily, francouzští diplomaté, kteří o podobné instituce

²⁸ Henry R. WINKLER, *British Labour and the Origins of Idea of Colonial Trusteeship, 1914–1919*. Historian 1951, s. 154 an.

²⁹ Cituje W. Roger LOUIS, *African Origins of the Mandates Idea*, s. 33 an.

³⁰ Louis kromě několika monografií o fungování britské koloniální říše napsal za války studii: *The English Speaking Peoples: Their Future Relations and Joint International Obligations*, v níž se zamýšlel nad možnou příští rolí USA a Britského impéria v duchu liberálního internacionalismu. Především, že jako člen americké delegace na Pařížské konferenci aktivně zasahoval jak do přípravy Příštího Paktu Společnosti národů, tak do konkrétního řešení koloniální problematiky, o níž konec konců napsal svou poslední velkou knihu, vydanou ovšem (vzhledem k jeho předčasnému úmrtí v roce 1922) až posthumně. Viz. L. G. BEER, *African Questions at the Paris Peace Conference*. Plné znění tohoto spisu je dnes dostupné mj. v Hathii Trust Digital Library, kde jsou ostatně digitalizované i další Beerovy práce. Srov. <https://catalog.hathitrust.org>.

³¹ K tomu naposledy Ruth HENNIG, *The League of Nations (Makers of the Modern World)*, London 2010, s. 15–16.

rovněž přemýšleli, např. podstatně více akcentovali problémy *bezpečnosti*. Bylo však jisté, že má-li poválečné společenství dospět k nějaké univerzálnější politické konstrukci, bude muset – i vzhledem ke konkrétní situaci na světových válčišťích – do značné míry respektovat i vize stále významnější politiky americké, jak je zatím nejúplněji konkretizovalo známých *Čtrnáct bodů* prezidenta Wilsona z ledna 1918. A v nich, vedle některých obecných principů demokratických a také myšlenky práva na sebeurčení, poprvé v č. 5 zazněl i požadavek „nestranného přizpůsobení všech koloniálních nároků“, a poprvé se tu také dávaly do jedné, byť zatím formální roviny „*zájmy obyvatel, jichž se [koloniální vláda] týká*“... s... „*požadavky vlád, z jejichž titulu je realizována*“.³²

Wilson ovšem v žádném případě nevolal po poskytnutí práva na sebeurčení pro „barevné“ obyvatelstvo zámořských území evropských impérií. Sám byl ostatně i v abstraktní otázce rovnosti ras i jaké šéf administrativy USA více než zdrženlivý a podle některých historiků dokonce emancipace Afroameričanů a dalších „Neanglosasů“ v samotných Spojených státech za jeho vlády ustoupila proti praxi jeho republikánských předchůdců, o krok zpět.³³ Selektivní přístup k heslu o *selfdetermination* ostatně brzy demonstroval i jeho přístup k otázce britského protektorátu nad Egyptem, k němuž se ještě vrátíme. Programová východiska americké administrativy však vylučovala, aby po válce došlo k pouhému přerozdělení obsazených zámořských území protivníka, kterého se domáhala – jak již víme – jak část vlád evropských, tak vlády Jihoafrické Unie, Austrálie a Nového Zélandu. Bylo tedy zřejmé, že se koloniální záležitosti – vedle arabských teritorií tedy především někdejší německé kolonie v Africe – stanou předmětem jednání i na mírové konferenci.

Diskuse o připravované nové mezinárodní organizaci a jejích statutech byly již vícekrát popsány a není tedy třeba je zde podrobněji rekapitulovat. I když se ale zvláště anglosaští lídři v čele s Wilsonem a Lloydem Georgem shodovali, že půjde z hlediska dalšího vývoje o zásadní krok³⁴, vize, s jakými hlavní aktéři vstupovali (částečně ještě před samotným zahájením konference) do přípravných jednání byly zpočátku velmi rozdílné, a to mj. i právě ve vztahu k „závislým“ územím. Snad nic nedemonstrovalo tuto disparitu názorů více, nežli návrhy a „doporučení“ generála Smutse. Ten sice koncem roku 1918 vystoupil (mj. i na protest proti chystaným, prý příliš tvrdým mírovým podmínkám vůči Německu) z britské vlády, ale nyní se stal spolu s jihoafrickým ministerským předsedou

³² Srov. Srov. např. Thomas J. KNOCK, *Woodrow Wilson and the Quest for a new World Order*. Princeton 1992; nověji Brian MORTON, *Woodrow Wilson: USA: United States of America – The Peace Conferences of 1919–23 and Their Aftermath (Makers of the Modern World)* London: Haus Publishing 2008.

³³ Henry BLUMENTHAL, *Woodrow Wilson and the Race Question*, *The Journal of Negro History* 48, 1963, s. 1–21, zde s. 7 an.

³⁴ „*The mankind is once more on the move... The tents have been struck and the great caravan of humanity in once more on the move...*“, prohlášoval např. britský ministerský předseda v předvečer mírové konference. Cit. dle R. HENNIG, *The League of Nations*, s. 27.

Louise Bothou druhým hlavním delegátem Unie a do přípravy příští Společnosti národů velmi výrazně zasahoval. Bylo příznačné, že Smuts zásadně odmítal pouhou možnost, že by otázka obsazené Německé jihozápadní Afriky měla být na konferenci znovu otevřena, což mj. zdůvodňoval nesmyslnou krutostí německých kolonizátorů vůči původnímu obyvatelstvu.³⁵ Vláda Jihoafrické unie naopak v průběhu mírové konference vznesla požadavek anexe dalších území, mj. britských protektorátů Basutska (dnešního Lesotha), Bečuánska (dnešní Botswana) a také alespoň části Portugalského Mosambiku, aby tak dosáhla údajných „přirozených hranic“³⁶ Současně však někdejší búrský generál nejen ostře kritizoval francouzské, polské i další územní nároky na adresu poraženého Německa (přičemž některé z jeho výroků si ve svých rasistických předsudcích např. vůči Slovanům v ničem nezadaly s hluboce zakořeněnými rasistickými pohledy na Afričany³⁷), ale snažil se vtisknout poněkud zvláštní cíle i připravované nové mezinárodní instituci. Jedním z hlavních měl být „internacionální“ dohled nad pásem nově vzniklých nezávislých států od Finska po Balkán, jež se buď oddělily od rozvolněné Ruské říše, nebo se zrodily na troskách habsburské monarchie (jejíhož rozpadu ostatně nepřestával litovat). Zástupce vlády, založené na rasové exkluzivitě a reprezentující v nejlepším případě necelou pětinu populace své země totiž tvrdil, že tyto národy nejsou zvyklé samosprávě, dělí je od sebe nacionalismus a budou obsahovat nepřátelské menšiny, takže by velmocemi vedený Svaz národů měl dohlížet nad jejich dalším vývojem a „kultivací“.³⁸ Tím směrem se však – z mnoha důvodů – diskuse o přípravě Paktu Společnosti, jež začaly vlastně hned po začátku mírové konference, nevydaly.

Zvláštní Komise pro Společnost národů, jež začala – a to pod předsednictvím amerického prezidenta – připravovat její základní dokumenty hned od počátku února 1919, musela samozřejmě řešit řadu klíčových otázek, mezi nimiž koloniální problematika ustupovala do pozadí. Klíčoví aktéři, vedle prezidenta USA zástupci tří evropských dohodových velmocí a Japonska, diskutovali primárně o otázkách bezpečnosti (na nichž záleželo nejvíce Francouzům), možnosti ozbrojení (jež prosazovali Anglosasové) a samozřejmě i dalších otázkách, mimo jiné mechanismu na ochranu menšin. Postoj komise k zámořským – dnes bychom zřejmě napsali „jižním“ – problémům pak do značné míry předurčilo jak Wilsonovo odmítnutí japonského požadavku, aby příští *Pakt* společnosti zakotvoval

³⁵ Srov. detailně W. R. LOUIS, *The South Weet African Origins of the „Sacred Trust“, 1914 – 1919*. African Affairs 1967, s. 20–39.

³⁶ A. LENTIN, *General Smuts*, s. 61–62.

³⁷ V jedné z kritik chystaných podmínek mírové smlouvy s Německem např. Smuts napsal, že podřízení Němců Polákům v Poznaňsku a Pomořanech je vlastně „putting the Germans under lot of Kaffirs“ (cit. A. LENTIN, *General Smuts*, c.d., s. 99). Dodejme jen, že pojmem „Kafrí“ označovala bílá rasistická elita černošskou majoritu v Jižní Africe, a to až na práh devadesátých let, kdy se apartheidní systém zhroutil pod mezinárodním tlakem za změněných okolností po konci studené války.

³⁸ Srov. dokumenty, cit. A. LENTINEM, *General Smuts*, s. 51–52 an.

klauzuli o rovnosti ras, tak její samotná geograficko-politická skladba.³⁹ Třebaže se konference zúčastnili – v tomto rozsahu vůbec poprvé – i zástupci řady menších mimoevropských států, vedle několika latinskoamerických zemím např. Thajska a formálně i Indie (a řadě dalších delegátů zemí „třetího světa“ včetně Egypta a Vietnamu organizátoři účast znemožnili⁴⁰), vedle Japonců se jejich prací zúčastnil vlastně jen delegát Brazílie. Britové sice hned na počátku vymohli, aby v příští instituci měla zvláštní křesla i jejich „bílá“ dominia, pro jejichž delegáty ostatně participace na pařížských jednáních znamenala více méně první podobné vykročení na mezinárodně politickou scénu.⁴¹ Záležitosti závislých území a jejich obyvatel však v relativně rychle připraveném dokumentu řešil *jediný* z jejich dvaceti šesti článků. Jeho první náčrt, s nímž se vzápětí vydal prezident Wilson na opačnou stranu Atlantiku před Kapitol, bych schválen již v polovině února, i když v řadě aspektů neuspokojoval prakticky žádného z klíčových aktérů.⁴² Po Wilsonově návratu do Paříže a několikátýdenním dalším jednání, jež ovšem provázela už intenzivní příprava podmínek mírové smlouvy s Německem, pak byl Pakt dne 28. dubna 1919 schválen.

V rozporu s původními návrhy části britských liberálů a labouristům blízkých intelektuálů se zásadní *článek 22 Paktu* vztahoval nikoliv na závislá území obecně, ale jen na kolonie, jež „přestaly být pod svrchovaností států, které je dosud spravovaly“, tj. především Německa a na arabská územní rozkouskované Osmanské říše. Článek sice hovořil o tom, že v jejich další správě musí být „uplatněna zásada, že blaho a rozvoj těchto národů jsou posvátným posláním civilizace“ s tím, že nová Společnost národů měla vytvořit záruky, aby bylo tohoto cíle dosaženo. K tomu však měla být vytvořena nikoliv reálná mezinárodní správa, ale *poručenství* (mandát), jež mělo být svěřen státům „svými prostředky, svými zkušenostmi a svou zeměpisnou polohou nejschopnější převzít tuto zodpovědnost.“ V dalších odstavcích se pak již jen rozlišovala příští klasifikace těchto mandátů.

Pro většinu zabraných afrických území měla být vytvořena správa, jež měla napříště zaručit obyvatelstvu „svobodu svědomí a náboženství ... mimo ta, jichž vyžaduje zachování veřejného pořádku a dobrých mravů.“ Napříště se znovu vylučoval obchod s otroky (jehož zrušení ovšem již před čtyřmi dekadami

³⁹ K tomu naposledy R. HENNIG, *The League of Nations...*, s. 33 an. Doplňme, že epizodicky se zasedání této komise zúčastnil za Československo i tehdejší ministerský předseda (a formální šéf čs. delegace) Karel Kramář.

⁴⁰ K tomu např. Andrew DALBY, *South East Asia*. (Makers of the Modern World), London 2011. Otázka participace Egypta bude připomenuta níže.

⁴¹ Vedle Jihoafrické unie zastupovali i tři další „bílá“ dominia šéfové jejich vlád – William Hughes Austrálii, Robert Borden Kanadu a William Massey Nový Zéland. K otázce australského získání velké části německých kolonií v Tichomoří (jež leží mimo téma tohoto článku) viz např. Carl BRIDGE, *William Hughes*. (Makers of the Modern World), London: Haus Publishing 2011.

⁴² R. HENNIG, *The League of Nations*, s. 39n.

mělo ospravedlnit dobytí velké části Afriky při zmiňované pověstné koloniální rvačce“) a stanovovaly se limity obchodu s alkoholem a také se zbraněmi.⁴³ V důsledku diskuse mezi Wilsonem a Smutsem, o níž se ještě zmíníme, byla ze souboru někdejších německých kolonií v Africe vyčleněna Jihozápadní Afrika, která měla být – stejně jako obsazené ostrovy v Tichomoří (o něž se horlivě dělily Austrálie, Japonsko, Nový Zéland a USA) – „spravovány podle zákonů mandátářových jako nerozlučná součást jeho území...“⁴⁴, což mělo mít pro obyvatelstvo příští Namibie fatální důsledky na více než sedmdesát let. Povinnosti mandatářů pak vymezoval velmi stručně jen jediný paragraf dotyčné klauzule Paktu, který jinak obecně ukládal ve svém článku 23 svým signatářům ve vztahu k závislým územím jediné „slušné zacházení s domorodým obyvatelstvem.“ a – ještě obecněji – slušné a lidské pracovní podmínky „pro muže, ženy a děti.“⁴⁵ Otázku nucených prací domorodců, jimiž vedle Němců prosluly neblaze i francouzské a především belgické koloniální instituce, Pakt vůbec neřešil.

III.

Jak ukazuje řada analytických studií, africké problémy byly hojně diskutovány mezi evropskými ministry kolonií a také příslušnými velvyslanci (především v Paříži a Londýně) jak před zahájením mírové konference, tak od prvních dnů jejich rokování od konce ledna 1919. Skutečnou internacionalizaci koloniálních otázek nepředpokládala žádná z evropských vlád, ovládající vlastní zámořská impéria. V jejich přístupech však přece jen existovaly značné rozdíly. Především vláda Velké Británie anticipovala, že na Němcích (a také Turcích) dobytá území nebudou moci být prostě anektována a včleněna do stávající říše, byť si to zvláště londýnské ministerstvo války a také ministerstvo kolonií v zásadě přálo.⁴⁶ Nový ministr kolonií lord Alfred Milner, jenž se ujal svého úřadu těsně před zahájením konference, nicméně z afrických území projevoval výraznější zájem jen o bývalou *Německou východní Afriku*, pro niž mimochodem Britové nyní hledali nový výstižný název.⁴⁷ Milner a také úředníci ministerstva války upozorňovali na důležitost tohoto území jak z hlediska celistvosti britských afrických držav, tak

⁴³ Srov. např. anglické znění Paktu Společnosti v: Sbirka zákonů RČS, č. 507/27; autorizovaný český překlad viz např. v: Vladimír OUTRATA a kol., *Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky*, sv. I, Praha 1957, s. 22–34 (odkud také cit. znění příslušných klauzulí; zde s. 31–32).

⁴⁴ Srov. podrobně W. R. LOUIS, *Australia and the German Colonies in the Pacific During the First World War*, *Journal of Modern History* 38, 1966, s. 407 – 421.

⁴⁵ *Dokumenty ke studiu mezinárodního práva...*, s. 32–33.

⁴⁶ Srov. např. William Roger LOUIS, *Great Britain and the African Peace Settlement of 1919*, *American Historical Review* 71, 1966, s. 875 an., zvl. 877 an.

⁴⁷ Vedle zcela nových názvů, např. *Bantuland* (připomínající jména britských protektorátů v jižní Africe) či *Azania* se uvažovalo např. o New Marylandu či Windsorlandu. Teprve

z aspektu obrany Indie a proto vylučovali možnost navrácení území Německu. Lloyd George nicméně signalizoval ochotu převzít správu území ve formě nového režimu, o kterém se brzy v Paříži začalo diskutovat paralelně s přípravou zakládacích dokumentů Společnosti národů.⁴⁸ Britové také velmi záhy, ještě v únoru 1919, v zásadě akceptovali přijetí mandátu z „ramene“ nové instituce, i když mělo jít o mandát odlišné kategorie, nežli druh správy anticipovaný pro převážně arabská území bývalé Turecké říše. U toho pak i zůstalo. Jak ukazují britské dokumenty z tohoto období, Milner a jeho podřízení vycházeli z toho, že příští mandáty kategorie „B“ budou spravovány v zásadě velmi obdobně, jako Britové ovládali již od počátku století Nigerii, i když víme, že právě zde existovalo několik odlišných způsobů správy.⁴⁹

Jinak o budoucnosti nově získaných afrických území uvažovali Francouzi, resp., jak bylo již naznačeno, jejich koloniální kruhy. Pařížské ministerstvo kolonií anticipovalo začlenění jak podstatné části Kamerunu (který byl již chápán v hranicích před rokem 1911), tak Toga do celku Francouzské západní Afriky, který měl navíc touto „akvizicí“ získat nový důležitý přístav v kamerunské Douale, který jinak francouzské državy v této části kontinentu postrádaly. Protože však francouzská vláda věděla o výhradách Američanů k podobnému postupu a brzy se seznámila i s pružným stanoviskem svých britských spojenců, zaujal obdobný umírněný postoj i její šéf Clemenceau, pro něhož – zcela pochopitelně – zůstávalo prioritou udržení spojenectví s Londýnem a pokud možno také získání nějaké americké garance pro případ nového konfliktu s Německem. Jak si zapsal jeden z amerických diplomatů, Clemenceau hned na počátku mírových jednání sdělil Wilsonovi, že je v koloniálních otázkách připraven ke koncesím, „if reasonable proposals were put forward... Since Mr Lloyd George was prepared to accept the mandate of the League of Nations, he would not dissent from the general agreement...“⁵⁰ To pak předurčilo francouzské postoje při dalších jednáních o osudu někdejšího německého Toga a především Kamerunu, kde konec konců francouzští představitelé jen navazovali na již předcházející ujednání s Brity.⁵¹ Přesto se právě příští osudy některých částí *Kamerunu*, o němž se mezi

později byl zvolen název Tanganyika, odvozený od jednoho z velkých východoafrických jezer, jež navíc oddělovalo toto území od sousedního Belgického Konga.

⁴⁸ David LOYD GEORGE, *The Truth about the Peace Treaties. Memoirs of the Peace Conference*, London 1939.

⁴⁹ Srov. podrobněji M. D. CALLAHAN, *Nomansland: The British Colonial Office...*, s. 451–452.

⁵⁰ Papers relating to the Foreign relations of United States (dále jen FRUS), The Paris Peace Conference 1919, vol. 3, s. 760n.

⁵¹ Brian DIGRE, *Imperialism's New Clothes: the Mandate system in tropical Africa, 1918–1919*. Proceeding of the Meeting of the French Colonial Historical Society, vol. 15, 1992, s. 216–217, a TÝŽ, *French Colonial Expansion at the Paris Peace Conference. The Partition of Togo and Cameroon. Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society*, 1990, Vol. 13/14 (1990), pp. 219–229.

spojenci čile diskutovalo již v letech 1916–1917, staly na mírové konferenci znovu předmětem řady jednání. Ta nakonec skončila kompromisem až nedlouho před podpisem mírové smlouvy s Německem.

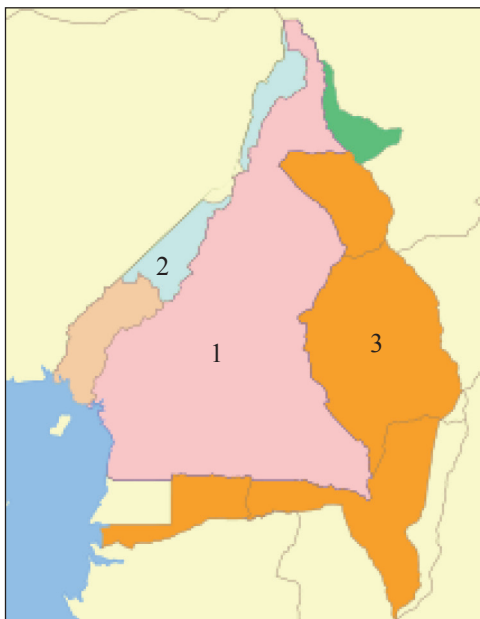
Protože Francouzi ještě za války prakticky zavrhlí možnost společného kondominia s Brity nad tímto relativně rozsáhlým územím, londýnské ministerstvo kolonií (a ještě více britská správa v nigerijském Lagosu) navrhovala jeho rozdělení.⁵² Oficiální kruhy sice nevznesly nárok na zmiňovanou Doualu, byť se za touto „vstřícností“ skrýval požadavek, aby spojenecká Francie současně rezignovala na jakékoliv požadavky v Africe východní (což konec konců Paříž akceptovala). Britové ale trvali na tom, aby získali alespoň západní, resp. severozápadní části značně rozsáhlého kamerunského teritoria, přičemž tento požadavek zdůvodňovali, kromě jiného, snahou o zpětné „znovusjednocení“ vlivných sultánů Borno a Fombina. Jejich panovníci byli od konce devadesátých let XIX. století svázáni s Londýnem dohodami o protektorátech, jež byly později začleněny do Britské Nigérie, o značnou část svých někdejších území (či spíše teritorií, jež si formálně nárokovali) ale při příšli dělení této části Afriky mezi Brity, Němce a Francouze.⁵³ Historik Peter J. Yearwood, který problém opakovaně studoval, ovšem upozornil na komplikovanost této otázky, plynoucí nejen ze složitého systému supremacie a podřízenosti celých oblastí některým muslimským panovníkům (nemluvě o složitosti vztahů muslimů a „pohanů“, tj. domorodců vyznávajících tradiční víry), ale také z vágních představ o místní geografii, založených na často ne právě nejpřesnějších mapách. Pro ilustraci uveďme, že tzv. Curzonův výbor, který se zabýval možností rozšíření Nigérie na úkor někdejšího německého Kamerunu, už v roce 1917 zpracoval nejméně čtyři odlišné alternativy požadavků, z nichž nejdalekosáhlejší usiloval o získání značně rozsáhlých teritorií mezi Čadským jezerem a řekou Benua včetně důležitého centra Garoua. Britové totiž předpokládali, že by tímto územím vybudovali železnici, kterou by napojili na již existující trati v Nigerii a dovedli – částečně územím Francouzů v dnešní Čadu – až do súdánského Darfúru, který ovládli nedlouho před světovou válkou (a kde měla navázat na trať v rámci anglo-egyptského Súdánu). Tak daleko ale ani francouzská vstřícnost nešla a delegáti obou zemí, částečně ministři kolonií, tedy lord Milner a Simon, částečně jejich podřízení úředníci se nakonec dohadovali o přerozdělení Kamerunu ještě v dubnu a květnu 1919.⁵⁴ Tehdy bylo ovšem již jasné, že tak či onak nepůjde o prosté začlenění někdejší německé kolonie do zámorských držav Londýna a Paříže, ale že území bude proměněno v mandáty formálně podřízené Společnosti národů.

⁵² Srov. detailně P. J. YEARWOOD, „*In a Casual Way with Blue pencil...*“, s. 224 an.

⁵³ K tomu (kromě literatury citované výše) např. Henk L. WESSELING, *Divide and Rule: The Partition of Africa, 1880–1914*. New York. Praeger 1996, kap. IV/3 a IV/4.

⁵⁴ P. J. YEARWOOD, „*In a Casual Way with Blue pencil...*“, s. 234 n.

1 – území Francouzského Kamerunu; 2 – Území British Cameroons; 3 – Oblasti začleněné do Francouzské rovníkové Afriky

Konečnou dohodou, kterou potvrdila mírová smlouva z Versailles a později zpečetily i dokumenty, potvrzující statut mandátních území z roku 1922, získala Francie zhruba 80% rozlohy původního Kamerunu v půdorysu před rokem 1911. Z něho bylo vytvořeno formálně samostatné mandátní území, neodvislé od Francouzské západní – či Francouzské rovníkové – Afriky. Do celku *Afrique équatoriale française* byly začleněny jen partie tzv. Nového Kamerunu, které se „navrátily“ převážně do celků Ubangi-Shari (dnešní Středoafričské republiky) a Francouzského Konga.⁵⁵ Britové získali relativně kompaktní pás při severozápadních hranicích mezi Nigerií a původním německou kolonií, z něhož bylo vytvořeno mandátní území *British Cameroons* s necelými 400 tisíci obyvateli. Ani toto teritorium, etnicky i kulturně značně heterogenní, přitom nebylo formálně začleněno do nejlidnatější britské kolonie v Západní Africe, byť s ní bylo spojeno řadou neformálních /a také ekonomických/ vazeb.⁵⁶ Netřeba však snad dodávat, že ačkoliv britská správa vycházela částečně vstříc pretensím muslimských pánovníků na severu „jejich“ Nigerie, bralo nové rozhraničení této části západní

⁵⁵ K tomu např. Victor T. LeVINE, *The Cameroons: From mandate to independence*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1964.

⁵⁶ K tomu např. Piet KONIGS, *The Anglophone Cameroon – Nigeria Boundary: Opportunities and Conflicts*, African Affairs 2005, s. 277 an. Více konkrétně lze najít též ve slovníku: Mark Dike DeLANCEY: *Historical Dictionary of the Republic of Cameroon*, Lanham 2000.

Afriky v potaz reálnou etnickou skladbu domorodého obyvatelstva stejně málo, jako hranice před světovou válkou. To se ostatně potvrdilo i o čtyři dekády později, při vytváření samostatné republiky Kamerun v roce 1960, jejímž základem zůstal někdejší francouzský mandát, resp. později svěřenecké území OSN. O budoucnosti britského mandátu pak záhy, hned v únoru 1960, rozhodlo lidové hlasování, v jehož důsledku se jeho větší, jižnější část znovu přičlenila k zatím již samostatnému Kamerunu, severní, převážně muslimská, pak sousední Nigerii, která se ostatně v následujícím roce stala rovněž samostatným státem.⁵⁷

Podobným způsobem dospěli ještě v květnu 1919 Britové a Francouzi v Paříži i dohodě o rozdělení původního *Togolandu*, což později, 10. července formálně ztvrdila deklarace ministrů kolonií Milnera a Simona. I v tomto případě podržela zhruba dvě třetiny rozlohy někdejší německé „vzorové“ kolonie Francie, zbytek Velká Británie, v obou případech opět ve formě mandátů podřízených Společnosti národů.⁵⁸ Situace v Togu přitom v mnohém připomínala problém Kamerunu. I tady došlo k rozdělení zcela bez ohledu na místní etnické poměry, což mimochodem vyvolalo brzy protesty místních Ewů, jejichž sídelní („kmenové“) území bylo nyní rozděleno mezi dvě mocnosti. Společnost národů přesto dohodu v roce 1922 potvrdila a navíc rozdělení později konfirmoval i odlišný vývoj obou teritorií, v roce 1946 rovněž transformovaných do svěřeneckých území OSN. V britské části Toga, správně přičleněné k britské kolonii Zlaté pobřeží (příští Ghaně) totiž proběhl v květnu 1956 plebiscit, který nevelkou většinou rozhodl o setrvání tohoto území v rámci stávajícího celku.⁵⁹ Republika Togo, vzniklá z francouzského mandátu (nyní *trusteeship*) v dubnu 1960, se tak zrodila opět na půdorysu značně okleštěné původní kolonie, jež navíc konfirmovala i rozdělení Eweů.⁶⁰

Samostatnou položku v rozhodování o příštím osudu někdejší Německé východní Afriky tvořila její severozápadní část, *Ruanda-Urundi*, obsazená již v roce 1916 Belgičany, kteří ji prozatímně připojili ke svému ohromnému Kongu. V komparaci se sousedními územími rozlohou nevelká oblast se však jak od Konga, tak od většiny příští Tanganyiky lišila sociálně a do značné míry i etnicky, neboť její jádro tvořilo „království“ Rwanda v čele s vlastním panovníkem, Musingou, který navíc i předcházejícím konfliktu dlouho zachovával loajalitu německé „vrchnosti“ v Dar es Salaamu.⁶¹ Britové již předběžnou dohodou s Belgičany z června 1916 souhlasili s přenecháním většiny tohoto území svým menším

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ D. E. K. AMENUEY, *The Pre 1947 Background to the Ewe Unification Question: a preliminary Sketch*. Transaction of the Historical society of Ghana 1969, s. 69.

⁵⁹ F. K. BUAH, *A history of Ghana*, London: Macmillan 1998, s. 163–165.

⁶⁰ Bagulo BENING, *The Ghana – Togo Boundary 1914–1982*, Africa Spektrum 1983, s. 191, zvl. mapa na s. 194.

⁶¹ Srov. přehledně Jakub ZÁHOŘÍK, *Dějiny Rwandy a Burundi*, Praha 2012, s. 63–65, kde je uvedena i zahraniční literatura, již zde nemá smyslu opakovat.

spojencům, jejichž vojska se konec konců podílela na zatlačení Němců do jižní části jejich kolonie a následně do Mosambiku. Nešlo však o celé historické území rwandského státu, což komplikovalo vztahy jeho elity – především krále – s Belgičany. V zemi navíc především v důsledku válečných operací, které ani belgická armáda v letech 1916–1917 nevedla právě v rukavičkách, propukl hladomor. *Musinga* sice ještě za války akceptoval belgickou okupaci výměnou za uznání svého královského titulu a v zásadě i mocenské struktury, neboť Belgičané zde byli ochotní – na rozdíl od většiny teritoria Konga – „vyzkoušet“ princip nepřímé vlády, který se např. Britům relativně osvědčoval v sousední Ugandě. O příštím definitivním osudu však rozhodla až mírová konference a následná mírová smlouva, která celkem pochopitelně nutně odrážela jednak celkový konsensus, týkající se německých kolonií, jednak rozhodnutí o jádru Německé východní Afriky. V jednání tzv. Africké komise konference byly v zásadě potvrzeny přecházející dohody mezi Brity a Belgičany, jež fakticky dotvářely nový administrativní útvar, Ruandu-Burundi, kterou chystaná mírová smlouva svěřovala ve formě mandátního území do péče Belgie. Území Ruandy bylo však o poznání menší, nežli původní rwandská monarchie a ačkoliv se musinga pokoušel i v následujícím období dosáhnout v Bruselu změny nových hranic, Britové po podpisu mírové smlouvy, která konec konců odkazovala i toto území do formální správy ještě nedotvořené Společnosti národů, na žádnou revizi nepřistoupili.⁶²

V jistém smyslu specifický problém představovala alespoň na počátku jednání konference otázka bývalé *Německé jihozápadní Afriky*, kterou – jak bylo již zmíněno – obsadily do srpna 1915 oddíly Jihoafrické Unie.⁶³ Její ministerský předseda Smuts dával totiž od počátku nepokrytě najevo, že zamýšlí toto rozsáhlé, i když relativně řídké obydlené území začlenit přímo do svazku nejmladšího britského samosprávného dominia a z tohoto záměru také vycházely první kroky nové okupační správy. Takřka polovina německých kolonistů (téměř 6.400) byla již za války ze země vysídlena (a internována převážně na území Unie), začala se prosazovat anglicizace místní správy atd. Jihoafričané tento postup oficiálně odůvodňovali „brutalitou“ předcházející německé správy, o níž vydali dokonce zvláštní *Modrou knihu* s tím, že sami naopak dokázali v Jižní Africe vytvořit vyspělou civilizaci, kterou mohou rozšířit i na nová území. Tato argumentace pak opakovaně zazněla hned v lednu 1919 ze Smutsových úst i v Paříži. I když tu ale zřejmě nevěděli o brutálním postupu Jihoafričanů proti snahám domorodců o nové uspořádání, jež se mělo týkat především přerozdělení Němci Afričanům uloupené půdy, Smutsův záměr narazil na odpor amerického prezidenta a vedl

⁶² Tamtéž; podrobněji k mezinárodnímu postavení tohoto území a jeho dalšímu vývoji viz: A. L. LATHAM-KOENIG, *Ruanda – Urundi on the Threshold of Independence*. The World To-day, 18, 1962, s. 288–295.

⁶³ Podrobněji např. Marion WALLACE – Jon KINAHAN: *A History of Namibia. From the beginning to 1990*, London 2012; Jan KLÍMA, *Dějiny Namibie*, Praha 2015, s. 92–93 an.

nakonec k jeho částečnému, i když více formálnímu ústupu.⁶⁴ Jihoafrická delegace se smířila s tím, že ji Jihozápadní Afrika bude přidělena do správy v podobě mandátu předjímané Společnosti, mělo jít ovšem o mandát nejnižší kategorie C, který fakticky předjímal možnost inkorporace území v budoucnu. Toto rozhodnutí bylo pak potvrzeno 7. května 1919 i vedením konference, aniž si samozřejmě její představitelé mohli uvědomit, do jaké míry tento krok předurčí odlišný vývoj tohoto území oproti jiným africkým mandátům.⁶⁵ Zachování regulí o pracovní povinnosti, zákaz „kočování“, zákony svazující „služebníky“ s jejich „pány“ z roku 1920 a především nová organizovaná kolonizace ze strany převážně búrských osadníků, to vše anticipovalo mnohé z neblahého vývoje této země po druhé světové válce, kdy byla – bez ohledu na řadu výnosů mezinárodního soudního dvora i různých institutů OSN – podrobena až do konce osmdesátých let zrušnému apartheidnímu režimu vykonavatelů „světenectví“.⁶⁶

Naznačené změny na mapě Afriky, definitivně dojednané v Paříži, obecně potvrzovaly i články 119 a 120 mírové smlouvy s Německem, jímž se poražený stát vzdával svých někdejších kolonií ve prospěch Spojenců „a s nimi sdružených států“, a současně i movitých a nemovitých práv v příslušných územích.⁶⁷ Z jeho čtyř afrických kolonií (podobně jako obsazených německých kolonií v dalekém Pacifiku) bylo nyní vytvořeno sedm mandátních území, formálně podřízených (zatím ovšem jen teoreticky existujících) Společnosti národů, jejíž základní Pakt se ostatně stal rovněž integrální součástí Versailleské smlouvy. Z mnoha důvodů, mj. dalších diskusí o konkrétní náplni mandátů, neblahému osudu ratifikace mírových smluv v USA a ovšem i prodlužujícím se jednáním s Turky, jichž se konec konců týkala další, neméně podstatná část příštích mandátních teritorií, ovšem podpis smlouvy zdaleka neznamenal automatický zrod nového internacionálního režimu. Jeho konstrukce se nakonec – jak ještě v závěru připomeneme – značně protáhla a definitivně byla nakonec dotvořena až v polovině dvacátých let.

⁶⁴ William R. LOUIS, *The South West African Origins of the Sacred Trust*, African Affairs, 66, 1967, s. 33 an. Dodejme, že Smutse přiměla k formálním ústupkům i předcházející tvrdá kolize Wilsona s jeho australským kolegou W. M. Hugnesem ohledně příští správy někdejší německé Nové Guinei.

⁶⁵ Tamtéž, s. 36–37.

⁶⁶ Srov. přehledně např. Colin LEYS – John S. SAUL, *Namibia's Liberation Struggle. Two-edged Sword*. Ohio – London 1996; stručně i J. KLÍMA, *Dějiny Namibie*, kap. 6 až 8.

⁶⁷ *Mírová smlouva s mocnostmi spojenými i přidruženými a Německem a protokol*, podepsané ve Versailles 28. června 1919. Příloha k tisku NS 1630/20, Praha 1920, s. 63. Čl. 120 přitom předurčoval, že práva a majetky německé říše na těchto územích „případnou vládě vykonávající právní moc nad těmito územími za podmínek určených ve čl. 357 ... této smlouvy.“

IV.

Relativně málo známou podkapitolou afrických záležitostí v Paříži, poprvé podrobně osvětlenou teprve zásluhou amerického historika Ezeze Manely s takřka devadesátiletým odstupem, tvořila „egyptská „otázka“, třebaže se ve vlastním jednání konference vlastně jen mihla.⁶⁸ Území dnešní Egyptské arabské republiky bylo sice (a to už od XVI. století) až do roku 1914 nominální součástí Osmanské říše, ve skutečnosti byl však – a to již od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let XIX. století – stále více začleňován do Britské říše.⁶⁹ To bylo potvrzeno definitivně v prosinci 1914, kdy Londýn v reakci na vstup Turecka do války po boku Německa prohlásil Egypt svým protektorátem a výrazně zde posílil svou vojenskou přítomnost. Britská armáda v Egyptě, vedená za války generálem Edmundem H. Allenbym, sehrála klíčovou roli při následujícím vytlačení Turků z arabských oblastí a následujícím britským (a brzy i francouzským) ovládnutí podstatných částí historické Palestiny, Mezopotámie a severních partií Arabského poloostrova, jež se měly stát shodou okolností mandáty připravované společností národů.⁷⁰ Současně však usnadnila „udržení“ tohoto území Brity i po skončení první světové války, třebaže v Egyptě sílilo (a to již od počátku století) relativně významné vlastenecké hnutí, usilující o obnovu jeho nezávislosti.

Jak ukázal právě již zmiňovaný E. Manela, právě v řadách egyptské elity vyvolávaly značnou ozvěnu v závěrečných fázích války Wilsonova hesla o sebeurčení. V nejvýznamnějším zdejších politickém periodiku *Al Ahram* bylo v arabském překladu publikováno jak známých Wilsonových 14 bodů, tak další prohlášení americké administrativy v tomto duchu, třebaže Brity (jinak rozdmýčávající protiturecká arabský nacionalismus) samozřejmě nenapadlo, že by se hesla o self-determination měla vztahovat právě na Egyptany.⁷¹ Jenže vzdělané vůdce „opozice“ v čele se Saadem Zaghlúlem v jejich aspiracích povzbudila mj. právě i britský podpora arabského hnutí v sousední Palestině a blízké Sýrii a Mezopotámii a sám Zaghlúl požádal ještě před skončením konfliktu tehdejšího britského vysokého komisaře v Káhiře Reginalda Wingeta o podporu „Home Rule“ pro Egypt v duchu deklarací amerického prezidenta. Egyptští politikové v tomto duchu navázali ještě v roce 1918 kontakty i s americkým generálním konzulem v Káhiře Hampsonem Garym, který ve svých raportech do Washingtonu upozorňoval, jak vysoké prestiži se prezident Wilson u zdejších „patriotů“

⁶⁸ Erez MANELA, *The Wilsonian moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford 2009, zvl. kap. 3 a 7;

⁶⁹ Srov. např. P. J. VATIKIOTIS, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, kap. 8. Z české literatury: Ladislav BAREŠ – Rudolf VESELÝ – Eduard GOMBÁR, *Dějiny Egypta*, Praha 2009, zvl. kap. 23 a 24.

⁷⁰ Srov. přehledně např. Malcolm YAPP, *The Making of the Modern Near East 1792–1923 (A History of the Near East)*, London 1988.

⁷¹ E. MANELA, *The Wilsonian moment*, s. 64–65.

těší, i když současně varoval před podporou jejich aspirací. To ostatně potvrzovaly i další skutečnosti, mj. fakt, že Zaghluem nově zformovaná a následně vedená strana se začala nazývat „delegace“, tedy arabsky Wafd, což bylo prvoplánově odvozováno od snah prezentovat egyptské cíle na chystané mírové konferenci v Paříži.⁷²

Britové reagovali, jak známo, na aspirace Egyptanů od počátku nevráživě – jejich zdejší pozice včetně faktického ovládní Suezu byly považovány celkem pochopitelně za vítální pro udržení celistvosti Impéria, „britský“ Egypt navíc tvořil vyústění již zmiňovaného pásu držav v Africe od Kapského města, který byl teprve dobytím Německé východní Afriky zcelen. Jak pro vedoucí představitele Foreign Office (kterou po odjezdu Balfoura do Paříže vedl známý imperialista George Nathaniel Curzon), tak pro ministerstvo kolonií byl proto Zaghúl (jinak spíše konzervativní muslimský politik s francouzským vzděláním) „nebezpečný extremist“, s nímž zásadně odmítali vyjednávat.⁷³ Britský nárok na Egypt pak mělo ve zřetelně se radikalizující situaci signalizovat i jmenování generála Allenbyho, proslaveného „osvobozením“ Jeruzaléma od Turků, novým vysokým komisařem v Káhiře. Zaghúl se v této situaci opakovaně ještě před zahájením mírové konference obrátil osobním dopisem na samotného Wilsona a později i na francouzského premiéra Clemenceau, od nichž – poněkud naivně – očekával podporu egyptských aspirací. Jak ukazovalo jeho obsáhlé memorandum, měla následující mírová jednání (týkající se konec konců i turecké problematiky) umožnit Egyptu „zaujmout své oprávněné místo mezi národy“ v duchu sebeurčení.⁷⁴ Takovou představu ale západní představitelé rozhodně nesdíleli a tomu odpovídala i takřka nulová reakce na následující britské kroky, mezi nimiž počátkem března 1919 nechybělo ani zatčení několika nejpřednějších egyptských představitelů a jejich následná internace na Maltě. Především, že Zaghúlovy požadavky nepodpořil ani americký generální konzul v Káhiře Gary, který upozorňoval, že nepředstavují vůli egyptského „lidu“, ale jen egyptských feudálů⁷⁵, ani již vícekrát zmíněný expert americké delegace na africkou problematiku prof. Beer. Následující masová revolta v Egyptě, domácí historiografií oprávněně interpretovaná jako první „revoluce 1919“, v níž se na podporu národně emancipačních snah poprvé spojila podstatná část mas bez ohledu na sociální původ a dokonce i vyznání (povstání totiž podpořili i egyptští koptové, jejichž ochranou Britové rovněž zdůvodňovali svou další přítomnost v zemi), sice podstatnou část

⁷² Na tuto skutečnost upozornil již kdysi i český badatel Alois MUSIL, *Dar Nilu: Nový Egypt*, Praha 1936, s. 173 an. (Autor v dobové transliteraci přepisoval jako *Uafd*).

⁷³ E. MANELA, *The Wilsonian moment*, s. 72 an.

⁷⁴ Cit. podrobně E. MANELA, *The Wilsonian moment*, c.d., s. 73–74.

⁷⁵ Což provázaly i v tomto případě obvyklé přívlastky o „politické zaostalosti, ignoranci a zbabělosti místních rolnických mas“, tedy fixování dalších velmi častých rasistických předsudků v diplomatické korespondenci, v tomto případě na adresu Arabů.

podobných tvrzení dramaticky vyvrátila.⁷⁶ Další osud Egypta to, alespoň v nejbližších letech, ale v zásadě neovlivnilo, i když samozřejmě nelze popřít, že masová revolta a následující pevné postoje „wafdistů“ přispěli k uznání formální nezávislosti země o necelé tři roky později, koncem února 1922.

Brity rozsah revolty, jejímž důsledkem byly stovky mrtvých a tisíce zraněných (převážně ovšem na straně Egyptanů), zaskočil a nový místodržitel nakonec počátkem dubna vydal souhlas se Zaghulovým propuštěním a jeho případnou cestou do Paříže. Jak však ukázala novější bádání, v zákulisí se jejich diplomacie i další „služby“ od počátku snažili dosáhnout co nejrychlejšího formálního uznání své vlády v tomto koutě Afriky právě od USA. Účinným instrumentem přitom bylo (meritorně ovšem zcela zcestné) tvrzení, že vedoucí představitelé egyptské revolty jsou placenými agenty „vzdorné“ turecké vlády či dokonce „bolševiků“.⁷⁷ Část amerických expertů v Paříži včetně prof. Beera v té souvislosti poukazovalo na to, že případná podpora Egyptanů proti Britům by znamenala nejen zhoršení vztahů mezi Washingtonem a Londýnem, ale mohla by ohrozit i americké zájmy na Blízkém východě. O takovou komplikaci ovšem samozřejmě ani Wilson, který se právě vrátil z USA zpět do Paříže již pod dojmem zjevného odporu nové republikánské majority v senátu, ani jeho spolupracovníci nestáli. Připomeňme ostatně, že právě v dubnu 1919 vyvrcholil spor Američanů s Italy o naplnění části příslibů již zmíněného Londýnského paktu na Jaderském pobřeží, který vedl k dočasnému odjezdu ministerského předsedy Orlanda z Paříže.

Dne 19. 4., shodou okolností právě v den, kdy propuštěný lídr Wafdu S. Zaghúl příplul do Marseilles, aby pokračoval na jednání do Paříže, tedy administrativa USA nejprve neveřejně a vzápětí i navenek formálně uznala britský protektorát nad Egyptem, byť příslušný dokument obsahoval určité podmínky a také formulí o sympatiích prezidenta pro egyptské národní aspirace. Takový krok ovšem znamenal pro egyptské lidry těžkou porážku a byl také částí politického tisku v Káhiře interpretován jako zjevná zrada Wilsonových vlastních principů.⁷⁸ Egyptané se sice následně pokusili ještě o ovlivnění dalšího osudu amerického postoje k připravované mírové smlouvě s Tureckem vysláním delegace do Washingtonu, byl to ale zbytečný krok. Jak známo, americký senát brzy ratifikaci všech předjednaných mírových smluv – a s nimi také participace USA na Společnosti národů – zablokoval⁷⁹ a pozdější vítězství republikánského kandidáta ve volbách v roce 1920 tento postoj Washingtonu jen podtrhl. Britové pak sice

⁷⁶ Stojí za připomenutí, že sociální i náboženské „univerzality“ revolty v jara 1919 si podrobně povšiml i A. MUSIL, *Dar Nilu*, s. 176 an., třebaže sám vystoupení jako revoluci neo značoval.

⁷⁷ E. MANELA, *The Wilsonian Moment*, s. 145 ad.

⁷⁸ Tamtéž, s. 148 an.

⁷⁹ Srov. např. Robert W. FERRELL, *Woodrow Wilson and World War I, 1917–1920*, New York 1986.

v únoru 1922 poskytli Egyptu formální nezávislost, ta byla ovšem omezena řadou podmínek včetně trvalé vojenské přítomnosti v zemi a zdaleka nenaplnovala původní vize zdejších vlastenců.⁸⁰

Okrajově, i když nikoliv nedůležitě se jednání v Paříži dotkla i obou v té době formálně nezávislých afrických států, Etiopie a Libérie. Západoafrická Černošská republika, zřízená americkými abolicionisty pro osvobozené černochoy již roku 1847, kterou ale Británie a Francie uznaly teprve v roce 1911, dokonce ve světové konfliktu zaujala na americký nátlak postoj ve prospěch Dohody, třebaže to pro ní znamenalo díky obchodu s Německem značnou ekonomickou ztrátu.⁸¹ Do Paříže však zástupce malého státu, potácejícího se v té době ve značných ekonomických problémech, přizván nebyl, ačkoliv mírová smlouva s Německem se dotýkala mj. i práv a majetku někdejšího císařství.⁸² To jen anticipovalo přístup většiny mocností k Libérii v následujícím období, kdy se (pod záminkou tolerování obchodu s otroky) uvažovalo o jejím podřízení Společnosti národů ve formě jednoho z dalších mandátů.⁸³ Jedině výrazný ekonomický zájem USA, především firmy Firestone Rubber Company (jíž náleželo 5% rozlohy celého státu), a také odmítavý postoj Washingtonu k ženevské instituci pravděpodobně zabránil podobnému scénáři.

Do Paříže nebyli přizváni ani zástupci Etiopského císařství, jehož představitel se po převratu na podzim 1917, který do čela státu vynesl formálně dceru někdejšího úspěšného panovníka Menelika Zawditu, orientovali na spojence.⁸⁴ Jak bylo již zmíněno, zvláště italská politika tajně usilovala o ovládnutí podstatných částí Etiopie, jež měly znásobit její zatím chatrné východoitalské impérium, a vedla v tomto smyslu řadu tajných rozhovorů jak v Paříži, tak v Londýně.⁸⁵ Je přitom příznačné, že Italové i Britové se odvolávali na trojstrannou smlouvu z roku 1906, jíž si fakticky rozdělily území nezávislé Etiopie na sféry dominantního vlivu, třebaže její klausule jasně kolidovaly s článkem 20 Paktu Společnosti národů, který formálně rušil dokumenty neslučitelné se stanovami této instituce. Je nepochybné, že Etiopii v daný moment nejvíce napomohly obavy Britů, aby Itálie neovládla horní tok Modrého Nilu (který oprávněně považovala za vitální pro „svůj“ Súdán), a proto odmítali uvažovat o přímé okupaci tohoto státu, o níž

⁸⁰ P. J. VATIKIOTIS, *The History of Modern Egypt*, s. 269–270 ad.

⁸¹ Srov. např. William Edward Du BOIS, *Liberia, The League and the United States*, Foreign Affairs 11, 1933, s. 683n.

⁸² V člancích 138 až 140 se mj. Německo muselo vzdát veškerých práv a privilegií, které získalo dohodami 1911 a 1912, i dalších dohod, podepsaných do r. 1917. Srov. *Mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými i přidruženými a Německem...*, s. 66–67.

⁸³ K tomu např. Susan PEDERSEN, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford 2017.

⁸⁴ Harold MARCUS, *A History of Ethiopia*. Berkeley, University of California Press 2002, s. 117.

⁸⁵ Antoinette IADAROLA, *Ethiopia's Admission into the League of Nations: An Assessment of Motives*, International Journal of African Historical Studies, 4, 1975, s. 605–607.

snily italské politické kruhy. I když Italové tajně vyjádřili ochotu garantovat Britům jejich zájmy v západní části císařství, ani Londýn, ani Paříž ideu rozdělení Etiopie nepodpořili a ta byla nakonec – přes předcházející kritiku trvající instituce otroctví – přijata na podzim 1923 do Společnosti národů.⁸⁶ To je ovšem již další kapitola její značně dramatické historie.

* * *

Podpis Versailleské mírové smlouvy s Německem v červnu 1919 sice v zásadě uzavřel většinu africké „agendy“ na mírové konferenci, dotvoření předjímaného mandátního systému se mělo ale protáhnout ještě o další minimálně tři roky. Tuto prodlevu způsobila vleklou přípravou mírové smlouvy s poraženým Tureckem (která přitom řešila klíčové mandáty kategorie A v arabských zemích)⁸⁷ a především zamítnutí ratifikace celé soustavy smluv ve washingtonském Kapitolu, jež samozřejmě postavila před další konstrukci celého systému Společnosti národů řadu otazníků. Neúčast USA v dalším vytváření této instituce znamenal, kromě jiného, jasnou převahu tradičních koloniálních mocností v čele s Británií a Francií v jejich orgánech, což se následně projevilo i v jejich dotváření. Mandátní komise Společnosti národů byla sice na základě tzv. Hymansovy zprávy ustavena již v prosinci 1920, její kompetence i řízení však jasně předurčil aktuální poměr sil n nové mezinárodní instituci. Možnosti komise vůči mandátním územím byly minimální, mohla vlastně jen přijímat pravidelné zprávy od představitelů mandátních mocností v příslušných teritoriích. Možnost, že by tento orgán Společnosti národů mohl do příslušných oblastí vysílat např. pozorovatelské mise (tedy pravomoc, kterou od počátku po roce 1946 disponovala příští Poručenecká rada OSN), kategoricky zavrhlí Britové, Francouzi i další držitelé mandátů.⁸⁸ Mandátní komise také nebyla podřízena Shromáždění Společnosti, jak se původně předpokládalo, ale její Radě, v níž měly opět převahu tradiční imperiální mocnosti v čele s Británií a Francií. Není divu, že řada pozdějších historiků v čele s Američankou Susan Pedersenovou dospěla k oprávněnému záměru, v této podobě mechanismus sloužil vlastně jen jako zástěrka pro trvající koloniální správu.⁸⁹

⁸⁶ Podrobněji tamtéž.

⁸⁷ Mírová smlouva s Tureckem byla podepsána až 10. srpna 1920 a vzhledem k následujícímu vývoji nebyla nikdy naplněna. Srov. např. Paul C. HELMREICH, *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus – Ohio 1974.

⁸⁸ Andrew J. CROZIER, *The Establishment of the Mandates System 1919–1925: Some Problems Created by the Paris Peace Conference*. *Journal of Contemporary History* 14, 1979, s. 488–490 ad.

⁸⁹ Srov. detailněji Susan PEDERSEN, *The Meaning of the Mandate System: An Argument*. *Gechichte und Gesellschaft* 32, 2006, s. 560–582, a TÁŽ, *The Guardians: The League of Nations*

Definitivní potvrzení mandátů však zdržely i další okolnosti, především kolidující aspirace jednotlivých velmocí, v případě Afriky především Francie a Británie. Představitelé třetí republiky, kteří již na mírové konferenci prosazovali pro režim „svého“ Kamerunu a Toga řadu výjimek, se např. ještě v roce 1920 (!) pokoušeli prosadit, aby se změnila klasifikace jejich afrických mandátů na nejnižší kategorii, tedy „C“, jež by jim byla umožnila fakticky inkorporovat je do jejich ohromných celků Francouzské západní, resp. Francouzské rovníkové Afriky. To sice vzhledem k odporu Britů i dalších mocností neprošlo, jisté výjimky (např. z hlediska hospodářského a také vojenského) ale Paříž nakonec prosadila.⁹⁰ Vleklá jednání pak vyvolala i žádost nové americké republikánské administrativy, aby jejím občanům a korporacím byla na mandátních územích přiznána práva rovná právům držitelů mandátů. I když se tento požadavek týkal především možností ekonomických aktivit amerických společností na Blízkém východě, ovlivňoval i agendu africkou, kde se původně proti podobným nárokům stavěla nejen vláda britská, ale především vláda Jihoafrické Unie. Její představitelé si totiž dobře uvědomovali, že podobné „otevření“ nedávno získané Jihozápadní Afriky by výrazně zkomplikovalo její zamýšlené začlenění do unie, což právě I. Smuts odmítl vzteklou poznámkou, že nechce „žádné proklaté interference na svém území.“⁹¹ Úplnou roztržku s novou washingtonskou reprezentací si však ani Londýn, ani další metropole samozřejmě nepřáli – připomeňme, že paralelně s dotvářením systému mandátů probíhala za předsednictví nového prezidenta Warrena Hardinga Washingtonská konference, projednávají mj. klíčové politické záležitosti celé Pacifické oblasti a také problémy omezení námořního zbrojení. Nároky Američanů byly proto řešeny často velmi komplikovanými jednáními o řadě jednotlivých otázek, jež se v případě Tanganyiky, Britského Kamerunu a Toga pro-
táhly až do roku 1926.

Mandáty kategorie C včetně Jihozápadní Afriky schválila Rada Společnosti národů definitivně hned v prosinci 1920, o šesti afrických mandátech kategorie B (stejně jako o mandátech A na Blízkém Východě) se však vedla dále jednání, jež pochopitelně ovlivňoval i další politický vývoj, přinášející mj. další velmocenské spory. Přitom odklady „definitivního“ posvěcení nové správy relativně rozsáhlých území tropické Afriky, vyvolávající mj. u obyvatelstva dojem „prozatímnosti“ nových autorit, vzbuzoval u části koloniálních úředníků obavy, aby se nový systém nakonec zcela nezhroutil. Posléze byla finální verze všech afrických mandátů schválena na zasedání Rady Společnosti v červenci 1922 s výhradou, že zmiňované americké nároky budou řešeny v dalších, parciálních dohodách s jednotlivými vládami mandátních mocností, tj. belgickou, britskou a francouzskou,

⁹⁰ Brian DIGRE, *French Colonial Expansion at the Paris Peace Conference*, s. 225–226

⁹¹ „I don't want any damned interference in my territory“, měl prohlásit před britským diplomatem Campbelllem. Cit. dle A. J. CROZIER, *The Establishment of the Mandates System...*, s. 505.

což se také realizovalo. Bez ohledu na původní záměry svých inspirátorů však nový mezinárodní systém zásadní proměnu správy příslušných území, nadále ovládaných evropskými metropolemi, nepřinesl, i když samozřejmě nelze popřít v některých případech přece jen jisté rozdíly v přístupech.⁹² Zklamání z tohoto prvního pokusu o alespoň parciální internacionální dohled nad evropským kolonialismem pak také výrazně ovlivnilo nové koncepce, rodící se – opět především za vedení americké demokratické administrativy v čele s F. D. Rooseveltem – v letech druhé světové války, jež posléze vyústily do nové konstrukce tzv. svěřeneckých území („Trusteeships“), podřízených autoritě právě založené Organizace spojených národů. To je však již další kapitola komplikované historie soumraku evropských říší.

⁹² Jak dobře ukazoval kritický přístup britské „mandátní“ administrativy v Tanganice k problematice přerozdělování pozemkové držby, z velké části vyvolané konfiskací někdejších německých majetků. „Osvícený“ postup britských guvernérů totiž vytvořil v zemi zcela jiné sociálně-ekonomické klima, nežli postup správy v sousední Keni, vycházející vstříc tamní „bílé“ komunitě, což nepochybně výrazně ovlivnilo další vývoj obou zemí i po druhé světové válce. Např. příslušné partie v syntéze Kenneth INGHAM, *A History of East Africa*, New York 1967.

Jindřich Dejmek

Die Problematik Afrikas auf der Friedenskonferenz von 1919 in Paris und das Entstehen des Mandatssystems des Völkerbunds (Überblick der Hauptprobleme)

Zusammenfassung

Der erste Weltkrieg bedeutet – mit der Verkündung des britischen Protektorats über Ägypten 1914 und der schrittweisen Eroberung aller deutschen Kolonien durch die Alliierten in den Jahren 1914–1917 – ein erneutes Umzeichnen der Karte der Überseebesitzungen der europäischen Mächte in Afrika. Die europäischen Großmächte, unter ihnen insbesondere Großbritannien, Frankreich und vor allem Italien, strebten nach einer „Zusammenlegung“ oder Vergrößerung ihrer kolonialen Gebiete, konnten diese Territorien jedoch mit Rücksicht auf das sich ändernde internationale Klima nicht einfach annekieren. Der amerikanische Präsident W. Wilson und ein Teil seiner Berater, die britischen Liberalen und Sozialisten sowie weitere intellektuelle Kreise traten für eine zumindest teilweise Internationalisierung der Kolonialangelegenheiten ein, deren Grund auch die Grausamkeit der deutschen Politik auf den Berlin untergeordneten Gebieten war. So entstand in Zusammenhang mit der Konstruktion einer neuen internationalen Institution, des Völkerbunds, auch der Gedanke sog. Mandate über einen Teil des Kolonialbesitzes, in Afrika vor allem der ehemaligen deutschen Kolonien, die sich Großbritannien, Frankreich und auch die Südafrikanische Union und Belgien teilten. Einige europäische Großmächte, insbesondere Italien, versuchten mit Geheimgesprächen in Paris, eine Erweiterung ihrer eigenen Imperien zu erreichen, diese Art der Neuverteilung Afrikas wurde jedoch in den Jahren 1919–1920 faktisch eine Randerscheinung, u. a. auch aufgrund der aufeinanderstoßenden Interessen von London, Rom und Paris. Aus den deutschen Kolonien – heute Tanganjika, Kamerun und Togo – wurden Mandatsgebiete des Völkerbunds der Kategorie B gebildet, aufgeteilt unter Britannien (Tanganjika, British Cameroon und ein Teil von Togo), Frankreich (wesentliche Teile von Kamerun und Togo) sowie Belgien (Ruanda-Urundi), über deren Verwaltung die sog. Mandatskommission des Völkerbunds die formale Aufsicht hatte. Aus Deutsch-Südwestafrika (dem späteren Namibia) schuf man ein Mandatsgebiet der Südafrikanischen Union der Kategorie C, was – ähnlich wie entsprechende Mandatsgebiete von Australien, Neuseeland und Japan in Ozeanien – die faktische Einverleibung in die betreffenden Mutterländer bedeutete. Das Mandatssystem in Afrika erhielt 1922 seine definitive Gestalt, wie jedoch neuere Forschungen zeigen, bedeutete es eher eine abgeänderte Version des europäischen Kolonialismus, die den Bewohnern der betreffenden Territorien keine wesentlichen Vorteile brachte. Auch deshalb wurde das Mandatssystem später, gegen Ende des zweiten Weltkriegs, durch ein anders gestaltetes System von Treuhandgebieten (Trusteeships) unter Verwaltung der neuen UNO ersetzt.

Jindřich Dejmek

Problematics of Africa at the Paris Peace Conference in 1919 and the establishment of the League of Nations mandate system. (Overview of core problems)

Summary

The First World War meant – in the declaration of a British protectorate over Egypt in 1914 and the Allies’ gradual occupation of all of Germany’s colonies between 1914 and 1917 – the map of the European powers’ overseas possessions in Africa was redrawn. European powers, in particular Great Britain, France and Italy especially, aspired for the “consolidation” or expansion of their colonial territories, although the changing international situation meant they could not simply annex such territories. American President W Wilson and some of his advisors, British liberals and socialists and other intellectual circles supported at least a partial internationalisation of colonial issues, due to the cruelty of German policies in the territories under Berlin’s control. The creation of a new international institution, the League of Nations, led to the genesis of the idea of so-called mandates over some of the colonial possessions, in particular the former German colonies in Africa which were shared between Great Britain, France and also the Union of South Africa and Belgium. Some European powers, especially Italy, attempted to hold secret discussions in Paris to secure the expansion of their own empires, but this method of dividing up Africa essentially became a marginal one in 1919–1920, one reason being the mutually conflicting interests of London, Rome and Paris. The German colonies – now Tanganyika, Cameroon and Togo – became LN Class B mandates divided up between Britain (Tanganyika, British Camaroons and part of Togoland), France (much of Cameroon and Togoland) and Belgium (Ruanda-Urundi), with the League of Nations’ so-called Mandates Commission having formal supervision over their administration. German South West Africa (later Namibia) became a Class C mandate of the Union of South Africa which meant – like similar mandates of Australia, New Zealand and Japan in the Pacific – de facto incorporation into the mandatory power. The mandate system in Africa was definitively completed in 1922, although as more recent research has shown, it represented more of a modified version of the original European colonialism which did not bring the population of the mandate territories any major benefits. This was one reason why the system was replaced by a differently-operating system of Trusteeships under the administration of the newly-established UN at the end of the Second World War.

STUDIE

Noemi Sáričková

Problematika otcovství v česky psaných učebnicích meziválečného Československa**The Question of Fatherhood in Czech written textbooks of interwar Czechoslovakia**

This study looks at the presentation of the normative ideal of fatherhood in Czech-language Czechoslovak textbooks published between 1918 and 1939. Textbooks for Civics lessons and reading books for Czech Language and Literature classes were mainly used. The ideas of fatherhood described therein were studied from the perspective of the status of the father in a family, his relationship to his wife and children, and his involvement in family life. The normative fatherhood studied was compared to the textbook concept of motherhood.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, gender, schools, education, fatherhood, textbooks

Otcovství je, stejně jako každá sociální role, značně závislé na společenském vymezení, které podléhá časové a prostorové proměnlivosti. Přestože samotný status otce a jeho význam se v historii mění jen velmi pozvolna a tyto změny se odehrávají spíše v časovém horizontu *longe durée*,¹ některá jeho speci-

¹ Dlouhodobost vývoje společenské definice otcovství souvisí s obdobným vývojem maskulinity, který vede významnou část badatelů k jejímu výzkumu v delším časovém horizontu – jak ukazují na příkladech socioložky Raewyn Connell a historika Christophera Fortha au-

fika mohou procházet vývojovými zvraty v mnohem kratším čase. I tento rychlejší, ačkoli méně viditelný vývoj vyvolává badatelské otázky. Již před téměř třiceti lety uvedl časopis *Journal of Marriage and Family* studii dokazující skutečnost postupných proměn některých ideálů spojených s otcovstvím v americké společnosti v průběhu dvacátého století.² Tyto změny se navíc nemusely odehrávat zcela lineárně. Text popisuje zvýšený tlak odborné veřejnosti směrem k zapojení otců v rodinách a při výchově dětí ve dvacátých, třicátých a částečně čtyřicátých letech, jeho následné vystřídání obdobím striktního prosazování konceptu oddělených sfér a znovuoobnovení druhou vlnou feminismu v sedmdesátých letech. Jeden z autorů zmíněného článku, sociolog Ralph La Rossa vymezuje ve své pozdější práci dvě etapy takzvaného *nového otcovství*, odpovídající právě popsaným dvěma vlnám podpory otcovského zapojení.³ Záměrem autora je především poukázat na skutečnost, že údajně nové aspekty soudobého otcovství mají své částečné paralely již v dřívějších epochách dvacátého století, ačkoli s některými významovými odlišnostmi danými kontextem doby.⁴

Výsledky výzkumů zahraničních autorů nemusí být vždy relevantní k českému prostředí a fluktuace vývoje společností přijímaného ideálu otcovství navíc naznačuje jeho jistou konečnou stabilitu, projevující se častou snahou o *návrat starých pořádků*, přesto se ukazuje, že zkoumání podob otcovské role a jejich normativů v kratších úsecích novodobých dějin může přinést zajímavé poznatky, ať už o jeho proměnách, či stabilitě, i pro českou historiografii.

Zatímco se ovšem otcovství v Československu ve druhé polovině dvacátého století postupně stává předmětem vědeckého zájmu, ačkoli spíše v prostoru sociologické, než historické vědy,⁵ jeho podoba v první polovině dvacátého sto-

toři Jiří HUTEČKA – Radmila SVARŇÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Od genderu k maskulinitám*, in: Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy, Praha 2014, s. 14.

² Ralph LA ROSSA – Betty Anne GORDON – Ronald Jay WILSON – Annette BAI-RAN – Charles JARET, *The Fluctuating Image of the 20th Century American Father*, *Journal of Marriage and Family*, 4/1991, s. 987–997.

³ Ralph La ROSSA, *The Modernization of Fatherhood*, Chicago-Londýn 1997, s. 3–6.

⁴ Ralph La Rossa se zaměřil především na první ze zmíněných epoch. La Rossou objevené aktivnější zapojení otců v rodinách se netýkalo celé společnosti a jasně se projevilo především ve zvýšeném důrazu v populárně-naučné literatuře. Termín *nové otcovství* pro období první poloviny dvacátého století ovšem není v La Rossově podání ničím novým, viz například Robert L. GRISWOLD, *Fatherhood in America: A History*, New York 1993, s. 119–142. Mimo americký kontext popisuje větší zapojení otců v rodinách například britská historička: Laura KING, *Family Man: Fatherhood and Masculinity in Britain, 1914–1960*, New York 2005.

⁵ Asi nejvýznamnější počín v tomto ohledu představuje deset let stará disertační práce sociologa Ivana Vodochodského: Ivan VODOCHODSKÝ, *Muži-rodina-socialismus: Mužství a generace v biografických vyprávěních o manželství a otcovství v 70. letech 20. století*, disertační práce, Praha 2008. V české historické vědě jako takové je naproti tomu téma otcovství stále dosti opomíjené. Přesto se objevuje například ve studiích *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, dále se tématu rodiny věnuje například monografie Jakub RÁKOSNÍK

letí zůstává stále bez širší badatelské pozornosti. Ambicí předkládaného textu není přinést zevrubný popis otcovské role či všech s otcovstvím spojených společenských norem této doby, nýbrž nahlédnout na jednu konkrétní oblast společenského prostoru, kde bylo otcovství a jeho význam diskutováno. Tou je školská výuka a výchova, či konkrétněji při ní využívané učebnice.

Výběr pramenné základny a její zpracování vycházely z předpokladu, že školní učebnice, přestože byly určeny především dětskému čtenářstvu, mají mnohem širší výpovědní potenciál. A že studium výchovných textů určených k předávání společenských norem budoucím generacím se může stát hodnotným pramenem pro poznání vnitřního fungování celé společnosti a především jejího náhledu na sebe sama.

Učebnice ze své podstaty ovšem neodrážejí skutečnou, nýbrž idealizovanou podobu společnosti, což bylo při jejich analýze bráno v patrnost, proto je třeba také zde popisovanou kategorii otcovství chápat pouze v tomto vymezení. Zkoumání pojmu otcovství jakožto normativní kategorie může být přitom v mnohém přínosné. Pochopení výchovou tvořených ideálů slouží jako podnětný zdroj pro porozumění vlastnímu sebehodnocení, a jím ovlivněnému jednání mužů-otců. Hledání společenské definice otcovství spíše než jeho reálných podob navíc souzní s výrazně kulturním a sociálně-konstruktivním charakterem této role.⁶ Je ovšem třeba neopomenout, že obraz skutečné společenské normativity je ve výukových textech podřízen jejich výchovnému účelu. Kupříkladu nelze předpokládat, že vzorem mužnosti první poloviny dvacátého století nebylo kouření či doušek alkoholu, přesto učebnice zmíněné aktivity popisují jako mužské atributy devalvující a schopnost abstinence naopak prezentují jako projev mužova hrdinství.⁷ Oproti jiným dětským knihám je také zvláštním specifikem učebnic skutečnost, že většina z nich byla vydávána pod ministerským dohledem.⁸ Spíše, než se

– Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu*, Praha 2016, Jitka KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity v 19. století. Aspekt otce-živitele v rodinách české intelektuální buržoazie*, in: *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti*, Praha 2012, s. 174–184.

⁶ Viz například James GABARINO, *The Soul of Fatherhood*, in: *Fatherhood: Research, Interventions and Policies*, Philadelphia 2000, s. 13–15.

⁷ Viz popis vyhublého, bledého kuřáka František POULÍČEK – Josef SPILKA, *Občanská nauka a výchova pro obecné školy*, díl 3: pro pátý postupný ročník, Praha 1937, s. 68. Nebo příběh s názvem *Hrdina*, v němž se popisovaný mladý muž přes povzbuzování a výhrůžky ostatních mužů ve vojenské jednotce odmítá napít rumu, za což si následně vyslouží obdiv celé skupiny Josef LEDR – Josef HOŘČÍČKA, *Občanská výchova a nauka ve škole národní*, díl 2: pro střední stupeň (čtvrtý až pátý školní rok), Praha 1926, s. 84–85.

⁸ Studovány byly především učebnice schválené Ministerstvem školství a národní osvěty, kompletní výzkumný vzorek ovšem nebyl tímto kritériem striktně omezen. Více k procesu schvalování učebnic – viz Dalibor STÁTNÍK, *Boj o duši dítěte: Několik úvah o schvalování učebních pomůcek, učebnic a školních obrazů v meziválečném Československu a za Protektorátu Čechy a Morava*, in: Magdalena ŠUSTOVÁ (ed.), *Názorné vyučování a škola: Historický vývoj a současné trendy používání didaktických pomůcek*, Praha 2013, s. 105–125.

státní agendou, jejíž vliv by si žádal podrobnější rozbor,⁹ je však nutné počítat s osobním vkladem samotných autorů. Těmi byli většinou pedagogové, často reformního zaměření, téměř výhradně muži.¹⁰ Přestože se učebnice profilují spíše univerzálně, projevuje se v nich výrazná středostavovská normativita.¹¹ Ta může být pojátkem jak k původu jejich autorů,¹² tak ke státní ideologii, kterou měly učebnice prosazovat.¹³

Kromě normativní definice zkoumaných kategorií je předkládaný výzkum vymezen také využitím principů genderových studií a o ně se opírajících soudobých teorií dějin maskulinit.¹⁴ Toto zaměření je ovlivněno mimo jiné skutečností, že studie částečně vychází z autorčiny diplomové práce zkoumající prezentaci maskulinity v československých učebnicích první poloviny dvacátého století.¹⁵ Právě otec přitom představoval vůbec nejčteněji se v učebnicích vyskytující roli dospělého muže, snad vyjma role prezidenta a politika jmenovaných především v souvislosti s Tomášem Garrigue Masarykem. Tento fakt není příliš překvapivý a lze jej spojovat se skutečností, že i v reálném životě mohl být otec dospělou postavou mužského pohlaví, s níž děti přicházely nejčastěji do styku. V této souvislosti ovšem nezůstává bez zajímavosti, že jiní mužové, se kterými se děti setkávaly obdobně často, ne-li více – učitelé, popřípadě skautští vedoucí, či jiní vychovatelé, nejsou v učebnicích zmiňováni vůbec, nebo o mnoho méně.¹⁶

⁹ Částečně se jí zabývá Marek ŠMÍD, *Učebnice občanské výchovy a nauky v době první republiky: jejich pohled na dobový politický systém*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 2011 (vyd. 2012), s. 159–163.

¹⁰ V katalogu Národní pedagogické knihovny Jana Amose Komenského je pod hesly *čítanka pro školy obecné a čítanka pro školy měšťanské* v rozmezí let 1918–1939 k dohledání čtyřicet jedna autorských jmen, z toho jen osm žen. Pod heslem *občanská nauka* ve stejném časovém určení, je to 55 záznamů, z nichž je žena jen jedna. Všechny ženy jsou navíc uvedené v pozici autorek vedlejších, či spoluautorek. [citováno ke dni 2. 2. 2019].

¹¹ Sociolog Jiří Večerník považuje cílené rozšiřování ideálů republikánských intelektuálů a masarykovského drobného člověka, spojené s představou postupného vývoje „české společnosti“ z lidových vrstev v průběhu husitského, českobratrského a národně-obrozeného období, které jsou výraznou součástí také meziválečných učebnic, za projev snahy o prorůstání středostavovských ideálů do celé společnosti. Jiří VEČERNÍK, *Střední vrstvy v české společnosti a výzkumu. Mizející, nebo zapomenuté?*, Lidé města 12/2010, s. 478.

¹² Filozofka a socioložka Maria Ossowska definuje učitelstvo jako jednu z typických skupin středostavovské společnosti: Maria OSSOWSKA, *Měšťanská morálka*, Praha 2012, s. 22.

¹³ Pro meziválečné Československo byla typická snaha o prorůstání středostavovských ideálů do celé společnosti. J. VEČERNÍK, *Střední vrstvy v české společnosti a výzkumu*, s. 478.

¹⁴ Více k metodologickým přístupům dějin maskulinit viz J.HUTEČKA – R. ŠVARČÍKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Úvodem. Od genderu k maskulinitám*, s. 9–17.

¹⁵ Noemi SÁRIČKOVÁ, *Maskulinita v československých učebnicích let 1918–1939*, diplomová práce, Hradec Králové 2018. Dostupné online: <<https://theses.cz/id/5du0z0/STAG88712.pdf>> [citováno ke dni 1. 2. 2019].

¹⁶ Postava učitele je zmiňována například v čítance Josef KEPRTA, *Jaro: Čítanka pro městské školy národní*, díl 2: pro třetí školní rok, Praha 1931, s. 88. Postava otce se je ovšem ve

S obdobnou četností, jako role otce, je v některých učebnicích zmiňována jen maskulinní role *dědečka* ta je ovšem popisována spíše jako marginalizovaná forma maskulinity, závislá ve svém vymezení na bývalém postavení otce o mnoho více, než naopak.¹⁷ Většina ve výukových textech uváděných příběhů a příkladů, tedy textů, v nichž vystupují dospělé postavy, se totiž týká spíše domácího prostředí. Ačkoli zmíněná skutečnost nevypovídá zcela nic o reálných vztazích mužů k dětem, ukazuje na význam, jaký byl ve výchově přikládán rodině a jejím členům.

Výzkumný vzorek pramenů byl vybírán s ohledem na jejich dostupnost, rozmanitost a rok vydání, v závislosti na záměru časově pokrýt celé zkoumané období a četnost vydání, dokládající intenzivnější využití konkrétních čebnic.¹⁸ Analyzovány byly především učebnice na škále povinného osmiletého vzdělání. Podstatnou roli hrála při výběru také výpovědní hodnota obsahu učebnic ke zkoumanému tématu. Vzhledem k podobnosti jednotlivých vydání učebnic a v důsledku složitosti jejich dosažitelnosti bylo nakonec resignováno na snahu studovat vždy všechna, či alespoň první vydání. Výrazná podobnost v pojetí zkoumaného tématu se v průběhu počáteční analýzy začala projevovat i napříč odlišnými učebnicemi, z toho důvodu byl nakonec výzkumný vzorek kvantitativně snižen za účelem spíše hloubkové analýzy zkoumaných materiálů.

Ze všech druhů československých učebnic dvacátého století se nejpřínosnějšími pro studium maskulinit a následně přímo otcovství ukázaly především ty, které kromě kognitivní oblasti žákovy vzdělání výrazně akcentovaly volní stránku jeho osobnosti, přičemž jejich primárním záměrem byl popis vzájemných vztahů mezi jedinci, či jedincem a společností své doby. Takovýmto zaměřením se vyznačovaly především čítanky pro jazykovou a literární, popřípadě další

stejně knize zmiňována v dalších sedmi literárních úryvcích (s. 13, 14–15, 51, 74, 77 a 88). Obdobně je tomu také v další čítance zmiňující postavu učitele Josef PAVLOVSKÝ, *S úsměvem: Čítanka pro první postupný ročník obecných škol*, Praha 1937. Postava učitele je zde zmíněna jednou (s. 84), zatímco postava otce šestkrát. (s. 3, 19, 57, 86–90, 107 a 111). O něco vyrovnanější jsou poměry v čítance Františka PRAŽÁKA a Antonína STURMA: *Na našem venkově. Čítanka pro obecné školy malotřídní*, díl první, pro druhý a třetí postupný ročník, Praha 1936, kde je otec zmiňován na třech místech (s. 7, 11–14 a 18), zatímco učitel na dvou (9 a 14–15). Ve většině zkoumaných učebnic ovšem, na rozdíl od otce není postava učitele, či jiného vychovatele mimo rodinu zmiňována vůbec.

¹⁷ Více N. SÁRIČKOVÁ, *Maskulinita v československých učebnicích*, s.42–44.

¹⁸ Pracováno bylo s archivem Pedagogické knihovny Jana Amose Komenského, katalog dostupný online <<https://katalog.npmk.cz/#/>> a Národní knihovny České republiky, katalog dostupný online <https://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=nkc> [citováno ke dni 1. 2. 2019].

výuku¹⁹ a učebnice určené pro výuku občanské nauky²⁰ Navzdory výše uvedenému tvrzení o kritériu rozmanitosti nebyly analyzovány výukové texty náboženství, které požadavek etické výchovy také splňují, konfesijní pestrost meziválečného Československa a z něho vyplývající předpokládaná šíře náboženských textů určených školním dětem, ovšem vedla autorku k obavě z rizika nemožnosti zkoumaný vzorek dostatečně kvalitně postihnout.

V případě učebnic občanské nauky byl záměr formování jedince jedním ze základních cílů samotného školního předmětu, pro který byly určeny.²¹ V čítankách se etické důrazy projevují především ve výběru úryvků literárních děl a dalších zde obsažených textů. Do analýzy byly zahrnuty čítanky pro občanské a měšťánské školy, kde o záměru působení na afektivní složku žákovy osobnosti vypovídá pořadí jednotlivých textů ve zkoumaných učebnicích, které je více tematické, než historicko-literární. Za příklad může sloužit čtyřdílná série s názvem *Jaro*, literární úryvky jsou zde řazeny podle ročního období, ke kterému se vztahují.²² Zkoumanou otázkou proto nebylo, s jakým záměrem popisovali otcovství původní autoři, či autorky v čítankách citovaných literárních úryvků, ale především autoři a autorky celých čítanek. Texty, citované v čítankách jsou navíc také součástí některých učebnic občanských nauk, coby dokreslení popisované problematiky společenských vztahů.²³ Zkoumané druhy pramenů se tak do jisté míry prolínají. Popsaná struktura učebnic zároveň naznačuje důležitou roli učitele během jejich reálného využití, texty učebnic bez dalšího kontextu tak nemají

¹⁹ Čítanky jsou současnou pedagogickou vědou považovány za součást tzv. školních didaktických textů a nikoli za učebnice v pravém slova smyslu, viz Jan PRŮCHA, *Učebnice: teorie a analýzy edukačního média*, Brno 1998, s. 14–17. Nebo Jana ČEŇKOVÁ, *Česká čítanka pro starší školní věk v letech 1870–1970 a její kanonické texty*, Praha 2011, s. 7. Hlavním důvodem tohoto rozlišení je skutečnost, že čítanka nepodává expertní poznatky, ale především seznam textů k jazykovědné analýze. Čítanky, které se staly součástí výzkumu se ovšem stále, ačkoli v mnohem menší míře, než v předchozích desetiletích, snaží expertními texty být. Kromě samotného řazení jednotlivých úryvků krásné literatury, které je vystavěno více tematicky, běžně obsahují také popisy dějinných událostí, medailonky významných osobností a někdy také vlastivědné informace. S vědomím jistého zjednodušení, ke kterému tím docházíme, budeme tedy nadále zařazovat čítanky mezi učebnice.

²⁰ Souhrnný seznam analyzovaných učebnic viz N. SÁRIČKOVÁ, *Maskulinita v československých učebnicích let 1918–1939*, s. 122–130. Součástí původního souboru studovaných učebnic jsou také texty vypovídající o jiných původně zkoumaných tématech.

²¹ K předmětu občanská nauka více M. ŠMÍD, *Učebnice občanské výchovy a nauky v době první republiky: jejich pohled na dobový politický systém.*; Marek ŠMÍD, *Jak pan prezident tlačival kočárek: První republika optikou dobových učebnic občanské výchovy*, *Dějiny a současnost* 2/2012, s. 18–20. Nebo „*Národní školství za první československé republiky*“ (eds.) Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ – Markéta PÁNKOVÁ, Praha 2018, s. 28–29

²² Sestavená Josefem Kepřtem a vydávaná mezi lety 1925 a 1939 v Praze, *Výchovný účel* učebnic potvrzuje také J. ČEŇKOVÁ, *Česká čítanka pro starší školní věk*, s. 27–29.

²³ Nejvýraznějším příkladem je série *Občanská nauka a výchova ve škole národní*, autorů Ledra a Hořčíčky, primárně kompletně složená z tematicky řazených úryvků krásné a úvahové literatury.

dostatečnou vypovídající hodnotu o svém vlivu na žáky a žákyně, skutečný vliv učebnic na výchovu budoucí generace proto záměrem analýzy nebyl.

Vyjma prvních dvou zmíněných druhů učebnic představují velmi zajímavý, i když poněkud specifický, pramen poznání také příručky pro sexuální (v dobové terminologii pohlavní) výchovu, které však byly spíše výchovně-vzdělávacími publikacemi pro mládež, či vzorovým konceptem učebnic určených do škol, než standardními školními didaktickými texty²⁴ Autor mnohých z nich Zdeněk Záhoř, uvádí svou knihu *O pohlaví, lásce a otcovství* určenou pro chlapce od patnácti let touto citací Tomáše Garrigue Masaryka: „*Otcovství musí býti tak svaté jako mateřství.*“²⁵ Zmíněná věta stojí na začátku knihy jako její úvodní citace zcela osamocena. Sama o sobě ale nabízí více otázek, než odpovědí o tom, co má vlastně tímto posvátným otcovstvím být a jaké jeho projevy jsou hodny zmíněné úcty.²⁶ V kontextu výše uvedeného citátu navíc není možné klást si otázku, zda stálo otcovství na žebříčku společenského uznání výše, či níže než mateřství, aniž bychom se zároveň ptali, v rámci jakého okruhu kompetencí má k tomuto srovnání docházet.

Otcovo postavení v rodině rozhodně není popisováno jako méněcenné. Především v učebnicích občanské nauky je několikrát přímo deklarován neotřesitelný status otce coby *hlavy rodiny*. Tak je tomu například v učebnici Otakara Svobody určené pro školní i rodinné prostředí: „*Otec je hlava rodiny. Dává jejím členům své jméno, podle něho se řídí jejich domovská příslušnost (...) Pracuje, aby rodinu uživil, stará se o její tělesné i duševní potřeby. Svým dobrým příkladem vychovává děti, a když dospívají, připravuje jim cestu k samostatnému životu.*“²⁷ Obdobné normy jsou předávány také mladým dívkám v Občanské nauce sepsané pro ně v Baťově zlínské škole práce: „*Sňatkem přejímá žena mužovo jméno, domovskou příslušnost a státní občanství. Muž přejímá starost o výživu, zaopatření a ochranu manželky a dětí. Muž je přednostou domácnosti, řídí ji a nese mravní odpovědnost, proto má právo na poslušnost členů domácnosti.*“²⁸ Zmíněné popisy postavení otce v rodině jsou typické pro většinu studovaných

²⁴ Více viz Kamil JANIŠ, *Vývoj cílené pohlavní výchovy v první polovině minulého století*, Speciální pedagogika, 3/2012, s. 198–209.

²⁵ Zdeněk ZÁHOŘ, *Pohlaví-láska-otcovství. Pro mužský dorost od 15 let*, Praha 1918, s. 2.

²⁶ Otázka je položena s ohledem na kontext učebnic a jejich autorů. Názory T. G. Masaryka na postavení mužů a žen, a jejich úlohy jako otců a matek jsou všeobecně známé. Masaryk vyjádřil své názory mimo jiné při univerzitní přednášce v roce 1905 – TOMÁŠ Garrigue Masaryk, *Moderní názor na ženu. Otisk přednášky z roku 1905*, Vyškov 1930.

²⁷ Otakar SVOBODA, *Občanská nauka a mravouka pro školu i dům*, Praha 1922, s. 6.

²⁸ František POSPÍŠIL – Bohumil UHER: *Občanská nauka a počty pro mladé ženy. Soukromýtisk Baťovy školy práce ve Zlíně*, Zlín 1939, s. 16.

učebnic občanských nauk.²⁹ Ty přitom vycházejí z dobového práva, které má svůj základ v občanském zákoníku vydaném již na počátku předcházejícího století.³⁰

Otcovo postavení hlavy rodiny zde jde ruku v ruce s chápáním rodinné jednotky jako základního stavebního kamene společnosti či státu. Zvláště meziválečné učebnice občanských nauk zachovávají ustálené tematické schéma, kdy se první kapitoly knih věnují otázce rodiny, následují kapitoly o společnosti obce a nakonec pasáže o státu jako celku.³¹ Rodina je tedy chápána jako elementární prvek, z něhož postupnými kroky a nárůstem zapojených členů vzniká národní pospolitost a stát. Jak uvádějí Pouliček a Spilka ve třetím díle své učebnicové série: „*Rodina je nejmenší společnost. Je základem obce, okresu, země i státu. Bez spořádané rodiny není spořádaného života v obci ani v národě. Rodina je stát v malém.*“³² Velmi podobný text uvádí také Zdeněk Záhoř ve své příručce sexuální a rodinné výchovy: „*Není-li jednotlivec, ale rodina pravou společenskou jednotkou, pak musíme hledět, aby rodina byla očištěna a posvěcena.*“³³ Také život člověka, tak jak je v učebnicích popsán, symbolicky následuje tento vývoj. Malé dítě se nejprve pohybuje uvnitř rodinného kruhu, s nástupem do školy poznává své nejbližší okolí a sousedskou pospolitost a nakonec ve starším věku začne spolurozhodovat o celém národu a státu.³⁴

Stručně lze popsáný pohled nejlépe shrnout dvěma tradičními úslovími, které se v učebnicových textech také nemálo objevují – *muž je hlavou rodiny* a – *rodina je základ státu*.³⁵ V tomto kontextu mohli autoři učebnic chápat otce jako jakýsi symbolický most mezi státem a rodinou. Muž, popisovaný jako živitel, představitel a hlava rodiny, má být skrze tuto svou činnost také spolu-budovatelem svého národa a státu. Nebo jinak, vykoná-li muž v roli otce cokoli pro svou

²⁹ Například Alois TILL, *Občanská nauka pro ústavy domácích nauk*, Praha 1922, s. 3–5. Nebo Josef MATĚJÍK, *Občanská nauka pro nejvyšší stupeň škol národních a pro pokračovací kursy*, Brno 1930 s. 4–5.

³⁰ Až do roku 1949 platil v Českých zemích Obecný zákoník občanský č. 946/1811 Sb., který byl vyhlášen patentem císaře Františka I. v červnu roku 1811 pod názvem *Allgemeine bürgerliches Gesetzbuch*, a v následujícím roce vešel v platnost jakožto základ občanského práva neuherské části habsburské monarchie. Zůstal v platnosti i po dlouhou dobu existence samostatné Československé republiky. V oblasti rodinného práva byl nahrazen až *Zákonem o právu rodinném*, 265/1949 Sb.

³¹ Například Arnošt CANA, *Stručná nauka občanská*, Brno 1922. Dále Bohumil SVAČINA, *Občanská nauka a výchova*, Holešov 1924. Nebo Miroslav SKOŘEPA, *Občanská nauka a výchova v úkolech*, díl druhý, Praha 1935.

³² J. POULÍČEK – J. SPILKA, *Občanská nauka a výchova pro obecné školy*, díl 3, s. 24

³³ Zdeněk ZÁHOŘ, *O lásce, manželství a dítěti: Čítanka pro mladé lidi od šestnácti let*, Praha 1927, s. 64–65.

³⁴ Například: J. MATĚJÍK, *Občanská nauka pro nejvyšší stupeň škol národních a pro pokračovací kursy*, s. 3.

³⁵ Ustálená fráze *Rodina je základ státu* je přímo užitá například v učebnicích A. CANA, *Stručná nauka občanská*, s. 5–6. Nebo, Josef B. DOLENSKÝ – František PRAŽÁK, *Čítanka pro brannou výchovu*, Praha 1938, s. 7.

rodinu, pomáhá tím sekundárně také budovat svůj stát. Důrazy kladené učebnicemi na budoucí otce tak zcela logicky korespondovaly i s dobou důsledně požadovaným vlastenectvím.³⁶

Učební texty se ovšem neomezovaly pouze na veřejnou podobu otcovství. Podle výše uvedených citací otec: „*přejímá starost o výživu, zaopatření a ochranu manželky a dětí*“, dále „*svým dobrým příkladem vychovává děti, a když dospívají, připravuje jim cestu k samostatnému životu*“, a „*má právo na poslušnost členů domácnosti*“. Učebnice, spíše však čítanky než texty pro občanskou nauku, se vymezením vztahů jednotlivých členů rodiny hojně zabývají, většinou ve formě příkladů a beletristických vyprávění, které sice termín *hlava rodiny* používají málo, o to více ovšem na otázky praktického významu sousloví odpovídají.

Přesnější míra rodinné dominance může ovšem není ani v normativních pramenech typu učebnic lehce stanovitelná. Pomocí by mohlo být srovnání učebnic se studii současného historika Stanislava Holubce, který dokazuje na příkladech pražských dělníků reálný výskyt pěti typů dominancí podle Heidi Rosenbaumové. Jsou to: *tehdy běžná mužská dominance*, kdy má otec v rodině hlavní slovo, ženě pomáhá, ale většinu domácích prací musí vykonávat ona; *výrazná mužská dominance*, vyskytující se v rodinách, kdy manželka a děti přiznávají otci jinde neexistující výsady, jako jsou pomoc s oblékáním a svlékáním; *extrémní mužská dominance*, kterou je míněno označení rodinné dominance surového muže, mnohdy závislého na alkoholu; *rodina s relativně vyrovnanými mocenskými vztahy*, již se vyznačovala především dělnická inteligence, často aktivní v sociálně demokratické straně; *manželství s dominancí ženy*, nečetná varianta rodinného uspořádání, kdy je rozhodování v rukou ženy, nikoli muže, většinou pocházela-li manželka z výrazně lepšího sociálně-společenského zázemí nebo byla-li o mnoho starší než její manžel.³⁷

Při pohledu na strukturu rodin popisovaných v československých meziválečných učebnicích lze vyvodit, že ve vzdělávání prosazovaný normativ se nejvíce klonil k prvnímu typu rodinné dominance. Ačkoli otcova pomoc v domácnosti v učebnicích zmiňována většinou není. Navzdory uvedenému středostavovskému zaměření učebnic lze v otázce otcovské dominance nalézt jistou spojitost také s dělnickým prostředím, ačkoli je možné, že je tomu tak především díky oné náročné definovatelnosti míry domácího vedení. Například z Holubcem zmiňovaných odlišných forem oslovení rodičů – totiž tykání v dělnickém a vykání v měšťanském prostředí³⁸ jsou v učebnicích přítomny obě varianty.

³⁶ Cílené využití učebnic k účelům podpory nacionalistického přesvědčení dětí potvrzuje autoři Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ, *National, state and civic education in the Czech lands of the Austro-Hungarian Empire, after 1918, in Czechoslovakia*, in: *History of Education and Children's Literature* 9/2015, s. 274 – 275.

³⁷ Stanislav HOLUBEC, *Lidé periferie*, Plzeň 2009, s. 51–54.

³⁸ Tamtéž, s. 56 – 57.

Dobové školství naráželo na zvyšující se tendenci emancipace žen, kterou muselo reflektovat. Učebnicové texty přitom deklarovaly pozitivní ohlas na tento společenský trend. Pokud se zmiňovaly o rodinném vztahu mužů a žen obecně, vyzývaly většinou k rovnosti. Za vzor jim měla být leckdy samotná rodina Masarykových, v níž měla údajně vždy panovat naprostá rovnost mezi otcem, Tomášem G. Masarykem a matkou, Charlottou G. Masarykovou, popisovaná v úryvku z pera Jana Herbena, otištěném v Záhořově čítance určené mládeži ke vzdělání *o lásce, rodině a dítěti*.³⁹ Modernost a pokrokovost zmíněné rovnosti jsou zdůrazněny tím, že Masarykovi v tomto ohledu údajně přejali zvyky Charlottina rodiště – Spojených států amerických. Zde, jak je uvedeno: „*Muži obstarávají těžší práce v domácnosti, oni, ne ženy, nosí koše zeleniny a potravin z trhu, muž rozdělává ráno oheň v kamnech. Mladý lékař z New Yorku ždímal prádlo, žena jeho je jen vypírá. Hlava rodiny, kde nemají služku cítí boty, a ne žena, nýbrž hlava rodiny, když se rodina vrací z nedělní vycházky, nosí děti v náručí.*“⁴⁰

V českém prostředí měla ovšem požadovaná rovnost své limity. Pro demonstraci může dobře posloužit text v kapitole s názvem *Žena v naší společnosti* otištěný v Červově *Občanské nauce a základech občanské výchovy*.⁴¹ Ačkoli tato učebnice vznikla rok před zavedením předmětu občanské nauky do škol a byla cílena spíše na dospělé čtenářstvo, představuje ve svém způsobu vymezení mužských a ženských rodinných rolí ideální příklad trendu objevujícího se ve většině zkoumaných textů. Autor na jedné straně oceňuje emancipační snahy žen a jejich rovnost s muži považuje za projev vyspělosti československého národa. Zdůrazňuje při tom důležitost veřejného uznání dokonce také pro neprovdané ženy. Jedním dechem ale připojuje úvahu o přirozeném sklonu žen k rodinnému životu, čímž předchází text usměrňuje a otázku ženské emancipace vrací do předem určených mezí.⁴² Emancipace a rovnost žen měla tedy podle autora zřejmě probíhat především na domácí půdě. Případná společenská autonomie žen byla sice podporována, ovšem jen jako součást některé životní etapy. Vrcholem uplatnění příslušnice ženského pohlaví mělo zůstat založení rodiny a péče o ní, jelikož: „*... povaha ženina jest přírodou uzpůsobena tak, že převládá v ní hlavně cit, který jako láska koná v rodině i v lidstvu právě divy. A proto jako byl v minulosti, tak zůstává i v současné době, nejúspěšnějším působištem ženy domov a rodina.*“⁴³ Velmi podobně se o ženě-matce vyjadřuje také pedagog Zdeněk Záhoř ve svých příručkách pohlavní výchovy.⁴⁴

³⁹ Z. ZÁHOŘ, *O lásce, manželství a dítěti. Čítanka pro mladé lidi od šestnácti let*, s. 95–100.

⁴⁰ Tamtéž, s. 95–96.

⁴¹ Rudolf ČERV, *Občanská nauka a základy občanské výchovy*, Praha 1921, s. 137–142.

⁴² Tamtéž, s. 140–142.

⁴³ Tamtéž, s. 140.

⁴⁴ Např. Z. ZÁHOŘ, *O lásce, manželství a dítěti*, s. 67.

Přestože v pozdějších učebnicích, zařazených do výuky a potvrzených doložkou ministerstva vnitra, již nejsou tyto rozpory tolik do očí bijící, lze také v nich na jedné straně číst obecné výzvy ke genderové rovnosti, ovšem přísně omezené rozdělením sfér působnosti. Zmínky o působení žen na veřejnosti se v učebnicích vyskytují spíše výjimečně.⁴⁵ Místo toho, jsou mladé dívky automaticky spojovány s domácností, jako se svým v budoucnu nejpřirozenějším prostředím.⁴⁶ Dívka, či žena, která by po seberealizaci v domácím prostředí netoužila, není v učebnicových textech vůbec představitelná, chlápci jsou naopak pro zájem o domácnost a rodinu motivováni, zde se tedy přirozený zájem neočekává.⁴⁷

Postavení ženy jakožto vládkyně domácnosti zcela odpovídá tendencím doby. Ženská emancipace mimo domov, projevující se již před první světovou válkou, sice nabyla ve válečném období na intenzitě, mimo jiné také díky přístupu žen k dříve výhradně mužským postům a zaměstnáním, které se uvolnily v důsledku válečné mobilizace.⁴⁸ S koncem válečného konfliktu ovšem přicházel někde více, někde méně úspěšný „neviditelný společenský tlak“ na návrat žen do domácností.⁴⁹

Z hlediska mužů-otců, kterým je tato studie věnována na prvním místě, by se mohlo zdát, že zatímco ženy vládly domácnosti, bylo jejich místo vně rodiny. Toto pojetí ovšem učebnice nabízejí jen z části.

Již bylo zmiňováno otcovo postavení hlavy rodiny, spojené s oprávněním rozhodovat o manželce i nezletilých dětech a zastupovat je ve vnějších vztazích a jeho souvislost s rodinným právem první československé republiky, která nikdy nepřikročila k vytvoření zcela nového právního řádu, což se mimo jiné projevilo také v zachování silně patriarchálních rodinných vztahů.⁵⁰ Zaměříme-li se na druhé straně na texty v učebnicích, které by bylo možné označit jako *ukázky opravdového života*, takovouto bezmeznou dominanci zde nenalezneme. Stejně tak ovšem otec v rodině zcela nechybí, ani nemá jasně podřízené postavení. V konkrétních příkladech, často uváděných ve formě příběhu, typického především pro

⁴⁵ Např. Josef LEXA – Jan ADÁMEK, *Občanská nauka pro školy i potřebu soukromou*, České Budějovice 1923, s. XX.

⁴⁶ Například J. LEXA – J. ADÁMEK, *Občanská nauka pro školy*, s. V–VII. Podobně popisuje ženu také příručka rodinné výchovy pro dívky, jejíž samotná existence tento předpoklad napovídá Marie VÍTKOVÁ, *Doma: Učebnice domácích nauk pro měšťanské školy*, díl 3: Pro třetí třídu, Praha 1936, s. 3. Stejně popisují dívky i knihy podobného charakteru určené chlapcům: Z. ZÁHOŘ, *Pohlaví – láska – otcovství*, s. 41–48.

⁴⁷ Zdeněk ZÁHOŘ, *Pohlaví – láska – otcovství*, s. 33–40.

⁴⁸ Více viz Mary Louise ROBERTS, *Civilization without Sexes. Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*, Chicago-London 1994.

⁴⁹ Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014, s. 21–22.

⁵⁰ Více Jakub RAKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, s. 22.

čítanky, se učebnice otázce podřízenosti a nadřízenosti ve vztahu muže a ženy většinou vyhýbají a věnují se dělbě pracovních úkolů. Téměř dokonalý příklad rozdělení práce na mužskou – placenou a ženskou – domácí, vštěpovaného dětem od nejranějšího dětství nabízí tato ukázka: „*Jednou jsem byl na hřišti. Viděl jsem tam dvě děti. Holčičku a chlapečka. (...) Chlapec povídal: ‚Já budu táta a ty budeš máma.‘ Holčička řekla: ‚Tak jdi do práce, přines peníze, já budu vařit,‘ Chlapec vyšel ven, nasbíral kaménky a řekl, že už nese peníze. Tak si děti hrály.*“⁵¹

Práce muže-otce je v učebnicích prezentována jako vyčerpávající činnost, s cílem dostat svému základnímu úkolu, uživit rodinu. Otec za ni měl být obdivován a vážen. Básničky popisující *tatíčkovu* drinu jsou součástí téměř každé čítanky:

*„Když já si vzpomenu,
na vaše mozoly,
slzy mně polejou,
srdce mně zabolí“.*⁵²

Mozoly jsou v tomto i mnoha jiných textech symbolickým projevem otcovy péče a oběti. Přímé bezprostřední spojení symbolu mozolů s živitelskou rolí je naznačeno také v dialogu z čítanky určené pro občanskou výchovu:

*„„Ach tatíčku, jakou to máte tvrdou ruku!“
„Ano dítě, je tvrdá, jsou na ní mozoly!“
„A proč máte ty tvrdé mozoly?“
„Abys měl dost – měkkého chleba““⁵³*

Úpornost a namáhavost je přitom pojítkem také k nevýdělečné činnosti ženy. V učebnicích se objevují básně a texty oslavující otcovu námahu, stejně jako práci a drinu matky. V matčině případě bývá ale činnost více konkretizována – právě jako péče o domácnost. Nejnázorněji se rozdíl mezi popisem otcovy a matčiny práce ukazuje, jsou-li v jednom textu postaveny vedle sebe:

*„Rozmilý tatíček – co jen se nastará,
co jen se nadělá od jara do jara.
Rozmilá maměnka pere mi košilku,
od práce nemívá pokoje na chvílku.“⁵⁴*

Častý apel na přiznání vysoké hodnoty reprodukční práce žen a na její rovnocennost vůči produktivní činnosti mužů se tak v konečném důsledku stává hlavním prostorem pro uplatnění požadavků rovného postavení mužů a žen:

⁵¹ Frank MUŽÍK, *Květen: Čítanka pro školy obecné*, díl 1: Pro druhý školní rok, Praha 1921, s. 32

⁵² Stanislav VRÁNA, *Děti: Čítanka pro školy obecné* díl 3: pro třetí školní rok, Praha 1931, s. 270.

⁵³ Jiří V. KLÍMA – Oldřich ROZUM, *Čítanka občanské výchovy pro školy obecné*, díl 1: pro druhý školní rok, České Budějovice 1924, s. 4.

⁵⁴ F. S. HOMOLKA – Oldřich NOVOTNÝ – Hanuš SEDLÁČEK – Karel VANĚČEK, *Ráno: Čítanka pro druhý postupný ročník obecných škol*, díl 1, Praha 1937, s. 31.

„Ženy svou práci v rodinách vykonávají pro vlast stejně důležitou práci jako muž ve svých posláních.“⁵⁵

Chlapce a budoucí otce má tento důraz motivovat k oceňování domácí práce matek a budoucích manželek. Zajímavým příkladem je v tomto ohledu humorná povídka „Nespokojený sedlák“, vyprávějící o muži, který tak často ohrnuje nos nad manželčinou prací, až mu tato žena navrhne, aby si na jeden den svůj denní režim vyměnili. Zatímco ona zvládne mužovu práci bez problémů, sedlák postupně zjišťuje, jaké mnohé nástrahy dům svému opatrovateli připravuje. Nakonec končí nohama v komíně a hlavou v hrnci s kaší.⁵⁶ Text je ukončen otázkou mířenou k dětem: „Co myslíš, že mu (manželovi, pozn. autorky) řekla žena, když ho uviděla v kuchyni?“⁵⁷ Je to muž, kdo z této povídky vychází ve všech ohledech jako méně zdatný.

Příběh lze chápat v duchu ocenění reprodukční práce ženy, stejně tak ovšem může být interpretován jakožto způsob odůvodnění mužova sklonu k finančně produktivní práci – na domácnost muž zkrátka nestačí. Popis otcovy nižší schopnosti péče o děti a domácnost interpretuje jakožto způsob vyčleňování otců ze zapojení v domácí sféře také historik Robert L. Griswold.⁵⁸ V českém prostředí, ačkoli v jiném kontextu, nabízí obdobné hledisko ve své době také Tomáš Garrigue Masaryk, když konstatuje, že: „Žena a muž jsou také rovni mravně. Tím čelím proti starému chytráckému vychvalování vyšší prý mravnosti ženské, jejich jemnějších a slabších citů a její ideálnosti – to jsou fráse, aby muž všechny ty ideály a city směl důsledně pošlapat, anebo, aby si ve svém zhýralém vysílení směl pohodlně a lacině opatřit vychovatelku.“⁵⁹ Výše citovaný příběh tak vlastně koresponduje s popsanou tendencí reagovat na tlak směrem k emancipaci žen především oceněním její domácí práce, spojený s vymezením jejího, ačkoli oceňovaného, místa právě zde.

Povídka o nespokojeném sedlákovi ovšem prezentuje muže také jako někoho, kdo je ochoten sestoupit z piedestalu neomezeného vládce rodiny, poslechnout manželku, snížit se k její práci a ukázat sám sebe v pozici méně schopného. Velmi obdobně vyznívá také divadelní hra, jejímž předmětem je vzájemné škádlení mezi mužem a ženou, nazvaná „Švec a jeho žena“, která byla otištěna ve stejné čítance o několik stránek dál. Je zde popisován spor manželů o to, kdo půjde vrátit hrnec sousedce. Manželé se vsadí, že to udělá ten, kdo první promluví. Nekomunikující pár brzy vyvolá znepokojení sousedů. Když se situace vyos-

⁵⁵ M. VÍTKOVÁ, *Doma*, díl 3, s. 127.

⁵⁶ Stanislav VRÁNA – Vladimír KONVIČKA, *Děti*, díl 3, *Praha 1931*, s. 133–137.

⁵⁷ S. VRÁNA – V. KONVIČKA, *Děti*, díl 3, s. 11–12.

⁵⁸ Robert L. GRISWOLD, *Fatherhood in America. A history*, New York 1993, s. 128–129.

⁵⁹ T. G. MASARYK, *Moderní názor na ženu*, Přednášeno roku 1904 v Brně v cyklu přednášek pořádaných Divčí akademii, dostupné online <https://is.muni.cz/el/1423/jaro2009/SPP457/um/8146081/Masaryk_Moderni_nazor_na_zenu.pdf> s. 62. [citováno ke dni 11. 2. 2019]

tří natolik, že je manželce vyhrožováno bitím, švec promluví na její obranu. Místo vděčnosti ale manželka vykřikne: „*Ha ha, ted' zase odneseš kastrol souseďce ty!*“⁶⁰ Hra nemá žádné morální vyznění. Ženu ani muže nehodnotí. Jejím cílem je zřejmě prosté pobavení. Přesto ukazuje, že manželova vláda nad domem nemusela být vždy pojmána jako zcela striktní a přísná. Žádná čítanka ovšem nenabízí alternativní pohled, v němž by muž bravurně zvládal domácí práce.

Není zde příliš obvyklý ani popis muže, jako někoho, kdo by měl v rodině skutečně poslední slovo, či by mu byla projeována úcta ve smyslu výše zmíněné výrazné, či extrémní mužské dominance. Na druhé straně, téma rodinné dominance a vztahu muže a ženy se v čítankách objevuje spíše nezáměrně. V souladu se zaměřením učebnic zde byla otcovská role líčena primárně ve vztahu k potomkům, jak je vidět v meziválečných čítankách a čítankově konstruovaných učebnicích občanských nauk, jejichž autoři přistupovali k popisům údajného reálného života častěji a díky tomu vykreslovali roli dospělého muže v rodině komplexněji.

V úvodu již bylo nastíněno, že v zahraniční literatuře se mluví o otcovství dvacátých a třicátých let, jako o době, spojené s větším zapojením otců v rodinách částečně podporovaného široce se rozmáhající pedagogickou literaturou. Podle historičky Laury King, věnující se otcovské roli první poloviny dvacátého století ve Velké Británii, bylo hraní si s dětmi v této době považováno za posílání především pro otce.⁶¹ Tento úkol byl brán velice vážně. Čas hravé interakce s otcem měl pomáhat rozvíjet charakter a zdravý vývoj dítěte. Hra se stala metodou, skrze niž otec své děti vychovával.⁶² Větší intenzitu otcovského zapojení v rodině již před rokem 1914, logicky přetržené obdobím první světové války, potvrzují také čeští autoři.⁶³

Ačkoli lze v učebnicích nalézt i příklady úctyhodného „tichého našlapování“ v přítomnosti z práce se navráťivšího otce, typického pro devatenácté století,⁶⁴ jsou mnohem hojněji zastoupeny příklady, kdy je otec v domácnosti přítomný:

*„Tatíček, když přijde s polí,
naříká, že vše ho bolí,*

(...)

*Avšak přece po té robotě
pohoupá mě pěkně – na botě“⁶⁵*

⁶⁰ S. VRÁNA – V. KONVIČKA, *Děti*, díl 3, s. 147–156.

⁶¹ L. KING, *Family Man*, s. 53;

⁶² Tamtéž, s. 57–59.

⁶³ Milena LENDEROVÁ – Martina HALÍŘOVÁ – Tomáš JIRÁNEK, *Vše pro dítě. Válečné dětství 1914–1918*, Praha-Litomyšl 2015, s. 36.

⁶⁴ Viz Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství?: Dítě v Čechách devatenáctého století*, s. 153. Příklad v učebnicích – viz Josef KEPRTA, *Jaro: Čítanka pro první třídu měšťanské školy*, díl 5, Praha 1928, s. 10–11.

⁶⁵ Jiří V. KLÍMA, Oldřich ROZUM, *Čítanka občanské výchovy pro školy obecné*, díl 1: pro druhý školní rok, České Budějovice 1924, s. 3.

Čas s dětmi je pro něj důležitý. Rodina má pro otce stejný význam jako on pro ni. *Tatínek*, jak býval již tenkrát často nazýván, je nejen živitelem a vůdcem, ale také přítelem dětí. Typickou scénou, kterou lze v čítankách nalézt, je moment, kdy otec přichází odkudsi z vnějšího světa domů a je okamžitě nadšeně přivítán svými dětmi, se kterými si po zbytek večera s láskou hraje a povídá.⁶⁶ Díky otcově pracovní vyčerpání je jeho čas s rodinou pro obě strany vzácný. „*Otec zářil radostí v kruhu své rodiny, kterou tak vroucně miloval a již tak málo do roka užil.*“⁶⁷

Čas otce s dětmi je někdy popisován jako prosté hraní si:

„*Sedni, synku, na ramínko,
na tátovo rámě,
pojedeme konec světa,
vrátíme se k mámě.*

...

*Sedni synku na kolínko
sedni, synku blíže,
tatiček ti bude troubit,
pojdeš jak kníže.*“⁶⁸

Vyjma samotného dovádění s dětmi je v uvedené básni zajímavý také tělesný kontakt otce s potomky. Podle uvedené autorky Laury King se přitom začaly otcovy fyzické kontakty stávat masovějšími až v období druhé světové války a po ní.⁶⁹ V českém dělnickém prostředí potvrzuje teorii nepřilísného tělesného kontaktu ze strany otce také Stanislav Holubec.⁷⁰

Povětšinou je v popisovaných aktivitách výrazně rozpoznatelný také výchovný účel otcova jednání. Otec bral své děti kupříkladu velmi často ven. Při výletech do vzdálenějšího okolí je seznamoval s místními realitami, a tím je vzdělával.⁷¹ Jindy šel s dětmi do kina, ovšem jediné na „*pěkné představení,*“⁷² Otec také často dětem vyprávěl různé příběhy a poučení z historie nebo z vlastního života. Příklad najdeme v prvním díle čítanky Květen: „*Bývaly hezké ty večery. Bud' maminka předčítala z knihy, nebo tatínek vyprávěl, jak bývalo u nich na venku, když on byl ještě malý. Avšak nejčastěji dětem něco vyráběl.*“⁷³

Tatínkova tvorba, či jiný způsob zaopatřování hraček a dárků pro děti, představovaly další, velmi často zmiňovanou podobou otcova zájmu o potom-

⁶⁶ Frank MUŽÍK, *Květen: Čítanka pro školy obecné*, díl 3: Pro čtvrtý školní rok, Praha 1923, s. 7 a 27. Nebo: Jiří V. KLÍMA – Oldřich ROZUM, *Čítanka občanské výchovy pro školy obecné*, díl 1, České Budějovice 1924, s. 8.

⁶⁷ *Prvosienky: Čítanka pro školy obecné*, Praha 1922, s. 89.

⁶⁸ J. KEPRTA, *Jaro. Čítanka pro městské školy národní*, díl 1: Pro druhý školní rok Praha 1925, s. 16. Podobně na jiném místě například otec s dětmi muzicíruje: Týž, s. 28.

⁶⁹ Laura KING, *Family Men*, s. 110–116.

⁷⁰ S. HOLUBEC, *Lidé periferie*, s. 55.

⁷¹ Frank MUŽÍK, *Květen: Čítanka pro školy obecné*, díl třetí, Praha 1923, s. 231–232.

⁷² J. KEPRTA, *Jaro*, díl 1, s. 81–82.

⁷³ Frank MUŽÍK, *Květen*, díl 1, s. 27 a s. 54–56.

ky.⁷⁴ Rozdávání dárků, spojené s poučením, je zmiňováno i na příkladu rodiny Masarykových.⁷⁵ Také Laura King považuje prezentaci otce jako dárcce za jednu z podob praktické aplikace jeho úlohy živitele.⁷⁶ Ne vždy byl ale obstaravatelem pouze on: „*když přišel domů, bylo, (chlapce Jirky, pozn. autorky), první slovo: 'Tatínku, kup nám lodičku!' Tatínek se zasmál: 'Kolikrát jsem ti říkal: Chudáci děti, které si hrají s kupovanými hračkami' ... tož večer se dal Jirka do řezání a tatínek pomáhal.*“⁷⁷ V uvedeném příkladu vede otec syna k vlastní aktivitě. Nevykonává činnost za něj, ale učí ho být dospělým mužem a své schopnosti a dovednosti mu předává.

Otec je pro syna vzorem mužnosti – je vykreslován jako příklad ve své pracovitosti, houževnatosti, ale také v životní moudrosti. Například v čítance *Prvosenky* je popsán příběh chlapce, který vidí starého chudého muže zabraného do práce. Tohoto chlapce napadne neznámému muži ukrást boty ležící nedaleko. Po otcově napomenutí ale namísto krádeže vloží spolu s ním do bot drobný peníz. Poté se oba ukryjí a pozorují, co bude následovat. Když stařec peníze najde, děkuje nahlas Bohu za cizince, který mu byl seslán, aby mu pomohl v těžké životní situaci. Chlapec je tím poučen na celý život.⁷⁸ Jiný podobný příběh, z pera Josefa Kožíška, je popsán v čítance *Ráno*. Zde dokonce stačí k výchově pouze otcův pohled: „*Náš tatíček byl člověk dobrý, ale málo hovorný (...) podíval se na mne dlouhým, jasným pohledem. I já jsem mu pohleděl do očí a bylo mi, jak bych se díval mezi hvězdy (...) Tatíček se svezl očima na kozlátka a hned zase hladil mě celého tím velkým světlým pohledem. (...) A moje dušička svatě a radostně vykřikla: „Dám!“ Políbil jsem kozlátka mezi pupeny růžků a dal je Hladíkovým dětem.*“⁷⁹ Moudrost a rozumnost jsou ostatně důležitými atributy čítankového otce.⁸⁰

Častým motivem otcovské výchovy je vstřícnost vůči představitelům chudších vrstev, především dělníkům. Příběhy mají výrazně demokratizující a rovnostářský nádech. Přesto dobovou společenskou hierarchii zachovávají. Dělníci a jejich děti nebývají hlavními hrdiny, nýbrž pouze objektem výchovy zaměřené na vstřícnost vůči těmto lidem.⁸¹

⁷⁴ Například Vilma MUSILOVÁ – Václav PŘÍHODA – František MUSIL, *Třetí kniha: Čítanka pro třetí postupný ročník obecných škol*, Praha 1934, s. 74. Nebo *Ráno. Čítanka pro třetí a čtvrtý ročník obecných škol*, díl 4, Praha 1939, s. 9.

⁷⁵ V. MUSILOVÁ – V. PŘÍHODA – F. MUSIL, *Třetí kniha*, s. 103–114.

⁷⁶ L. KING, *Family Man*, s. 43–49.

⁷⁷ Josef KEPRTA, *Jaro. Čítanka pro městské školy národní*, díl 1: Pro druhý školní rok, Praha 1925, s. 148–149.

⁷⁸ *Prvosenky. Čítanka pro školy obecné*, díl 1: Pro druhý školní rok, Praha 1922, s. 30.

⁷⁹ F. KOŽÍŠEK – V. TUMA, *Ráno*, díl druhý, s. 40.

⁸⁰ Josef KEPRTA, *Jaro*, díl 1, s. 10–11. Nebo Engebert RUFET – Josef HOŘČIČKA, *Česká čítanka pro škol měšťanské*, díl 1, Praha 1933, s. 5–6.

⁸¹ Například Josef KEPRTA, *Jaro: Čítanka pro městské školy národní*, díl 3: Pro čtvrtý školní rok, Praha 1926, s. 135. Nebo Josef LEDR – Josef HOŘČIČKA, *Občanská nauka a výchova ve škole národní*, díl 1: Pro nižší stupeň, Praha 1923, s. 120–122

Otec předává své životní zkušenosti a moudrost pouze synovi, ale všem dětem stejně. V čítankách je množství příběhů, kdy se otec věnuje synovi, a těch, kdy svůj čas tráví s dcerou, vyrovnané. V případě vztahu se synem lze přesto pojmenovat alespoň jedno specifikum týkající se pouze vztahu otce a syna – předávání *rodinného žezla*. V čítankách je popsáno několik příběhů, kdy otec odevzdává hospodářství do rukou svého mužského potomka a stahuje se do ústraní. Symbolicky spolu s předáním živnosti odchází z centra společenského a rodinného života a proměňuje svou roli *otcovskou* za roli *dědečka*. V příběhu spojujícím několik prvků otcovství nazvaném *Táta se vrátí!*,⁸² je hlavní postavou starý výměnkář, který ovšem nemá svou živnost komu předat. Jeho jediný syn se dlouho nevrací z vojny. Když se svého syna, legionáře, konečně dočká, je symbolické předání živnosti prvním, co mezi nimi proběhne: „*Táto, nechte mne aspoň jednu brázdu vyorat, pomazlit se především s mou drahou rodnou zemí, po které se mi tolik stýskalo, zaprosil Matouš a už stál za pluhem. Tak, chlapče, tak! svědčil výměnkář, polykaje slzy. Jen se ujmi vlády a pověz to válečné řemeslo na hřebík!*“⁸³ Výměnkář ale není jediným otcem v příběhu. Po návratu domů běží zmíněnému vojáku Matouši naproti jeho manželka i s dětmi, které již svého *tátu* dlouho neviděly. V příběhu lze vypořádat jakýsi koloběh předávání otcovské role počínající narozením nového potomka. Příklady, v nichž by otec věnoval svou péči nemluvňatům ovšem v učebnicích zcela chybí. Jeho úkol začíná až v momentě, kdy jsou děti připraveny na společnou hru a transformaci životních zkušeností.

Navzdory většinové absenci zmínek o etnických menšinách, jsou v několika učebnicích citovány dva stále stejné texty o romských otcích, přičemž oba vyznívají na pólech sympatie k otcovské postavě zcela opačně. V prvním případě, v básničce *Cikánova píšťalka* od Františka Ladislava Čelakovského, se setkáváme s otcem, který své otcovské povinnosti plní jaksi pokřiveně. Sice vydělává, ale nestojí ho to žádné velké úsilí – práce krysáře, o níž báseň vypovídá, je popisována jako oddychová aktivita, při níž stačí zapískat na píšťalku a vše potřebné je zařízeno. Nabyté jmění navíc otec využívá k pití a hraní, čímž úlohu otce živi-tele opět neplní.

„*Náš tatíček, nebožtíček,
ledacos věděl,
nám ubohým cikánatům,
nic nepověděl.
Uměl pít, uměl hrát,
měkce dělat, tvrdě spát.*

⁸² Josef KOŽÍŠEK – Josef TŮMA, *Ráno: Čítanka pro čtvrtý a pátý školní rok obecných škol*, Praha 1929, s. 16–18.

⁸³ Tamtéž, s. 17.

*Náš tatíček, nebožtíček
o nás málo dbal,
měl podivnou pišťaličku,
nám ji nenechal:
Kde ho rádi uctili,
Dobře mu zaplatili,
Na své oči div divoucí
Spatřili. ...⁸⁴*

Báseň z pera Františka Ladislava Čelakovského reprodukuje dobovou představu o romském kočujícím obyvatelstvu i důvody jeho kriminalizace – údajného sklonu k potulce a žebrotě, tedy časté změně místa pobytu a nabývání majetku bez odpovídajícího pracovního nasazení.⁸⁵

Ani v druhém příběhu otec nenabývá prostředků k užití dětí prací přesto jej v tomto případě nelze označit za negativní postavu. Zápletka vyprávění je jednoduchá. *Cikánský* otec je velice chudý a nemá, z čeho by nakrmil svou rodinu. Bezcitně se bavící boháč mu nabídne, že jeho dětem a manželce obstará jídlo, ovšem pouze za předpokladu, že se tento otec vrhne z vysoké skály dolů. *Cikán* to bez váhání udělá.⁸⁶ Kromě krutosti bohatého člověka vypovídá příběh především o otcově ochotě k nejvyšší oběti, vyžaduje-li jí splnění jeho základní povinnosti vůči rodině. Skutečnost, že tento neobvykle silný příběh je vyprávěn právě o romském otci, který by měl být obrazem spíše marginalizované podoby maskulinity, zřejmě vypovídá o univerzalitě otcovské role a jejích úkolů.

Téma oběti nepropojené bezprostředně s prací je součástí také běžných učebnicových příběhů nezmiňujících etnickou příslušnost otce. Idealizovaný otec je vždy ochoten v oblasti zajištění rodiny obětovat svůj volný čas, zdraví a dokonce i život. Jde-li ovšem o životy a bezpečí dětí v jiné, než zmíněné, rovině, je stále za nejobětavější považována láska matčina. Asi nejnázornějším příkladem je příběh nazvaný *Povídka o matce*,⁸⁷ který, stejně jako výše zmíněný text, vypráví o ochotě oběti. Postava smrtky postupně obchází členy rodiny a nechává je volit, zda nechají zemřít jediného syna, anebo se s ním na místě umírajícího vymění. Otec je sice zprvu odhodlán, když ale přichází určený moment, zvítězí v něm strach a touha po životě. Jediná matka se dokáže, velmi klidně a rozumně, opravdu rozloučit se životem ve prospěch svého syna. Je-li tématem vyprávění pouhý vztah k dětem, jako by se role obrátily. Je to žena, nikoli muž, kdo proje-

⁸⁴ Např. Josef KEPRTA, *Jaro. Čítanka pro druhou třídu měšťanské školy*, díl 4: Pro pátý školní rok, Praha 1929, s. 190. Nebo: Jan JURSA – Josef SULÍK, *Vzkříšení. Čítanka pro měšťanské školy*, díl 2: Pro druhou třídu, Praha 1935, s. 80. J. KOŽÍŠEK, F. TŮMA, *Ráno*, díl 5, Praha 1936, s. 145

⁸⁵ Pavel BALOUN, *Československá civilizační mise. Asimilační praktiky vůči „cikánským“ dětem v letech 1918–1942*, Dějiny-teorie-kritka, 2/2018, s. 180.

⁸⁶ Např. Miroslav SKOŘEPA, *Červánky. Občanská nauka a výchova v úkolech*, díl 1: pro první třídu měšťanských škol, Praha 1936, s. 12.

⁸⁷ Např. J. KOŽÍŠEK – J. TŮMA, *Ráno*, díl 5, s. 13–15.

vuje statečnost, odhodlání, racionalitu a klid. Jistota, že mateřská láska je nesrovnatelně silnější, než ta otcovská převládá i v dalších příbězích otištěných v dobových učebnicích. Podobně lze chápat například příběh otištěný v občanské nauce od Ledra a Hořčičky, v němž mladý muž dlouho váhá, zda se odvážit vstoupit do hořícího domu, kde zůstalo malé dítě. Nakonec do domu vběhne neznámá mladá dívka. Muž se na konci příběhu cítí dívčinou statečností zahanben.⁸⁸

Závěr

V úvodu analytické části studie byl citován výrok Tomáše Garrigue Masaryka o svatosti otcovství. To mohlo být na jedné straně projevováno v úctě, již se otec coby hlava rodiny měl těšit. Vzhledem ke vzorovému postavení mateřství ve zmíněném citátu lze však předpokládat, že jím byla míněna spíše větší blízkost otce vůči dětem, projevující se častými rozhovory, aktivní výchovou, láskováním či hraním. Hlavním zdrojem učebnicemi projedovaného obdivu zůstala ovšem údajně namáhavá výdělečná činnost, s jejíž pomocí otec zaopatřoval rodinné živobytí.

Sám původní autor citátu podle dobového úzu ostatně nazývaný „tatičkem“, je učebnicemi prezentován, jako zastánce údajně „moderní“ formy manželských a rodinných vztahů, které se jejich autoři snaží prosazovat. Při srovnání skutečných názorů Tomáše Garrigue Masaryka vyjádřených v jeho předválečných přednáškách⁸⁹ se ovšem ukazuje, že učebnice zůstaly navzdory snaze ideálům svého vzoru přece jen v mnohém vzdálené.

Masarykovou odpovědí na otázky vyvolané zmíněným citátem by snad mohla být tato jeho věta: „*Žena je prý od přírody určena být matkou (...) to není pravda, není to víc pravda, nežli že muž od přírody má být otcem. Jméno matka není o nic světlejší, než jméno otce, oba mají úkol bdít nad dušemi svých dětí. Muž však svaluje své rodinné povinnosti na ženu.*“⁹⁰ Nebo jinde: „*Ríká se vždy, že žena od přírody je ustanovena k tomu, aby byla matkou a mateřství se prohlašuje za svaté. Já neříkám, že není, ale pak je i otcovství svaté, a já nevím, proč by žena byla od přírody víc ustanovena být matkou, než muž otcem – oběma přísluší stejný podíl na rodině.*“⁹¹ Navzdory tomu doboví pedagogové ústy učebnic stále považují otcovský zájem o děti za věc osobní volby, zatímco mateřství za přirozenou potřebu ženy. Ačkoli má otec v učebnicích své děti rád a je ochotný se pro jejich blaho obětovat, stále v intimnosti vztahu k nim zaostává za matkou. Když

⁸⁸ Josef LEDR – Josef HOŘČIČKA, *Občanská výchova a nauka*, díl 3: pro vyšší stupeň, Praha 1923, s. 95–97.

⁸⁹ Přednášky otištěné v Tomáš Garrigue MASARYK, *Moderní názor na ženu*; Tomáš Garrigue MASARYK, *Americké přednášky*, Praha 1929, s. 109–120.

⁹⁰ Tomáš G. Masaryk, *Moderní názor na ženu*, s. 66.

⁹¹ Tomáš G. Masaryk, *Americké přednášky*, Praha 1929, s. 110

Masaryk dále říká, že: „*Ve jménu domácnosti oddalujeme ženy od veřejné práce. (...) Avšak: žena přece musí se žít, kdo ji žíví? Otec, muž, bratr; (...) ti proto musí houževnatěji konkrutovat, protože mají větší břímě hospodářské, než když žena jim pomáhá, vydělávajíc si sama.*“⁹² Dochází tím svým způsobem k obdobným závěrům, jako autoři učebnic – transformovaně lze totiž nižší angažovanost otce v rodině spojovat s nutností trávit pracovně mnoho času mimo její prostor, na rozdíl od prvního československého prezidenta všem autoři učebnic pravděpodobně považovali tuto skutečnost za nutnou.

Idealizovaný čítankový otec ovšem nezůstává zcela mimo rodinný život. Po příchodu z práce se aktivně účastní výchovy dětí a tráví s nimi čas, ačkoli je jeho angažovanost v rodině omezena – nevěnuje se péči o malé děti, ani domácím pracím. Učebnice se zjevně snaží bojovat se stejným jevem, který je Masarykem popisován jako: „*(...) pravidlo, že muž z rodiny utíká. Sotva se nají, musí do společnosti kamarádů, říká, že si musí oddechnout, že potřebuje vyrazení, osvěžení* (...)“⁹³

Osoba filozofa a sociologa Tomáše Garrigue Masaryka jistě nepředstavuje typický vzor dobového myslitele, a jeho myšlenkami tedy nelze měřit úroveň dobového náhledu na otcovství a jeho skutečné „modernosti“. Přesto ukazuje, že i v této době bylo možné se setkat s odlišnými názory přímo u člověka, jehož si učebnice braly za vzor.

Na tvorbu učebnic mohlo mít vliv téměř výhradní mužské autorství, přesto skutečnost, že texty věnované rodinné výchově, jejichž autorkami jsou častěji ženy,⁹⁴ vedou své čtenářky především k domácím pracím, dává tušit, že představa odlišného názoru v případě autorství žen není ničím jistým. Stejně tak mohl být významným faktorem středostavovský původ autorů učebnic, kterému odpovídá jistá tendence k udržení ženských a mužských sfér působnosti. Představa, že jediným živatelem v rodině je otec, zatímco matčinou úlohou je péče o rodinu, byla a mohla být typická především pro buržoazní prostředí.⁹⁵ Toto rozdělení je ovšem oproti předcházejícímu období o mnoho méně striktní. Například hra s dětmi, snížení se k nim a tělesné dotyky tak mohou být podle přání autorů učebnic považovány skutečně za „moderní“. Spíše než prostor konzervace, či výrazné změny norem maskulinity tak učebnice představují spíše dynamické pole hledání správného a hodnotného otcovství, snad podpořené již hůře prozkoumatelnou realitou školní výuky a diskuze.

⁹² Tomáš G. Masaryk, *Moderní názor na ženu*, otisk přednášky z roku 1904 [online] Brno: Masarykova univerzita, 2009 [cit. 1. 9. 2019]. s. 63–64. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2009/SPP457/um/8146081/Masaryk_Moderni_nazor_na_zenu.pdf

⁹³ Tomáš G. Masaryk, *Moderní názor na ženu*, otisk přednášky z roku 1904 [online] Brno: Masarykova univerzita, 2009 [cit. 1. 9. 2019]. s. 70. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2009/SPP457/um/8146081/Masaryk_Moderni_nazor_na_zenu.pdf

⁹⁴ Například M. VÍTOVÁ, *Doma*. Nebo Marie TRACHTOVÁ, *Nauka o domácím hospodářství*, Praha 1927.

⁹⁵ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 151–153.

Noemi Sáříčková

Die Frage der Vaterschaft in tschechischen Lehrbüchern der Zwischenkriegszeit Tschechoslowakei

Zusammenfassung

Der vorgelegte Text beschreibt die Muster der Vaterrolle, wie sie in den tschechisch geschriebenen, zwischen den Jahren 1918 – 1939 herausgegebenen tschechoslowakischen Lehrbüchern präsentiert werden. Ausgangspunkt der Studie ist die Überzeugung, dass Lehrbücher als zur Vermittlung von gesellschaftlichen Normen und Idealen bestimmte Hilfsmittel des Erziehungs- und Bildungsprozesses eine wertvolle Aussage darüber ermöglichen, wie die zeitgenössische Gesellschaft sich selbst sieht, sowie über ihre als nachahmenswert angesehenen Normen. Für die Analyse wurden Gemeinschaftskunde-Lehrbücher und Lesebücher für den Muttersprach- und Literaturunterricht ausgewählt, deren wichtiger Bestandteil gerade die Beschreibung der zeitgenössischen Gesellschaft und ihrer Normen war. Sekundär wurden auch Lehrbücher für Sexualerziehung analysiert, die sich unter anderem mit Ehe und Vaterschaft befassten. Vor allem in den Gemeinschaftskunde-Lehrbüchern wird der Vater im Geist des damals geltenden Rechts als *Oberhaupt der Familie* dargestellt, das über das Leben ihrer Mitglieder herrscht und die Familie nach außen hin vertritt. Im Kontext des beschriebenen Familienverständnisses vor allem als grundlegende gesellschaftliche Einheit, oder anderes gesagt – als *Grundlage des Staates* – kann so die Rolle des Vaters als eine Art symbolische Brücke zwischen Staat und Familie verstanden werden. In den verschiedenen, zumeist als *Geschichten aus dem Leben* gestalteten Texten bleibt die Voraussetzung der väterlichen Dominanz in der Familie erhalten, soweit sie überhaupt erwähnt wird. Es zeigt sich jedoch, dass diese Dominanz nicht als völlig strikt aufgefasst werden musste. In diesen Texten wird der Vater vor allem als liebevoller Ehemann und engagierter Erzieher und Freund seiner Kinder beschrieben. Häufige Themen insbesondere der Lesebuchtexte sind Gespräche des Vaters mit den Kindern und das Spielen mit ihnen, wobei in diesen Aktivitäten offensichtlich ein erzieherischer Aspekt vorhanden ist. Trotz dieser offenkundigen Betonung der Einbeziehung des Mannes in das Familienleben wird der Vater in diesen Texten immer noch an erster Stelle in seiner Ernährerrolle verstanden, gerade die anstrengende Arbeit zur Sicherung des Familienunterhalts, symbolisiert durch die Schwielen an den Händen des Vaters, ist hier auch der häufigste Gegenstand der Bewunderung. Die Lehrbücher unterstützen so letztlich in ihrer Konsequenz die zeitgenössischen Vorstellungen von der Rollenverteilung, die der Frau ihren Platz in der heimische Arbeit und dem Mann in der öffentlichen Arbeit zuweist. Interessant in diesem Kontext bleibt ein Vergleich der beschriebenen Vaterrolle mit den Vorstellungen von Tomáš Garrigue Masaryk, der als moralisches Vorbild unter anderem auch im Familienleben präsentiert

wird. Und dies trotz des Umstands, dass sich Masaryks wirkliche Ansichten zur Ehe und zur Rolle von Mann und Frau in mehreren Punkten von den Lehrbüchern unterschieden. Wobei der erste tschechoslowakische Präsident ein Verfechter vor allem eines größeren Überschneidens der Arbeitsaufgaben beider Eheleute war – also einer Einbindung des Mannes in das Familienleben und die häusliche Arbeit sowie einer größeren öffentlichen und erwerbstätigen Aktivität der Frau.

Noemi Sáričková

The Question of Fatherhood in Czech written textbooks of interwar Czechoslovakia

Summary

The submitted study describes the models of the father's role presented in Czechoslovak textbooks written in Czech and published between 1918 and 1939. The underlying assumption of this study is a conviction that textbooks, as aids to the educational process designed to transfer society's standards and ideals, may represent valuable testimony to the view of contemporary society of itself and the standards it considered worth following. Textbooks designed for Civics lessons and reading books for Czech Language and Literature, an important part of which was descriptions of contemporary society and its standards, were chosen for the analysis. A secondary analysis was also made of textbooks for Sex Education which also looked at marriage and fatherhood. In Civics textbooks in particular, the father in the spirit of the law at the time is presented as the *head of the family* ruling over the lives of its members, and representing the family to the outside. In the context of the described concept of the family in particular as a core unit of society, or otherwise – as the *foundation of the state*, the father's role can also be perceived as a kind of symbolic bridge between the state and the family. In different texts, mostly conceived as *stories of life*, the assumption of the father's dominance within the family remains, if mentioned at all. It is shown, however, that this domination need not be considered absolutely rigid. In these texts, the father is described above all as a loving husband and an engaged educator and friend to his children. Frequent topics of the mainly reading texts are the father and children discussing matters, or playing together, with an educational aspect clearly present in these activities. Despite this evident stress on the man's involvement in family life, the father is still perceived above all as holding the role of breadwinner in these texts, involving doing strenuous labour in order to secure the family's livelihood. This is symbolised by the father's calluses, which are most commonly a source of admiration. Thus ultimately the textbooks support the contemporary idea of the division of male and female spheres, ascribing women a place in the home and men in public work. In this context, it is interesting to compare this role of the father so described with the ideas of Tomáš Garrigue Masaryk, presented as an ethical model including in his family life. This is despite the fact that Masaryk's true opinions were different in a number of points to the textbooks in his view of marriage and the role of men and women. The first Czechoslovak president was an advocate of a higher level of overlap in the work roles of husband and wife – such that men were more involved in family life and looking after the household, and women undertook more public and gainful activities.

STUDIE

Martin Pelc

Počátky sázkových kanceláří v Československu v letech 1934–1936¹**The emergence of bookmakers in Czechoslovakia in 1934–1936**

The emergence of bookmakers was one signal of the advancing commercialisation of sport in Central Europe in the interwar period. The first bookmaking licence in Czechoslovakia authorising betting on the outcomes of sports matches with the exception of horse racing was awarded in January 1934. This was used to set up the Sposak bookmakers by later-fascist, Josef Burda. The Vernon-Toto bookmaker broke away from the company a year later, formed by Burda's associate, Jiří Rübstein. Both bookmakers operated on the basis of a British bookmaking licence, and betting was organised according to the British model. Bets were mainly taken for football matches. In the second half of 1935 and early 1936, bookmakers were again abolished in Czechoslovakia, as they were considered competition to the state lottery.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, sports, bookmakers, sports, football, Josef Burda; Vlajka organisation, Czech fascism

Sport pojímaný jako soutěžní, fyzicky založená aktivita je společně s tělocvikem jedním z nejvýznamnějších volnočasových prvků moderní tělesné kultu-

¹ Studie vznikla jako součást řešení výzkumného projektu podpořeného Grantovou agenturou České republiky „*Sport jako podívaná: Zrod sportovního diváctví a fanouškovství v českém prostředí (do roku 1945)*“, č. 19–10401S.

ry. Na rozdíl od tělesných cvičení provozovaných v soukromých tělocvičných ústavech a poté ve spolkově organizovaných jednotách povětšinou neusiloval o harmonický rozvoj těla a ducha, ale o vítězství a co nejlepší kvantifikovatelný výkon. Agonální (soutěžní) princip je jeho zásadní charakteristikou i ve vztahu k tomuto textu. Moderní sport podle unifikovaných a kodifikovaných pravidel se ve středoevropské habsburské monarchii šířil od posledních desetiletí 18. století, a to nejprve v aristokratických kruzích ve formě parforsních honů založených na uměle navozené herní situaci (štvaní vypuštěné zvěře nebo sledování k tomu účelu vytvořené pachové stopy) a koňských dostihů. Ve Vídni jsou dostihy anglického typu doloženy už pro 80. léta 18. století, pro Čechy pro první polovinu 19. století.² Počínaje 60. lety se začal sport etablovat i mezi měšťanskými vrstvami českých zemí. Nejdříve se uplatnilo veslování, a to jak v neorganizované, tak ve spolkové formě, nedlouho poté přibyla cyklistika a od 70. let i řada dalších odvětví.³

Zpočátku v provozování většiny sportů převládal amatérský étos zaměřený přinejmenším stejnou měrou na kvalitu vzájemného soutěžení jako na výsledek. Pro tuto fázi je příznačný omezený vliv ekonomických faktorů. Poměrně záhy se ale sport stal předmětem mnohvrstevnaté komercionalizace. Nešlo jen o zavádění profesionalismu, mecenátu, sponzoringu, marketingu, ale také o přijímání sázek na sportovní výsledky. To mělo dlouhou tradici ve Velké Británii, kde dokonce přispělo ke kodifikaci pravidel některých odvětví.⁴ Ve středoevropském prostoru bylo sázení stejně jako v Británii tradičně spojeno s dostihovým sportem, vázaným na aristokratické kruhy pozemkových vlastníků, který středostavovské sportování předešel o několik desetiletí. Jen v menší míře zasahovaly sázky veslování. Dostihové sázení už v době rakousko-uherské monarchie regulovaly zvláštní právní předpisy. Císařské nařízení č. 282 ř. z. z 29. srpna 1916 se týkalo „*poplatků ze sázek totalisátorských⁵ a bookmakerských, jakož i opatření, aby byly potlačeny pokoutní sázky*“. Z jeho dikce ovšem vyplývá, že se vztahovalo výhradně na sázky přijímané bookmakerem přímo na závodišti (jmenovány jsou „*dostihy, regatty atd.*“) a nebylo tudíž možné jej uplatnit na fenomén sázkových kanceláří, s nimiž byla později konfrontována první republika.⁶ O bookmakerských licencích udělovaných v českých zemích (Československu) ve smyslu císařského nařízení nemáme přesný přehled. Dobový nacionálně laděný bulvární

² Walter BINNEBÖS, *Galoppssport in Wien. Von der Prater Hauptallee 1778 und der Simmeringer Heide zu Kottlingbrunn und Freudenua*, Wien 1980; Zdeněk MÍKA, *Sporty a sportoviště. Počátky tělesné výchovy a sportu v Praze*, Praha – Litomyšl 2011, s. 57.

³ Obecně k šíření sportu v našem prostředí například Marek WAIC, *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*, Praha 2014.

⁴ K britskému kontextu viz Martin POLLEY (ed.), *The history of Sport in Britain 1880–1914. Volume IV. Sport and Money*, London – New York 2004.

⁵ Vysvětlení principu totalizátorských sázek viz níže.

⁶ *Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, částka CXXXIII*, Vídeň 1916, s. 745–748.

tisk uváděl, že „po převratu [...] bylo celkem 5 bookmakerů, a z toho vyloženi 3 Němci. Tehdy bookmakerskou licenci měl Armin Deutsch, J. Hecht, Weis, Šubrt, Metzel. Deutsch, Hecht i Weis byli Němci, respektive Maďaři. Češi byli pouze dva a to Šubrt a Metzel.“⁷ Oproti sázkovým kancelářím přijímajícím od poloviny třicátých let v masovém měřítku sázky na fotbalové zápasy, šlo zřejmě o spíše lokální fenomén.

Ke sportovnímu sázení existuje rozsáhlá literatura především ve Velké Británii,⁸ což vyplývá jednak z významu sportu v britské společnosti, jednak z hluboké tradice tamní sportovní historiografie. Kontinentální dějepisceví věnovalo tématu mnohem menší pozornost. Německá a rakouská historická věda se například zabývaly především loterijními sázkami, zatímco sportovní sázení stálo na okraji jejich zájmu.⁹ V českém dějepisceví se sice tématu věnovala publikace *Evropské loterie a hry*, pro niž zpracoval kapitolu *Hry a sázky v českých zemích* Filip Wittlich. Jeho text se však opět zaměřuje zejména na loterie a sázení na výsledky sportovních utkání se nevěnuje. Následující kapitola o historii SAZKY pak zahrnuje až období po druhé světové válce.¹⁰ Komplexní zpracování počátků sázkových kanceláří v Československu tak stále chybí, přestože jde o fenomén, který přesahuje úzký rámec dějin sportu a dotýká se vedle ekonomických dějin také dějin sociálních. Jednou z příčin neutěšeného stavu výzkumu je nepochybně krátká existence raných sázkových kanceláří na našem území. První licence tohoto typu byla udělena na počátku roku 1934 a už od druhé poloviny roku 1935 státní orgány přistoupily k likvidaci totalizátorského sázení na výsledky fotbalových zápasů. K obnovení sázení došlo až v roce 1948. Navzdory své epizodičnosti dokázaly sázkové kanceláře v Československu poloviny třicátých let rychle proniknout do každodennosti nejen sportovních fanoušků navštěvujících utkání, ale i do širších společenských kruhů, které sledovaly sportovní dění výhradně prostřednictvím médií. Představily rovněž novou specifickou formu soukromého podnikání, jejíž okamžitý úspěch narazil na odpor řady státních úřadů. Jejich zásah nakonec po půl druhém roce existence ukončil slibný rozvoj československých sázkových kanceláří. Jelikož po únorovém převratu probíhalo přijímání

⁷ *Německý emigrant v Rügensteinově Sposaku*, *Expres* 16. 2. 1935, č. 40, s. 1.

⁸ Viz. např. Mike HUGGINS, *Betting, Sport and the British, 1918–1939*, *Journal of Social History* 30, 2007, s. 283–306; Mark CLAPSON, *A Bit of a Futer. Popular Betting and English Society c. 1823–1961*, Manchester 1992; Carl CHINN, *Better Betting a Decent Feller. Bookmaking, Betting and the British Working Class 1750–1900*, London 1991; David DIXON, *From Prohibition to Regulation. Bookmaking, Anti-Gambling and the Law*, Oxford 1991 ad.

⁹ Z našeho (rakouského) prostředí jmenujme katalog *Dem Glück auf der Spur. Katalog zur Ausstellung 250 Jahre Österreichisches Zahlenlotto*, Wien 2002.

¹⁰ Filip WITTLICH, *Hry a sázky v českých zemích*, in: *Evropské loterie a hry*, s. 155–212; Filip JONÁŠ – Karel ŠVEC, *Sazka. Historie a současnost*, in: Tamtéž, s. 215. O prvorepublikových sázkových kancelářích dosud jen několika řádky Martin PELC, *Sport a česká společnost do roku 1939. Osobnosti – instituce – reflexe*, Praha 2018, s. 157–158.

sázek na výsledky sportovních utkání výlučně ve státní režii, oživil málo známou tradici soukromých sázkových kanceláří až polistopadový vývoj.

Reči úředních pramenů „*historie sázkových kanceláří přijímajících sázky na výsledky fotbalových zápasů v Anglii, Skotsku a Československu, počíná r. 1934, kdy zemský úřad v Praze rozhodnutím ze dne 11. ledna 1934 č. 30/34/0, udělil Jiřímu Rübensteinovi v Praze povolení k živnostenskému uzavírání sázek (t. zv. bookmakerskou licenci) na veškeré druhy sportovních podniků tu – i cizozemských s vyloučením koňských dostihů.*“ Formulace z přípisu adresovaného ministerstvem financí Národní bance československé dne 1. prosince 1935, kdy již byly sázkové kanceláře rušeny, je věcně správná. Identita hlavní postavy stojící za počátky sportovního sázení u nás je však odhalena až v následující pasáži. Zatímco Jiří Rübenstein figuroval jako licencionář,¹¹ „*skutečným podnikatelem a finančníkem podniku*“ byl Josef Burda.¹² Osobnost Josefa Burdy patří k nejrozporuplnějším postavám československých dějin první poloviny 20. století. Narodil se roku 1893, absolvoval obchodní školu a do povědomí veřejnosti se dostal jako sportovní promotér a boxerský manažer v Berlíně.¹³ Jeho svěřencem měl být jeden z nejúspěšnějších německých profesionálních rohovníků své doby Gustav Eder.¹⁴ Po uchopení moci Adolfem Hitlerem se Pepi Burda na jaře 1933 vrátil do republiky. Tvrzení Jona Hughese, který Burdův konec na pozici sportovního promotéra v Německu spojuje s jeho údajným židovstvím, je mylné.¹⁵ Milan Nakonečný ve svých dějinách organizace Vlajka vysvětloval Burdovo vypovězení z Německa „*jakýmisi nezákonnými obchody*“.¹⁶ Dobový český tisk odůvodnil Burdův návrat nejvěrohodněji skutečností, že mu nový režim bránil v činnosti pro jeho češství.¹⁷ V červenci 1933 se proto Burda mohl stát manažerem předního českého boxera Josefa Hampachera, který se po zranění ruky pokoušel o návrat

¹¹ Právě Jiřího Rübensteina měl zřejmě na mysli autor dějin organizace Vlajka Milan Nakonečný, když zmiňoval údajnou spolupráci s osobou židovského původu Josefem Steinem. S osobou majitele prodejny třídní loterie Josefem Steinem vedl naopak Burdův časopis *Sport* soudní spor. Šlo tedy s největší pravděpodobností právě o majitele licence Rübensteina. – Milan NAKONEČNÝ, *Vlajka. K historii a ideologii českého nacionalismu*, Praha 2001, s. 305. Srv. *Časopis „Sport“ před soudem. Trestní řízení proti Burdovi*, Polední list 4. 2. 1937, č. 35, s. 2.

¹² Národní archiv, f. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy [dále NA, f. MVZTV], k. 894, inv. č. 3382.

¹³ Jiří MARTÍNEK – Josef TOMEŠ, *Josef Burda*, in: Biografický slovník českých zemí, 8. sešit, Praha 2007, s. 326–327.

¹⁴ *Bývalý manager Edera p. Burda o matchi Tenet – Hrabák*, Polední list 6. 6. 1934, č. 157, s. 6.

¹⁵ Jon HUGHES, *Max Schmeling and the Making of a National Hero in Twentieth-Century Germany*, Basingstoke 2018, s. 138.

¹⁶ M. NAKONEČNÝ, *Vlajka*, s. 305.

¹⁷ *Promoter Burda vrátil se do Prahy*, Národní listy 12. 5. 1933, č. 130, s. 5.

do ringu. V listopadu toho roku pak Burda uzavřel pětiletou manažerskou smlouvu s ruským boxerem usazeným v Československu Ivanem Odincovem.¹⁸

Záhy po návratu do Československa se Josef Burda angažoval vedle manažerské činnosti i v založení první československé sázkové kanceláře. Burda byl dle dobových svědectví už svými osobnostními rysy předurčen pro podnikání na hraně zákona. Podle zprávy ministerstva vnitra z 28. listopadu 1945 „*zabýval se vždy různými obchody a měl pověst člověka, který umí vytěžit z každé situace pro sebe co nejvíce. Měl četnou řadu podivných afěr... [...] byl velmi známou osobností na Chuchelském závodišti.*“¹⁹ Dle svých vlastních slov obdržel smlouvou ze 17. července 1933 právo generálního zastoupení pro Československo (a prý i celý zbytek kontinentu) od totalizátorské společnosti Everyman's, jejímž majitelem byla firma William S. Murphy se sídlem v Edinburku. Smlouvou z 24. ledna 1934 měla pak tato smlouva být uzavřena na dobu tří let, do 24. ledna 1937.²⁰ Už v roce 1933 také Burda poprvé podal žádost o udělení bookmakerské licence, která ještě „*byla rozhodnutím zemského úřadu v Praze na pokyn ministerstva vnitra zamítnuta, poněvadž udělení takové licence není pro panující všeobecnou hospodářskou tíseň žádoucí a i jinak není zde důvodů zvláštního zřetele hodných.*“ Dne 11. ledna 1934 zemský úřad pro Čechy kladně vyřídil žádost Jiřího Rübena o udělení bookmakerské licence pro „jeho“ sázkovou kancelář. Ta vznikla pod názvem Sposak (akronym slov Sportovní sázková kancelář).²¹ Tím začíná krátká první etapa dějin soukromého podnikání v oblasti přijímání sázek na výsledky sportovních utkání. Československo se počátkem roku 1934 přifadilo ke státům, kde podobný sázkařský byznys už fungoval (vedle Velké Británie jimi měly být Belgie, Švédsko, Norsko, Finsko).²²

Dne 24. ledna 1934 byla uzavřena smlouva, na jejímž základě se Burda stal spolumajitelem Sposaku. V tentýž den měl uzavřít zmíněnou tříletou smlouvu o zastupování skotského totalizátora Everyman's. Smlouvou ze 3. srpna 1934 se pak stal jediným majitelem Sportovní sázkové kanceláře Sposak, která se stala takřka synonymem sportovního sázení v Československu. Jméno firmy přešlo i na její hlavní postavu, když sám Josef Burda byl v českém fašistickém hnutí konce 30. a počátku 40. let znám pod přezdívkou „Velký sposák“.²³ Po ovládnutí Sposaku Burdou založil jeho dosavadní společník Jiří Rübena vlastní sázko-

¹⁸ *Hampacher zase do ringu*, Národní listy 13. 7. 1933, č. 189, s. 6; *Burda managerem Odincova*, Národní listy 28. 11. 1933, č. 326, s. 6.

¹⁹ M. NAKONEČNÝ, *Vlajka*, s. 305.

²⁰ *Výstraha!!*, Polední list 13. 2. 1935, č. 44, s. 6.

²¹ Ještě před vznikem první tuzemské sázkové kanceláře prý v Praze přijímala sázky na zápasy anglické a skotské fotbalové ligy zmíněná společnost Everyman's, jak zjistilo ministerstvo financí, které uložilo zemskému finančnímu ředitelství vyšetření této záležitosti. NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

²² *Der Fußball-toto kommt*, Die Stunde 7. 7. 1934, č. 3394, s. 6.

²³ *Druhý den procesu s Vlajkaři. Vůdcové Vlajky ztratili paměť*, Rudé právo 22. 5. 1946, č. 119, s. 4; Pavel SUK, *Antisemitismus ve vybraných protektorátních periodikách. Rigorózní*

vou kancelář Vernon-Toto. Zatímco Sposak spolupracoval s edinburskou firmou Everyman's, Vernon-Toto se hlásilo k liverpoolskému mateřskému totalizátorovi. Systém sázení byl odlišný od Sposaku. Nevyužíval se bodový systém (viz níže), ale tipovaly se jen výhra domácích či hostů nebo remíza a zápasy bylo možno vybírat libovolně. Celkově však o druhé sázkové kanceláři víme méně, což zřejmě věrně odráží její menší rozšíření a popularitu. Vernon-Toto lákal na levnější sázky – na anglické „toto“ se sázelo 1,50 Kč, na domácí jen 1 Kč. Ředitelem Rübsteinovy sázkové kanceláře byl Augustin Vrla, sídlo bylo v paláci Rokoko na Václavském náměstí.²⁴ Až do zákazu sázkových kanceláří byl Rübsteinův Vernon-Toto jediným potencionálním konkurentem Sposaku. Dějiny sázení na sportovní výsledky v Československu 30. let jsou však především dějinami Sposaku a jeho agilního majitele Josefa Burdy, který se snažil hledat skuliny pro své podnikání ještě v době, kdy už Jiří Rübstein uposlechl zákazu sázkových kanceláří.

Sázková kancelář Sposak měla své sídlo na adrese Jindřišská 29, Praha II, ale velmi rychle vytvořila síť sběren sázkových tiketů po celé republice. Ty se nacházely zejména v obchodech a živnostenských podnicích různého zaměření: v krámech, holičstvích, hostincích apod. Významným krokem k rozšíření sítě byla dohoda se známým oděvním závodem Rolný, na jejímž základě byly sběrné zřízení ve všech firemních prodejnách. V prosinci 1935 fungovalo v Československu už 340 sběren Sposaku a Josef Burda měl v plánu síť dále rozšiřovat. V témže dokumentu je na jiném místě uvedeno 260 sběren, dále je ovšem zmiňováno 80 „kolektantů“ zaměstnaných přímo sázkovou kanceláří, což v součtu odpovídá uvedenému počtu 340. Provozovatel sběrné síti z každé tříkorunové sázky ponechával 10% provizi (30 h), „venkovští zástupci dokonce celých 50 hal.“²⁵ Pro mnohé maloživnostníky se tak provize ze sportovních sázek staly hlavním zdrojem obživy.²⁵ Povolení zemského úřadu se pochopitelně vztahovalo pouze na území Země české, firma ale ještě během roku 1934 expandovala do Země moravskoslezské (s centrálou na adrese Husova 8a, Brno) a na podzim i na Slovensko (centrála v kavárně Redouta, Bratislava).²⁶ O případných aktivitách na Podkarpatské Rusi není v úředních pramenech řeč. *Pepi* Burda zato usiloval o rozšíření svého byznysu na sousední Rakousko, s nímž pojal meziválečné Československo vedle společných tradic také čilý fotbalový styk. Rakouské národní mužstvo bylo nejčastějším soupeřem československé reprezentace a kluby obou zemí se pravidelně utkávaly v masově sledovaných zápasech Středoevropského

práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut komunikačních studií a žurnalistiky, Katedra mediálních studií, Praha 2010, s. 108.

²⁴ Viz inzerci: např. Polední list 23. 3. 1935, č. 82, s. 8.

²⁵ NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

²⁶ *Centrála Sposaku pro Slovensko v Bratislavě*, Polední list 26. 11. 1934, č. 329, s. 5.

poháru.²⁷ Začátkem července 1934 odcestoval Burda do Vídně, aby tam jednal o možnostech zřízení „*velkorysého sázkařského podniku*“. Rakouské „toto“ mělo být založeno po vzoru československého Sposaku na systému Everyman's.²⁸ O jednání ovšem máme zprávu jen z jednoho zdroje a nic nenásvědčuje tomu, že by byl plán realizován.

Před započítáním činnosti musel Sposak z příkazu finančního ředitelství deponovat jistinu jako záruku správného vyplácení výher. Z jakých prostředků Josef Burda rozběh sázkové kanceláře financoval? Od svého osobního přítele Erika Arnesjö z Göteborgu získal údajně půjčku 180 000 Kč (ve švédských korunách). Navíc Burda obdržel od vlastníka sázkové kanceláře Everyman's 100 000 Kč jako zmiňovanou kauci k zajištění závazků. Z propojení se skotskou totalizátorskou společností vyplýval zčásti také okruh sportovních utkání, na něž začal Sposak přijímat sázky a systém výplaty výher. Přestože úřední prameny hovoří o udělení licence „*na veškeré druhy sportovních podniků tu – i cizozemských s vyloučením koňských dostihů*“, zpočátku se sázelo výhradně na fotbalové zápasy československé, anglické a skotské ligy. S novou výzvou se musel vyrovnat i Československý fotbalový svaz, který se postavil jednoznačně proti sázkařství. Záležitost konzultoval s mezinárodní fotbalovou asociací FIFA, ale nebyl oprávněn bookmakerské podnikání zakázat. Proto vydal alespoň zákaz jakkoli se do sázek zapojovat platný pro všechny ve svazu sdružené kluby.²⁹

Sposak využíval při vyplácení výher totalizátorský systém („toto“). Podle něj se výhra nevypočítává jako součin vsazené částky a vypsaného kurzu, ale vyplácí se příslušný díl z celkového úhrnu sázek po odečtu dávek (daní) a režie sázkové kanceláře. Výsledná kvóta je tedy zveřejněna až po uzavření sázek. Sposak převzal i bodový systém Everyman's, podle nějž byl správný tip na výhru domácího mužstva ohodnocen jedním bodem, výhra hostů dvěma a remíza třemi body. Zrod bodového systému se údajně odvíjel od vyrovnanosti anglické a skotské ligy, v níž zpravidla vítězila domácí mužstva. Tipéři s nejvyšším počtem bodů si mezi sebou rozdělili největší díl ze vsazených částek. Všichni sázející s druhým a třetím nejvyšším počtem bodů byli rozděleni do II. a III. výherní skupiny a dělili se o menší díl úhrnu sázek. Schematický příklad ukazuje výplatu výher podle tiketu obsahujícího 12 zápasů anglické a skotské ligy hraných 20. ledna 1934. Šest sázkařů s nejvyšším počtem bodů si rozdělilo 3/6 vyplácených pro-

²⁷ Martin PELC, *Fotbal jako faktor československo-rakouských vztahů (1918–1938)*, bude publikováno ve sborníku z konference Demokratická monarchie, nedemokratická republika? Kontinuity a zlomy mezi monarchií a republikou ve střední Evropě, pořádané Stálou konferencí českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví v Olomouci 12. 4. 2018. Viz též kapitolu *Die Beziehungen Wiens zum „tschechischen“ Fußball*, in: Matthias Marschik – Doris Sottopietra, *Erbfeinde und Haßlieben. Konzept und Realität Mitteleuropas im Sport*, Münster 2000, s. 176–184.

²⁸ *Der Fußball-toto kommt*, Die Stunde 7. 7. 1934, č. 3394, s. 6.

²⁹ Viz například *Fußballtoto und ČSAF*, Westböhmisches Tageszeitung 15. 2. 1934, č. 38, s. 3 a řada dalších zmínek ve sportovním i denním tisku z této doby.

středků, 17 tiperů s druhým nejlepším výsledkem 2/6 a 47 sázkařů z III. výherní skupiny 1/6 z celku. Celková částka československých sázek na anglickou a skotskou ligu se údajně přičítala k sázkám na Britských ostrovech a z výsledného součtu se vypočítávala i vyplácená kvóta.

Tabulka. 1–A

Modelový příklad totalizátorské sázky („toto“)	
zápasy hrány	20. 1. 1934
skladba tiketu	12 zápasů anglické (7) a skotské (5) fotbalové ligy
výhra domácích	3 (× 1 bod) = 3 body
výhra hostů	2 (× 2 body) = 4 body
remíza	7 (× 3 body) = 21 bodů
nejvyšší možný počet bodů pro tento tiket	28 bodů
celkový objem sázek (minus daně a režie sázkové kanceláře)	3 413 £
přibližný dobový ekvivalent v Kč	360 000 Kč

Tabulka. 1–B

Vyplácení výher v modelovém případě			
	I. výherní skupina	II. výherní skupina	III. výherní skupina
v rámci výherní skupiny rozdělováno z objemu sázek	3/6	2/6	1/6
nejvyšší dosažený počet bodů	26 b.	25 b.	24 b.
počet úspěšných sázejících	6	17	47
výhra v librách (£), šilincích (s), pencích (d)	284 £ 8 s 4 d	66 £ 18 s 6 d	12 £ 2 s
přibližný dobový ekvivalent v Kč	30 000 Kč	7 000 Kč	1 270 Kč

Skladba tiketu sestaveného ze zápasů anglické a skotské ligy byla převzata od společnosti Everyman's. Tiket obsahoval vždy 12 zápasů, přičemž sedm bylo

z anglické a pět ze skotské ligové soutěže. Tipy se psaly do jednoho až deseti sloupců. Výhra domácích se označovala dodnes běžným číslem „1“, výhra hostů „2“ a remíza křížkem „x“. Na každý sloupec bylo možno vsadit maximálně 3 Kč (včetně dávky 3,50 Kč). Nejvyšší vsazená částka na jeden tiket tak činila 30 (35) Kč. Body se počítaly vždy za příslušný sloupec. Níže je uveden příklad tiketu složeného ze zápasů anglické a skotské ligy, hraných 25. srpna 1934.³⁰

Tabulka. 2

Příklad tiketu na anglickou a skotskou ligu, 25. srpna 1934 (tipuje se výhra domácích/hostů/remíza)										
zápas (A=anglická, S=skotská liga)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Birmingham – Aston Villa (A)										
Leeds – Middlesbrough (A)										
Leicester – Wolverhampton (A)										
Liverpool – Blackburn (A)										
Portsmouth – Arsenal (A)										
Sunderland – Huddersfield (A)										
West Bromwich – Manchester City (A)										
Airdrie – Kilmarnock (S)										
Falkirk – Hamilton (S)										
Hibernians – Aberdeen (S)										
Partick Thistle – Queen of the South (S)										
St. Mirren – Clyde (S)										

Na míru sázejícím v Československu byly sestavovány i tzv. mezinárodní tikety. „Na Mezinárodní“ se sázelo stejným systémem jako na anglickou a skotskou ligu. Tiket byl pochopitelně sestaven tak, aby pravděpodobnost výhry byla co nejmenší.

³⁰ *Jak se bude v Československou sázet na anglickou ligu?!*, Polední list 4. 2. 1934, č. 35, s. 12.

Tabulka. 3

Příklad tiketu na „Mezinárodní“, 1. dubna 1934 (tipuje se výhra domácích/hostů/remíza)										
zápas	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Vienna – Sparta										
Wiener SC – Slavia										
Pardubice – Kolín										
DFC – Bohemians										
Viktoria Žižkov – Ruch										
Židenice – Garbarnia										
Katowice – Čechie Karlín										
Lausanne – Teplitzer FK										
Mladá Boleslav – Dvůr Králové										
Baťa Zlín – České Budějovice										
DFC Aussyg – Saaz										
Bratislava – Ligetti										

Naopak výrazně se odlišoval systém sázek a výher „na Národní“, tj. výhradně na tužemské fotbalové zápasy. Tiket sestával z pěti zápasů, vsadit bylo možné na pět, nikoli deset sloupců. Netipovala se výhra, prohra nebo remíza, nýbrž přesné skóre. Na každý sloupec mohl tipér vsadit 3 Kč (vč. dávky 3,50 Kč). Za dva uhodnuté výsledky v jednom sloupci obdržel sázející pětinasobek vsazené částky, za tři správná skóre 25×, za čtyři 100× a za všech pět správných výsledků 500× vsazenou částku. V případě všech uhodnutých výsledků a sázce 3 Kč na sloupek tak výhra měla činit 1 500 Kč.³¹

Tabulka. 4

Příklad tiketu na „Národní“, 4. března 1934 (tipuje se skóre)					
zápas	1	2	3	4	5
Bohemians – Slavia	:	:	:	:	:
Viktoria Žižkov – Teplitzer FK	:	:	:	:	:
Čechie Karlín – Sparta	:	:	:	:	:
Náchod – Kladno	:	:	:	:	:
Židenice – Viktoria Plzeň	:	:	:	:	:
vsazená částka					

³¹ *Jak se bude sázet na československou ligu?*, Polední list 7. 2. 1935, č. 38, s. 6.

Postupně Sposak zaváděl i další varianty sázek, například na poločasové skóre (od října 1934),³² a vyskytly se také sázky typu „Match“, tj. na výsledek jediného zápasu, například na finále MS ve fotbale v Itálii 1934 Itálie – ČSR, ale i další mezistátní a tuzemská utkání. Vzhledem k vyššímu počtu správných tipů však výhry v takových případech bývaly poměrně nízké.³³ Přestože licence opravňovala vypisovat sázky na všechny druhy sportů mimo dostihy, nefotbalové sázky se podařilo dohledat jen výjimečně. Například v létě 1934 bylo zaznamenáno sázení na československý automobilový závod 1 000 mil.³⁴ Překvapí zejména absence dobově mimořádně populárního boxu, který však zřejmě z pohledu sázkových kanceláří neskýtá dostatečný počet utkání s nepředvídatelným výsledkem.

Sposak začal přijímat sázky na fotbalové zápasy počátkem února 1934. Všechny tikety musely být vyplněny inkoustem, aby se minimalizovala možnost pozdějších úprav, a podepsány. Mohly být odevzdány buď přímo ve sběrnách, nebo zaslány poštou s příloženou stvrzenkou o provedeném vkladu vsazené částky. Prázdné tikety s výzvou „*vystřihnout – vyplnit – zaslat*“ byly uveřejňovány i v novinách. Stejně tak mohla být vsazená částka zaplácena přímo na filiálce nebo převedena na účet Sposaku do stanoveného termínu. V následujících měsících, než v červenci po dobu prázdnin přerušil činnost,³⁵ se Sposak snažil získat sázkaře prostřednictvím reklamy zejména v bulvárně laděných listech typu *Expresu (Poledního listu)*.³⁶ Jimi uveřejňované zprávy se o novince vyjadřovaly v nejlichotivějším duchu. Články jako *Anglické štěstí Čechoslovačky* nebo *Výhra Everyman's „stipendiem“ výtvarné umělkyně* uváděly příklady výjimečně vysokých výher (zpravidla přes 20 000 Kč). Burda se v některých případech nechával s výherci fotografovat a osobně jim výhru předával.³⁷ Podnikal ale i další promyšlené marketingové tahy k popularizaci sázení na fotbalové zápasy, jako když v roce 1935 zaměstnal atletku Zdeňku Koubkovou nedlouhou předtím, než začala prodělavat změnu pohlaví.³⁸ Za hmotné výhody se prý Burda pokusil získat vliv v jednom z nejdůležitějších prvorepublikových všesportovních časopisů *Rekor-*

³² *Novinka v sázkách na finale Sparta – Kladno*, Polední list 5. 10. 1934, č. 277, s. 6.

³³ Polední list 7. 6. 1934, č. 158, s. 7; *Výplaty Sposaku na match ČSR – Itálie a na 1000 mil*, Polední list 11. 6. 1934, č. 162, s. 6; Polední list 5. 10. 1934, č. 277, s. 6.

³⁴ *Přijímají se sázky na „1000 mil“*, Polední list 1. 6. 1934, č. 152, s. 6.

³⁵ Polední list 11. 7. 1934, č. 191, s. 6.

³⁶ Za inzerci vyplatil Sposak během své činnosti podle Burdy 600 000 Kč. – NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

³⁷ *Výhra Everymans „stipendiem“ výtvarné umělkyně*, Polední list 4. 3. 1934, č. 63, s. 12; *Anglické štěstí Čechoslovačky*, Polední list 25. 2. 1934, č. 56, s. 14.

³⁸ *Zdena Koubková zachráněna pro naši atletiku v předvečer Olympijských her*, Polední list 4. 8. 1935, č. 214, s. 12. Viz též *Zděna Koubková – footballistou!*, *Expres* 25. 11. 1935, č. 269, s. 4. O Koubkové Pavel KOVÁŘ, *Příběh české rekordwoman. Zákulisí největšího sportovního skandálu první republiky*, Jarošov nad Nežárkou 2017; *Zdeňka Koubková mužem*, *Venkov* 29. 3. 1936, č. 76, s. 16.

du.³⁹ Když neuspěl, vytvořil první československý sportovní deník *Sport*. Ten nevycházel ani celý rok (15. února 1936 až 20. ledna 1937). Přestože jeho vydávání spadá už do doby, kdy byly sázkové kanceláře opět zakázány, kritizovala Burdu sportovní publicistika za to, že namísto objektivního zpravodajství používá své noviny pro reklamní účely: „*Jest příhanou čs. sportu, že prvý sportovní deník slouží nepokrytě zájmům sázkové kanceláře,*“ psal právě zmiňovaný *Rekord*.⁴⁰ Burda čelil i obvinění, že při získávání inzerce do svého listu využívá vyděračských praktik. To se podle všeho nepotvrdilo, se stejným nařčením se ale potýkal i v době svého angažmá ve fašistické organizaci Vlajka o několik let později.⁴¹

Sázkové kanceláře čelily téměř od počátku své existence snahám o zrušení. Hlavními oponenty sázení na sportovní výsledky byli Ředitelství státních loterií, Svaz prodejen čsl. třídní loterie a Zájmové sdružení prodejen čsl. třídní loterie. Jejich zástupci od počátku tvrdili, že povolení sázek na sportovní utkání bude mít negativní vliv na odbyt losů státní loterie. Zastánci sportovního sázení argumentovali, že na rozdíl od státní loterie, při níž jde pouze o náhodu, budou klienty sázkových kanceláří fanoušci – znalci, jimž k výhře dopomůže jejich rozhled a znalosti. Když sportovní sázení rychle získalo na masové popularitě, bylo zřejmé, že se mu neoddávali jen informovaní fanoušci, ale mnohem širší kruhy.⁴² Nezanedbatelný byl zřejmě podíl žen – sázkařek, jak vyplývá z nikoli ojedinělých zpráv o jejich výhrách. Odpůrci Sposaku jeho zvýšené popularity využili k tomu, aby ukázali, že ve sportovních sázkách převážil prvek náhody. Zpočátku se zdálo, že vznik sázkových kanceláří neměl na odbyt losů státní loterie vliv. Ředitelství státních loterií přesto vydalo zvláštní oběžník, jímž prodejnám československé třídní loterie zakázalo, aby přijímaly zastupování sportovních sázek. Sázkové kanceláře byly kritizovány jak politickou pravicí, tak levicovými stranami. Vadily zejména nekalé praktiky Josefa Burdy a hovořilo se o možnosti převzít bookmakerské podnikání státem, aby zisky neplynuly do soukromých kapes. Levice pranýřovala údajné ožebračování nemajetných a odvádění jejich pozornosti od skutečných sociálních problémů. Sázkové kanceláře byly i v *Lidových novinách* označeny za „*znemravňující činitel sociální*“⁴³ a byly vnímány jako novodobá podoba patologického hráčství, vstupující na scénu velkoměstských periférií po boku karbanu a jiných nežádoucích sociálních jevů, jako byl alkoholismus a domácí násilí.

³⁹ kp [šifra], *Vláda ČSR proti fotbalovým sázkám*, *Rekord* (uloženo v: NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382).

⁴⁰ NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

⁴¹ *Časopis „Sport“ před soudem. Trestní řízení proti Burdovi*, *Polední list* 4. 2. 1937, č. 35, s. 2.

⁴² NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

⁴³ K. S. [šifra], *O sázkové kanceláře*, *Lidové noviny* 24. 11. 1935, č. 588, s. 11.

Plak na zrušení sázkových kanceláří zesílil, když jim měla být prodloužena licence pro rok 1935. K tomu nakonec došlo, ale ministerstvo financí si vyhradilo právo kdykoli licence odejmout a na tuto skutečnost upozornilo i dotyčné podnikatele. Zemský úřad v Praze udělil dne 9. února 1935 bookmakerskou licenci Jiřímu Rūbensteinovi (Vernon-Toto) a téhož dne i Zdenku Zadákovi. Zadák byl novým licencionářem Sposaku, v němž měl i nadále hlavní slovo Burda. Kanceláře však byly pod ostřejším dohledem ministerstva než v prvním roce existence. Počátek konce sportovního sázení v Československu stanovil 25. duben 1935, kdy ministerstvo financí pověřilo Ředitelství státních loterií, aby jejich provoz podrobilo novému šetření. Sotva překvapí, že ředitelství došlo k následujícímu závěru: „Podle výsledku provozu za uplynulé 4 měsíce r. 1935 bylo možno konstatovati, že sázky na výsledky fotbalových zápasů vlivem každodenní reklamy a propagace rozmohly se tou měrou, že právem lze se obávati nebezpečné konkurence státním loteriím. Existence dvou či více podnikatelů a jejich vzájemné soutěžení mají za následek získávání stále většího počtu sázejícího obecnstva. Způsob reklamy sázkových kanceláří nelze označiti jako seriosní a údaje insertních článků, pokud se týče počtu výherců a vyplacených výher, jsou přehnané. [...] tu bylo zjištěno, že sledovaná činnost obou sázkových kanceláří nabyla průběhem doby docela jiného charakteru. Vzájemným soutěžením nesoriosním způsobem reklamy získán byl nepředvídaně široký kruh sázejícího obecnstva a možno tvrditi, že hráči rekrutují se hlavně z obecnstva mimosportovního, které fotbalové zápasy vůbec nenavštěvuje a jest pouze svou hráčskou vášní strhováno k účasti na sázkách.“ „Kolektur“ sázkových kanceláří tehdy bylo už více (340) než sběren státní loterie (255).⁴⁴

Zdůrazněním náhodného charakteru sázek si ředitelství vytvořilo předmostí pro zrušení sázkových kanceláří, protože tyto, „tak jak jsou dnes provozovány, jsou vlastně kolekturami (sběrnami), ve kterých se provozuje hra na čísla, upomínající na dřívější předválečnou lotynku. Činnost tato odporuje ovšem loternímu patentu, kterým stát vyhradil si pouze pro sebe právo na hry náhodné o peníze a činnost sázkových kanceláří porušuje tento státní monopol.“ Zemský úřad pro Čechy vyhověl žádosti ministerstva financí, aby sázkovým kancelářím ukončil k pololetí roku 1935 jejich činnost a 5. června obě licence odňal, a to s platností od 1. července 1935. Po vydání rozhodnutí opakovaně intervenovali na ministerstvu majitelé a zástupci obou sázkových kanceláří. Snažili se dokázat, že nejde o náhodnou hru s čísly a poukazovali na počet osob, které zákrokem zemského úřadu přijdou o práci. Podle Burdy vyplatil Sposak v období od února 1934 do srpna 1935 zaměstnancům přes 330 000 Kč.⁴⁵ Ministerstvo financí odvolání zamítlo. Josef Burda nabízel, že bude respektovat numerus clausus na sběrný sázek, že státu bezplatně převede 50% podíl na své kanceláři a tím posílí jeho kontrolu,

⁴⁴ NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382.

⁴⁵ Tamtéž.

že každoročně vyplatí 30 000 Kč ze zisku na dobročinné účely (to vše výměnou za desetiletý monopol pro svou společnost!), nic z toho však rozhodnutí úřadu nezvratilo.

Jiří Rübenstein pak skutečně činnost Vernon-Toto ukončil, zatímco Burdův a Zadákův Sposak využil toho, že zákaz vydal Zemský úřad pro Čechy, a nadále pokračoval v podnikání na základě dříve udělených licencí v zemi Moravskoslezské a na Slovensku, o nichž neměl pražský zemský úřad tušení. Sběrný v Čechách pak byly jednoduše prohlášeny za expozitury moravskoslezských a slovenských centrál. Ministerstvo financí proto požádalo dopisem z 1. září 1935 ministerstvo vnitra, aby také Zemský úřad v Brně a Krajský úřad v Bratislavě učinil stejná opatření, jaké provedl už dříve Zemský úřad v Praze. „*Rozhodnutím ze dne 2. října 1935 č. j. 63011/35 ministerstvo vnitra učinilo opatření, aby zemský úřad v Brně ihned odvolal udělené bookmakerské licence Zdeňku Zadákovi a Antonínu Pokornému a aby krajský úřad v Bratislavě odňal licenci pro Slovensko Josefu Burdovi. Uložené opatření podle zjištění krátkou cestou vykonal zemský úřad v Brně dne 11. října 1935. Ministerstvo vnitra vyrozumělo zároveň všechny zemské úřady, aby napříště před zahájením jednání o vydání bookmakerské licence s oprávněním k uzavírání sázek na sportovní podniky všeho druhu, vyjma na koňské dostihy, vyžádáno bylo vždy stanovisko ministerstva financí.*“⁴⁶ Definitivně byly kanceláře likvidovány v prvních měsících roku 1936.⁴⁷ Ojedinele je v této souvislosti v tisku zmíněna i třetí sázková kancelář Favorit,⁴⁸ o níž ale nejsou v úředních pramenech žádné zprávy.

Noviny a sportovní časopisy otiskly koncem března 1936 zprávu ministerstva financí, že činnost sázkových kanceláří byla prohlášena za protizákonnou, porušením zákona pak je nejen přijímání sázek, ale i sázení a není garantováno vyplacení případné výhry.⁴⁹ Tím sice nadlouho končí dějiny sázkových kanceláří v Československu, jejich faktický otec Josef Burda a jeho spolupracovníci však ovlivnili rozvoj této branže v několika dalších státech Evropy. Jak už bylo řečeno, vrhl se Burda po zákazu Sposaku na vydávání prvního českého všesportovního deníku, který využíval k propagaci vlastního podnikání. Paralelně se údajně věnoval činnosti boxerského manažera na Slovensku.⁵⁰ Jeho deník *Sport* přestal

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Přesto se Josef Burda objevuje v protektorátním v adresáři z roku 1939 jako bookmaker „Sposak“. Tento rozpor dosud nebyl vyjasněn. Viz *Adresář Protektorátu Čechy a Morava pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství: Adressbuch des Protektorates Böhmen und Mähren für Industrie, Gewerbe, Handel und Landwirtschaft*, Praha 1939, s. 1421.

⁴⁸ *Pokoutní činnost sázkových kanceláří*, Venkov 27. 3. 1936, č. 74, s. 5. Zprávu převzaly i další listy (*Našinec, Reichenberger Zeitung*).

⁴⁹ Rekord 27. března 1936, roč. 7, č. 13, s. 83, čl. Vláda ČSR proti fotbalovým sázkám (uloženo v: NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382); *Zemský úřad odňal koncese sázkovým kancelářím*, Národní listy 29. 8. 1935, č. 169, s. 2.

⁵⁰ J. MARTÍNEK – J. TOMEŠ, *Josef Burda*, in: Biografický slovník českých zemí, 8. sešit, s. 326. Burda býval také předsedou sportovního výboru Unie boxerů z povolání v re-

vycházet 20. ledna 1937 s tím, že majitel „je nyní v zahraničí“, jak zdůvodnil redaktor Hugo Lengsfeld.⁵¹ Právě tehdy zřejmě Burda odjel do Francie. V Paříži v letech 1937–1938 oživil s bývalým spolupracovníkem ze Sposaku Karlem Macháčkem podnikání v oboru sportovního sázení a založil sázkovou kancelář Europa-Pool, která opět nabízela sázky na výsledky zápasů anglické a skotské ligy.⁵² Ve zjitřené atmosféře léta 1938 se opět vrátil do Československa a 23. června 1938 se stal majitelem firmy *Fr. Lepka, obchod a půjčovna filmů*.⁵³ Po činnosti sportovního promotéra a majitele sázkové kanceláře tak našel další způsob uplatnění.

Z literatury je dostatečně známo, že se přiklonil k fašismu a od jara 1939 byl hospodářským vedoucím a šedou eminencí hnutí Vlajka.⁵⁴ Do Vlajky vstoupil podle vlastních slov proto, že se mu líbilo hnutím hláсанé stavovské zřízení.⁵⁵ Kritickou historiografií je ale hodnocen jako typický konjunkuralistický člen, který ekonomicky těžil ze stávající situace. Od roku 1939 byl Burda ředitelem listu *Vlajka*, pro nějž měl (opět) opatřovat prostředky nelegální činností (vydíráním židů i různých institucí, mj. Živnobanky či *Českého slova*). K Burdovým dlužníkům prý patřil i vedoucí Vlajky Jan Rys-Rozsévač, který se jej proto přes německá doporučení odmítal zbavit.⁵⁶ Od roku 1941 pozice Vlajky v českých zemích slábla, ještě v roce 1942 se nicméně Burda snažil intervenovat v její prospěch v Berlíně (prý i prostřednictvím boxera Maxe Schmelinga), ale zcela bez úspěchu. Na příkaz K. H. Franka byl Burda spolu s Rysem 20. ledna 1943 zatčen a do konce války vězněn v koncentračním táboře Dachau. Odtud se dostal až po příchodu amerických vojsk v dubnu 1945, krátce pobýval v Itálii (Capri), ale nakonec se vrátil do vlasti. Zde byl v procesu s vlajkaři na jaře 1946 odsouzen k trestu smrti a spolu s J. Rysem-Rozsévačem a J. Čermákem popraven oběšením v pankrácké věznici.⁵⁷ V paměti české společnosti ještě nějakou dobu přežíval jako jedna z nejvýraznějších postav kolaborace s nacisty. V roce 1964 vydalo nakladatelství Mladá fronta knihu bývalého horníka Rudolfa Černého *Hochštapler*

publice Československé. Viz například *Championát Hrubeš – Müller v zrcadle názorů*, Polední list 1. 8. 1937, č. 211, s. 14.

⁵¹ *Za koho startuje nový sportovní deník? Rekord 7*, 27. 3. 1936, č. 13 (uloženo v: NA, f. MVZTV, k. 894, inv. č. 3382); *Časopis „Sport“ před soudem. Trestní řízení proti Burdovi*, Polední list 4. 2. 1937, č. 35, s. 2.

⁵² *Toto. Die gemolkene Kuh*, *Der Spiegel* 7, 5. 8. 1953, s. 24–25.

⁵³ Lucie DOLEŽALOVÁ, *Fr. Lepka, maj. Josef Burda, obchod a půjčovna filmů, 1935–1936. Inventář*, Hradištko pod Medníkem 2010, s. V–VI.

⁵⁴ Vedle Nakonečného *Vlajky* viz zejména Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999, průběžně.

⁵⁵ *Druhý den procesu s Vlajkaři. Vůdcové Vlajky ztratili paměť*, *Rudé právo* 22. 5. 1946, č. 119, s. 4.

⁵⁶ M. NAKONEČNÝ, *Vlajka*, s. 305.

⁵⁷ J. MARTÍNEK – J. TOMEŠ, *Josef Burda*, in: *Biografický slovník českých zemí*, 8. sešit, s. 327.

(*Deník, který se nedostal prokurátorovi do ruky*), v níž nechvalně vystupuje i žoviální obchodník – „Velký sposak“ Josef Burda.⁵⁸

Zajímavou dohru měly jeho aktivity v Německé spolkové republice první poloviny 50. let. Výše zmíněný spolupracovník pařížské sázkové kanceláře Karel Macháček⁵⁹ v roce 1938 na rozdíl od Burdy neodcestoval do Československa, nýbrž do Bruselu, kde se nadále pohyboval v sázkařských kruzích. Po napadení Belgie Německem prchl do Velké Británie. V září 1951 se jako osoba „bez státního občanství, české národnosti a s belgickým pasem“ objevil v západním Berlíně a založil zde sázkovou kancelář Europool.⁶⁰ V Československu se mezitím v průběhu roku 1947 debatovalo o obnovení sázení na sportovní výsledky, ale už ve státní režii.⁶¹ V roce 1948 byla založena STASKA (Státní sázková kancelář), která byla ovšem po pěti letech existence k 31. prosinci 1953 opět zrušena. Oficiálním důvodem bylo údajné ovlivňování výsledků sportovních utkání. Vzhledem k rozmachu nelegálního sázení ji nahradil podnik SAZKA, zřízený 3. srpna 1956 Státním výborem pro tělesnou výchovu a sport na základě usnesení vlády ze dne 18. července 1956. Sázení bylo zahájeno v říjnu toho roku. Soukromé sázkové kanceláře však začaly v Československu opět oficiálně působit až po roce 1989, a to pravděpodobně poprvé od roku 1936, kdy bylo likvidováno torzo Burdova Sposaku v zemi Moravskoslezské a na Slovensku. Pozoruhodnou novinkou, a to jak oproti prvorepublikovým sázkovým kancelářím, tak vůči SAZCE, byl systém sázení. Porevoluční sázkové kanceláře nepřistoupily na dříve běžný totalizátorský princip a přišly s dodnes nejužívanějšími kurzovými sázkami. Tradiční SAZKA zavedla kurzové sázení 5. března 1996.⁶²

⁵⁸ Rudolf ČERNÝ, *Hochštapler. Deník, který se nedostal prokurátorovi do ruky*, Praha 1964. Viz také recenzi Oleg SUS, *Sestup k hochštaplerovi*, Host do domu 11, 1964, č. 8, s. 68–69.

⁵⁹ Školní docházku měl absolvovat v Berlíně, načež se vrátil do Československa. – *Toto. Die gemolkene Kuh*, Der Spiegel 7, 5. 8. 1953, s. 24.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Viz například J. D. GOL, *I u nás sázky?*, Naše cesta 1. 4. 1947, č. 13, s. 6; – elp – [šifra], *Vsádně si?*, Národní obroda 5. 4. 1947, č. 81, s. 8.

⁶² Filip JONÁŠ – Karel ŠVEC, *Sazka. Historie a současnost*, in: *Evropské loterie a hry*, s. 215, 248.

Martin Pelc

Die Anfänge der Wettbüros in der Tschechoslowakei in den Jahren 1934–1936

Zusammenfassung

Das Entstehen von Wettbüros war ein Signal der fortschreitenden Kommerzialisierung des Sports im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Im Jahr 1934 wurde in der Tschechoslowakei die erste Lizenz erteilt, die zum Wetten auf die Ergebnisse von Sportwettbewerben mit Ausnahme von Pferderennen berechtigte. Diese waren bereits zu Zeiten Österreich-Ungarns Gegenstand von Wetten gewesen und unterlagen besonderen gesetzlichen Vorschriften. Die Buchmacher für Pferderennen waren im Gegensatz zu den Wettbüros direkt auf den Rennbahnen tätig und bildeten keine Filialnetze. Das erste Wettbüro in den tschechischen Ländern trug den Namen Sposak (eine Abkürzung für Sportovní sázková kancelář – Sportwettbüro). Die Lizenz erhielt Jiří Růbenstein, doch die Hauptperson im Unternehmen war der Geschäftsmann Josef Burda. Dieser war früher als Boxmanager und Promoter in Berlin tätig gewesen, von wo er nach Hitlers Machtergreifung 1933 in die tschechische Heimat zurückkehrte. Sein erster Antrag für ein Wettbüro wurde 1933 abgelehnt, im Januar 1934 entsprach man jedoch einem weiteren Antrag. Das Büro nahm im Februar 1934 seine Tätigkeit auf. Nach der Trennung der Gesellschafter Růbenstein und Burda gründete Růbenstein das eigene Wettbüro Vernon-Toto. Während Sposak ein Lizenzbüro der Edinburger Firma Everyman's war, bekannte sich Vernon-Toto zu einer Liverpoolscher Totalisatorgesellschaft als Mutter. Bei beiden Büros wurde im Totalisatorsystem (Toto) gewettet. Wesentlich verbreiteter war Burdas Sposak, das nach kurzer Zeit mehr als dreihundert Sammelstellen unter Vertrag hatte. Sposak nahm Wetten für Fußballspiele an, am häufigsten in der tschechoslowakischen, englischen und schottischen Liga, internationale Spiele, Klubbokale, in Ausnahmefällen zum Beispiel auch für den Motorsport. Die Büros hatten ständig gegen Kritik vonseiten der Betreiber der staatlichen Lotterie zu kämpfen. Das Finanzministerium verhängte Mitte 1935 ihr Tätigkeitsverbot, definitiv wurden Anfang 1936 die Zweigstellen der Sposak in der Slowakei und im Bezirk Mährisch-Schlesien aufgelöst. Josef Burda entfaltete dann seine Wettbüroaktivitäten in Paris, sein Mitarbeiter Karel Macháček organisierte in den fünfziger Jahren sogar ein privates Wettbüro in der Bundesrepublik Deutschland. Burda bekannte sich nach seiner Rückkehr in die Tschechoslowakei im Jahr 1938 zum Nationalsozialismus, er wurde zur „grauen Eminenz“ der faschistischen Organisation Vlajka und 1946 hingerichtet. Erneuert wurde das Wetten auf die Ergebnisse von Sportwettbewerben unter staatlicher Regie in den Jahren 1948–1953 (STASKA – Státní sázková kancelář = Staatliches Wettbüro) und endgültig dann 1956 mit der Gründung des staatlichen Unternehmens SAZKA.

Martin Pelc

The emergence of bookmakers in Czechoslovakia in 1934–1936

Summary

The emergence of bookmakers was one signal of the advancing commercialisation of sport in Central Europe in the interwar period. In 1934, the first bookmaking licence authorising betting on the outcomes of sports matches was awarded in Czechoslovakia, with the exception of horse racing was awarded in Czechoslovakia. These were betted on during the Austria-Hungary period, and were subject to special laws. Those taking horse racing bets operated directly at the racecourse and did not operate a series of branches, unlike bookmakers. The first bookmaker in the Czech lands was named Sposak (Sportovní sázková kancelář – lit. Sports Betting Office). The licence was awarded to Jiří Rübstein, but the main figure behind the business was businessman Josef Burda. He had previously worked as a boxing manager and promoter in Berlin, from where he had returned following Adolf Hitler's seizure of power in 1933. His first application for a bookmaking licence was rejected in 1933, but his next application was accepted in January 1934. The bookmaker began operating in February 1934. Following the split of partners Rübstein and Burda, the former set up his own bookmaker, Vernon-Toto. While Sposak operated under licence from Edinburgh company Everyman's, Vernon-Toto used a Liverpool totalisator. Both bookmakers used a totalisator system (tote). Burda's Sposak was much more widespread, having just over three hundred contractual outlets. Sposak took bets for football matches, most commonly in the Czechoslovak, English and Scottish leagues, international matches, club cups, and also, occasionally, for motor races. The bookmakers were continuously subject to criticism from the operators of the state lottery. The Finance Ministry took action to ban their activities in mid-1935, and Sposak branches were definitively abolished in Slovakia and the Moravian-Silesian lands at the start of 1936. Josef Burda then developed his bookmaking activities in Paris, and his associate Karel Macháček even organised a private bookmakers in the German Federal Republic in the 1950s. Upon his return to Czechoslovakia in 1938, Burda began expressing support for fascism, and ended up holding significant power in the Vlajka organisation, and was executed in 1946. Betting on the outcome of sports events was restored under state control in 1948 to 1953 (STASKA – Státní sázková kancelář/State Betting Office) and definitively in 1956 with the establishment of SAZKA.

STUDIE

Jaroslav Kadlec

Antisemitská publicistika Romana Dmowského ve 30. letech 20. století¹

Antisemitic publishing of Roman Dmowski in the 1930s

This study looks at antisemitism in the works of Roman Dmowski, a noted politician and ideologue of Polish nationalism. He wrote a number of books and articles at the end of his political career which influenced a section of Polish society, in particular the generation of young radical nationalists. During this period (the 1930s), these included in particular *The World after War and Poland* (1931), *The Coup* (1933) and the novel *Heritage* (1933). In these works, Dmowski fleshed out his antisemitic ideas and positions, which involved a global Zionist conspiracy and “demonisation” of the Jews. In this work, I have endeavoured to analyse and describe in detail Dmowski’s antisemitism in order to highlight the malign influence it may have had on Polish-Jewish relations during the period of the rise of fascism and Nazism in Europe.

Key words: History, 20th century, Poland, antisemitism, political journalism, Roman Dmowski

¹ Převážná část této studie je převzata z disertační práce Roman Dmowski a polský antisemitismus, obhájené na Masarykově univerzitě v roce 2017.

Úvod

Cílem této studie je analýza antisemitismu v publicistice Romana Dmowského (1864–1939) ve 30. letech 20. století, tedy v období nedlouho před jeho smrtí. Týká se zejména třech jeho významných publikací – *Poválečný svět a Polsko*, *Převrat* a román *Dědictví*. Jde o knihy, ve kterých Dmowski propadl radikální protizidovské rétorice a byl zcela pohlcen vizí celosvětového konspiračního spiknutí Židů a svobodných zednářů. Nejednalo se přitom o žádného bezvýznamného polského politika. Nacionalistická mládež v Dmowském viděla svého vůdce, podobně jako tomu bylo v Itálii s Mussolinim a v Německu s Hitlerem. Dodnes je v historiografii vnímán, po Józefu Piłsudském, jako druhý muž druhé polské republiky a „otec polského nacionalismu“.

O Dmowského a národnědemokratické publicistice bylo již napsáno několik desítek publikací a mnohonásobně více odborných studií.² Někteří autoři se již zabývali či zabývají problematikou Dmowského antisemitismu, ovšem buď jen na počátku jeho politické kariéry,³ nebo jen jako součást jeho biografie.⁴ Dosud žádný polský ani český historik se podrobněji nezabýval Dmowského protizidovskou rétorikou v poslední fázi jeho života, tedy v období, kdy byla část polské společnosti fascinována fašismem a nacismem. Hlavním cílem této studie je právě analýza nejdůležitějších textů, které Dmowski vytvořil ve 30. letech 20. století a poukázání na skutečnost, že jeho publikace nemohly přispět k uklidnění polsko-židovských vztahů před vzrůstajícím antisemitismem, ale naopak ho ještě více podněcovaly.

Tři výše zmíněné knihy (dva politicko-publicistické texty a jeden případ beletrie) jsem si pro analýzu Dmowského antisemitismu nevybral náhodně. Jednalo se o tři stěžejní publikace, které vznikly ve 30. letech v krátkém časovém rozmezí a jako ucelená díla, v nichž reagoval na tehdejší společenskou a politickou situaci. Dmowski v této době napsal ještě několik publicistických článků, které také vyšly v knižní podobě, ovšem doba jejich vzniku zabírala větší časový úsek a protizidovská rétorika v nich nebyla natolik exponována jako ve třech vybraných dílech. Román *Dědictví* považuji za příklad důležitého „masmédia“

² Již před dvanácti lety Witold Wojdyło ve své studii uvedl několik desítek odborných článků a monografií na toto téma. Witold WOJDYŁO, *Refleksje nad myślą polityczną obozu narodowego 1918–1939. Postowie bibliograficzne*, *Dzieje Najnowsze* 38, 2006, č. 4, s. 197–205.

³ Grzegorz KRZYWIEC, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa 2009.

⁴ Andrzej MICEWSKI, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; Roman WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, Lublin 1989; Krzysztof KAWALEC, *Roman Dmowski*, Wrocław 2005 (v roce 2016 vyšlo doplněné vydání této publikace: K. KAWALEC, *Roman Dmowski*, Poznań 2016).

v tehdejší době, díky kterému Dmowski⁵ cílil na co největší počet odběratelů antisemitských projevů.

S tím souvisí problematika termínu antisemitismu a jeho použití v polském prostředí. Definice antisemitismu je mnoho, přitom žádná nedokáže zcela podchytit (obsáhnout) jev, který lze zkráceně nazvat „nenávisť k Židům“. Vysvětlit tento pojem se snažili vědci za pomoci psychologie, sociologie či dokonce sexuologie.⁶ Pro tuto studii (a v případě Dmowského publicistiky) za antisemitismus lze považovat každé tvrzení, kterým jeho autor útočí na židovské obyvatelstvo jako celek a které nelze empiricky či kvalitativně ověřit. Jde zejména o předsudky, domněnky nebo prosté výmysly, nemající oporu v racionálních úsudcích.

Dmowski protižidovskou rétoriku používal pragmaticky k politickému boji o „duši Poláků“. Jeho antisemitismus lze označit za politický, ale ohlas našel také v církevních kruzích. Zřejmě právě pokus o získání většího vlivu v polské společnosti přiměla Dmowského v roce 1927 k sepsání brožury,⁷ ve které popojil polský národ s katolickou vírou a za jednoho z největších nepřátel označil Židy. Ovšem spíše než mezi negramotnými vesničany, pro které z ambony hlásaný moderní antisemitismus byl ne vždy srozumitelný, se více pozornosti Dmowského názorům dostalo mezi radikální mládeží (často z akademického prostředí). Tito „mladí“, inspirovaní fašismem a nacismem, se stali hlavními nositeli Dmowského idejí (mimo jiné o katolické víře jako součásti polského nacionalismu).

Hlavní část této studie časově zapadá do období druhé polské republiky. Dle mého názoru je nutné alespoň stručně nastínit, jak vypadala demografie židovské menšiny v meziválečném Polsku. Židé byli po Ukrajincích druhou nejpočetnější menšinou (mezi 8 až 10,5 % všech obyvatel, přibližně tři miliony osob). Ale zatímco Ukrajinci obývali geograficky vymezené území (jihovýchod Polska), Židé žili po celém území nového státu, i když jejich rozmístění nebylo rovnoměrné – zatímco v Bialostockém vojvodství (v roce 1939) 43% všech obyvatel představovali Židé, v Poznaňském vojvodství to nebylo ani 1%. I z toho je patrné, že židovská otázka mohla hrát z nacionalistického hlediska významnou roli.

Roman Dmowski a jeho politika do počátku 30. let 20. století

Příčiny Dmowského antisemitismu jsou dodnes ne zcela prokazatelné, přestože existuje několik teorií a indicií, které tuto problematiku podkřývají.

⁵ Dmowski dokonce od svého románu očekával větší úspěch než přinesly jeho politické texty, zejména mezi vrstvy, které se nezabývaly politikou. A. MICEWSKI, *Roman Dmowski*, s. 333–335.

⁶ Alina CAŁA, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012, s. 30–37.

⁷ Roman DMOWSKI, *Kościół, naród i państwo*, Warszawa 1927.

Podle jeho nejbližších spolupracovníků jedním z jeho zdrojů mohla být Dmowského matka, která se Židů bála.⁸ Nicméně všichni Dmowského biografové se shodují, že jeho první antisemitské výpady se objevily již během gymnaziálních studií.⁹

Dmowski se narodil v roce 1864 v Kamionku, který je součástí dnešní pravobřežní Varšavy. Po studiích biologie na Císařské varšavské univerzitě (rusky Imperatorskij Varšavskij Universitet) nastoupil v roce 1890 do redakce týdeníku *Głos* (česky *Hlas*), kde publikoval první články, mimo jiné také s antisemitskou tematikou. Ve stejné době se rozhodl věnovat se politice.¹⁰ V roce 1893 založil národnědemokratickou stranu (známou pod zkráceným názvem endecja), v té době ještě nelegální, jejímž hlavním politickým cílem byl vznik nezávislého Polska ze zemí pruského, ruského a rakouského záboru.

Po revolučních událostech v roce 1905 byl zvolen do II. a III. ruské státní dумы, v níž zastával významný post předsedy tzv. Polského klubu.¹¹ Poslancem za národní demokracii byl do roku 1908, kdy byl nucen po vnitrostranických sporech (zejména obvinění z podpory všeslovanského hnutí) odstoupit a věnovat se stabilizaci politické strany, které předsedal. Jednou z možných cest byla sázka na tzv. židovskou kartu. V roce 1908 vydal brožuru *Židovský separatismus a jeho zdroje*,¹² v níž obvinil židovské obyvatelstvo z rusifikace a šíření nových protipolských směrů (např. socialismu, sionismu).

V roce 1912 v kampani do IV. ruské státní dумы se jako kandidát radikálně vyjadřoval proti varšavským Židům. Po volební porážce vyhlásil protižidovský ekonomický bojkot, který se rozšířil i mimo Varšavu. Podle mnohých historiků se tyto volby staly přelomem v nahlížení Dmowského na Židy, ústící v jeho protižidovskou obsesi. Bojkot se stal nejznámějším projevem antisemitismu a Dmowski byl jeho symbolem. To mu jeho odpůrci připomínali ještě na mírové konferenci v Paříži.

První léto světové války strávil Dmowski v Petrohradu, ale po fiasku svého snažení o deklaraci vzniku samostatného Polska od ruského cara emigroval na Západ. Ve Švýcarsku založil polskou zahraniční organizaci Komitet Narodowy Polski (KNP, česky Polský národní výbor), která se později stala oficiálním představitelem Polska u států Dohody a na poválečné mírové konferenci. Jednalo se o politicky nejvýznamnější a nejúspěšnější Dmowského politické období. Bohu-

⁸ G. KRZYWIEC, *Szowinizm po polsku*, s. 89.

⁹ A. MICEWSKI, *Roman Dmowski*, s. 23.

¹⁰ Jednou z prvních politických akcí byla v roce 1893 reorganizace tzv. Polské ligy, tajné skupiny, jejíž vedení tvořili polští emigranti ve Švýcarsku, v Národní ligu. Tato nová organizace, čítající přibližně sto členů, se stala základem pro vytvoření budoucí národnědemokratické politické strany. Členy Národní ligy bylo také mnoho budoucích významných, nejen národnědemokratických, politiků. Rozpuštěna byla v roce 1928.

¹¹ Polský klub (Koło Polskie), uskupení polských poslanců ve státní ruské dumě.

¹² Roman DMOWSKI, *Separatyzm Żydów i jego źródła*, Warszawa 1909.

žel ani v této chvíli se nevyvaroval protižidovských prohlášení,¹³ což ve spojení s jeho antisemitskou reputací ztěžovalo práci a postavení nejen jeho samotného, ale celého KNP.¹⁴

Již zmíněná Pařížská mírová konference, vrcholící Versailleskou smlouvou, plně odhalila sílu i slabiny nejen Polska, ale jejího oficiálního delegáta, kterým se stal, vedle Paderewského, také Dmowski. Územní požadavky polského státu byly (zejména pokud se jednalo o západní hranici) vesměs splněny, ovšem s dodatkem zajišťujícím ochranu národnostních menšin (zejména židovské), za jehož vznik nesl rozhodující odpovědnost paradoxně sám Dmowski.¹⁵

Návrat do obnoveného Polska byl pro Dmowského zklamáním. Zřejmě očekával významnou politickou pozici v novém státě. Ovšem ani Piłsudski, ani Dmowski neviděli možnost politické spolupráce. Z poznaňského „exilu“, kam se mezitím rozhodl přestěhovat, se Dmowski snažil znovu posílit svůj vliv i na úkor nově vzniklé politické strany Lidově-národní svaz,¹⁶ který byl pokračovatelem předválečné národní demokracie. Dmowski tak činil zejména mezi akademickou nacionalistickou mládeží.

Příležitost k uchopení moci se Dmowskému do určité míry naskytl v květnu 1926 během Piłsudského převratu. Nevyužil jí, neboť si zřejmě uvědomoval, že má malou šanci. Na nedemokratické jednání maršála Piłsudského odpověděl Dmowski založením fašistického Tábora Velkého Polska (polsky Obóz Wielkiej Polski, zkráceně OWP), s jehož pomocí chtěl získat vládu nad „dušemi“ Poláků a odstavit Piłsudského od moci. Tento plán se nenaplnil a OWP se nestal základ-

¹³ O tématu antisemitismu KNP viz Grzegorz KRZYWIEC, *Komitet Narodowy Polski wobec kolektywniej przemocy antysemitkiej. Przyczynek do dziejów antysemityzmu nacjonalistycznego na ziemiach polskich (1917–1919)*, in: Konrad Zieliński – Kamil Kijek (eds.), *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, Lublin 2016, s. 89–121.

¹⁴ Před důsledky, jaké by mohla ve Spojených státech vyvolat Dmowského pověst, varoval Paderewski již v roce 1917. Den po setkání Dmowského s Louisem Marshallem v New Yorku (7. října 1918) Paderewski dokonce přímo vyhrožoval vystoupením z KNP, pokud Dmowski rychle neodjede zpátky do Evropy. Tadeusz RADZIK, *Stosunki polsko-żydowskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1918–1921*, Lublin 1988, s. 20.

¹⁵ Právě Dmowského setkání v USA s Louisem Marshallem zřejmě přimělo americkou diplomacii k rozhodnutí požadovat po nově vzniklých státech ve střední Evropě záruky ochraňující národnostní menšiny na svých územích. Georg J. LERSKI, *Dmowski, Paderewski and American Jews (A Documentary Compilation)*, Polin 2, 1987, s. 95–116; Jaroslav KADLEC, *Smlouva o ochraně menšin (Traktat mniejszościowy) a polská národní demokracie*, in: Lenka Pokorná Korytarová ad. (eds.), *Promyšlet Evropu dvacátého století. Evropa sjednocená/ rozdělená*, Brno 2012, s. 37–50.

¹⁶ Lidově národní svaz, polsky Związek Ludowo-Narodowy (zkratka ZLN), byla polská pravicově zaměřená politická strana založená v roce 1919. Seskupovala hlavně politiky a přívržence nacionalistické národní demokracie (zvané endecie), dále polské konzervativce a křesťanské demokraty. ZLN byl zcela pod vlivem endeckých politiků a ideologie Romana Dmowského. ZLN byl v letech 1919–1926 nejsilnějším politickým uskupením v polském Sejmu, v roce 1928 byl rozvázán a na jeho místě Dmowski založil Národní stranu.

nou celopolského pravicového¹⁷ (nacionálního) hnutí proti sanaci.¹⁸ Místo toho do svých řad přilákal tisíce mladých radikálních členů, díky kterým se zanedlouho proměnil jeho charakter a směřování. OWP se stal platformou mládeže, jejímž vzorem byl fašismus a rasový antisemitismus.

Národní demokracie v Polsku ve 30. letech a židovská otázka

Počátkem třicátých let 20. století se Polsko potýkalo s ekonomickou krizí a vyostřením boje mezi Piłsudským a opozicí.¹⁹ Po rozpuštění parlamentu v srpnu 1930 se v listopadu konaly nové volby. Ve volební kampani, do které často zasahovala „sanační“ administrativa, začaly působit agresivní „stranické bojůvky“. V případě národní demokracie to platilo o tzv. Hnutí mladých OWP, jehož vedoucí členy na svých kandidátkách nominovala Národní strana.²⁰ Výsledky voleb znamenaly pro národní demokracii úspěch. Získala 13 % hlasů, výrazně více než v roce 1928. Například v Poznaňském vojvodství pro Národní stranu hlasovalo 32 % voličů, což byl dvojnásobný počet hlasů oproti roku 1928.²¹ Volby sice jednoznačně vyhrál sanační BBWR²² se 47 % hlasů, ale nedosáhl ústavní většiny, takže nemohl sám měnit ústavní zákony. Vítězství BBWR nebylo překvapivé,

¹⁷ Termín „pravice“ se v polské historiografii užívá v trochu odlišném kontextu a označuje se tím spíše konzervativní hnutí.

¹⁸ Sanace, termín označující režim vojenských důstojníků a nejbližších Piłsudského spolupracovníků, zcela mu oddaných, kteří obsadili rozhodující pozice ve státním aparátu.

¹⁹ Dne 25. srpna 1930 se Piłsudski stal premiérem. Sejm byl následně rozpuštěn a část opozičních poslanců (včetně lidoveckého předsedy a trojnásobného polského premiéra Wincentyho Witose), které v tu chvíli přestala chránit imunita, nechal zatknout a převést do pevnosti v Brestu nad Bugem. V říjnu 1931 začal soudní proces, který vešel do historie jako „brestský proces.“ Opoziční poslanci byli obžalováni z přípravy státního převratu a devatenáct z nich odsouzeno k několika letům vězení (nejvyšší trest byl 3 roky). Witos poté emigroval do Československa, kde pobýval až do roku 1939. Marceli KOSMAN, *Dějiny Polska*, Praha 2011, s. 282–283; Maciej NOWAK, *Sprawa brzeska. Jedna z najbardziej zawiklanych tajemnic międzywojnia*, Warszawa 2014; Andrzej GARLICKI, *Od maja do Brześcia*, Warszawa 1985.

²⁰ Roman WAPIŃSKI, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 279. Národní strana (Stronictwo Narodowe, SN) nahradila ZLN v roce 1928.

²¹ Henryk LISIAK, *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce w latach 1918–1939*, Poznań 2006, s. 165.

²² Nestranický blok pro spolupráci s vládou (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, zkratka BBWR) byla politickou organizací, založenou v listopadu 1927 nejbližšími spolupracovníky Piłsudského, zcela jistě účelově z důvodu blížících se voleb. Spojovacím bodem nebyly politické názory, postoje nebo zájmy, ale pozitivní vztah k Józefu Piłsudskému a budování jeho kultu. Více o BBWR, viz Michal STRAKA, *Vznik Nestranického bloku pro spolupráci s vládou a volby roku 1928 v Polsku*, *Slovanský přehled* 90, 2004, č. 3, s. 377–406.

administrativa často postupovala tvrdě proti opozici, zejména Centrolewu²³ (který získal 17 % hlasů), a například prohlašovala za neplatné jejich kandidátky. Objevovaly se informace o nejednom „zázraku nad urnou“²⁴ (parafráze na „zázrak nad Vislou“ z roku 1920).

S volebním úspěchem endecie a po spojení s mladými a radikálními členy OWP nastal generační spor o způsob vedení strany a celého hnutí.²⁵ Dmowski, jak již zmíněno, se postavil na stranu mladých radikálů. Do mladé generace vkládal velké naděje, věnoval jí svou publikaci *Poválečný svět a Polsko* a jí také předal vedení OWP v červnu 1931.²⁶ V osobní korespondenci a rozhovorech se přitom místy „skepticky vyjadřoval o mladém poválečném pokolení, které bylo povrchní, mělo přílišnou sebedůvěru, vysoké mínění o sobě a nedostatek snahy o to, aby se stalo skutečně moudrým.“²⁷ Podle Hrabýka byl tento stav důsledkem Dmowského výběru spolupracovníků. „Ve skutečnosti a v praxi nebyli géniové ani lidé výjimečnější tolerovány Dmowským v jeho nejbližším okolí, a jestli se do něho dostali, dříve či později odcházel a přenechávali místa průměrným, poslušným nebo tupým zfanatizovaným doktrinářům. Tak odešel Stanisław Grabski, Jerzy Zdziechowski a jiní.“²⁸ Ale ani Dmowski se nevyhnul ojedinelé kritice od mladších členů endecie. V roce 1936 Wojciech Wasutyński napsal: „Dmowski je nejvýznamnější představitel polské politické filozofie – ale pouze filozofie a pouze politické. Pod jeho vlivem se ve vedení národní demokracie proměňuje pocit odpovědnosti v obavu ze smělejšího činu, v nechť k osobní práci, k převzetí odpovědnosti za něco, co se nemusí povést.“²⁹

Radikalizace celého národního tábora se zaměřila také na židovskou otázku, která se stala jedním z hlavních předmětů endecké ideologie.³⁰ Již na konci

²³ Centrolew, politické uskupení levicových a středových stran vzniklé za účelem společného postupu proti sanaci. Antoni CZUBIŃSKI, *Centrolew. Kształowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań 1963.

²⁴ H. LISIAK, *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce*, s. 166.

²⁵ Mezi „staré“ patřili politici ZLN a zastánci parlamentní demokracie a s tím spojených umírněných metod jednání. „Mladé“ tvořili přívrženci autoritativního systému vlády, nekompromisních řešení problémů a radikálních názorů.

²⁶ R. WAPIŃSKI, *Narodowa Demokracja*, s. 288.

²⁷ Rafał DOBROWOLSKI, *Roman Dmowski a młodzież Obozu Narodowego*, in: Marek Białokur – Mariusz Patelski – Andrzej Szczepaniak (eds.), *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, Toruń 2008, s. 126; R. WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, s. 339. Klaudyusz HRABYK, *Po drugiej stronie barykady, Spowiedź z klęski*. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, sign. 15352/II, t. 1, s. 278.

²⁸ Klaudyusz HRABYK, *Po drugiej stronie barykady, Spowiedź z klęski*. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, sign. 15352/II, t. 1, s. 278.

²⁹ Roman WAPIŃSKI, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, *Kwartalnik Historyczny* 1983, č. 3, s. 503.

³⁰ Podle zpráv polského Ministerstva vnitra představovalo židovská otázka „druhý problém, který poutá pozornost strany [...]“. Protižidovská akce „nácházela živý ohlas a podporu

dvacátých let se začala ostřeji vymezovat proti Židům a objevily se mimo jiné texty s rasistickým obsahem. V roce 1928 vydal (ještě existující) ZLN protizidovskou brožuru³¹ a vycházely články vyzývající k „udržení čistoty rasy“ například tím, že se omezí manželství Poláků a Polek s pokřtěnými Židy. Takové svazky měly za následek „prostitování polské krve“.³²

V květnu 1932 pronesl Jan Mosdorf³³ projev na shromáždění vedení Všeopolské mládeže, ve kterém postuloval rozdělení obyvatel Polska na „občany“ a tzv. „přináležející“ (przynależnych), kteří by byli zbaveni politických práv. V této kategorii by se nacházeli Židé bez ohledu na jejich víru.³⁴ Požadavky obsažené v Mosdorfově projevu se následně staly oficiálním stanoviskem nejen Všeopolské mládeže, ale „mladých“ všeobecně.

Na podzim 1932 vydalo OWP brožuru s programovými instrukcemi jak postupovat proti Židům a dalším národnostním menšinám. Její název zněl *Pokyny v problematice židovské, problematice slovanských menšin a menšiny německé a v zásadách hospodářské politiky*.³⁵ Jednalo se do té doby (spolu s *Převratem* Dmowského) o nejradikálnější antisemitský text. Na rozdíl od Bělorusů a Rusínů (Ukrajinců), kterým neodpírali mladí žádná práva a hodlali z nich učinit Poláky (!), Židé takové výsady mít neměli. Ti, jako škodlivá, a k asimilaci nevhodná, rasa „hráli v hospodářství roli parazitů, šroubovali ceny drahým zprostředkovatelstvím, nutili polský lid k emigraci a naposled, když využili krize a rolnické bídy, začali plánovitě vykupovat polskou zemi cestou licitace.“³⁶ Tím Židé měli dosáhnout svého cíle, pak ale „jejich rasa začíná degenerovat v rychlém tempu a ohrožuje morálním rozkladem domorodé obyvatelstvo, mezi kterým žije.“ Mladí endeci v „poválečném protizidovském boji“ vyhlásili program ve třech hlavních oblastech – politické, kulturní a hospodářské.³⁷

V politické oblasti byla plně přijata Mosdorfova myšlenka rozdělení obyvatel Polska do kategorií: občané a „přináležející“. Židé mohli patřit pouze do druhé kategorie. O tom, zda „přináležejícím“ mohl být i někdo jiný, z této brožu-

v organizacích SN.“ Archiwum Akt Nowych Warszawa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, sign. 850, Informacyjny komunikat polityczny nr. 1 (ze dne 22. ledna 1932).

³¹ *Sprawa żydowska*, Warszawa 1928.

³² Mieczysław SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998, s. 270, 275.

³³ Jan Mosdorf (1904–1943), polský publicista a politik mladší generace národní demokracie, v roce 1934 se postavil do čela ONR, za druhé světové války byl aktivní v podzemní politické činnosti. Zahynul v Osvětimi.

³⁴ M. SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 302–303.

³⁵ *Wtyczne w sprawie żydowskiej, mniejszości słowiańskiej i niemieckiej oraz zasad polityki gospodarczej*, Warszawa 1932.

³⁶ Arkadiusz Meller – Patryk Tomaszewski (eds.), „Życie i śmierć dla narodu“. Antologia myśli narodowo-radykalnej z lat trzydziestych XX wieku, Toruń 2009, s. 84.

³⁷ *Ibidem*, s. 84–85.

ry nevyplývá. Ani o jejich právech se toho příliš nedozvíme, naopak obligatorní zákazy program jednoznačně vyjmenovává. „*Přináležející nemůže mít aktivní ani pasivní volební právo do žádných institucí právně-politického charakteru, nemůže být státním ani samosprávným úředníkem, profesorem univerzity ani učitelem střední a nižší státní školy, advokátem, notářem a hypotečním úředníkem, burzovním makléřem atd.*“ Místo vojenské služby by „přináležející“ měli odvádět speciální daň na vojenské účely, a to progresivním způsobem.³⁸ Židé by také měli zakázáno používat polská příjmení s tím, že veškeré do té doby provedené změny je nutno zneplatnit.³⁹

Další text jsem se rozhodl pro lepší názornost celou ocitovat: „*V oblasti vzdělávací požadujeme zásadu numerus nullus. Žid nemá právo vstupu na univerzitu ani do žádné státní, střední, odborné či všeobecné školy. Naopak je povoleno Židům zakládat střední školy bez jakýchkoli práv. Veškeré knihy, tisky, časopisy vydávané Židy musí mít viditelně uvedené na titulní straně svůj původ; polské časopisy nemohou zaměstnávat novináře a publicisty – Židy, a židovské ne-Židy. Židé mají zajištěnou svobodu náboženského kultu v hranicích nevykračujících mimo morálku, humanitární hlediska nebo úctu domorodého obyvatelstva. Zakázané je ‚zadržování měst‘ [tj. ghetizace], s výjimkou částí vyznačených Židům k osídlení. Smíšená manželství jsou zakázána. Křest nedává konvertitovi a jeho potomkům právo vstupovat do svazků manželských s představitelem domorodého obyvatelstva.*“⁴⁰

V hospodářské oblasti měli mít Židé zakázáno vlastnit půdu, nesměli pracovat ve státních úřadech a svobodná zaměstnání (lékaři, právníci) směli vykonávat pouze mezi Židy. Numerus clausus měl začít platit také v továrnách zaměstnávajících více Židů, než stanovil jejich počet v zemi (11 %), a nedělní odpočinek měl být pod hrozbou vysokého trestu přísně dodržován. Podle těchto *Pokynů* mělo být zavedeno ghetto nejen v rámci měst, ale také státu, když povolovaly Židům usídlit se v předem určených částech země a nedovolily Židům vlastnit žádný nemovitý majetek.⁴¹

Z výše popsaných návrhů vyplývá, že nejde ani tak o program, jako spíše o postoj, protože nenabízí žádné řešení. Brožura totiž ani náznakem nesdělila, co s několikamilionovou masou Židů, zbavenou veškerých práv a finančních i materiálních prostředků, udělat. Pokyny spíše připomínaly nacistické norimberské zákony.

Problematika nadměrné radikalizace (v souvislosti s antisemitismem a nacismem) se musela týkat také Dmowského jako nezpochybnitelného vůdce mládeže. V literatuře ani pramenech ovšem není žádná zmínka, že by na kategorické požadavky mladých (v roce 1932) nějakým způsobem přímo reagoval. Dodnes se

³⁸ Otcové rodin by měli platit podle množství členů rodiny, nezávisle na pohlaví.

³⁹ Arkadyusz Meller – Patryk Tomaszewski (eds.), „Życie i śmierć“, s. 85.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 86.

⁴¹ *Ibidem*, s. 86–87.

vedou spory, zda za neutěšený stav ve straně, který se projevoval i ve společnosti (excesy na univerzitách či pogromy po roce 1935 – viz níže), nesl plnou zodpovědnost, nebo nikoliv. V červnu 1931 na shromáždění vedení OWP vybízel k radikalizaci protizidovských akcí, protože ve společnosti docházelo „*k oslabení antižidovských nálad, což není přirozené*“.⁴²

V článku napsaném k pětiletému výročí založení OWP (1931) a pojmenovaném příznačně *Mládež a vlast* označil všechny Židy za cizince, jejichž počet se musí v Polsku snížit.⁴³ Přesto se tyto názory nedají porovnávat se stanoviskem „mladých“ a jejich požadavky obsaženými v *Pokynech*.⁴⁴ Stejně jako „mladým“ mu imponoval živelný antisemitismus, ale podle Wapińskiego to neznamenalo, že by Dmowski souhlasil s fyzickou likvidací Židů. Wapiński v této souvislosti napsal: „*Ani na moment nelze zapomínat na to, že Dmowski nedisponoval naší zkušeností z dob druhé světové války. Podle mě to, co hitlerovci realizovali v období války, překračovalo dokonce hranice jeho představitosti. [...] Jeho prognózy týkající se židovské otázky, jakkoli podpořené obsesemi a fobiemi, byly zbavené – lze-li to tak nazvat – praktických řešení, neobsahovaly žádný de facto recept na vyřešení židovské otázky v Polsku [...] Jeho příznivci byli více než on ochotni brát doslovně také jiné jeho výroky: [...] Dvacáté století se stane epochou uzavírající židovskou kapitolu v historii světa. Jeho stoupence taková konkluze vedla k přijetí teze o potřebě odžidovštění Polska, o nezbytnosti vyslání Židů na Madagaskar*“.⁴⁵

Nicméně ve své další publicistické činnosti se stále přibližoval názoru mladých na židovskou otázku a v některých případech jim byl nepochybným vzorem.

Vítězství světové konspirační teorie

Dmowského protizidovská publicistika ve třicátých letech byla nejspíše výsledkem myšlenkového úsilí, o kterém se o dekádu dříve zmiňoval ve svém deníku Juliusz Zdanowski.⁴⁶ Dala by se charakterizovat jako absolutní boj proti židovskému národu, obviňovanému ze všech negativních jevů a neúspěchů Pol-

⁴² Bohdan HALCZAK, *Publicystyka Narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 2000, s. 92.

⁴³ Roman DMOWSKI, *Pisma*, Tom X., Częstochowa 1939, s. 180–182.

⁴⁴ M. SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 306.

⁴⁵ R. WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, s. 365–366.

⁴⁶ Juliusz Zdanowski (1874–1937), polský právník, ekonom a politik, člen Národně-demokratické strany a místopředseda Lidově-národního svazu (Związek Ludowo-Narodowy) v Sejmu. Byl to právě Zdanowski, který se stal jedním z nejbližších Dmowského spolupracovníků a také jedním z mála, který dokázal kriticky posoudit jeho politický postup a názory, včetně protizidovské obsese. Jeho deníky psané v letech 1915–1935 představují významný pramen k poznání politických a společenských nálad v meziválečném Polsku. Janusz Faryś – Tomasz

sku. Dokonce i jeho nejvýznamnější obránci z řad historiků píší o „snížení racionality“ jeho publicistických textů⁴⁷ či užívání „hrubšího stylu“.⁴⁸ Zřejmě proto Wapiński ani Kawalec Dmowského názory a teorie ze třicátých let, na rozdíl od dřívějších, již tak podrobně neanalyzovali. Přestože logické uvažování předseda národní demokracie nahradil ve svých dílech paranoidní a obsesivní vizí světa, není možné ji přejít s odkazem na pokročilý věk autora. Již z toho důvodu, že ve třicátých letech byl Dmowski stále jeden z nejvlivnějších politiků v Polsku, který byl svými názory schopen ovlivnit velkou část polské společnosti.

Publikaci *Poválečný svět a Polsko*,⁴⁹ soubor různých, již dříve otištěných politických úvah, vydal Dmowski v roce 1931, tedy v době vrcholící ekonomické krize. Část věnoval židovské otázce, která, slovy autora: „*má v existenci Polska tak důležitý význam a je zároveň velkou otázkou celé naší civilizace. Její rozvoj v Polsku se úzce váže k celkové pozici Židů v Evropě a Americe a její osud ve světě závisí v míře větší, než se může zdát, na situaci židovstva v Polsku. Zde, vědomi si jejího významu, se nemůžeme zavírat v našich vnitřních poměrech, ale je potřeba ji vyřešit celkově.*“⁵⁰

Na rozdíl od jiných antisemitských prací nezačal obecným historickým úvodem o polské minulosti, ale až obdobím první světové války a následnými událostmi. Nejprve Dmowski vyjmenoval provinění, jakých se měli Židé dopustit na polském národě: rozhodujícím způsobem ovlivnili výsledek mírové konference, rozpoutali v Rusku bolševickou revoluci, z jejich iniciativy vznikla Společnost národů a Polsko muselo podepsat Menšinovou smlouvu atd. „*To je třeba potvrdit, že ve chvíli, kdy se zúčastnili konference, byl jejich vliv ohromný, dokonce větší, než kteréhokoli z přítomných národů. Ovládali hlavní osoby, které rozhodovaly o osudu světa, a některých využívali jako svých agentů.*“ Přesto podle Dmowského ne vše na mírové konferenci proběhlo podle přání židovských politiků (např. vlivem jejich pozdní účasti byly již některé spory rozhodnuté), ale „*vkládali naději do poválečné doby, kdy se nejedna věc dá napravit.*“⁵¹ Dokonce měli způsobit, že antisemitské hnutí, kdysi aktivní v mnoha zemích, ustalo, a až na několik výjimek tehdy nikdo na Židy neútočil ani je nekritizoval.⁵²

Nevyhýbal se ani hodnocení situace v tehdejší Palestině. V této otázce Dmowski opět spatřoval mezinárodní konspiraci pod dohledem Velké Británie. Její patronát nad palestinským územím údajně měl „*existovat do té doby, než židovská Palestina dozraje do celkové nezávislosti*“. Prvotní náznaky nespokojen-

Sikorski – Henryk Walczak – Adam Wątor (eds.): *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, Tom I–VII, Szczecin 2013–2015.

⁴⁷ R. WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, s. 360.

⁴⁸ K. KAWALEC, *Roman Dmowski*, s. 268.

⁴⁹ Roman DMOWSKI, *Świat powojenny i Polska*, Wrocław 1999.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 179.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Dmowski ještě k tomu doplnil: „*naopak vyšlo nemálo publikací, které je glorifikují.*“

Ibidem, s. 180.

nosti, vzhledem k absenci okamžitého vzniku židovského státu, nebyly podle Dmowského skutečné, když si sami Židé nezávislou Palestinu nepřáli. „*Palestina jako nezávislý židovský stát by musela vlastními silami vytvořit ochranu proti okolnímu a Židům nepřátelskému arabskému světu a na vlastní odpovědnost si poradit s obrovskou vnější arabskou většinou. Takový stát by zmizel hned po svém vzniku. Bylo by potřeba mít čas na upevnění židovského živlu v zemi, a to by bylo možné udělat pouze pod ochranou mocnosti, ze které má arabský svět respekt. Přes určitý čas by se Židé dohadovali mezi sebou, jestli tou mocností má být Anglie nebo USA [...] Anglie, se svou pozicí v severovýchodní Africe, panující v Indii a držící mandáty v částech arabských zemí v sousedství Palestiny, by byla jako stvořená pro post protektora základů židovské státnosti. Na druhou stranu jako pozice Židů v Anglii by dávala jistotu, že ochota k ochraně nebude chybět.*“⁵³

Velice smělé židovské plány údajně začaly dostávat trhliny v pro ně nejdůležitějším státě, totiž v Polsku. Rovněž samotný Dmowski si všiml vzrůstající pauperizace maloměstských Židů zejména na východě země. Na rozdíl od hledání možných objektivních příčin tohoto jevu (ekonomická krize, vyšší daňová zátěž, přetrvávající antisemitismus), chudnutí židovských obyvatel označil za důsledek změn hospodářských procesů, během nichž se role obchodního zprostředkovatele stala zbytečnou. Ztotožnění Židů s tímto povoláním byla Dmowského oblíbená teze, kterou často rozvíjel ve svých ekonomických teoriích. Každopádně na špatné životní situaci Židů v žádném případě nenesli vinu Poláci. „*Pokrok života neodvolatelně odsoudil k vyhlazení drobného zprostředkovatele, a tedy v ohromném počtu maloměstského Žida. Nic ho od tohoto vyhlazení nezachrání.*“⁵⁴

Polsko se ovšem mělo do centra pozornosti světového židovstva dostat mimo jiné z biologických důvodů. Dmowski opět využil svého vzdělání a za pomoci (pochybného) demografického přístupu předpovídal brzké „vyhynutí“ Židů. Základem každého národa měly být „lidové masy“, v případě Židů se jimi stávali ortodoxní početní talmudisté, žijící v souladu s vírou. Polsko se tak stalo „*rezervoárem židovských sil pro celý svět, dolem židovského nerostu (surovin), kterého nemůže chybět, jestli Židé na světě mají existovat*“.⁵⁵ V zemích západní Evropy naopak asimilovaní Židé podléhali degeneraci v důsledku přijetí západního stylu života. „*Kvůli rychlému vymírání židovské elity a potřebě jejího obnovení jsou temné, od evropských vlivů odříznuté židovské masy existující v Polsku a všeobecně v zemích dávne Rzeczypospolite neuvěřitelně cennou zásobou sil,*

⁵³ Ibidem, s. 180–181. V jistém smyslu lze říci, že v některých bodech Dmowski věrohodně předpověděl budoucnost. Židovský stát Izrael byl opravdu okamžitě po svém vyhlášení napaden sousedními arabskými státy, ovšem stalo se tak až po šoa a ve skutečnosti nezmizel z mapy světa, nýbrž stal se nezpochybnitelnou vojenskou a politickou silou na Blízkém východě.

⁵⁴ Ibidem, s. 182–184.

⁵⁵ Ibidem, s. 185.

*jinou jistotou, že židovstvo na světě nevyhyne.*⁵⁶ Podle Dmowského totiž „*chudý Žid, bídne se vyživující, žijící v podmínkách, zdálo by se, nejméně hygienických, vykazuje ohromnou životnost, množí se výrazně lépe než jeho civilizovaní spoluvěřící...*“⁵⁷ Komplikací pro Židy na celém světě se měla stát zmenšující se porodnost právě těchto neasimilovaných polských Židů a nic nenasvědčovalo tomu, že by se situace mohla zlepšit.

Podle mého názoru je tato teorie významná ještě z jiného pohledu. Jestliže Dmowski tvrdil, že Polsko představuje zemi, díky které mohou Židé celého světa přežít (jakousi „zásobárnu materiálu“), vyřešení židovské otázky v Polsku by se tak rovnalo vyřešení židovské otázky všeobecně. Poláci tedy měli, obrazně řečeno, osud všech Židů ve svých rukou. K podobným závěrům lze dojít na základě dalšího příkladu v Dmowského knize, kterým byla problematika zemědělství a možnost židovské kolonizace určitého území. Největší slabostí Židů byla údajně absence zemědělské vrstvy. Tuto nevýhodu se snažili napravit kolonizací území „v té či jiné zemi“, ale jako nejvýznamnější oblast určenou k tomuto cíli označil polské Polesí.⁵⁸ Pokud by se Židům podařilo zrealizovat svůj záměr a vytvořit silnou a kvalifikovanou zemědělskou vrstvu, dalo by jim to „silný národní základ“.⁵⁹ Zabránění židovské kolonizaci Polesí, která ve skutečnosti nepředstavovala pro Polsko žádné riziko, by znemožnilo vznik soběstačného židovského národa a tím opět ohrozilo existenci samotných Židů.

Dmowski se ve svých úvahách nevyhnul ani židovskému vlivu v Sovětském svazu. Jako důkaz uvedl svůj zážitek z mírové konference v Paříži, kdy po ofenzivě Kornilova spadl na londýnské burze rubl o 40%, naopak po jeho porážce se vrátil na normální hodnotu. K premise, že na burze v Londýně „*od konce [19.] století vládnou Židé*“, se tedy připojil důkaz, že „*židovské finanční sféry [...] až do konce podporovaly revoluci v Rusku.*“⁶⁰ O svém pochybení se Židé měli krátce přesvědčit v souvislosti s restriktivním bojem proti náboženství, ale i v této situaci si měli poradit pomocí zakládání židovských náboženských škol na území Polska. Dmowski doslova napsal: „*Naše společnost dokonce neví, že v Polsku existuje několik náboženských židovských vyšších škol, ve kterých se vzdělává židovská mládež ze sovětského Ruska. O tom je možné se dovědět teprve z německo-židovských publikací. Také se neví, jakou roli hraje a koho vzdělává*

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem. Zmíněnými citacemi jsem chtěl přiblížit Dmowského jazyk, který se začal podobat slovníku německých nacistů.

⁵⁸ V druhé polovině dvacátých let založili Židé Spolek rolnických osídlení (Towarzystwo Osiedli Rolniczych) a sestavili projekt na vysušení a obhospodaření bahnitého Polesí. Finanční prostředky na tuto akci plánovali získat jak od polské vlády, tak od zahraničních židovských kruhů. Tento plán se do roku 1939 nerealizoval. Olaf BERGMAN, *Narodowa Demokracja a Żydzi 1919–1929*, Poznań 2015, s. 230.

⁵⁹ R. DMOWSKI, *Świat powojenny*, s. 187–189.

⁶⁰ Ibidem, s. 193. O důvodech židovské podpory Sovětům se Dmowski více rozepsal ve své následující publikaci.

židovská univerzita v Lublině. “ Žádná „židovská univerzita v Lublině“ neexistovala, v roce 1930 zde byla založena známá ješiva, čili židovský ekvivalent střední školy. Dmowského narážka, že se tato škola stala vzdělávací institucí pro bolševiky, byla jeho pouhým výmyslem.⁶¹

Závěrem se autor knihy *Poválečný svět a Polsko* pokusil o shrnutí židovské otázky. Přestože Židé v poválečné Evropě modernizovali svůj způsob života a začali se dokonce více věnovat sportu, který fyzicky posílil zejména židovskou mládež, předvídal brzký konec jejich vlivu a „rasy“. Ovšem ani to nemohlo zajistit jejich další budoucnost, jež stála na ortodoxních Židech a jejich porodnosti.⁶² Dalším nepříznivým jevem pro ně bylo zmenšení vlivu zednářství, které „jim dláždilo cestu k jejich velké kariéře v posledních dvou stoletích“.⁶³

Ostře na tuto knihu reagoval Wincenty Rzymowski⁶⁴ v brožuře (podle Wapińskiego „paskvilu“) *Ctitel ďábla*. Podle Rzymowského měla být Dmowského kniha důsledkem „deficitu v myšlení a vnímání reality.“ Vyslovil zde také ironickou myšlenku, že v Polsku údajně strašil ďábel, který se mohl libovolně měnit. „Jednou se objevuje jako socialista a zednář, jindy jako žid, němec nebo číňan [...], někdy jako příležitostný poradce George Clemenceaua nebo sekretář Lloyda George, konečně jako židáček a bankéř v jedné osobě. Ale ve všech vtěleních je povolán stále do jedné role, plní jedno poslání, a tím je ospravedlnění všech porážek a neúspěchů Romana Dmowského.“⁶⁵

Vrchol protizidovské posedlosti

Během let 1932 a 1933 publikoval Dmowski v *Gazetě Warszawské* sérii článků, které následně vyšly v podobě jeho posledního „politického“ díla s názvem *Převrat (Przewrót)*.⁶⁶ Tematicky navazuje na knihu *Poválečný svět a Polsko*, která vznikla stejným způsobem (spojení několika článků v jeden celek) a sám autor ji považoval za její pokračování. Dmowski je napsal v krátkém časovém horizontu a v obou je silně exponovaná židovská otázka. Na rozdíl od *Pová-*

⁶¹ Ibidem, s. 194.

⁶² Podle Dmowského mladí sportující Židé sice vykazovali vynikající výsledky, ale odklon od tradičního způsobu života vedl ke snížení jejich přirozeného přírůstku. Ibidem, s. 198.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Wincenty Rzymowski (1883–1950), polský politik a novinář, poválečný ministr zahraničních věcí (1945–1947). Rzymowského názory na Dmowského nebyly překvapivé, jako levicově orientovaný politik se ostře vymezoval proti endecii.

⁶⁵ Wincenty RZYMOWSKI, *Roman Dmowski. Czciciel diabla*, Warszawa 1932, s. 11–12.

⁶⁶ Roman DMOWSKI, *Przewrót*, Wrocław 2006. Kniha se skládá celkem z deseti článků, publikovaných v tisku od února 1932 do září 1933. V polštině se až do roku 1936 podle pravopisných pravidel národnosti psaly s malým počátečním písmenem.

lečného světa, ve kterém polsko-židovské vztahy Dmowski umístil do jedné kapitoly, v *Převratu* se protižidovské výpady vyskytují v celé publikaci. Její zvláštností je také to, že o ní v souvislosti s antisemitismem vznikla dokonce i sociologická vědecká studie.⁶⁷

Převrat se stal symbolickým vrcholem antisemitské propagandy v takové míře, že i jeho obhájci připouštěli, že v tomto případě se Dmowski dostal již za hranici racionálního uvažování. Potvrzují to i dva jeho biografové. Kawalec sice i v této situaci ocenil Dmowského „*schopnost pozorování*“ (například v případě židovských ghett), které ovšem i tu „*potlačoval balast mytologie. Nechtěl k Židům se tu podivným způsobem spojila s nějakou formou fascinace.*“⁶⁸ Také Wapiński si povšiml v jeho dílech „několika dobrých postřehů“ a odmítl celou jeho (pokvětovou) publicistiku označit za „deformaci“, ale „nelze se ubránit přiznání intelektuální degradace těchto názorů, čím dál silnějšího schematismu atd.“⁶⁹ Wapińskiego dilema, „*jestli se zdeformovaný obraz světa, jaký maloval Dmowski ve svých publikacích, plně shodoval s jeho názory, nebo – alespoň v nějaké míře – byl určen pouze ke získání dalších přívrženců*“⁷⁰ je pro studium jeho antisemitismu zcela irelevantní.⁷¹

Podle Kajetana Mojsaka se „*Převrat na rozdíl od jiných [antisemitských] textů odlišuje tím, že jde o dílo vysokých jazykových kvalit, znalostí, na první pohled vyvážený – držený v tónu chladné, objektivní analýzy, napsaný intelektuálem pro intelektuály.*“⁷² Vyobrazení židovské otázky se ovšem příliš nelišilo od jiných antisemitských publikací, které vycházely v té době, naopak Dmowského styl se od jiných autorů vyznačoval „*dominancí rasových kritérií nad náboženskými*“.⁷³

Jak již bylo zmíněno, protižidovské výroky se objevují v celé publikaci, větší důraz je na ně ale kladen jen v několika kapitolách. Dmowski spojuje Židy s ekonomickou krizí, úpadkem kapitalismu, italským fašismem i německým nacismem, komunismem i veškerými neúspěchy Polska. Nejasný zůstává vztah zednářství a Židů. V některých případech tyto dvě skupiny Dmowski zcela ztotožňuje (tak jako v některých svých dřívějších pracích), na jiných místech svobodně zednáře označuje jako několik autonomních tajných organizací, jejichž část Židé ovládli.

⁶⁷ Kajetan MOJSAK, *Perpetuum mobile. Nacjonalizm integralny Romana Dmowskiego a reguły dyskursu antysemitckiego*, in: Paweł Kuciński – Grzegorz Krzywiec (eds.), *Analizować nienawiść. Dyskurs antysemitcki jako tekstowe wyzwanie*, Warszawa 2011, s. 15–33.

⁶⁸ K. KAWALEC, *Roman Dmowski*, s. 277.

⁶⁹ R. WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, s. 341.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 342.

⁷¹ Antisemitismus není problematika psychologická, ale sociologická. Podstatný není osobní motiv, ale společenský dopad. Ten byl v tomto případě obrovský. Navíc využití protižidovské nenávisti pro politický úspěch se považuje za prokazatelný politický antisemitismus.

⁷² K. MOJSAK, *Perpetuum mobile*, s. 15.

⁷³ *Ibidem*, s. 17.

Dmowski napsal *Převrat* v době vrcholící ekonomické krize, ve které viděl blížící se konec světového židovského vlivu: „*S pádem světového obchodu začal úpadek tzv. mezinárodního finančnictví, a tím i samotné židovské velmoci. Posouvá se postupně dopředu, dáváje o sobě znát ve velkých katastrofách, takových jak bankrot rotschildovských bank.*“⁷⁴ Překážku k dosažení tohoto cíle spatřoval v zednářství a v činnosti všech světových vlád (!), které se v důsledku korupce dostaly do moci Židů díky jejich penězům. Jenže téměř okamžitě celou teorii popřel tvrzením: „*Dnes nikdo nepracuje tak úspěšně jako Židé [...] na tom, aby ta krize trvala co nejdéle. Pochopili, že nejhorší pro ně bude konec krize, tedy chvíle, kdy se začnou vytvářet vztahy v co největší míře na základě soběstačnosti každé země.*“⁷⁵ V době, kdy Dmowski psal tyto věty (říjen 1932), se ještě Hitler nechopil v Německu moci. V následujících částech již Dmowski používal termínu „národní revoluce“ (pro označení vítězství Mussoliniho a Hitlera) jako symbolu boje s židovským vlivem, ke kterému mělo směřovat také Polsko. Na rozdíl od *Poválečného světa*, ve kterém předvídal nenávratný konec židovského obchodu, v *Převratu* Dmowski varoval před zvýšeným počtem židovských podnikatelů, zejména v maloobchodě.⁷⁶

Jestliže ekonomika představovala disciplínu, kterou Dmowski i podle nejbližších (a nejméně kritických) spolupracovníků příliš neovládal, v mezinárodní politice byl předseda národní demokracie zkušenější. Ovšem v tomto případě jsou jeho teorie plné iracionálních prvků a schematismu. Například hlavní cíle USA ve světové válce charakterizoval takto (doslovný překlad): „Spojené státy, stát bez dávné tradice, organizovaný od základů zednářstvím, s počtem zednářů, který převyšuje všechny jiné země světa dohromady, s naivní vírou v neomezenou moc zednářství a v jeho povolání k vládnutí na světě, se účastnily evropské války, aby jí využily k definitivnímu vítězství zednářství a odevzdání směřování mezinárodní politiky a vládnutí nad celým světem do jeho rukou.“⁷⁷ Svědčí to o absolutním propadnutí autora světové konspirační teorii.

Dmowski se zmiňoval také o italském fašismu a německém nacismu. Vztah národní demokracie k německému vládnoucímu režimu byl již popsán v několika monografiích a studiích.⁷⁸ O Hitlerovi se Dmowski vyjadřoval spíše pozitivně, i když více než jeho osobnost ho uchvacoval radikální postup vůči Židům. V březnu 1933 v korespondenci, v níž si stěžoval na zdravotní komplikaci-

⁷⁴ R. DMOWSKI, *Przewrót* s. 21.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 22.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 88.

⁷⁸ Krzysztof KAWALEC, *Narodowa Demokracja wobec nacjonalizmu niemieckiego (1918–1939)*, Dzieje Najnowsze 18, 1986, č. 3–4, s. 147–163; Krzysztof KAWALEC, *Obóz Narodowy wobec sukcesów hitlerowców*, Sobótka, 1984, č. 2, s. 235–245; Roman WAPIŃSKI, *Endecja wobec hitleryzmu i III Rzeszy*, in: Antoni Czubiński (ed.), *Polska, Niemcy, Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych*, Poznań 1977; Albert KOTOWSKI, *Narodowa Demokracja wobec nazizmu i Trzeciej Rzeszy*, Toruń 2006.

ce, mimo jiné napsal: „Kromě toho dobrý Hitler pracuje na zlepšení mé nálady.“⁷⁹ Ignacy Chrzanowski údajně vypověděl, že „Dmowski skákal v Chludowě radostit“ nad Hitlerovým vítězstvím a „chtěl ho v Polsku následovat“.⁸⁰ Ale ne vše na nacismu Dmowski hodnotil pozitivně. Za jeho „slabou stránku“ považoval vztah ke katolické církvi a náboženství všeobecně. Důsledkem „náboženského rozbití národa“ (i v důsledku protestantismu) měl být důvod, proč se Hitler rozhodl k odklonu ke staroněmeckému pohanství. Tento negativní rys hitlerismu (absence katolictví) vedl podle Dmowského k morálnímu zkažení společnosti, což doložil nevšedním příkladem: „*Veřejně [...] se Hitler neodvážil vypovědět válku největší skvrně dnešního německého života – mravnímu zkažení. To přece není pro nikoho tajemství, že ne pouze Berlín, ale také jiná větší německá města, se stala střediskem největších zvrhlostí v oblasti sexuality, že v tomto ohledu Německo kvalitativně i kvantitativně převyšuje vše, s čím je možné se setkat kdekoli na světě.*“⁸¹

Vztah Židů k Německu byl již od konce první světové války pro Dmowského jasně definovaný. Nyní ho v *Převratu* ještě doplnil. Zásluhou Židů údajně Německo nezůstalo obsazeno spojeneckými vojsky a uchránili ho také před vojenskými ztrátami (které by postihly i židovské zájmy). Německu také pomohli prezident Wilson a Lloyd George. Jestliže americký prezident měl být pod přímým vlivem Židů, tak britský premiér byl hned „židovským agentem“. Mezinárodní židovská skupina měla tímto pomoci německým zednářům, která jim měla po válce jako poděkování předat několik vysokých politických pozic v Německé republice.⁸²

Hranice „antisemitské obsese“, kterou historik Sobczak nazval „*primitivismem antisemitské analýzy*“,⁸³ následně Dmowski překročil uvažováním, zda a nakolik bylo Hitlerovo ostré protižidovské stanovisko skutečné či se jednalo o kalkulaci. Dmowski připustil, že se nacistům „přestaly vyplácet židovské peníze“ a rozhodli se snížit židovské vlivy v Německu. Jak ale vzápětí Dmowski dodal: „*Avšak dosud málo údajů přesvědčuje o tom, že by tomu tak bylo ve skutečnosti.*“⁸⁴ Jako možný důkaz uvedl absenci mezinárodních protestů proti Německému režimu („chovají se podivně zdrženlivě“) na rozdíl například od polské situace, kdy se mezinárodní mínění obracelo proti „neexistujícím polským pogromům“. Podle Dmowského teorie hrálo roli spojení německých a polských Židů. Pokud by Hitler vyhlásil válku německým Židům, ti by ho připravili o nezbytný kapitál a síly a nemohl by tudíž plánovat expanzi na východ, zejména

⁷⁹ Mariusz KULAKOWSKI, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Londyn 1972, T. 2, s. 270 (dopis ze dne 13. března 1933).

⁸⁰ M. SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 416.

⁸¹ R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 122.

⁸² *Ibidem*, s. 126–27.

⁸³ M. SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 318.

⁸⁴ R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 127.

proti Polsku. Doslovně napsal: „*Před Němci stojí alternativa: buď pečovat a rozvíjet ambice východní politiky, jít proti Polsku ruku v ruce s Židy a sledovat další požidovšťování Německa; anebo zasadit se o očistění německé vlasti od židovstva a být skromnější na Východě.*“⁸⁵

Pro zdůraznění jejich spojení s germánstvím, přisoudil Židům veškeré německé (vojenské a okupační) úspěchy Němců. „Židé byli avantgardou germanizmu v polských zemích přináležejících Rakousku a Rusku, německá armáda pak, když vstupovala před několika lety do Kongresového království, měla veškeré židovské obyvatelstvo v zemi bez výjimky k dispozici ke službě Německu.

Kdyby Polsko nemělo tolik Židů, nikdy by nedošlo k dělení, a kdyby nebyli Židé, pruská politika by nikdy neslavila tolik svých triumfů na Východě.

Když chtějí [Němci] dále vést pruskou politiku na Východě, je nutné jít společně s Židy – jinak se to nedá. Pokud se ovšem jde společně se Židy proti Polsku, lze stěží tytéž Židy zničit v Německu.“⁸⁶ V této delší citaci lze vysledovat hned několik typických antisemitských znaků: schematicismus, zobecnění, dějinná determinovanost a obvinění Židů z veškerých katastrof (viz níže).

Přestože Dmowski ovládal publicistický styl na vysoké úrovni, udržet tematickou linii se mu nepodařilo a text chaoticky přeskakoval mezi různými oblastmi. Tento „hovorový styl“ a publicistické zjednodušení historického vyprávění vede podle Mojsaka k zevšeobecnění vize světa. „*Víceúrovňové politické, historické a kulturní jevy tu nabírají někdy rozměr hospodské bitky nebo vyřizování účtů mezi gangy.*“⁸⁷ Z ekonomického a politologického diskursu se přesunul k historii Židů, kterou opět velice schematicky shrnul do několika odstavců. Autor *Převratu* vychází z předpokladu, že „dějiny židovského lidu mají podivně jednolitý styl po tisíciletí“,⁸⁸ například již od doby krále Šalamouna se Židé specializovali výlučně na zprostředkovávání obchodu.⁸⁹ Díky francouzské revoluci se dočkali zrovnoprávnění, během 19. století začali v Evropě dominovat ve spolupráci se zednáři, ale pak se zrodil nový jev – nacionalismus. „*V historii Židů je francouzská revoluce velkou událostí. Málo do této chvíle víme o tom, co udělali pro její přípravu, za to hodně víme o tom, co na ní vydělali. Díky ní se stali občany evropských států.*“⁹⁰

Společným znakem Dmowského antisemitským textů z 30. let 20. století je specifický triumfalismus, „*přesvědčení, že přichází čas obrození národního idealizmu a spolu s ním konec zlověstné židovské síly, že nastala doba radikálního přelomu.*“⁹¹ V Dmowského práci lze najít tvrzení typu: „*Po nejskvělejší kariéře,*

⁸⁵ Ibidem, s. 129–130.

⁸⁶ Ibidem, s. 129.

⁸⁷ K. MOJSAK, *Perpetuum mobile*, s. 23.

⁸⁸ Ibidem, s. 20; R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 22.

⁸⁹ Ibidem, s. 154.

⁹⁰ Ibidem, s. 139.

⁹¹ K. MOJSAK, *Perpetuum mobile*, s. 24

*jakou udělali Židé kdykoli ve své minulosti, dějiny, zdá se, směřují k okamžiku konečné likvidace židovských vlivů a všeobecně židovstva jako historického činitele, otázkou pouze je, jak dlouho to bude trvat.*⁹² Tento přelom (nebo převrat, jak naznačuje název celé knihy) měl nastat pomocí nacionalismu, národního hnutí či národní revoluce. Nacionalismus podle Dmowského nevznikl pouze jako prostředek boje proti Židům, ale jeho vztah k nim byl logickým vyústěním jejich „smrtícího vlivu na evropské společnosti“.⁹³

Nezvykle často se zejména v *Převratu* objevuje termín „instinkt“. V Dmowského textu lze definovat tři druhy instinktů: divoké, sociální a sebezáchovné. Sociální (tradiční) instinkty tvoří silnou a jednolitou společnost a hodnoceny jsou pozitivně. Divoké rasové instinkty, které „dřímají na dně lidské duše“, jsou připisány především Židům a bolševikům. Sebezáchovný instinkt patří k těm, co nařizují evropským národům bránit se před komunismem.⁹⁴ „*K osvobození a zpuštění do pohybu těchto divokých instinktů bylo nejednou vědomě směřováno, vždy tehdy, kdy šlo o zboření toho, co pokolení pracně a mozně budovala. [...] Poslední století dalo nejneobyčejnějšího zakladatele školy v této oblasti, Karla Marxe.*“⁹⁵ V boji proti divokým instinktům měl pomoci nacionalismus. Celkovou situaci v Evropě představil Dmowski následovně: „*Zahníždění a silná účast neobyčejně cizího živlu s odlišnými instinkty na společenském životě v zemi musí nevyhnutelně působit rozkladně na instinkty společnosti, na její pocity, názory, víru, morální zásady, na všechny tradiční základy existence společnosti a její sílu. Naštěstí evropské společnosti mají schopnost rychle pohlcovat cizí živly, které se mezi nimi zabydlují. Tato schopnost ovšem nefunguje ve vztahu k Židům, kteří si trvale zachovávají svoji odlišnost dokonce i tehdy, když by se mohli změnit, ostatně změnit se nechťejí.*

Ten obrovský rozdíl mezi Židem a Evropanem způsobuje, že účast Židů ve společenském evropském životě musí ovlivňovat evropské společenské instinkty výjimečně rozkladně [...].

*Nacionalisté tedy říkají: i kdyby byli Židé morálně anděly a duševně génii, i kdyby byli lidmi daleko vyššími než náš druh, samotný fakt jejich existence mezi námi a jejich blízká účast v našem životě, znamená pro naši společnost vražedně nebezpečí a je třeba se jich zbavit“.*⁹⁶ V této delší citaci bych zdůraznil nejen Dmowského argumenty, postavené na rasistickém základu, ale hlavně jeho závěr, že není žádoucí, aby se jakýkoli Žid stal součástí polské společnosti.

Na stejné negativních (divokých) instinktech, jako měli Židé, měl být založen také marxismus (či komunismus, Dmowski užíval paralelně oba termíny). Již toto tvrzení postačovalo, aby předseda národní demokracie uznal marxismus za

⁹² R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 136.

⁹³ *Ibidem*, s. 141.

⁹⁴ K. MOJSKAK, *Perpetuum mobile*, s. 28.

⁹⁵ R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 141.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 147.

židovský výtvar. „*Marxismus ve své podstatě se mohl narodit pouze v židovském lůně a jako židovský plod byl už tím samým rozparem toho všeho, co v nás i v našem životě vytvořila evropská minulost [...]*“.⁹⁷ Potvrzovat to měl nejen židovský původ Marxe (který dokonce pocházel z rabínské rodiny), ale i seznam dalších významných členů komunistického hnutí, z nichž údajně více než polovinu tvořili Židé. Ale vzrůstu komunismu paradoxně pomohl ještě jiný systém – kapitalismus (podle očekávání i ten měli vytvořit Židé), zejména tím, že „uvolňoval společenské vazby“ a individualizoval společnost, ve které snadněji získával komunismus podporu. Židé tak byli zodpovědní za oba ekonomické systémy, které poškozovaly tradiční evropské hodnoty. „[...] *hospodářský světový systém, který různí ekonomové nazývají různě [kapitalismus – pozn. J. K.], by se směle mohl nazvat židovským systémem. Ten název si zaslouží stejně tak vzhledem k roli, jakou Židé odehráli v jeho vytvoření, k pozici, jakou si v ní vybudovali, k charakteru, jaký mu dali, k ziskům, jaký jim přinesl. Ještě více se vnucuje vlivem, jaký ten systém vyvinul na evropskou psychiku a který se projevuje všeobecným židovštěním evropského člověka.*“⁹⁸ Vztah mezi komunismem a kapitalismem v době psaní *Převratu* teprve čekal na důkladnou analýzu ze strany nacionalistů, přesto měly být závěry podle Dmowského nezpochybnitelné. „*Židé hrají prvořadou roli v kapitalismu i marxismu. Je třeba ještě počkat na celkové vysvětlení vzájemného vztahu Židů-kapitalistů a Židů-marxistů. Ale je faktem, že nejde o vztah nesmiřitelných nepřátel. Mnoho údajů ukazuje na to, že židovští kapitalisté na Západě usnadnili vítězství bolševické revoluce v Rusku a také na to, že revoluce jinak zacházela s kapitalisty-Židy než s nežidy.*

Všeobecně se není třeba obávat, že by se v případě vítězství komunismu v Evropě stali Židé jeho oběťmi. V ruské revoluci se nestali oběťmi, ale často udělali kariéru. Často, zvláště na západě státu, stačilo být Židem, aby se člověk mohl stát bolševickým komisařem.“⁹⁹ Na závěr si položil Dmowski řečnickou otázku, na niž si sám odpověděl: „*Slyšel jsem dotaz: proč mezi hlasitými protivníky komunismu na celém světě není ani jeden Žid? Již to, co víme o genezi marxismu a jeho psychice, nám dává dostatečnou odpověď.*“¹⁰⁰

V posledních kapitolách *Převratu* se Dmowski věnoval mimo jiné problematice parlamentarizmu a „střetu civilizací“. Zatímco demokratický systém fungující v podobě rozhodování národních parlamentů považoval za „těžkou chorobu“, zvláště v polském prostředí, v každé zemi očekával souboj „dvou táborů“. „*Kdyby byl polský stát svobodný od všech slabých bodů [...] tak by k vytvoření z jeho parlamentarismu těžké choroby vystačil jeden fakt, a sice hrůzný, nikde jinde na světě neznámý procent Židů mezi jeho obyvateli. Ten živel, cizí polskému národu v každém ohledu, schopný v každé chvíli se spojit proti Polsku s jeho ne-*

⁹⁷ Ibidem, s. 181.

⁹⁸ Ibidem, s. 148.

⁹⁹ Ibidem, s. 182.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 184.

*přáteli, přející během světové války Německu, a v roce 1920 ruským bolševikům, mají zajištěné v demokratické ústavě rovná práva s Poláky, schopný byl zkazit parlamentní život v nejpříznivějších dokonce podmínkách.*¹⁰¹ Již z obecné charakteristiky bylo zřejmé, že se mělo jednat o střet „dobra“ se „zlem“, podobný národním revolucím, které se uskutečnily v Německu a Itálii. V tomto boji neexistovala „police uprostřed“ a cíl byl jediný – zničit soupeře: „*V jednom [táboře – pozn. J. K.] budou komunisté [...] se všemi Židy a nežidy, podporujícími komunismus a připravujícími pro něj základy; na druhé straně – národní lid, opírající společně bytí o tradici, náboženství, morální a obyčejové zdraví, o silnou instituci rodiny, o sílu instinktů, které spojují lidi v jeden společenský celek. V té nemilosrdné válce nebude existovat police uprostřed. Každý se podle prostého, sebezáchovného instinktu bude muset rozhodnout a postavit se jasně na jednu nebo druhou stranu. Potvrdí se tak jedna z Darwinových teorií, konkrétně ta, že v boji o existenci průměrné, přechodné druhy hynou a vítězí pouze druhy výrazné, s výjimečnými vlastnostmi.*“¹⁰²

Ve své sociologické studii si Mojsak povšiml několika univerzálních antisemitských znaků, které se objevují také v *Převratu*. Jednou z nich je přesvědčení o existenci celosvětové konspirační teorie jakožto „*společná ideologická osa, spojující většinu antisemitských textů*“.¹⁰³ Konspirační teorie umožňuje rozšiřovat i ta nejabsurdnější obvinění, neboť nevyžaduje jejich verifikaci.¹⁰⁴ Naopak, jak již bylo zmíněno, atribut odlišující Dmowského text od jiných představuje využití rasových kritérií místo náboženských. „*V Dmowského pojetí se hlavní vinou Židů stává především jejich substanční, nesmazitelná cizost – rasová i kulturní, a také fakt, přestože jsou od „nás“ (Poláků, křesťanů, Evropanů) tak odlišní, žijí mezi námi; odlišnost jejich ‚civilizačních zájmů‘ znemožňuje jakoukoli symbiózu.*“¹⁰⁵

Autor ve své sociologické studii rozdělil další charakteristické znaky antisemitského diskurzu v *Převratu* na dvě roviny, jazykovou a obsahovou. V první jmenované, ne tolik významné, se jedná o použití enumerace (vyjmenování) jako způsobu potvrzení apriorní vize světa. V těchto vyjmenováních vedle sebe klade hodnoty a jevy mající silný hodnotový náboj: „*Židovstvo, komunismus, prostituce, zednářství [...] Tato vyjmenování sugerují existenci samozřejmých souvislostí a spojení mezi vyjmenovanými jevy, která nevyžadují důkazů [...]*“.¹⁰⁶ Další zajímavostí je opakování slov, jež vede k lehké rytmizaci textu a také patos, který se

¹⁰¹ R. DMOWSKI, *Przewrót*, s. 209–210.

¹⁰² *Ibidem*, s. 193.

¹⁰³ Viz např. věhlasné Protokoly sionských mudrců.

¹⁰⁴ K. MOJSÁK, *Perpetuum mobile*, s. 16.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 17.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 20.

obtížně sladuje s publicistickým stylem. Patos silněji „vznívá ve větách – *poin-tách, které zakončují jednotlivé kapitoly*“.¹⁰⁷

Podle Mojsaka se Dmowského antisemitismus opírá o přesvědčení o židovské konspiraci, avšak nejdůležitějším důvodem nepřátelství vůči Židům, měla být „samotná jejich organická jinakost, založená na odlišném rasovém materiálu. Rasová kritéria jsou tu nadřazena kritériím etickým.“ Právě tato jinakost, vrozená a neměnná, způsobuje, že Žid nepřestane být Židem, a to ani asimilací nebo pokřtěním. Asimilované Židy dokonce Dmowski označil za největšího, „vnitřního“, nepřitele. „*Absolutizace ‚židovstva‘ jako nezměnitelné entity způsobuje, že v Dmowského závěrech neexistuje dokonce ani stopa ‚misijnosti‘, reformátorských snah vzhledem k nepříteli, ale pouze snaha o jeho morální a fyzické zničení. Přes rétorické výzvy k široké diskuzi ‚mezi Židy a ‚nežidy‘ má Přebrot pouze zdánlivě polemický charakter, ve skutečnosti splňuje povinné pravidlo [antisemitického] diskurzu: je textem o Židech, ale není určen Židům. Stejně jako jiné antisemitické texty, je adresovaný především těm čtenářům, které není třeba přesvědčovat.*“¹⁰⁸

Jak již bylo zmíněno, v posledním období Dmowského publikační činnosti, tedy v rozmezí let 1932–1934, nahradila dřívější „racionální úsudek“ všudypřítomná zednářská konspirační teorie, antisemitská obsese a moralizování, což přiznává i Dmowského biograf Kawalec.¹⁰⁹ Naopak Wapiński byl v hodnocení Dmowského publikační činnosti ještě konkrétnější. Jeho antisemitismus označil za obsesivní, když „*Žid nebo Židé a zednáři jsou vinní vším zlem, jak ve sféře společensko-hospodářského života, ve sféře politiky, tak oblasti morálky. Všeobecně byl Žid synonymem zednáře a naopak, přitom oba byli vinní úpadkem polského státu a martyriem polského národa*“.¹¹⁰ Dmowski podle Wapińského nikdy nenastínil žádný způsob řešení židovského problému, ani v *Přebrotu*, plném protižidovských útoků. Také teze o postupném vymírání chudých „tradičních“ Židů se nemohly potvrdit. Sami se „vypařit nemohli“, nezmizeli by „*v důsledku boje o krámk, ale kromě výzev o ovládnutí obchodu a řemesel a tvrzeními o nezbytnosti omezení počtu Židů v Polsku Dmowski nic jiného nenabízel*“.¹¹¹

Dmowski jako romanopisec

„*Přisunula si k sobě dva velké turecké polštáře ležící na koberci a posadila se na ně ke stolu, k nohám hosta. Nalila kávu.*

¹⁰⁷ Ibidem, s. 25.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 18.

¹⁰⁹ Krzysztof KAWALEC (ed.), *Roman Dmowski o ustroju politycznym państwa*, Warszawa 1996, s. 28–29.

¹¹⁰ R. WAPIŃSKI, *Roman Dmowski*, s. 360.

¹¹¹ Ibidem, s. 363–364.

– *A ten Váš hrdý Západ? – řekla – čím je on oproti starému, moudrému Východu?...*

– *Je světem nezávislého člověka, který má svoji nezávislou duši, svůj vnitřní svět.*

– *Ha, ha, ha! – zasmála se jízlivě. – Ten váš nezávislý člověk se svým vnitřním světem je pouhé rozmazlené dítě!*

Twardowski se zamyslel, od koho to slyšela, protože to zřejmě nebyl její výmysl.

– *Tomu dítěti – odsekl – dnes patří svět.*

Podívala se na něho vyzývavě.

– *A on sám patří komu?...*

*Ze začátku nerozuměl té otázce. Vzpomněl si, že hovoří se Židovkou, a... porozuměl. Ta vychloubačná rasa se vždy nakonec sama zradí svými opovážlivými myšlenkami.*¹¹²

Tato delší citace představuje odstavec románu s názvem *Dědictví*, který v roce 1930 napsal a o rok později vydal neznámý Kazimerz Wybranowski, ve skutečnosti však Roman Dmowski.¹¹³ Důvod napsání románu, navíc pod pseudonymem, vyvolal velký zájem a mnoho otázek. Dokonce natolik, že o něm vzniklo několik studií,¹¹⁴ přitom nejde o dílo příliš zdařilé. Podle Micewského důvod napsání románu pod pseudonymem evidentně souvisel s tím, že Dmowski chtěl v beletristické formě sdělit věci, které se nedaly vyslovit v politických dílech.¹¹⁵

V tomto „vzdělávacím románu“ najdeme, slovy Micewského, téměř vše („romantiku, kriminálku, pamflet na Židy a zednáře, pokusy o definici základů naší kultury, podstaty polskosti i našeho národního charakteru“).¹¹⁶ Postavy mají jednoznačně vykreslené vlastnosti a celé dílo budí dojem boje dobra se zlem. Dmowski se touto uměleckou formou zřejmě snažil podnitit „morální, emoční a estetickou citlivost nejširšího čtenáře vůči rozdrčení zednářství a židovského žilvu v Polsku“.¹¹⁷ Právě *Dědictví* je považováno za nejvýraznější projev demonizace Židů a zednářů.

¹¹² Roman DMOWSKI, *Dziedzictwo*, Wrocław 1993, s. 93. Úryvek zachycuje rozhovor mezi hlavními hrdinou Zbigniewem Twardowským a „Helou“ Brzozowskou, dcerou Henryka Kulmera.

¹¹³ O Dmowského autorství se veřejnost dozvěděla krátce po jeho smrti v roce 1939.

¹¹⁴ Jan ZIELIŃSKI, *Zatrute ziarna. (O powieściach Romana Dmowskiego)*, Res Publica, 5/89, s. 32–43; Ewa MAJ, *Obraz Polski i Polaków w twórczości literackiej Romana Dmowskiego. Uwagi wstępne*, in: Tomasz Sikorski – Adam Wałtor (eds.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek. (Koncepcje – ludzie – działalność)*, Szczecin 2008, s. 223–236.

¹¹⁵ Andrzej MICEWSKI, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971, s. 333. Přesněji, Dmowski napsal dva romány. První s názvem *V polovině cesty* se tolik nevyznačoval antisemitskými výpady a autor se v něm zaměřil na apel k národní službě, místo budování kariéry. Roman DMOWSKI, *W polowie drogi*, Wrocław 2004.

¹¹⁶ A. MICEWSKI, *Roman Dmowski*, s. 336.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 335.

V krátkosti bych přiblížil děj románu. Do Polska se ze Západu vrací Twardowski¹¹⁸ na pohřeb svého strýce. Je to mladý šlechtic, intelektuál, vystudoval lékařskou fakultu, ale své povolání nevykonával. V celé knize není jediná zmínka, čím se konkrétně živil. Šíře zájmů Twardowského byla imponující, zajímal se o psychologii, spiritismus, metafyziku, hebrejštinu a kulturu Židů. Mluvil několika jazyky.

Strýc Twardowskému odkázal velké jmění, ale také tajemství, které musel Twardowski odkrýt. Historie jeho strýce byla spojena se „Svazkem úslužných hrobařů“ (zednářská lože), kterou po zjištění jejich škodlivého vlivu na Polsko opustil a jako důkaz si ponechal jejich tajné dokumenty. Zednáři se mu mstili, například mu zničili rodinný život. Twardowski se po zjištění těchto skutečností rozhodl se zednáři bojovat. Na rozdíl od svého strýce věděl, jak fungují tajné organizace, takže v souboji s nimi pouze vítězil. Nejdříve se léčkou téměř infiltroval do jejich spolku, pak odmítl členství a sabotoval jejich podvratnou činnost. Nejvyšším představitelem byl (samozřejmě) Žid Kulmer (alias Culmer), který se vydával za Poláka anglického původu a který pro své cíle využíval také svoji dceru jako svůdkyni mužů (neboli prostitutku).

Naštěstí mladý Twardowski nebojoval proti Kulmerovi osamocený, po boku měl oddaného sluhu Grzegorza (který byl také sloužícím Twardowského strýce) a slečnu Wandu, do které se zamiloval a nakonec se s ní oženil. V závěru románu Grzegorz zabil Kulmera vlastníma rukama a pomstil tak smrt svého prvního pána, ale díky Twardowskému, který vlastnil strýcovy tajné zednářské dokumenty, nebyl obžalován. Kniha je zakončena dramatem. Zednáři podpálili sídlo hlavního hrdiny a v plamenech zahynul Grzegorz. Požár sídla se nakonec stal symbolem vykročení manželů Twardowských do nového života.

Kromě dialogů, které se vyznačují až neuvěřitelným patosem, patří mezi nejzajímavější body románů vylíčení vlastností postav v závislosti na jejich původu. Dmowski vykreslil obraz ideálního „vzorového“ Poláka, kterým byl „*člověk odvážný, nekompromisní, tvrdý jako samo příjmení Twardowski. Vyznačoval se bystrostí, díky které rychle odhalil nepřátele a určil způsob jejich zničení. Raftinovanost mu byla nezbytná, proto se stala ctností.*“¹¹⁹

Logicky nejvíce kladných vlastností nalezneme u hlavního hrdiny Zbigniewa Twardowského, jehož lze bez obtíží odhalit jako alter ego samotného Dmowského. Ten (ve věku 35 let) „*mluvil plyně latinsky i řecky, uměl anglicky, francouzsky, německy, ale také hebrejsky a prošel kurzem sanskritu. Hodně cestoval po světě. Patřil k návštěvníkům přednáškových sálů ve Francii, Velké Británii a Itálii. Měl vlastnosti a schopnosti společenské elity: lev salónů, milovník sportů*

¹¹⁸ Jméno Twardowski je v polské kultuře velice známé, objevuje se mimo jiné v díle Adama Mickiewicza. Mohlo se jednat o polského šlechtice, který v 16. století zaprodal svou duši ďáblu, ovšem za pomoci lsti (podle jedné verze) nebo modlitby (podle jiné verze) na ďábla vyzrál.

¹¹⁹ E. MAJ, *Obrázek Polaki*, s. 233.

a lovu, zbožňovatel koní, na kterých skvěle jezdil, projevoval se jako obdivovatel mysliveckých zbraní. Charakterizovala ho elegance, půvab, vkus. Ale nezástál pouze estétem, protože věděl, že Polák-národovec musí bojovat o dobro Polska různým způsobem. Důležitým polem pro tento boj byla ekonomika. Bylo dobré v ní projevit četné schopnosti, aby se mohl vyrovnat mezinárodní konkurenci.¹²⁰

Naopak u Židů se objevovaly nejhorší lidské rysy, fyzické i morální. Emoční postoj autora byl patrný nejen na celkových scénách, ale i v drobných náznacích či dokonce v slovosledu vět a užití silně sarkastických adjektiv. Takto vypadal popis jedné románové postavy: „Brunet, středního vzrůstu, dost otlýlý, s dlouhými vlasy dozadu sčesanými, s krátce stržným plnovousem. Měl oči jak dva uhlíky. Krátce řečeno, žid.“¹²¹ Paní Brzozowska, dcera hlavního „padoucha“, byla v románu představena čtenáři jako „neobyčejná orientální krasavice. Měla pěknou, poněkud plnější figuru, hezkou snědou tvář a velké, černé, planoucí oči Syřanek. S tímto druhem půvabu ladily její těžkopádné, liné pohyby. Vypadala přibližně na třicet let, ale každý, kdo se vyznal v jejím typu, mohl vědět, že jí není dokonce ani dvacet pět.“¹²² I když ani jednou nepadlo slovo Žid, lze z textu vyčíst, že „židovky mají tendenci tloustnout, jsou ospalé a předčasně stárnou. Každé druhé slovo je pomluva, každé třetí – urážka.“¹²³ Nalézt lze i čistě rasistické popisy fyziognomie postav, například „z profilu bylo její tělo mnohem méně smrtící. Vyniklo tak dřívější odkvétání žen její rasy. A k tomu ta pro Židovky charakteristická zahnutá linie krčku. Kouzlo zmizelo.“¹²⁴

Hodnocení románu záviselo na politické a světonázorové orientaci čtenáře. V řadách národní demokracie se román setkal s velmi pozitivním ohlasem, v opačném táboře neměla kniha ohlas téměř žádný. Týdeník *Wiadomości Literackie* (*Literární zprávy*),¹²⁵ svázaný s demokratickou levicí a národními menšinami, charakterizoval dílo jako odpudivé.¹²⁶ Micewski ocenil *Dědictví* následovně: „Děj vyvolává u čtenáře napětí, ale nemá větší uměleckou hodnotu. Politicky je ale kniha jednoduše zarážejícím zjednodušením [...] Zcela nepředpojatého čtenáře musí dokonce udivit, že natolik výjimečný člověk jako je Dmowski nedokázal kriticky posoudit vlastní schopnosti v oblasti umění, jakým je beletrie.“¹²⁷

V tisku se dochoval názor na román *Dědictví* ještě od jedné důležité osoby – samotného Dmowského. V roce 1931 se v *Gazetě Warszawské* (*Varšavských novinách*) objevila jeho recenze vlastní knihy, která nám umožňuje pohlédnout

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ J. ZIELIŃSKI, *Zatrute ziarna*, s. 38.

¹²² Ibidem, s. 39.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Více o tomto týdeníku viz Małgorzata SZPAKOWSKA, „*Wiadomości Literackie*“ *prawie dla wszystkich*, Warszawa 2012.

¹²⁶ J. ZIELIŃSKI, *Zatrute ziarna*, s. 43.

¹²⁷ A. MICEWSKI, *Roman Dmowski*, s. 336.

na způsob myšlení „vůdce polského národa“.¹²⁸ Žánrově charakterizoval *Dědictví*, které přečetl „jedním dechem“, jako dobrodružný román. Tyto romány se podle něj „obvykle nevyznačují velkou moudrostí, v tomto naopak našel hodně logiky“. Hodnotit knihu příliš nechtěl, ne proto, že nebyl profesionálním kritikem, ale protože během čtení získal „velké osobní sympatie k autorovi“. To mu ale nebránilo upozornit na „jednu velkou literární výhodu“ díla. „V tomto románu se toho velmi mnoho odehrává, události nastupují jedna po druhé s vpravdě moderní rychlostí; to vše však nevytváří chaos, nýbrž skládá se v jednu kompaktní, úzce provázanou celistvost. Je to velká výhoda, zvláště v Polsku, kde největší spisovatelé pokulhávají hlavně v oblasti konstrukce děje. Nejméně se to týkalo Sienkiewicze, nepochybně díky tomu, že byl duší klasikem.“¹²⁹ *Dědictví* mělo být pro čtenáře významné ještě z jednoho pohledu. Podle Dmowského „Wybranowski viditelně provedl vyčerpávající studium a na téma zednářství se lze od něho hodně naučit.“¹³⁰

Polsko-židovské vztahy ve druhé polovině 30. let

Smrt Józefa Piłsudského v roce 1935 znamenala komplikace pro polskou židovskou menšinu.¹³¹ Přestože maršál nebyl žádným židofilem (ačkoli ho z toho pravice neustále obviňovala), jednoznačně se stavěl proti antisemitismu a pogromům.¹³² Sanační režim z této linie ustoupil, začal využívat židovskou kartu ve svůj prospěch a tím oslaboval pozici národní demokracie. Nejednalo se o nic výjimečného, protizidovská hesla se rozhodla více využít v druhé polovině třicátých let mezi rolníky také Lidová strana (Stronnictwo Ludowe, polská obdoba českých agrárníků).¹³³

¹²⁸ J. ZIELIŃSKI, *Zatrute ziarna*, s. 40–41. Jelikož Dmowski recenzoval „*Dědictví autora Wybranowského*“, nejednalo se už ani o autorecenzi, ale v podstatě o kryptoautorecenzi.

¹²⁹ *Ibidem*. Porovnání sebe samého s Henrykem Sienkiewiczem nepotřebuje dle mého názoru komentář.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Przemysław RÓŻAŃSKI, *Śmierć Józefa Piłsudskiego i jej postrzeżenie w Stanach Zjednoczonych a zagadnienie żydowskie w Polsce*, *Dzieje Najnowsze* 15, 2008, č. 4, s. 145–157. O situaci židovské menšiny v Polsku po Piłsudského smrti viz Emanuel MELZER, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935–1939*, Cincinnati 1997.

¹³² Szymon RUDNICKI, *Równi, ale niezupełnie*, Warszawa 2008, s. 116–134 (kapitola nazvaná *Żydzi a Józef Piłsudski*).

¹³³ M. SOBCZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 352–353; Zygmunt HEMMERLING, *Stronnictwa ludowe wobec Żydów i kwestii żydowskiej*, *Kwartalnik Historyczny* 96, 1989, č. 1–2, s. 155–181; Sławomir MANKO, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010, s. 347–416.

Zhoršení situace židovské menšiny v Polsku se projevovalo ve dvou směrech – právním¹³⁴ a bezpečnostním. Ve druhé polovině třicátých let odhlasoval sejm několik protižidovských právních úprav a jen v rozmezí let 1935–1937 došlo ke 100 až 150 protižidovským útokům,¹³⁵ majícím v některých případech podobu pogromu. Senátor Maurycy Schorr obvinil z nastalé situace endeky, kteří podle něj toužili „*dostat se k moci na židovském koni*“.¹³⁶ Podle historičky Jolanty Żyndul se aktivita proti židovské menšině (nejen ze strany národní demokracie) koncentrovala zejména na „*ekonomický bojkot, zákaz rituální porážky, zavedení lavicového ghetta a numerus clausus ve svobodných profesích*“.¹³⁷

Radikalizace protižidovských nálad se v Polsku projevila také na ulici, což mnoho Židů pocítilo doslova na své kůži. Přesné informace o počtu útoků, škodách a zraněných zřejmě není možné zjistit. Jen pro představu vážnosti situace uvádím některé údaje, například statistika jen za prosinec 1935 hovoří o „*9 bombových útocích, 46 těžkých zraněních, 1 zabití, 81 vymláčených výlohách*“. V Bialostockém vojvodství se v roce 1936 odehrálo „*348 protižidovských útoků, z toho 21 masových akcí, 99 případů napadení Židů, 7 těžkých zranění, 161 případů vymláčení výloh a 3 osoby následkem útoků zemřely*“. Případy masových útoků nevznikaly spontánně a podle ministerstva vnitra „*endecká mládež nakráčela do městeček*“.¹³⁸ Nejznámější pogromy se odehrály v Przytyku,¹³⁹ Mińsku Mazowieckém¹⁴⁰ a Brestu (dnešní Bělorusko).¹⁴¹

Vrcholem endeckých protižidovských akcí lze z dnešního pohledu považovat tzv. pochod na Myślenice Adama Doboszyńskiego¹⁴² v noci z 22. na 23. června 1936. Doboszyński, spolu s několika pomocníky, přepadl policejní stanici ve městě Myślenice v krakovském okrese a „obsadil“ celé město na několik hodin, během nichž docházelo také k útokům na židovský majetek. Po opuštění města se skupina vydala směrem k Československu, hranice ale překročit nestihla. Polská

¹³⁴ O právní situaci Židů v meziválečném Polsku viz Jerzy OGONOWSKI, *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 2012.

¹³⁵ A. CAŁA, *Żyd – wróg odwieczny?*, s. 368–369.

¹³⁶ S. RUDNICKI, *Równi*, s. 157.

¹³⁷ Jolanta ŻYNDUL, *Cele akcji antyżydowskiej w Polsce w latach 1935–1937*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 1992, č. 1 (161), s. 53.

¹³⁸ Szymon RUDNICKI, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 390.

¹³⁹ Piotr GONTARCZYK, *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Mity, fakty, dokumenty*, Biała Podlaska 2000. Daleko zajímavější a přínosnější pro pochopení události v Przytyku přináší recenze Gontarczykovy knihy z pera Jerzego Tomaszewského. *Przegląd Historyczny* 92, 2001, č. 2, s. 259–261.

¹⁴⁰ Justyna LASKÓWSKA-GIELO, *Pogrom w Mińsku Mazowieckim (czerwiec 1936 r.)*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 2000, č. 4 (196), s. 485–495.

¹⁴¹ Wojciech ŚLESZYŃSKI, *Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 maja 1937 roku*, Białystok 2004.

¹⁴² Krzysztof KACZMARSKI – Paweł TOMASIK, *Adam Doboszyński 1904–1949*, Rzeszów 2010.

police při jejich sledování dva útočníky zastřelila a samotný Doboszyński se po týdnu ukryvání sám vzdal. Jeho proces v červnu 1937 se stal jedním z nejznámějších v meziválečném Polsku.¹⁴³

V historických kruzích se opakuje otázka, do jaké míry zodpovídal Dmowski za protizidovské nálady ve společnosti. Podle Sobczaka padala vina za zesílení antisemitismu na národní demokracii, přestože se ve svých prohlášeních od násilí distancovala.¹⁴⁴ Zejména „mladí“, kteří se do vedení strany dostali díky Dmowskému, vytvářeli stále nové obtíže. Jak jsem zmínil výše, názory „mladých“ mu ne vždy vyhovovaly, ale veřejně proti nim nikdy nevystoupil.¹⁴⁵

V zimě 1937 Dmowského postihla cévní mozková příhoda, ze které se již zcela nevyléčil. Důsledky této situace s nadsázkou popsal Klaudyusz Hrabyk: „*Někdo by mohl mít riskantní názor, že strana a [...] Dmowského tábor s jeho autentickou koncepcí přestaly existovat v té fatální hodině na konci prosince 1937, ve které Dmowského postihla první mozková mrtvice. Ta mrtvice – jak se ukázalo – přemohla nerv celého tábora.*“¹⁴⁶ V polovině roku 1938 byl převezen do Drozdowa, kde 2. ledna 1939 krátce po druhé mrtvici zemřel.¹⁴⁷

Pohřeb Dmowského se stal symbolem. Nejen tím, že se ho ve Varšavě účastnilo až 100 tisíc osob, ale i politickým významem. Meziválečné Polsko, které vzniklo také jeho zásluhou, ho „přežilo“ jen o tři čtvrtě roku. Symbolickým gestem se navíc rozhodlo vedení SN rozloučit se svým vůdcem – vzpřímenou pravou paží. Osm měsíců před útokem nacistů na Polsko.

Závěr

Třicátá léta 20. století se vyznačovala vzestupem radikálních názorů v celé Evropě, Polsko nevyjímaje. Ekonomická krize dopomohla k posílení autoritativních a diktátorských režimů a způsobila, že se radikální myšlenky a názory staly součástí každodenní reality. Jednou z takových idejí byl čím dál více živelnější antisemitismus. V Polsku se hlavní postavou protizidovských názorů stal Roman Dmowski, v jehož publicistice se antisemitismus objevoval od samotných počát-

¹⁴³ Paweł TOMASIK, *Wyprawa myślenicka 23 czerwca 1936 roku*, *Kwartalnik Historyczny* 96, 1989, č. 3–4, s. 139–159.

¹⁴⁴ M. SOBZAK, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, s. 325.

¹⁴⁵ Během osobního setkání s profesorem Szymonem Rudnickým jsem mu položil otázku ohledně zodpovědnosti Dmowského za události ve třicátých letech. Profesor Rudnicki mi odpověděl, že Dmowski „mladé vychoval a odstříhl se od nich příliš pozdě. Ti pak v podstatě dovedli jeho dílo do konce.“ I podle Rudnického tak byla Dmowského vina za tento stav nezpochybnitelná.

¹⁴⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, sign. 16 320/II Klaudyusz HRABYK, *Problem rosyjski w polityce endecji*, s. 65.

¹⁴⁷ K. KAWALEC, *Roman Dmowski*, s. 296–297.

ků. Zatímco na přelomu 19. a 20. století jeho protižidovské útoky představovaly jeden ze způsobů společenské mobilizace k dosažení polské nezávislosti, po vzniku Polska (1918) se jeho antisemitská „kampaň“ stala prostředkem *sui generis*.

Ve třicátých letech se jeho postoje zradikalizovaly na nebyvalou úroveň. Jeho teorie celosvětového židovského spiknutí se z dnešního i tehdejšího hlediska jeví jako iracionální a absurdní. Dmowski Židy obviňoval ze všeho světového zla, demonizoval, i za pomoci pamfletu v románové podobě, jejich existenci na evropskou a křesťanskou civilizaci. Nevyhýbal se ani rasistickým a eugenickým teoriím. Židy jako antropologicky odlišnou skupinu odděloval nejen z polské společnosti, ale i evropské a světové kultury. A přestože ve svých dílech předpovídal „brzký konec Židů“ v Evropě, nikdy nesdělil, jakým způsobem by tento konec měl nastat. V této studii jsem poukázal, jakou argumentaci a terminologii Dmowski používal proti Židům, jaké byly jeho pohledy na židovskou otázku a nakolik byl pohlcen konspirační teorií celosvětového spiknutí Židů. Jde přitom o téma, které není ani v Polsku příliš známé a zkoumané.

Dmowski byl ve 30. letech stále nejvýznamnějším politikem polské pravice a vzorem nacionalistické mládeže. Jeho publikace a články, což je velice pravděpodobné, mohly ovlivnit radikální mládež a přispět jestli ne k nemožnosti polsko-židovského soužití, tedy zcela jistě k jeho zhoršení. Mladí radikálové totiž v tomto případě Dmowskému velice ochotně naslouchali a v některých případech (vytvoření společnosti „přináležících“ složené z odlišných a „méněcenných“ osob) jej dokonce předčili. Je tedy třeba připomenout negativní roli Dmowského na událostech 30. let, na kterých se svými texty nepřímo podílel.

Jaroslav Kadlec

Antisemitischer Publizistik von Roman Dmowski in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Die 30iger Jahre des vorigen Jahrhunderts zeichneten sich durch eine Zunahme radikaler Meinungen in ganz Europa aus, Polen nicht ausgenommen. Eine dieser Ideen war ein immer radikalerer Antisemitismus. Zur Hauptfigur der antijüdischen Anschauungen in Polen wurde der Politiker Roman Dmowski, in dessen Veröffentlichungen der Antisemitismus von Anfang an auftauchte. Im Unterschied zu früheren Zeiten radikalisierte sich in den dreißiger Jahren seine Haltung auf ein nie dagewesenes Niveau. In seinen Texten voller Hass auf die Juden dämonisierte er den jüdischen Einfluss auf die polnische und europäische Zivilisation und scheute sich sogar nicht, die rassistische Terminologie zu verwenden. Nur war Dmowski in den 30iger Jahren immer noch der wichtigste Politiker der polnischen Rechten und ein Vorbild der nationalistischen Jugend. Seine Artikel und Publikationen beeinflussten wahrscheinlich die radikale Jugend und trugen, wenn nicht zur Unmöglichkeit eines polnisch-jüdischen Zusammenlebens, so doch ganz sicherlich zu dessen Verschlechterung bei. Die jungen Radikalen liehen nämlich in diesem Fall Dmowski sehr bereitwillig ihr Ohr und mitunter übertrafen sie ihn sogar.

Jaroslav Kadlec

Antisemitic publishing of Roman Dmowski in the 1930s

Summary

The 1930s were marked by the rise of radical opinions throughout Europe, and Poland was no exception. One such ideology was an ever-more radical antisemitism. In Poland, a key figure in antisemitic opinions was Roman Dmowski, whose journalism contained antisemitism from his very first writings. In the 1930s, in contrast to previous periods, his position became radicalised to an unprecedented extent. In his writings, full of antisemitic hate, he demonised the Jewish influence on the Polish and European civilisation and had no qualms in using racist terminology. Yet Dmowski remained the most important Polish right-wing politician and a model for the nationalist youth. His publications and articles likely influenced the radical youth and contributed if not to the impossibility of Polish-Jewish coexistence, then certainly to its deterioration. Young radicals were very willing to listen to Dmowski, and some of them went even further than he did.

STUDIE

Viktor Janák

Politická agitace strany Františka Mikuláše Mlčocha v Protektorátu Čechy a Morava 1939–1945**The political agitation of František Mikuláš Mlčoch's party in the Protectorate of Bohemia and Moravia, 1939–1945****Abstract**

The purpose of this study is to inform readers about the leaflet campaign of František Mikuláš Mlčoch's "*National Socialist Czech Workers and Peasants Party*" (Národně socialistická česká dělnická a rolnická strana, NSČDRS), which operated within the Protectorate of Bohemia and Moravia. The study focuses in particular on the contents of these propaganda leaflets, which it roughly compares to the leaflets of selected similar organisations. The primary purpose of this campaign was to recruit new members to this recently established party. A secondary purpose was to use direct information to win over the general public. These propaganda leaflets were published from 1939, the year the party was established, until 1943, when NSČDRS *de facto* stopped operating, although it was not closed down *de jure* until after the war.

Key words: History, 20th century, Protectorate of Bohemia and Moravia, National Socialism, National Socialist Czech Workers and Peasants Party, František Mikuláš Mlčoch, political programme, political agitation

Cílem studie je seznámit s obsahem letáků „*Nacionálně socialistické české dělnické a rolnické strany*“ (NSČDRS) a přiblížit tak myšlenkové pochody a politické názory jejího vůdce Františka Mikuláše Mlčocha, potažmo všech členů

NSČDRS. Úspěch každého politického uskupení v jakékoliv době je velmi závislý na schopnostech jeho politických lídrů oslovit co nejvíce lidí. Oslovení veřejnosti musí proběhnout srozumitelnou, jednoduchou a chytlavou formou. Na začátku politické kariéry Františka M. Mlčocha v roce 1939, v době Protektorátu Čechy a Morava, neměly politické strany rozsáhlé možnosti dnešní moderní doby, takže se většina z nich upínala na tiskoviny všeho druhu, od novin přes časopisy, až po letáky. Jelikož měl „*vůdce*“ NSČDRS Mlčoch stále hluboko do kapsy, rozhodl se pro vedení finančně méně náročné letákové kampaně. Hned v roce 1939 sepsal několik letáků,¹ které obsahovaly hlavní myšlenky a zásady jím založené a vedené NSČDRS. Tyto letáky pak členové strany vylepovali v obcích a městech, především hanáckého regionu, který lze označit za baštu strany. Jelikož strana provozovala tzv. černý výlep, bylo velmi brzy několik protagonistů strany zatčeno a letáky jim byly zabaveny. Díky tomu se však texty propagandistických letáků NSČDRS dochovaly do dnešní doby. Na letáčích nebyl pozoruhodný pouze vlastní text, plný pravopisných chyb a hanáckého nářečí, ale hlavně papír, na který byl vytištěn, resp. strojopisně napsán. Mlčoch dal tyto letáky vytisknout vždy ve velmi křiklavé barvě, zelené nebo rudé. Na všechny listy pak nechal ještě přilepit papírek se stranickým znakem. Tato forma označení byla pravděpodobně zvolena proto, aby byly letáky co možná nejvíce viditelné. Jedni z těch, kteří mu pomáhali letáky vylepovat, byl i Otto Fichtner, syn Mlčochovy tehdejší přítelkyně a bytné, která se mu stala později manželkou.² Oficiální pozdrav mezi členy strany zněl „*Rodu zdar*“, v lepším případě „*Českému rodu zdar*“. Tyto pozdravy většinou používal Mlčoch i jako zakončení svých letáčků. Jen málokdy ukončoval letáky německým zdražením vůdce, byť Adolfa Hitlera a nacionální socialismus považoval za „spásu“ pro český národ.³

F. M. Mlčoch a NSČDRS

Osoba Františka Mikuláše Mlčocha je širší veřejnosti poměrně neznámá, i přes svou osobitost. Život a působení Františka Mikuláše Mlčocha nejsou doposud komplexně zpracovány. Donedávna se objevovaly práce, které mapovaly pouze určitou část Mlčochova života nebo působení jeho Nacionálně socialistické české dělnické a rolnické strany.⁴

¹ V průběhu let se počet letáků samozřejmě ještě rozšířil. Další letáky vznikly v letech 1941 a 1942. V roce 1942 se pak dočkaly opětovného vydání také některé z původních letáků.

² Ivo PEJČOCH, *Podplukovník František Mikuláš Mlčoch. Pod rudou hvězdou i hákovým křížem*, Historie a vojenství. Časopis Vojenského historického ústavu, roč. 57, 2008, č. 3, s. 65.

³ Viktor JANÁK, *František Mikuláš Mlčoch – politický chameleon*, in: Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie, roč. 29, 2018, č. 1/2, s. 27.

⁴ Josef S. MACHAR, *Pět roků v kasárnách: vzpomínky a dokumenty: 1925–1926*, Praha 1927. František MEZIHORÁK, *Hry o Moravu: separatisté, iredentisté a kolaboranti 1938–*

Mlčoch se narodil v Uhřetěticích na Kojetínsku v roce 1888 a i přes různé kázeňské problémy se mu dostalo řádného vzdělání na různých školách.⁵ Nakonec nastoupil, po přimluvě svého strýce, na vojenskou akademii v hesenském Marburgu, studium na vojenské akademii však nakonec absolvoval ve Vídni. Svou pracovní kariéru zahájil v řadách polních myslivců.⁶ Mezi polními myslivci však nepobyl dlouho. Po roce služby totiž zcizil peníze a utekl nejprve do Švýcarska a následně do Francie. Zde však byl zadržen a byla na něho uvalena vazba, jelikož se tamní úřady domnívaly, že jde o rakouského špiona. Po návratu do vlasti byl Mlčoch odsouzen za dezerci a po uplynutí svého trestu se vrátil k armádě. Zúčastnil se první světové války, během které se mu poměrně dařilo, jelikož získal řadu vyznamenání a byl povýšen, ale posléze zběhl na stranu Ruska. Na východě začala další část Mlčochova života, v rámci které byl alespoň dvakrát vězněn, konvertoval k pravoslaví, byl členem České družiny, srbských legií a dokonce i ruské armády. Dle svých slov byl však oddaným legionářem, i když jeho současníci o tom pochybovali a mezi legionáře nebyl ani zařazen, i když se tento status snažil později několikrát získat. V Rusku se Mlčoch oženil a zplodil dceru. Změnu pro něj odstartoval vznik samostatného československého státu. V nově vzniklém státě působil v armádě na pražské posádce, kam se dostal pomocí lsti. Dokonce byl jmenován i zástupcem pražského posádkového velitele. V Rusku pravděpodobně začal tíhnout ke komunismu a této ideologii zůstal věrný i po svém návratu do nově vzniklé vlasti, kde se účastnil levicových manifestací apod. Vrcholem Mlčochovy „komunistické“ kariéry na počátku existence první Československé republiky bylo organizování Rudé armády na Kladensku a pokus

1945, Praha 1997; Michael BOROVIČKA, *Kolaboranti 1939–1945*, Praha 2007; Ivo PEJČOCH, *Podplukovník František Mikuláš Mlčoch. Pod rudou hvězdou i hákovým křížem*, Historie vojenství, roč. 57, č. 3, s. 60–69; Ivo PEJČOCH, *Ve znamení zeleného hákového kříže – Národně socialistická česká dělnická a rolnická strana – historie české obdoby NSDAP*, Cheb 2016. Primárních pramenů k osobě Františka M. Mlčocha je díky jeho širokému poli působnosti poměrně dost. Dokumenty o jeho osobě najdeme v Národním archivu v Praze, kde se nachází například vězeňský osobní spis z poválečné doby, ale i policejní hlášení o jeho aktivitách v době předválečné. Veškeré informace o Mlčochově vojenské kariéře, včetně jeho neúspěšných pokusů o získání statutu legionáře, jsou k nalezení ve Vojenském ústředním archivu – Vojenském historickém archivu v Praze. Většina materiálů k Mlčochovu retribučnímu soudu je uložena v Moravském zemském archivu v Brně. V tomto archivu a ve Státním okresním archivu v Kroměříži se pak nacházejí sbírky letáků, které Mlčochova strana vydávala v letech okupace, a která byla v souvislosti s přípravou této studie podobně zmapována.

⁵ Z kroměřížského gymnázia byl vyhozen, jelikož zatajil nález. Po tomto incidentu dostal další šanci na gymnáziu ve Valašském Meziříčí. MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 26.

⁶ Mlčoch byl ihned po škole v roce 1908 převelen k 12. praporu polních myslivců na rakousko-uhersko-italskou hranici do Cavalero Pre Daco. Rakouští polní myslivci byli druhem lehké pěchoty, která byla používána jako zahajovací jednotka a střelbou měla narušovat řady protivníka. MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 26.

o převzetí moci v tomto regionu.⁷ Za tyto činy proti demokracii byl v dubnu 1921 odsouzen a uvězněn v plzeňské věznici na Borech na osm měsíců. Po uplynutí trestu odjel zpět do Ruska, ze kterého se však vrátil posílen ve svém komunistickém přesvědčení.⁸

Po opětovném návratu do vlasti se Mlčoch přestěhoval do Kroměříže. Přesto, že Mlčoch pracoval,⁹ byla finanční situace jeho rodiny neutišitelná. I z tohoto důvodu se jeho rodina rozpadla, na což Mlčoch reagoval sblížením se se svou bytnou. V průběhu roku 1939 Mlčoch zformoval svoji národně socialistickou stranu, Národně socialistickou českou dělnickou a rolnickou stranu, nazývanou též jako Strana zeleného hákového kříže, jež se měla stát plnohodnotnou kopií Hitlerovy NSDAP. Strana však podle tehdejších zákonů nebyla nikdy legální. Mlčoch se však odvolával na Adolfa Hitlera, který měl v Praze slíbit všem politickým hnutím, která spolupracovala s říší, možnost rozvoje. Vůdce měl být víc než zákon.¹⁰ Mlčoch a tím pádem i NSČDRS se ovšem stavěla k ostatním fašistickým stranám, předválečným i působícím během války, velice kriticky. Mlčoch haněl Národní obec fašistickou, Národní souručenství, a dokonce i obdobně smýšlející Vlajku v čele s Janem Rysem-Rozsévačem, kterýžto na Mlčocha donášel u Horsta Böhma,¹¹ jenž patřil k předním osobnostem nacistické okupační správy v Protektorátu Čechy a Morava.¹² Výjimkou v Mlčochově kritice politických uskupení a osob tvořili Emanuel Moravec a vůdce Národní socialistické

⁷ Na počátku dvacátých let se na Kladensku zformovalo jedno ze středisek odporu proti tehdejšímu demokratickému státu. V čele stáli Antonín Zápotocký, Alois Muna a jedním ze zúčastněných byl i F. M. Mlčoch. Byl zde ustanoven Ústřední revoluční národní výbor, který se pokusil převzít kontrolu nad oblastí pomocí vlastní rudé armády, jež měla být vytvořena po vzoru tehdejšího Sovětského Ruska. Státní složky však proti tomuto jednání zasáhly, všichni zúčastnění byli zatčeni a odsouzeni. Tato akce je známá jako *Velezrádný kladenský proces*. Podrobně viz Zdeněk KÁRNÍK, *České země v období první republiky (1918–1939), díl první*, Praha 2000, s. 144.

⁸ JANÁK, s. 25–35.

⁹ Mlčoch byl zaměstnán v Družstvu Unitas, což byl menší obchod s vínem.

Nejprve byl zaměstnán jako dělník, později povýšil na obchodního zástupce.

Posléze v roce 1937 přijal další nabídku zaměstnání. Rozhodl se učit cizí jazyky v klášterní škole sester německého řádu v Nezamyslicích.

MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 28.

¹⁰ Ivo PEJČOCH, *Ve znamení zeleného hákového kříže: Národně socialistická česká dělnická a rolnická strana – historie české obdoby NSDAP*. Cheb 2016, s. 50.

¹¹ Horst Böhme byl velitelem Sicherheitsdienstu (nacistická zpravodajská služba). Od srpna 1939 působil na území Protektorátu Čechy a Morava, kde pracoval jako zástupce velitele Sipo a SD. Byl nadřazeným místním šéfů Gestapa i kriminální policie. Blíže viz Tomáš, PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999, s. 346.

¹² PASÁK, *Český fašismus*, s. 346.

gardy slovanských aktivistů František Löffler. Právě k těmto dvěma osobám se Mlčoch stavěl poměrně přívětivě.¹³

NSČDRS měla největší počet stoupenců na Kroměřížsku, a to zejména v Kojetíně. Odhaduje se, že jejich počet se pohyboval okolo 150–200 členů. Schůze partaje probíhaly v kojetínské hospodě Pivovarský dům, která patřila Mlčochovu synovci Josefu Vavrouchovi. Strana se snažila působit zejména na Moravě a v Praze. Počet členů v dobách největší slávy této politické strany se odhaduje mezi dvěma až třemi tisíci.¹⁴ Členskou základnu strany tvořili pochopitelně povětšinou logicky zástupci chudších vrstev obyvatelstva, kteří se zpočátku přidávali k NSČDRS na základě právě propagandistických letáků, které šířili její členové. Strana jako taková měla fungovat po vzoru Hitlerovy NSDAP, tj. byl v ní prosazen vůdcovský princip a strana disponovala rovněž vlastní milicí a mládežnickou organizací, která měla rekrutovat do strany mladou generaci. Partaj byla rovněž zapletena spolu se svým lídrem do udačavských činností a různé kolaborace s gestapem v Kojetíně a na Kroměřížsku.¹⁵

Zajímavé bylo také financování strany. Jak již bylo předestřeno, Mlčoch sám měl hluboko do kapsy, takže do strany nemohl přinést žádný kapitál. Strana tak po založení žila především z půjček svých členů. Tyto půjčky nebyly nikdy zaplacený a dalo by se proto hovořit spíše o štědrých darech. Prvořadým zdrojem peněz však byla továrna na výrobu vín Vladimíra Drobného,¹⁶ který byl nakonec vyštván z vedení a posléze musel z firmy odejít úplně. Dále tvořily kapitál strany i peníze získané vyhrůžkami a někdy až mafianské způsoby.¹⁷ Strana se rozpadla stejně rychle, jak vznikla a většinu jejich vysokých představitelů čekal po válce stejný osud, museli se zodpovídat Mimořádnému lidovému soudu v Uherském Hradišti. Nejinak tomu bylo pochopitelně i u Mlčocha, který si podobně jako

¹³ PEJČOCH, *Ve znamení*, s. 89. MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 177–179.

¹⁴ Po válce se zjistilo, že někteří členové strany z Kojetína byli zapsáni bez vlastního vědomí, jiní členové byli přibráni na základě slibů, či nátlaku.

MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 178.

¹⁵ Do těchto aktivit patří bujaré večírky se členy Gestapa v klášteře, kde Mlčoch za války pobýval, nepřímé udání několika kojetínských komunistů a v neposlední řadě také pokus o ovládnutí několika zastupitelstev, kdy Mlčoch odeslal říšským úřadům seznam zastupitelů neloajálních k Říši spolu s návrhem nových zastupitelů z řad NSČDRS. JANÁK, s. 30.

¹⁶ Firma Vladimíra drobného sídlila zprvu v Praze, později se přestěhovala do Radošovic. Tato obec je dnes součástí města Říčany v okrese Praha–východ.

¹⁷ Jako příklad může sloužit zmíněná továrna na výrobu vín. Drobný se stranou podepsal smlouvu, která se stala nevhodnou. Mlčoch poté zařídil jednání v kasárnách SS v Praze, kde bylo Drobnému vyhrožováno vězením a zrušením firmy. Drobný nakonec s veškerými návrhy souhlasil a jeho firma se stala de facto součástí NSČDRS. MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 294–295.

další z jeho spolupracovníků vylechl rozsudek smrti, jenž byl vykonán 26. dubna 1946 v Kroměříži.¹⁸

Nejen pro NSČDRS, ale i pro ostatní fašistická a nacistická uskupení byla prvním impulzem mnichovská dohoda, která znamenala odstoupení Sudet nacistickému Německu. Nejprve byly narušeny vztahy mezi Čechy a Slováky, když se dala do pohybu Hlinkova slovenská ľudová strana, která 6. října 1938 vyhlásila autonomii Slovenska. Mnichovský diktát vedl rovněž k postupné likvidaci demokratických principů první republiky a prosazení autoritativních tendencí v politickém systému zbytku československého státu. Atmosféra druhé republiky, jež byla deformována i nepříznivou zahraničněpolitickou situací, vytvořila příznivé podmínky i pro aktivizaci českých fašistů, kteří se začali v hojném měřítku politicky organizovat. V říjnu 1938 byl vytvořen Národní tábor fašistický, kterému tou dobou udával směr bývalý legionář Radola Gajda – předseda Národní obce fašistické. Dalším ultrapravicovým uskupením se stala Akce národní obrody, jejímž heslo bylo *Blaho státu jest nejvyšším zákonem*. Když nastala likvidace politických stran,¹⁹ přejmenovala se Akce národní obrody na Svaz národní obrody. V tomto období se také začala projevovat Vlajka, která používala nové označení Hnutí za nové Československo. V listopadu 1938 se v rámci zjednodušení politického systému vytvořila Strana národní jednoty s předsedou Rudolfem Beranem. Tato strana do sebe přijala různá uskupení národních socialistů, mimo jiné i Gajdovu Národní obec fašistickou, Národní ligu i Národní sjednocení. Vše vyvrcholilo 15. prosince 1938, kdy Národní shromáždění schválilo tzv. zmocňovací zákon, který sloučil moc zákonodárnou a výkonnou, čímž došlo k likvidaci parlamentní demokracie.²⁰

Jakmile se 15. března 1939, den po vyhlášení samostatné loutkové Slovenské republiky, převalila přes hranice zbytku historických zemí již bývalého Česko-Slovenska okupační vojska třetí říše a pod záštitou argumentu Berlína, že „česko-slovenskému státu a jeho držitelům moci se nepodařilo organisovati rozumně soužití národních, v něm svémocně spojených, a tím probuditi a zachovati zájem všech zúčastněných na udržení jejich společného státu“²¹ byl vyhlášen

¹⁸ PEJČOCH, *Ve znamení*, s. 45–60.

¹⁹ Dne 23. prosince 1938 bylo vydáno vládní nařízení č. 355/1938 Sb. z. a n. o politických stranách, které umožňovalo vládě rozpustit jakoukoliv politickou stranu či uskupení, jejíž činnost ohrožovala veřejný zájem. Ustanovení zákona platilo nejprve pouze v zemi České a Moravskoslezské, 13. ledna 1939 však byla účinnost vládního nařízení rozšířena i na Slovensko a Podkarpatskou Rus. Srov. *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*. Částka 115. Vydána dne 27. prosince 1938, dok. č. 355, Vládní nařízení ze dne 23. prosince 1938 o politických stranách, § 8 a 16, odst. 1, s. 1249–1250; tamtéž, Částka 3. Vydána dne 14. ledna 1939, dok. č. 4, Vládní nařízení ze dne 13. ledna 1939, kterým se mění a doplňuje vládní nařízení ze dne 23. prosince 1938, č. 355 Sb. z. a n., o politických stranách, Čl. 1, s. 9.

²⁰ PASÁK, *Český fašismus*, s. 219–248.

²¹ *Sbírka zákonů a nařízení*, Částka 28. Vydána dne 17. března 1939, dok. č. 75, Výnos Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939 o Protektorátu Čechy a Morava (překlad), preambule, s. 375.

Protektorát Čechy a Morava, český fašismus se snažil dostat do popředí. Národní obec fašistická chtěla dosadit do vedení národa Radolu Gajdu a paralelně s tím vykonali Vlajkaři pokus o puč. Za přispění Vlajky Jana Ryse-Rozsévače byl vytvořen Český národní výbor, někdy označován též jako Svatováclavský, v jehož čele se etabloval s pomocí nacistů Gajda. Toto uskupení však nebylo jednotné, což nejlépe dokazuje vnitřní spor ohledně zatčení členů Beranovy vlády. Nakonec byla 21. března 1939 povolena jediná politická strana – Národní souručenství. I přesto byla nacisty tiše tolerována další i politická uskupení jako Mlčochova NSČDRS, která díky tomu mohla působit až do konce války.²²

Letáky NSČDRS

Díky tomu, že strana působila v ilegalitě a provozovala tzv. černý výlep, čímž se dostala do hledáčku policie, se nám dochovalo mnoho propagandistických letáků této strany. Jelikož byl výlep provozován na různých místech, zejména na střední Moravy, jsou tyto letáky uchovány v různých archivech (např. Státní okresní archiv v Kroměříži, Státní okresní archiv v Přerově, Státní okresní archiv v Olomouci). Patrně největší sbírkou, avšak nikoliv kompletní, disponuje Moravský zemský archiv v Brně, kde se tyto letáky nachází v soudním spise Františka M. Mlčocha, jehož proces spadal do kompetence Mimofádného lidového soudu v Uherském Hradišti. Letáky byly sepisovány v období let 1939–1942.²³

Pokud se podíváme na všechny letáky vydávané Mlčochovou Národně socialistickou českou dělnickou a rolnickou stranou, přijdeme lehce k závěru, že toto politické uskupení patřilo mezi chudší politické strany. Rozdíl mezi kvalitou letáků Strany zeleného hákového kříže a letáky ostatních obdobně zaměřených stran jsou vskutku markantní. Vše začíná nevalnou kvalitou papíru, který je navíc v Mlčochově případě laděn do velmi křiklavých barev (zelená, červená, modrá apod.). Dále byl text napsán na tradičním psacím stroji a je rovněž velice pravděpodobné, že letáčky nebyly kopírovány, ale přepisovány. Nasvědčují tomu i pravopisné chyby, které jsou odlišné v jednotlivých kusech letáku se stejným obsahem.

Všechny letáky Strany zeleného hákového kříže mají charakteristické rysy – příliš nahuštěný text, nepřilíživé provedení, gramatické chyby a používání hanáckého nářečí.²⁴ Na letáčích nebyl pozoruhodný jen text plný hrubek a hanáckého nářečí, ale hlavně papír. Struktura letáků byla také předem dána.

²² PASÁK, *Český fašismus*, s. 259–300.

²³ V kroměřížském archivu se letáky NSČDRS nachází ve fondu A 9 Okresní úřad v Kroměříži 1851–1945(1954), v přerovském archivu se pak ve fondu Okresní úřad Přerov, Prezidiální spisy.

²⁴ Nářečí a zejména pak používání slova *tož* bylo Mlčochovou specialitou, kterou používal nejen v letáčích, ale i ve svých dopisech. Obdobně na tom byli i vysocí činitelé z Národo-

V záhlaví byl vždy název strany, pod ním se nacházel vlevo název daného letáku, vpravo citát, který byl povětšinou ze stranického prostředí (přísaha apod.) nebo z Hitlerovy knihy *Mein Kampf*. Dále následovala celá stať, ve které byly nejdůležitější body zvýrazněny podtržením, což se někdy týkalo i celých odstavců. Stať končila většinou výzvou k vystoupení z Národního souručenství a nabádala ke vstupu do NSČDRS. Následoval pozdrav, většinou *Rodu zdar*, méně pak *Heil Hitler*. V zápatí pak bylo Mlčochovo jméno, jeho adresa adresa (Purkyňova 10, Kroměříž) a datum psání letáku.

Srovnáme-li letáčky NSČDRS a například leták *Občané* Národní obce fašistické,²⁵ vidíme obrovský rozdíl v rámci výše zmíněných skutečností. Největší je však rozdíl v „profesionální“ grafické úpravě a kvalitě papíru. NSČDRS používala obyčejný papír, knižní formu prezentace textu a pro zvýraznění obyčejná podtržítka, naproti tomu NOF pro svůj leták volila kvalitnější lesklý papír a pro různorodost textu volila i různé styly a ohraničení písma. V tomto případě však hrál velkou roli nesrovnatelně velký rozdíl finanční situace NOF a NSČDRS, díky které mohla Národní obec fašistická vydávat i brožurky, které seznamovaly veřejnost s lídrem Radolou Gajdou. Grafická úprava obdobné kvality jako u NOF se vyskytuje i u letáků *Ide nový prevrat!*, který vydávala skupinka slovenských separatistů,²⁶ a u letáčku *Slováci!*, vydávaného iredentisty z Moravského Slovácka.²⁷ Tato dvě uskupení byla sice v době vydávání letáků mnohem blíže Mlčochově finanční situaci, přesto si však mohla pravděpodobně dovolit vynaložit na svou propagaci i touto formou o něco větší finanční částku než Mlčochova strana.

pisné Moravy (Janek Uprka, Josef Tařák, Vítězslav Rohan a další), kteří se ovšem těmto výrazům snažili v pisemnostech vyhýbat.

²⁵ Letáky Národní obce fašistické byly povětšinou namířeny proti komunistům, byly tištěny na kvalitním papíře v oficiálních tiskárnách. Viz níže zmíněný leták *Občané*, který byl tisknut pod taktovkou N.O.F. v Uherském Hradišti v tisku bratrů Malých v Napajedlích. Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Uherské Hradiště, Okresní úřad Uherské Hradiště, k. 1275, inv. č. 651, s. 18.

²⁶ Jednalo se o skupinu okolo doktora Františka Jehličky, který žil tou dobou mimo Československo ve Vidni, odkud se snažil podněcovat slovenské občany tehdejšího Československa k odtržení.

²⁷ Spolek Národopisná Morava spojovaný zejména s malířem Jožou Uprkou a jeho synem Jankem chtěl v roce 1939 odtržení části Moravy a jeho následné připojení k nově vzniklému Slovenskému štátu. Tento záměr však nenašel podporu u obyvatel Slovenska, ani Slovácka a zůstal v rovině pouhé teorie. Spolek vydal několik letáků, ve kterých vyzývali spoluobčany k veřejné podpoře zájmů spolku. Moravský zemský archiv (dále jen MZA) Brno, Fond B 40 Zemský úřad Brno, karton 315, inv. č. 42938, s. 157; tamtéž, Fond B 40 Zemský úřad Brno, karton 301, inv. č. 1230, s. 7–8; SOKA Hodonín, Fond B 143 Okresní úřad Hodonín, karton 766, inv. č. 927–3, s. 19; SOKA Uherské Hradiště, Fond Okresní úřad Uherské Hradiště, karton 1275, inv. č. 651, s. 1–5.

Nutno pak samozřejmě dodat, že výsledek pak na první pohled působí samozřejmě mnohem profesionálněji.²⁸

Z výše uvedeného tedy můžeme konstatovat, že letáky Mlčochovy strany se nemohly svou grafickou kvalitou, úpravou ani češtinou rovnat s jinými letáky obdobně laděných politických stran, což bylo dáno z velké části finančními nedostatky, ale také neochotou investovat větší částku do propagace.

Na základě dochované sbírky ve výše uvedených archívech lze konstatovat, že celkem bylo vydáno čtrnáct různých druhů letáků Národně socialistické české dělnické a rolnické strany. Soudní znalec politické vědy Emil Žejglic, tou dobou 61letý předseda Okresního národního výboru v Uherském Hradišti a legionář, ředitel školy ve výslužbě, o Mlčochových letáčích prohlásil: „...v letáčích jasně a nesmlouvavě hlásí se k rasové teorii nacistické a k boji proti zhoubné vládě židovsko–boháčské demokracie, židovského rozvratného marxismu a proti Masaarykovsko–Benešovskému pojetí demokracie a humanity. ...činnost tedy spadá plně do doby zvýšeného ohrožení republiky a působila k tomu, aby byla rozvrácena mravní odolnost českého národa a jeho schopnost odporu...“ Dále toto své konstatování doplnil, že „...letáky a traktáty jsou psány s rafinovanou chytrostí. Obžalovaný věděl, že kdyby mluvil přímo o spolupráci s Němci, ..., nebyl by získal snad nikoho. Proto využíval rozrušených a rozvášněných myslí, využil obav o národ a zdůraznil možnost záchrany národa svými metodami.“²⁹

Ve studii se budu věnovat celkem dvanácti letákům, propagačním materiálům NSČDRS, které ji reprezentovaly navenek a představovaly stranu po programové stránce širší veřejnosti. Jedná se o následující letáky: *Čeští dělníci a rolníci*, *Dějinný odkaz sv. Václava českému národu I.*, *Dějinný odkaz sv. Václava českému národu II.* (tento leták je téměř totožný s letákem *Lide český*), *Vysvětlení názvu naší strany*, *Význam hákového kříže*, *Vysvětlení vlajky a odznaku NSČDRS*, *Desatero*, *Čeští soukmenovci*, *Ke druhému výročí Národního souručenství*, *Ke druhému výročí obratu českých dějin a Lide české krve*. Dva z letáků jsou z textu zcela účelně vyňaty, jelikož se obsahově vymykají. Oba tyto letáky byly vylepovány v roce 1940 a jeden z nich nese název *Naše odpověď neznámé–známé soudružce KSČ*. Důvodem je zcela odlišný účel vylepování letáků i jejich forma. Jejich účelem není prezentace NSČDRS, ale hanění kojetínských komunistů. Někteří ze členů KSČ, kteří byli v letáku přímo jmenováni, byli uvězněni a vyslycháni, část z nich na následky zranění zemřela. Další patrný rozdíl je také v tom, že pod letáky byl podepsán jiný člen strany, Antonín Rynda, byť po bližším pro-

²⁸ MZA Brno, Fond B 40 Zemský úřad Brno, karton 315, inv. č. 42938, s. 157; tamtéž, Fond B 40 Zemský úřad Brno, karton 301, inv. č. 1230, s. 7–8; SOKa Hodonín, Fond B 143 Okresní úřad Hodonín, karton 766, inv. č. 927–3, s. 19; SOKa Uherské Hradiště, Fond Okresní úřad Uherské Hradiště, karton 1275, inv. č. 651, s. 1–5.

²⁹ MZA Brno, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherské Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 374–377. Žejglic si vyžádal 250 korun za posudek a ztrátu dva a půl dne a za studium literatury obnos 1000 korun.

zkoumání je jasné, že letáky psal nebo se na psaní alespoň podílel i Mlčoch, jelikož se v textu objevuje obdobný jazyk, jaký je používán v ostatních letáčích.³⁰ Ze studie bude také vynechána Mlčochova korespondence s představiteli nacistického režimu. Jedná se o dopisy Adolfu Hitlerovy, ve kterých mu nabízel své muže na frontu a gratuloval k narozeninám. Dále dopisy vůdci Sudetoněmecké strany (dále jen SdP) Konradu Henleinovi, ve kterých gratuloval k úspěchu, který SdP dosáhla. Stěžejní dopis Henleinovi byl rozdělen na tři části s různým obsahem. První část představovala Mlčochovo naklonění k národnímu socialismu, které opět dokazoval historickou příbuzností obou národů. Druhá část dopisu se věnovala československé otázce a Mlčochovu názoru na ni. Zkráceně řečeno: Československo mělo být samostatné, ale bok po boku Říše a německví. V třetí části dopisu se Mlčoch dovolil představit jako „syn hanácké chalupy“ a líčil zde svými slovy svůj původ, nutno podotknout dost zkresleně.³¹

Čeští dělníci a rolníci

První z letáků Národně socialistické dělnické a rolnické strany vyšel už 1. června 1939 a jednalo se o vyzvu pro české dělnictvo a rolnictvo k vystoupení z Národního souručenství.³² Leták hlásal, že žádný slušný český občan by neměl být v Národním souručenství ze sedmi prostých důvodů:

- 1. Členové byli zvlčení sobci, kteří nenasytně vidí „*Národ a Vlast jako plné koryto a jejichž jediným bohem-modlou je vlastní břicho a kapsa.*“³³
- 2. Tato „*sebranka*“ měla hospodářsky okrádat, politicky klamat a mravně rozvracet celý český národ po dobu posledních dvaceti let.
- 3. „*Je to organizace spřeže pokryteckých hurrrráááavlastenců a héeééj-slovanů,*“³⁴ kteří sice měli hubu vždy plnou „*národa a vlasti*“, bratrství a soudružství, – ale Vás- své „*bratry a soudruhy*“ bez okolků vyhazovali

³⁰ První leták ke kojetínským komunistům, vydaný na začátku února 1940, byl jakýmsi náborovým letákem, kdy se bývalí komunisté Antonín Rynda a F. M. Mlčoch snažili získat další členy pro svou stranu ze strany levicově orientovaných obyvatel. Na tento leták odpověděli komunisté svým letákem zamítavě, načež NSČDRS vydala leták *Naše odpověď neznámé soudružce KSČ*, kde se její vedení ostře vymezilo proti komunistické ideologii a veškerým odpůrcům nacismu. Po vydání letáku *Naše odpověď...* proběhlo hromadné zatýkání kojetínských komunistů. Zatčeno bylo několik desítek osob, které byli povětšinou převezeni do Olomouce k výslechu, které někteří nepřežili. SOKA Přerov, Presidiální spisy 555/40, k. č. 67.

³¹ MZA Brno, *Dopis Konradu Henleinovi*, Fond C 143 Mimořádný lidový soud Uherké Hradiště, karton 43, inv. č. 377, s. 36–38.

³² Národní souručenství byla jediná povolená strana v Protektorátu Čechy a Morava. Tato strana měla zdánlivě plnit funkci parlamentu. Strana zanikla v roce 1943.

³³ MZA Brno, *Leták Čeští dělníci a rolníci!*, Fond C 143, tamtéž, s. 72.

³⁴ Podtržení podle originálu.

na dlažbu ulic, prodávali ve veřejných dražbách a hladíce si při tom svá z Vašich mozolů a z vašeho potu přetučnělá břicha a přeplňované kapsy, nelítostně se dívali na Vaši bídu a ubohost.“³⁵

- 4. Jednalo se o společnost hyen, která páchala 20 let svatokrádež, když zneužívala politiku k bezohlednému sebeobohacování.
- 5. „*Je to organizace demokraticko-marxisticko-bolševické roty Jidášů*,³⁶ kteří za třicet stříbrných zaprodali svůj národ, rodnou zemi a svůj stát mezinárodnímu židovstvu, štváli Vás ... proti Vašemu rasovému pokrevenci, arijskému národně socialistickému Německvu, s nímž Vaši velicí předkové po celých tisíc let sdíleli slávu i hoře, na rozkaz špinavého židovstva hnali Vás se zbraní v rukou do zákopů a opevnění, ochotni obětovati za jeho zájmy Vaši krev a Vaše životy.“³⁷
- 6. „*Je to organizace zbabělých bídáků*,³⁸ kteří z bázně a strachu o své naloupené statky a o svou kůži vydali bez jediného výstřelu půldruhamilionovou, až po zuby ozbrojenou českou armádu v nedobytných opevněních na milost a nemilost těm, proti nimž napřed národ štváli a hnali... zhanobili a poplivali slavné jméno našich bohatýrských předků, oloupili český národ o jeho čest a hodili jej na cestu dějin na posměch celému světu, jako vyhazují z noční dupárny na ulici ožralce.“³⁹
- 7. Jednalo se o organizaci vedenou zrádci a vlastizrádci, kteří promrhali společné dědictví slavných otců a přivedli český národ na pokraj záhuby.⁴⁰

Jak je vidět, více než polovina důvodů se týkala stejného tématu, a sice obohacování na úkor národa. Dá se říci, že některé body byly takřka totožné a že Mlčoch psal o stejných problémech stále dokola a leták tak zcela postrádal jakoukoliv obsahovou invenci. Naproti tomu v pátém a šestém důvodu jsou jeho názory v konfliktu. Na jednu stranu vyčítal Národnímu souručenství odevzdání dobře vybavených obraných pevností na území Sudet Němcům (šestý důvod), na stranu druhou v pátém důvodu odsuzoval garnituru za to, že štvála národ na popud židovstva proti agresorovi, Němcům, a chtěla obětovat v tomto boji životy. Tuto rozporuplnost pravděpodobně způsobilo Mlčochovo dřívější působení v Československých legiích a v československé armádě a jeho pozdější národně-socialistické smýšlení. Na závěr textu Mlčoch nabízel NSČDRS jako nejlepší alternativu

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Podtržení podle originálu.

³⁷ MZA Brno, *Leták Čeští dělníci a rolníci!*, Fond C 143, tamtéž, s. 72.

³⁸ Podtržení podle originálu.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž.

Národního souručenství, protože jen tato strana měla být podle něj zárukou klidného života pro český národ.⁴¹

Dějinný odkaz sv. Václava českému národu I. část

Další letáková propaganda strany NSČDRS využívala ve své propagandě dějinný odkaz sv. Václava, který byl rozpracován do dvou letáků – *Dějinný odkaz sv. Václava českého národu I. a II. část*, přičemž II. část se obsahově téměř nelišila od dalšího letáku *Lide český*. Tyto dva letáky (*Dějinný odkaz sv. Václava českého národu II. část* a *Lide český*) jsou datovány do poloviny července 1939 a přes svůj jiný název jsou téměř totožné až na pár detailů v obsahu, struktuře a po grafické stránce.

Jelikož strana se označovala za jedinou, jež kráčela ve šlépějích tohoto světce, vzala si místo českého lva a moravské orlice do svého znaku svatováclavskou orlici, která držela v drápech zelený hákový kříž, jenž byl ověnčen věncem z vavřínu. Ve druhé polovině třicátých let 20. století se musel národ často modlit ke svatému Václavovi, aby nedal zahynout nám i budoucím. Obdobně jako v dobách svatého Václava i v roce 1939 stáli lidé na osudovém rozcestí, kde nebylo prostoru pro polovičitost. Avšak v dobách sv. Václava bylo motorem dějin náboženství, kdežto v roce 1939 to měl být socialismus. Lid byl dělen na tři náboženské světy. Pohanské náboženství vyznávalo chudé obyvatelstvo a vrchní vrstvy byly dělené na dvojí křesťanství: řecko-slovanské a latinsko-německé. Dvě z těchto náboženství musela ustoupit stranou, protože zvítězit v dějinách mohlo jen jedno. „*Pohanství se tehdy už vyžilo a náleželo tudíž nenávratně minulosti. Křesťanství řecko-slovanské (cyrilometodějské) nedalo se zase v našich českých zemích udržet ... Nezbyvalo tudíž pro český národ ..., než dát se třetí cestou dějin, cestou křesťanství latinsko-německého přes plemennou a jazykovou různost Čechů s Němci.*“⁴² Díky tomuto činu, svázání se se Svatou říší římskou národa německého, zachránil sv. Václav před jistým a jinak neodvratitelným zánikem. „*Nebýt svatováclavského začlenění českých zemí do Německé říše, nebylo by dnes českého národa vůbec,....*“⁴³ Svatý Václav byl podle autora právě za toto zabít vlastním bratrem, ale díky spojení říší se stal hrdinou a patronem českého národa. Leták končí slovy: „*Tož – lide český – jenž máš ve svých žilách krev našeho velikého národního světce pochop nás a pojď s námi!*“⁴⁴

Je zajímavé, že odkaz sv. Václava se za Protektorátu hodil všem třem stranám – vlastencům, německým okupantům i kolaborantům. První stranou byli

⁴¹ Tamtéž.

⁴² MZA Brno, *Leták Dějinný odkaz sv. Václava. českému národu část I*, Fond C 143, tamtéž, s. 64.

⁴³ Tamtéž

⁴⁴ Tamtéž

opravdoví čeští vlastenci, kteří se ke svatému Václavovi, jakožto patronu Českých zemí, který nemá dáti zhynout nám i budoucím, modlili, aby zachránil zemi od okupantů. Byli tak slouženy bohoslužby, pořádány svatováclavské poutě a podobně. Druhou stranu tvořili samotní okupanti, kteří chtěli zfilmovat svatováclavský příběh,⁴⁵ který měl používat sv. Václava jako ospravedlnění a historické zdůvodnění okupace v obdobném stylu jakým to dělal Mlčoch. Odboj a zbytečné promarnění životů bylo personifikací batrovraha Boleslava I. Ukrutného, který měl u nacistů paralelu v Edvardu Benešovi „*Krvavém*.“ Poslední skupinou, která využívala mýtický příběh svatého Václava, byli kolaboranti. Ti stejně jako Mlčoch vnímali okupaci národa jako přirozený řád a odkazovali se na sv. Václava, který s Němci spolupracoval.⁴⁶

Dějinný odkaz sv. Václava českému národu II. část – Lide český

Text *Dějinného odkazu sv. Václava II* je bez grafických zvýraznění a působí zhuštěně a na leták až nepřehledně. Rozdíly v obsahu mezi oběma letáky se projevují zejména na druhé straně letáku, kdy je leták *Lide české krve* ochuzen o dvě pasáže.

„*Dnes stojíme na podobném rozcestí dějin jako naši předkové za sv. Václava.*“⁴⁷ Právě těmito slovy začínají oba letáky. Letáky, ve kterých Mlčoch nastiňuje boj tří myšlenkových skupin – marxistů, příznivců demokracie a národními socialisty. Boj, ze kterého měly dvě z těchto skupin skončit na hřbitově dějin a jeden měl skončit na piedestalu. Ústřední kritice je v letáku podorbena demokracie, resp. pluralitní demokratické státní zřízení. Jak autoři letáku konstatovali: „*Demokracie už dávno přestala být nositelkou pokroku a požehnáním lidstva a stala se jeho brzdou, metlou a prokletím!*“⁴⁸ Podle letáku měla demokracie podlehnout světovému židovstvu a sloužit mu duší a tělem za kapitál jako prodejná žena. Avšak přestárlá již měla tč. tančit „*tango smrti na hřbitově dějin.*“ Dle letáku však existovala horší ideologie, a tou měl být marxismus a bolševismus, který židovstvo využilo, aby „*vyľhanými preludy a hesly*“ přimělo dělnickou třídu k vyvolání krvavého třídního vraždění. Jasným důkazem této ďábelské cesty mělo být Rusko. „*Toto všechno však náš lid nevidí.*“⁴⁹ Proto bloudíme v hustém lese dějin dneška jako slepí, nevědouce kudy kam ... Tož není divu, že se více než kdykoliv rozléhá v naší zemi úpěnlivé volání: „*SV. Václave, rozpomeň se na své*

⁴⁵ Film nebyl nikdy dokončen díky sabotážím ze strany českého filmového štábu.

⁴⁶ Jan RATAJ, *Politické proměny symboliky svatováclavské tradice a tradice 28. října v moderních československých a českých dějinách*, in: Miroslav Bednář (vyd.) *Spory o dějiny II*, Praha 1999, s. 84–94.

⁴⁷ MZA Brno, *Leták Lide český!*, Fond C 143, tamtéž, s. 74. Podtržení podle originálu.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Podtržení podle originálu.

plémě! Nedej zahynouti nám ni budoucím!‘ A svatý kníže slyší svůj lid!‘⁵⁰ Podle autora letáku mu proto podal spásnou pravici a uvedl jej na správnou cestu života.⁵¹

Tato cesta měla být starou cestou, kterou měli vytyčit naši předkové (Vratislav II., Přemysl I. Václav I. a II. Karel IV, ale i měšťané, jež položili hlavu na Staroměstském náměstí a další). „*Všichni, jak jsem je tu uvedl, drželi se věrně cesty svatováclavské..., totiž šli poctivě s Německou říší a německým národem!*“⁵² A proto i rok 1939 měl znamenat pouze návrat na starou cestu, kterou byla naše země zbavena od břímě demokratického masarykovsko-benešovského a marxistického režimu. Bylo tedy nutno se radovati a ruku v ruce jít s národněsocialistickým Německem do boje za společnou lepší vlast. „*Při tom ovšem zůstati na věky věrní dědicví našich velikých otců: krvi – jazyku a – rodné hroudě!*“⁵³

V textu nechybí ani další velmi smělé a nehorázné pomluvy demokratických vůdců první Československé republiky, Tomáše Garriguea Masaryka a Edvarda Beneše, ke kterým byli tentokrát připojeni i Antonín Švehla a Fráňa Šrámek. Tyto *lžiproroky* měl od cesty svatováclavské odvést světový Žid, který z nich udělal hladové vlky. Těm pak byl český dělník pouhým beránkem, aby z něj „...*mohli dělat pro sebe kožich, Vás však– národ nechají nahé na mraze!*“⁵⁴ Dle textu nebylo také radno věřit Národnímu souručenství, fašistům, vlajkařům ani červenobílým, protože ti byli ovládnání a hnáni jako demokraté pouze kapitálem a vlastními zisky. V poslední části textu se pak nacházela výzva k vystoupení z Národního souručenství a všech staronových organizací a verbování do NSČDRS, která byla označena za jedinou pravou a správnou volbu pro každého správného Čecha či Moravana.⁵⁵

Vysvětlení názvu strany

Jak již bylo předestřeno, NSČDRS měla dlouhý a komplikovaný název, který Mlčoch vysvětloval slovo po slovu v jednom z mnohých letáků, které strana vydávala. Nicméně i přes dlouhý název se Mlčoch nechal slyšet, že „*název vyjadřuje krátce podstatu veškerých našich snah!*“⁵⁶ Národ byl pro Mlčocha v té době nejvyšším pojmem a českou krev považoval za největší dar. Je „*životní povinnos-*

⁵⁰ MZA Brno, *Leták Lide český!*, Fond C 143, tamtéž, inv. č. 377, s. 74.

⁵¹ Tamtéž.

⁵² MZA Brno, *Leták Dějinný odkaz sv. Václava českému národu část II*, Fond C 143, tamtéž, s. 67.

⁵³ MZA Brno, *Leták Dějinný odkaz sv. Václava českému národu část II*, Fond C 143, tamtéž, s. 67.

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ SOKA Kroměříž, *Leták Vysvětlení názvu naší strany*, Fond A 9, Okresní úřad v Kroměříži 1851–1945(1954), inv. č. 637/76, s. 7–8.

*tí každého Čecha přispěti vším, třebaš i životem, k zachování českého plemene!*⁵⁷

Socialismus byl letákem označen za lék, který potřeboval zejména nemocný národ. Cesta socialismu vede „... *přes mrtvolu mezinárodní světovlády Žida... a k nastolení vlády Arijistva – vlády TVŮRČÍ PRÁCE.*“⁵⁸ Socialismus měl být jediným způsobem, jak sjednotit český národ, protože měl mít schopnost učinit „*veškeré příslušníky národa rovnými v povinnostech a právech...*“. Tajemstvím věčnosti národů měl být právě socialismus, který scelí lidi, jenž poznají své krevní a osudové svazky a na základě toho budou nezištně bojovat za tento celek.⁵⁹

Dělnictvo a rolnictvo mělo pak být kořenem a pramenem síly a života českého národa. „...*toto je žalud, ze kterého jedině může vyrůst mohutný dub nového života českého plemene, dub, jenž by potrval navěky.*“⁶⁰ Dělnictvo a rolnictvo bylo označeno za alfu a omegu nové sjednocené společnosti, která se měla bez problémů obejít bez advokátů, či jiných „méně významných povolání“, které tvoří pouze usychající větve onoho pověstného dubu, který bez svých kořenů žít nemůže. „*Sedlák jakožto chleboďárce a psohlavec – střežící národu vlast, dělník zase jakožto ztělesnění technické tvůrčí síly národa a oba dohromady pluh a meč, jsou silou národního sebezachování.*“⁶¹

Největší problém však podle Mlčocha tkvěl v pojmu strana, který měl být ostatními zneužit, a to formou tzv. partajnictví, což Mlčoch nazýval novým tříštěním národa. Dále se v tomto smyslu věnoval zejména napadání Národního souručenství, které bylo podle něj „...*z hlediska sjednocení národa švindl jako bylo předním Národní sjednocení anebo Strana národní práce.*“, a stran, které v něm usedly. Hovořil přímo doslova o ovčinci, do kterého zasedli staří vlci („*agroši, klerikálové, marxisté aneb rozředění malinovi čs. socialisté*“). Tito staří vlci chtěli podle Mlčocha národ v nových podmínkách uchránit pod svojí kuratelou a požírat jej.⁶² Právě z těchto důvodů zde byla napadána nadstranickost a sjednocování, které národní souručenství razilo. Mlčoch proto horoval pro vyvolání revoluce, která zatočí se zpátečníky. Jádro lidí, které pak mělo tuto revoluci vést, se pak měla stát tou pravou stranou navzdory všem okolo.⁶³

V posledním odstavci citovaného letáku se nachází jakési shrnutí cílů NSČDRS. Na prvním místě mělo být cílem strany zachování české krve pomocí vnitřního přerodu národa v duchu národního socialismu po vzoru nacistické Německé říše, za druhé sprátelení se s národem německým a soužití v jedné společ-

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ SOKA Kroměříž, *Leták Vysvětlení názvu naší strany*, Fond A 9, Okresní úřad v Kroměříži 1851–1945(1954), inv. č. 637/76, s. 7–8.

⁶¹ Tamtéž.

⁶² Tamtéž.

⁶³ SOKA Kroměříž, *Leták Vysvětlení názvu naší strany*, Fond A 9, tamtéž, s. 7–8.

né říši. Tyto cíle měly prý vycházet z historického vývoje, který měl započít již sv. Václav před tisíci lety. Celý leták končil výzvou: „*Tož, lide český, pojď do našich řad pod praporec zeleného hákového kříže!*“⁶⁴ Tento leták koloval v oběhu nejméně dvakrát a to 1. srpna 1939 a znovu 1. března 1942.⁶⁵

Význam hákového kříže

„*Tož, poslechněte, dělníci a rolníci čeští a vůbec český lide dobré vůle, jaký je skutečný význam hákového kříže.*“⁶⁶ V jednom z letáků, který byl prvně publikován 15. srpna 1939, si dal Mlčoch za úkol vysvětlit českému národu význam hákového kříže,⁶⁷ který byl symbolem jeho strany i nacistického Německa. Leták je obsahově rozdělen na dvě části. V první části se Mlčoch věnoval symbolu, druhá část byla namířena antisemitisticky. V tomto letáku několikrát citoval a odkazoval přímo na knihu Adolfa Hitlera *Mein Kampf*, kterou označil za všearijské evangelium jeho doby. Podle Mlčocha byly tou dobou dva tábory lidí, které se snažily českému lidu namluvit, že hákový kříž je špatný. První skupina zdůvodňovala hákový kříž jako válečné znamení německého lidu, pod kterým se sjednotí veškeří Germáni, aby „*sežrali svět*“. Druhý tábor viděl v hákovém kříži symbol, pod kterým se sjednocují novopohané a antikristi, aby bojovali proti Kristu. „*A český lid, dobrý ale lehkověrný a nevědomý, věří všem těmto darebáckým anebo pitomým tlachům jako Písmu sv. a proklíná hákový kříž do horoucích pekel.*“⁶⁸

Symbol hákového kříže byl dle Mlčocha prastarým všearijským znamením, které používali i Slované, když žili ještě pospolu s „*plemennými bratry*“ Germány a Romány. Mělo jít o posvátné zobrazení slunce, které bylo často v podobě talismanů. Tyto talismany měly chránit proti zlu a měly přinášet požehnání svému nositeli. Mlčoch také uvedl důkaz o používání hákového kříže před Adolfem Hitlerem, kdy odkázal na ruské bankovky z dob Kerenského vlády po pádu carského režimu v roce 1917, na kterých měl být tento symbol natištěn. Při jednom odkazu na Hitlera mluvil Mlčoch o jeho osobě „*... je mužem, který vyšel z drobné pracující bídy jako jste, čeští dělníci a rolníci, vy sami, a který této drobné pracující bídě zůstal věren až dodneška, třebaš je dnes z vůle Prozřetelnosti Vůdcem nejmocnějšího národa a strůjcem osudu celého světa.*“⁶⁹ Ke konci části, kde se vysvětloval symbol, Mlčoch čtenáře oslovil: „*Komu tedy věřit? A. Hitle-*

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ MZA Brno, *Leták Význam hákového kříže*, Fond C 143, tamtéž, s. 78.

⁶⁷ Připomeňme zde, že svastika byla dříve používána jako náboženský symbol. Pravděpodobně se používala jako dekorativní prvek již v období neolitu. Až ve dvacátém století byla přijata jako symbol NSDAP.

⁶⁸ MZA Brno, *Leták Význam hákového kříže*, Fond C 143, tamtéž, s. 78.

⁶⁹ Tamtéž.

*rovi anebo ubohým směšným panákům, bajacům a oddaným pochopům Žida: Neboť za celým tažením proti hákovému kříži stojí opravdu světové Židovstvo.*⁷⁰

Ve druhé části citovaného letáku Mlčoch ostře vyhlašoval boj proti každému Židovi, který podle něj měl znamenat v Protektorátu boj proti Národnímu souručenství. To podle něj mělo být prý plně „*bílých židů*“, kteří měli mít českou krev, ale měli zaprodat Židu svou duši. Dále vyjádřil potřebu bojovat proti masarykovsko-benešovskému duchu židovského materialismu, který s sebou nese prázdné „*hurrrrááavlastenectví a héééjslovanství*“ a přivedl naši zemi na pokraj kolapsu. V tomto pamfletu Mlčoch také napadal Vlajku a Národní obec fašistickou. Tyto organizace označoval za staronové a její členy za polovičaté a dvojjakostní reformisty, kteří chtějí zalátat „*roztrhané kalhoty staré ČSR.*“ Tito lidé měli podle Mlčocha chtít, aby se ze zbytku vlasti stala „*politická mořská panna, zpola ryba, zpola žena.*“ Na úplném konci letáku nechybělo verbování nových členů do NSČDRS. „*Heslo dějinného dneška zní: žok – pěticipá hvězda anebo hákový kříž. – Tož pojďte s námi pod prapor našeho zeleného hákového kříže!*“⁷¹

Tento leták byl rozšiřován mezi veřejnost zejména od poloviny srpna 1939 a posléze začátkem března 1942.⁷²

Vysvětlení vlajky a odznaku NSČDRS

Vlajka strany měla červené pole s bílým, plným kruhem, ve kterém se nacházel zelený hákový kříž. Až na barvu kříže byla totožná s vlajkou říšskou. Odznak, který byl kulatý, byl až na svůj tvar stejný s vlajkou strany, přičemž členové strany měli v poli odznaku zkrácený název strany, jenž měl zlatou barvu.⁷³ Čekatelé strany měli tentýž odznak bez charakteristického hákového kříže, namísto něj měli černou Svatováclavskou orlici. Na rubu odznaku se tyčil nápis Strana zeleného hákového kříže. Mlčoch v letáku také vysvětloval, proč se rozhodl právě pro výše zmíněné barvy. Červená měla být vyjádřením sociálního myšlení a barvou dělnictva. Pro stranu znamenala úkol – osvobodit českého dělníka od hrozby nezaměstnanosti a poskytnout mu důstojné podmínky po celou dobu života.⁷⁴

Bílá byla podle Mlčocha barvou národovectví. Měla vyjadřovat zásadu strany, „*Národ, Náš Český národ nade vše!*“⁷⁵, a její prvotní snahu – zachování českého národa. Zelená vyjadřovala naději a víru ve vítězství národního socialismu, který měl zajistit českému národu šťastnou budoucnost. Zelená, jež byla

⁷⁰ Tamtéž

⁷¹ MZA Brno, *Leták Význam hákového kříže*, Fond C 143, tamtéž, s. 78.

⁷² Tamtéž.

⁷³ Přesněji bylo v odznaku napsáno Nár. Soc. Česká Děln. Rol. Strana.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Tamtéž.

označena za barvu naděje, vyjadřovala bezmeznou víru strany v národní socialismus a jeho vítězství a s tím spojené vzkříšení českého národa a jeho zářnou budoucnost. V československém prostředí měla být i barvou rolnictva, které bylo stranou označováno za pramen života národa, zelený hákový kříž se měl stát novou „jetelinkou štěstí“.⁷⁶

Bílo-červenou barvu si Mlčoch přivlastnil z české historie, protože si vzal za úkol „...přivést náš zbloudilý národ zpět na starou cestu sv. Václava a ostatních našich velkých Přemyslovců...“⁷⁷ I Mlčochova strana měla podobně provázet český národ s německým plemenem, se kterým chtěla budovat novou třetí říši, avšak ve stále věrnosti českému rodu a jazyku.⁷⁸

Dále byly v tomto letáku zmíněny důvody, proč byla zavržena úmyslně a rozhodně tradiční bílo-červenomodrá trikolora. „Učinili jsme tak, abychom zdůraznili, že se úplně a navždy zříkáme všeho, co tato trikolora znamenala...že životní úkolem českého národa je boj proti Německvu.... že Rusko jednou pro vždy osvobodí veškeré Slovanstvo a sjednotí je v jednu říši. Tyto barvy vládly také nad milionem českých vojáků., když obalamuceni proradnými vůdci, byli na rozkaz světového žida a pro jeho zájmy hnáni v osudových chvílích 1938/39 do zákopů a tam – neslychaným vzdáním tak zneuctili památku hrdinných předků. Proto odhazujeme tuto trikoloru a vypovídáme boj všem, kteří pod ní napáchali našemu národu a naší zemi tolik mravního a hmotného zla.“⁷⁹

Na konci letáku Mlčoch opět vyzval rolnictvo a dělnictvo ať vystoupí z Národního souručenství a verboval pro svou stranu. „Tož, čeští dělníci a rolníci, vystupte do jednoho z tohoto nekalého spolku a vstupte do řad našeho českého národního socialismu pod vlajku červeno-bílou se zeleným hákovým křížem za povznesení českého národa, za nový rozkvět rodné země a za věčné zachování české krve!“⁸⁰

Leták se objevoval zejména v září 1939.⁸¹

Desatero NSČDRS

V posledním čtvrtletí roku 1939 vydal Mlčoch další propagandistický leták své strany, který po vzoru biblického desatera vysvětloval deset zákonů jím vedeného politického uskupení. V tomto činu, kterým nenápadně sám sebe pasoval do role Mojžíše na hoře Sinaj, lze spatřovat Mlčochův pocit velikášství a vlastní důležitosti. V tomto desateru se objevila následující „přikázání“:

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ MZA Brno, *Vysvětlení vlajky a odznaku NSČDRS*, Fond C 143, tamtéž, s. 70.

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ Tamtéž.

- „1. Pamatuj, že stávaje se členem NSČDRS, bereš na se dobrovolně povinnost, vždy, všude a všemi prostředky činně bojovati za dosažení jejich cílů.
- 2. NSČDRS je nositelkou české národně socialistické revoluce.
- 3. Nejvyšším cílem boje NSČDRS je – zachování českého národa a plemene, zajištění jeho dětem chleba a přirozeného tělesného, duševního i hmotného rozvoje, zušlechtění a zachování čistoty české krve a pravá svoboda a nezávislost naší české otčiny v rámci Velkoněmecké říše, aby náš český národ mohl splnit poslání, které Tvůrce Všemohíra určil také jemu, učiniv jej zvláštním druhem mezi ostatními národy.
- 4. V boji za uskutečnění těchto svých ideálů staví se NSČDRS nesmiřitelně proti židovstvu a jeho duchu, proti marxismu ve všech jeho odrůdách a odstínech, proti liberalistické boháčské demokracii, a proti všem jejich apoštolům, ale zvláště proti T.G. Masaryku a E. Benešovi, kteří jsou duchovními otci mravního zhroucení českého národa, tedy hlavními vinníky naší strašné pohromy. Masarykův a Benešův duch je nebezpečím, které trvale ohrožuje život českého národa!
- 5. Z těchto důvodů odmítá NSČDRS právě tak rozhodně jak myšlenku všeslovanství, tak také myšlenku protiněmectví.
- 6. Hlavním cílem vnitřní politiky NSČDRS je
 - a. dokonalý přerod českého národa v duchu národního světového názoru- a
 - b. postavení státního i národního života českého na jednotnou základnu tohoto světového názoru
- 7. Základními kameny vnějších snah NSČDRS jsou –
 - a. rozšíření životního prostoru českého národa, a
 - b. trvalé soužití českého národa s národně socialistickým Německem v jedné – Velkoněmecké říši – dle vzoru sv. Václava a ostatních velikých Přemyslovců, jako národ krví, jazykem a půdou navždy český a v povinnostech i právech k Říši a v Říši rovný národu německému.
- 8. NSČDRS je si vědoma, že své ideály bude moci uskutečnit jenom tehdy, až bude mít ve svých rukou politickou moc v Protektorátu. Proto veškerá její činnost směřuje především k dobytí této politické moci.
- 9. Vedení NSČDRS spočívá na zásadě – vůdcovství –, které jediné umožňuje vedení a vliv nejschopnějších, zaručuje vážnost každého vůdce shora dolů a osobní odpovědnost zdola nahoru a j schopno rychlých, odhodlaných a rázných činů.
- 10. Proti zhoubnému stavovskému třídění sobectví žido-boháčské demokracie, proti – Proletáři všech zemí – spojte se ! – rozvratného třídního, žido-marxistického mezinárodnictví zní bojové heslo NSČDRS

– Ani měšťáci – kapitalisté, ani dělníci-proletáři, žádní vydědění a žádné výsadní stavy, žádné věčné nepřátelské třídy, nýbrž jednotlivý národ lidí jedné krve, jednoho jazyka, jedné otčiny a jednoho osudu – národ tvořících Čechů! – “⁸²

Čeští soukmenovci

V dalším letáku, na kterém jako jediném chyběl Mlčochův podpis, adresa a datum sepsání,⁸³ se Mlčoch veřejně ohrazoval proti stíhání obžalovaných příslušníků strany. Ti měli být souzeni za porušení § 24 zákona o tisku č. 6/63,⁸⁴ podle kterého: „*Kdo by spis tištěný proti záповědi nálezem soudcovským vyřknuté a náležitě vyhlášené dále rozšiřoval, nebo kdo by vědomě spis zabavený rozšiřoval dále, ... potrestán bude pokutou 50 až i 500 zl., byl-li pak odsouzen podruhé, potrestán bude mimo to vězením jednoho týdne až i jednoho měsíce.*“⁸⁵

Mlčochovi soukmenovci měli být hnáni ke spravedlnosti na základě teroru aparátu Národního souručenství proti jeho straně. Odpor proti žalobě byl dán na základě nesprávnosti celého obžalovacího spisu státního zastupitelství v Uherském Hradišti, který se hemžil „*neupřímností, hrubými nepravdami a nesprávností.*“⁸⁶ Mlčochovi vadilo, že se o něm ve spise hovořilo jako o degradovaném důstojníkovi, ze kterého se stal obyčejný dělník, a také že v něm bylo uvedeno špatné datum založení strany. Mlčoch soudnímu spisu vytýkal, že se věnuje spíše obsahu letáku než porušení ustanovení tiskového zákona, z čehož odvozoval, že se státní zastupitelství stalo pouze advokátem Národního souručenství, které vyhlásilo na NSČDRS hon. Tento hon měl být podle Mlčocha veden kvůli ústřednímu cíli jeho strany – uskutečnění národního socialismu v českých zemích, sprátení národů českého a německého a jejich trvalé soužití, vše vyjádřeno heslem „*Jeden Vůdce /A. Hitler/ – jedna říše /Velkoněmecká/ – jeden režim /národně soc. hákového kříže./*“⁸⁷

⁸² MZA Brno, *Desatero*, Fond C 143, tamtéž, s. 76.

⁸³ Přestože chybí datum sepsání letáku, můžeme jej odvodit od podání žaloby 28. června 1940. Je tedy pravděpodobné, že v následujícím měsíci byl leták rozšířen mezi obyvatelstvo.

⁸⁴ Jednalo se o rakousko-uherský zákon vydaný v roce 1863, který platil až do poloviny 20. století (viz zde následující poznámku).

⁸⁵ *Zákon o tisku, daný dne 17. prostince 1862*, [online]. [cit. 13.5.2018]. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=87&Section=1&IdPara=1&ParaC=2/>.

⁸⁶ MZA Brno, *Leták Čeští soukmenovci!*, Fond C 143, tamtéž, s. 71.

⁸⁷ Tamtéž.

Ke druhému výročí Národního souručenství

Leták, který haněl a poukazoval na chyby Národního souručenství, vznikl 10. března 1941, tedy 11 dní před druhým výročí vzniku tohoto politického uskupení. Obdobně jako ostatní letáky měl i tento leták v úvodu krátký citát, tentokrát se sepsaný samotným Mlčochem.

Ve stati Mlčoch vylíčil sliby vedení Národního souručenství. Tyto sliby Mlčoch označil za pouhé tlachy, na rozdíl od slibů, které dal svému národu Adolf Hitler, který *za pouhých osm let* udělal z mrzákého, oloupeného Německa obra a ztělesnění nezdolatelné síly. Vůdce NSČDRS zároveň zdůraznil, že Národní souručenství mělo pro plnění svých slibů nesrovnatelně lepší podmínky než vůdcova strana. Mlčoch sice uznal, že nezaměstnanost poklesla a dělnická mzda se zlepšila, ale český národ za to mohl děkovat pouze Němcům, neboť jej začlenili do své mocné říše. Naproti tomu samospráva Protektorátu, která spadala pod Národní souručenství, měla věci podle Mlčocha pouze zhoršovat. „*Protektce a mnohoobročnictví bují u nás dnes jako dříve. Dále u nás sedí všude na tučných místech a zastaralých hemeroidách staří páni ouřadové, staří tělem i duchem, ačkoliv už dávno mají zaopatřené rodiny a také zkornatělé mozky, zatím co školená česká mládež, zejména vyšla z chudiny a bez protektce, chátrá hmotně a mravně, ...*“⁸⁸ Toto vše bylo podle Mlčocha možné pouze díky Národnímu souručenství, které vedli „*...agroštití taškáři, političtí a veřejní zbohatlíci dob Československa, bílí židé českého venkova.*“⁸⁹ Mlčoch také neváhal přímo jmenovat konkrétní viníky této politiky. Zmínil zde například Rudolfa Berana, Ladislava Nebeského, kteří se však tou dobou již v politice nepohybovali, nebo Viktora Stoupala.⁹⁰

Leták byl ukončen dle obvyklého stylu, a sice výzvou k českému lidu, aby se probudil a prohlédl. Vzbouřil se proti vládě, která jej vedla do záhuby, a přešel k NSČDRS, která povede národ do blahobyti, tak jako vede NSDAP v čele s Adolfem Hitlerem k blahobyti Německo.⁹¹

Ke druhému výročí obratu českých dějin

Leták, ve kterém byla zveřejněna servilní řeč, kterou vítala delegace Strany zeleného hákového kříže okupanta města Kroměříže majora von Müllera ihned po obsazení města, byl vydán 14. března 1941. Tato řeč měla být zveřejněna na přání výše zmíněného německého velitele v místním tisku, ale okresní hejtman a vrchní komisař okresního úřadu v Kroměříži toto vydání znemožnili, protože se

⁸⁸ SOKA Kroměříž, SOKA Kroměříž, *Leták k druhému výročí Národního souručenství*, Fond A 9, tamtéž, inv. č. 1499/73, s. 7.

⁸⁹ Tamtéž, s. 7–8.

⁹⁰ Tamtéž, s. 8.

⁹¹ Tamtéž.

obávali negativní reakce obyvatelstva. V letáku sice stálo, že i přes svoji národně socialistickou stranu „...*Čechy jsme se narodili a jako Češi také zemřeme!*“⁹², ale o pár řádků již vítal majora Müllera jako „...*osvoboditele ode jha demokracie, marxistického bolševismu a židovstva, kteří – všichni tři společně – zničili náš stát a co je ještě větším zločinem, přivedli na sám pokraj záhuby náš národ!*“⁹³ Mlčoch zde dal do kontrastu staré, vyžilé, zruďné, kapitalistické demokracie společně s rozvratným a všeničícím bolševismem na jedné straně s národním socialismem a fašismem na straně druhé. Upozorňoval Müllera, že z jeho hlediska Němci nebojují za národní socialismus jen pro lepší budoucnost Němců, ale za šťastnější celý svět, tedy tím pádem i pro dobro samotných Čechů. Stejně tak Adolf Hitler nebyl dle Mlčocha vůdcem jen třetí říše, ale vůdcem všech národních socialistů po celém světě. Mlčoch hrdě prohlašoval své myšlenky za myšlenky mnoha poctivých Čechů, které brzy pochopí celý národ, jehož dějinné poslání mělo tkvit ve společném boji a práci s Německem a de facto s celým lidstvem. Svůj proslov v letáku zakončil slovy „*Toto je jediná cesta k šťastnějším dnům našeho národa a k osvobození někdejší české slávy! Proto voláme upřímně: HITLEROVI ZDAR! – HEIL HITLER!*“⁹⁴

Z tohoto letáku je zjevný odkaz na Mlčochovo působení v komunistické straně. Mlčoch se zde snažil implementovat otevřenost komunismu národnímu socialismu, který měl být původně určen pouze pro „*vyvolené národy*“. Takovýchto náznaků najdeme u Mlčocha vícero.

Lide české krve

Následující leták strany, který byl sepsán dne 22. června 1941, Mlčochovi u Mimořádného lidového soudu po válce velice přitížil, protože v něm verboval do řad německé armády na východní frontu. Mlčoch v letáku tvrdil, že se bolševicko-židovská internacionála, která znamenala rozvrat a zkázu světa, postavila po bok demokraticko-židovského příživnictví, čímž se mělo lidstvo definitivně rozdělit na dva obrovské tábory, které měly spolu zápasit. Strana samozřejmě viděla celý český národ v táboře Adolfa Hitlera. Tento zápas však neměl rozhodovat pouze o osudu Evropy, ale o osudu celého světa, a především o osud národa českého. Bylo tedy potřeba, aby se do tohoto plamenného boje zapojil jakýmkoliv možným skutkem každý, kdo měl v těle kousek české krve. Výrokem doby bylo podle něj: „*Kdo není se mnou – je proti mně!*“, jelikož obraty dějin nesnášejí dvojakost, kolísání, spekulaci, ramenářství a neutralitu, jak Mlčoch dodával.⁹⁵

⁹² MZA Brno, *K druhému výročí obratu českých dějin.*, Fond C 143, tamtéž, s. 70.

⁹³ Tamtéž.

⁹⁴ MZA Brno, *K druhému výročí obratu českých dějin.*, Fond C 143, tamtéž, s. 70.

⁹⁵ MZA Brno, *Leták Lide české krve!*, Fond C 143, tamtéž, s. 73.

„A nyní právě nadešla chvíle, abychom svá slova dokázali skutky. Celá strana – Národně Socialistická Česká Dělnická a Rolnická Strana zeleného hákového kříže – se musí proměnit v součást národně socialistické branné moci! Mladí a zdraví – do zbraní! Hlaste se jako váleční dobrovolníci na frontu! Všichni ostatní – muži i ženy – do jednoho na vnitřní bojovou frontu! Na frontu poctivé práce a do boje se záškodnictvím, sabotáží, rozvratnou činností, šeptanou propagandou atd.! Ve svém boji buďte bezohlední, neboť nepřítel je bezmezně zákeřný a podlý! Nepřítel nešetřte, jde o budoucnost celého Vašeho národa! Pamatuje, že v boji vítězí ten, jenž je pevně odhodlán nepřítele zničit!“⁹⁶ Zároveň muselo být bráno v potaz, že našinci nebyli označeni za nepřítel, ale za otrávené chudáky, které je třeba „vyrvat ze spárů skrytých temných sil.“⁹⁷ Německý průnik do SSSR byl líčen jako osvobození slovanských Rusů od bolševického moru, tedy nikoliv tak, jak to líčila inteligence a masarykovsko-benešovský režim (boj Němců za porobení slovanských Rusů a trvalá uzurpace jejich území).

Ostatní hnutí obdobného charakteru

Při pohledu na další obdobná nacistická a fašistická uskupení zjistíme, že ač byla NSČDRS málo významná, byla jedním z nejnebezpečnějších uskupení té doby. Důvodem je naprosté ztotožnění Mlčochovi strany s NSDAP a její ideologii – národním socialismem. Mlčoch chtěl včlenit zbytek historických Českých zemí do Velkoněmecké říše a dosáhnout tak spojení, které bylo dle něj naprosto přirozené z historického hlediska. Naproti tomu Národní souručenství chtělo razit program národní pospolitosti, sociální spravedlnosti a křesťanské morálky. Tento způsob vedení státu měl tedy pramálo společného s italským a německým exkluzivním totalitarismem. Členy Národního souručenství sice nemohli být Židé, nicméně někteří z řad tohoto politického uskupení ilegálně Židy podporovali, což bylo trnem v oku právě NSČDRS. Národní souručenství mělo navenek působit jako autoritativní hnutí tvořené z demokratických politiků. Později byli někteří členové Národního souručenství perzekuováni nacistickými okupanty, kteří do něj následně nasadili aktivní kolaboranty.⁹⁸

Nejpodobnější rétoriku s NSČDRS mělo fašistické uskupení Vlajka, které prošlo několika organizacemi, když se spojovalo se Svatoplukovými gardami a Národní arijskou kulturní jednotou.⁹⁹ Ve vedení této strany stanul výše zmíněný

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ PASÁK, *Český fašismus*, s. 259–274.

⁹⁹ Dále bychom zde ještě mohli zmínit další uskupení, jako Svatoplukovy gardy, které vznikly jako nástupce Gajdových gard. Vzorem pro toto uskupení byla paramilitární organizace SA (*Sturmabteilung*). Toto uskupení mělo podobně jako NSČDRS dobré vztahy s gestapem a SD. Jednou z dalších menších ultrapravicových uskupení pak byla Národní arijská kulturní

Jan Rys–Rozsévač, kterého po válce čekal stejný osud jako vůdce NSČDRS Mlčocha a sice trest smrti. Vlajka obdobně jako NSČDRS byla zaměřená proti politice Národního souručenství a stejně tak měla dobré vztahy s okupačními politickými a právními institucemi. Velká většina výše zmíněných stran pořádala stejně jako NSČDR přednášky, akce a vydávala různé propagační materiály.

Závěr

Pokud se podíváme na formát letáků, je vždy stejný. Vždy je použit obyčejný papír A4, mění se pouze barva papírů. Následuje název daného letáku a citát, nejčastěji Mlčochův nebo Adolfa Hitlera. Pod tímto je umístěno oslovení čtenáře, které jej obvykle podtrženo a poté již je sepsána stať, ve které je text nahuštěn jako v dopise, a pro zvýraznění ještě Mlčoch používal i zvýraznění textu podtržením. Za státi se nachází většinou krátké provolání, které mělo čtenáře přesvědčit, aby vstoupil do NSČDRS. Následoval pozdrav, opět název strany, datum a místo vydání letáku, Mlčochův podpis a většinou také razítko NSČDRS. Stejně jako se opakuje schéma letáků, opakují se i chyby, obecná řeč, nářečí a vynechaná písmena. Dle analýzy obsahu výše zmíněných letáků je možno pozorovat, že letáky a politika strany byly založeny na 5 základních bodech:

1. nenávisť vůči Židům,
2. odmítnutí masarykovsko–benešovské demokracie,
3. odmítnutí Národního souručenství,
4. představení a propagování strany,
5. spojení českého národa s národem německým.

Tyto body se objevovaly různým způsobem ve všech letáčích. Všechny pět výše zmíněných bodů obsahovaly pouze 4 letáky (*Význam hákového kříže, Ke druhému výročí vzniku Národního souručenství, Lide český a Dějinný odkaz sv. Václava českému národu II.*). Všechny letáky však obsahovaly vždy alespoň po třech základních bodech z výše uvedené pětice bodů. Nejčastějším bodem bylo propagování strany, které se vyskytuje u všech studovaných letáků. Nejméně častým bodem pak bylo odmítnutí masarykovsko–benešovské demokracie. To se vyskytovalo jen sedmkrát ze dvanácti případů – viz následující tabulkový přehled.

jednota. Ta vznikla v roce 1939 a měla být uznána jako fašistická organizace, ale protektorátní úřady ji povolili pouze jako kulturní instituci. Organizace chtěla vymýtít Židy z běžného života, přičemž doporučovali u Židů kastraci a sterilizaci. PASÁK, *Český fašismus*, s. 289–300.

Analýza vybraných letáků NSČDRS

Leták	Bod 1	Bod 2	Bod 3	Bod 4	Bod 5
Dělníci a rolníci	Ano	Ne	Ano	Ano	Ne
Odkaz I	Ano	Ne	Ano	Ano	Ano
Odkaz II	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Lide český	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Název strany	Ano	Ne	Ano	Ano	Ano
Význam hákového kříže	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Vlajka a odznak	Ne	Ano	Ano	Ano	Ano
Desatero	Ano	Ano	Ne	Ano	Ano
Soukmenovci	Ne	Ne	Ano	Ano	Ano
Národního souručenství	Ano	Ano	Ano	Ano	Ano
Obrat v dějinách	Ano	Ne	Ne	Ano	Ano
Lide české krve	Ano	Ano	Ne	Ano	Ano

Pokud se pokusíme zhodnotit důležitost jednotlivých bodů z letáků pro stranu, dostaneme dojem, že propagace strany a připojení k Říši byly spolu s nenávistí vůči Židům nejdůležitějšími body, které strana ve svých propagandistických letákových textech zdůrazňovala. Zajímavou skutečností pak je, že naproti tomu naopak odpor vůči masarykovsko-benešovské demokracii a Národnímu souručenství již pro NSČDRS nebylo tak důležitý. Je nasnadě ptát se, proč tomu tak mohlo být. Pokud se podíváme na Mlčochův dobrodružný osud před válkou i krátkou etapu po válce, můžeme konstatovat, že Mlčoch byl jednak oportunista, z čehož plyne jeho podlézavost vůči nacistům. Být za dobře s okupačními složkami znamenalo utěšení jeho špatné finanční situace. Navíc mu to mohlo dát pocit malého podílu na moci. Za druhé si Mlčoch vždy nechával otevřená nějaká zadní vrátka pro případ, že by něco nevyšlo dle jeho představ. Nejinak tomu bylo i v případě letáků, kdy se Mlčoch sice vyjadřoval proti masarykovsko-benešovské demokracii, ale pouze v menším množství případů, aby se, pokud by došlo k opětovnému nastolení demokracie, mohl tímto hájit, což bylo vidět i u soudu, kdy se Mlčoch hájil následujícími slovy. *„...je také pravda že jsem vítal majora Mullera a děkoval jsem mu že nás přišli osvobodit od demokratického kapitalis-*

mu a to proto jsem učinil abych si umožnil pracovat ve prospěch českého národa...Nikdy jsem na presidenta Masaryka ani na presidenta Beneše nenadával.“¹⁰⁰ Mlčoch se však přepočítal, protože v letácích až příliš zdůrazňoval spolupráci s nacistickým režimem a včlenění zbytku českých zemí do Říše a nenávist vůči židovským spoluobčanům.

Letáky se více než o vzestup Mlčochovy strany postaraly o jeho konec, resp. o konci jeho předních protagonistů na šibenici u Mimořádného lidového soudu v Uherském Hradišti po konci války. Tyto propagandistické letáky patřily mezi hlavní důkazní materiály, na nichž se zakládaly obžaloba a rozsudek. Mlčochovy bylo pomocí těchto letáků dokázáno, že verboval Čechy do německé armády (*Lide české krve*), že založil stranu, která měla nacistické zásady a v jejímž programu bylo zdůrazněno, že bylo třeba jít cestou národního socialismu „přes mrtvoly“. Zajímavé pak je, že v soudním spisu nejsou jako hlavní přitěžující okolnosti uvedeny ostatní letáky, nýbrž pouze Mlčochovi spisy *Oni a my* a *Pojďte s námi* a jeho výše zmíněné dopisy Konrádu Henleinovi, které soud upřednostnil, nicméně o nich bylo napsáno následující: „*Obžalovaný své spisy i letáky mistrně proplétal českou historií s odkazem na slavné lidi českých dějin, při čemž vždy mistrně navázal na nacistický program, takže obyčejní čtenáři měli z počátku dojem, že jde původně o stranu ryze českou. Ve skutečnosti však převládala vždy snaha získati Čechy pro nacistické učení německé a pro přátelství Němců!*“¹⁰¹ Letáky vynechané v této práci pak dle soudu nebyly prokazatelně dílem Mlčocha, neboť i když byly psány stejným stylem jako letáky ostatní, byl pod nimi podepsán jiný člen strany Antonín Rynda.

¹⁰⁰ ZA Brno, *Hlavní přelíčení*, Fond C 143, tamtéž, s. 164–165.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 399.

Viktor Janák

Die politische Agitation der Partei von František Mikuláš Mlčoch im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945

Zusammenfassung

Jede Partei sehnt sich danach, möglichst rasch an politische Macht zu gelangen. Dies kann nur durch Gewinnen der Gunst der Bevölkerung erreicht werden, die sich von der Parteiführung angesprochen fühlen muss. Zurzeit des Protektorats Böhmen und Mähren hatten die kleinen politischen Parteien aber natürlich nicht solche Möglichkeiten, wie sie die heutigen politischen Gruppierungen von ähnlicher Größe besitzen. Die Massenmedien steckten noch in den Windeln und der einzige Weg, die breite Öffentlichkeit anzusprechen, stellten Druckschriften dar. Die kleinen politischen Parteien litten jedoch auch an mangelnden Finanzen, was ihre Werbearbeit auch vermittels von Druckschriften einschränkte. Deshalb entschieden sich viele Parteien, die Öffentlichkeit mit einer Flugblattkampagne zu erreichen, was die billigste Form der Bewerbung ihres politischen Programms und ihrer Ideologie war. Ebenso entschied sich auch die National-Sozialistische tschechische Arbeiter- und Bauernpartei Partei, tschechisch: Národně socialistická česká dělnická a rolnická strana (NSČDRS) von František Mikuláš Mlčoch. Das Primärziel dieser Kampagne war es, weitere Mitglieder in die Reihen der neu entstandenen Partei anzuwerben. Das Sekundärziel war es, mit Hilfe von direkten Informationen die breite Öffentlichkeit für die Partei zu gewinnen. Die propagandistischen Flugblätter wurden von 1939 (dem Gründungsjahr der Partei) bis 1943 herausgegeben, als die NSČDRS de facto ihre Tätigkeit einstellte, auch wenn sie *de iure* erst nach dem Krieg aufgelöst wurde. Interessant ist, dass die Partei illegal war, denn im Protektorat Böhmen und Mähren war nur eine einzige Partei erlaubt, die Nationale Gemeinschaft (Národní souručenství). Trotzdem wurde sie von den Nazis toleriert, wahrscheinlich wegen der guten Beziehungen des Parteiführers mit den örtlichen nazistischen Institutionen und ihren Vertretern. Sämtliche Flugblätter wurden durch sog. schwarzes Anschlag verbreitet. Die ersten herausgegebenen Flugblätter stellten die Partei und ihre Symbole vor, während die später folgenden stark propagandistischen Inhalt hatten.

Viktor Janák

The political agitation of František Mikuláš Mlčoch's party in the Protectorate of Bohemia and Moravia, 1939–1945

Summary

Every party desires to get into political power as fast as possible. This can only be done by winning the population's favour, which party leadership must reach out to. During the period of the Protectorate of Bohemia and Moravia, however, smaller political parties understandably did not have the same opportunities that today's political groups of a similar size enjoy. The mass media was in its infancy, and the only way to reach the wider public was through printed materials. However, smaller political parties were beset by a lack of funds, limiting their ability to promote themselves through printed materials. As such, many political parties decided to reach out to the general public through leaflet campaigns, which were the cheapest way to promote their political programmes and ideologies. This was the case for František Mlčoch's National Socialist Czech Workers and Peasants Party (NSČDRS). The primary objective of its campaign was to recruit new members to this recently established party. A secondary purpose was to use direct information to win over the general public. These propaganda leaflets were published from 1939, the year the party was established, until 1943, when NSČDRS *de facto* stopped operating, although it was not closed down *de jure* until after the war. It is of note that the party was illegal, because only one party was permitted in the Protectorate of Bohemia and Moravia: National Partnership. Despite this fact, it was tolerated by the Nazis, probably due to the good relations between party leaders and local Nazi institutions and their representatives. All leaflets were spread via illegal posts. The first leaflets issued were a kind of introduction to the party and its symbols, while leaflets published later were in contrast highly propagandistic in nature.

STUDIE

Josef Tomeš

**Půlstoletí v české politice.
Život, činnost a odkaz Józsi Davida¹****Half a century in Czech politics. The life, work and legacy of Józsi David**

This article provides a political biography of Czech National Socialist politician and journalist, Josef (Józsi) David (1884–1968), who began his political career in regional organisations of the National Social Party, before going on to figure in the Czechoslovak Legion in Russia, in the Chamber of Deputies and the legionary organisations of interwar Czechoslovakia, and taking part in major actions of exile resistance during the Second World War, reaching the position of President of the Interim and Constituent National Assemblies of Czechoslovakia between 1945 and 1948. The biography makes use of his extensive, previously unpublished memoirs, which represent a significant source not just for his biography, but also for Czech (and Czechoslovak) political history of the first half of the 20th century.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Josef David, Czech National Socialism, Czechoslovak Legion, Czechoslovak resistance in exile 1939–45, 1948 coup d'état

Oslavy stého výročí vzniku Československa, provázené nebývalou publicitou historických událostí a jejich aktérů, připomněly i řadu zapomenutých

¹ Studie vznikla v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. 18–02760S *Inscenování politického exilu. Českoslovenští politici v Londýně za druhé světové války*.

osobností, které se výrazně podílely na zrodu a budování československého státu a často s ním doslova spojily svůj osud. Patří mezi ně i národně socialistický politik a novinář Josef David, jeden z organizátorů československých legií v Rusku a poté dlouholetý vedoucí představitel Československé obce legionářské, za druhé světové války čelný účastník zahraničního odboje na Balkáně, Předním východě a v Anglii a v prvních poválečných letech předseda Prozatímního a posléze Ústavodárného národního shromáždění.² Encyklopedickým biogramem je zastoupen ve všech novějších českých naučných slovnících a dalších lexikografických publikacích,³ dosud však postrádá svou podrobnější biografii, přestože jeho role v našich dějinách nebyla okrajová a jeho životní příběh nepostrádal romanesknosti.⁴ Na druhé straně zanechal rozsáhlý rukopis pamětí, v nichž podrobně vylíčil celý svůj život a své téměř půlstoleté působení v politice.⁵ Podstatná část

² Podíl Josefa Davida na vzniku a budování Československé republiky i na její obnově za druhé světové války a v prvních poválečných letech připomněl v jubilejním roce 2018 medailon Josefa Tomeše *Druhý muž třetí republiky*, publikovaný v Lidových novinách v rámci seriálu *Budovatelé státu* a posléze ve stejnojmenném souboru (Josef TOMEŠ, *Druhý muž třetí republiky*, Lidové noviny 3. 12. 2018, s. 20; in: Petr ZÍDEK a kol., *Budovatelé státu*, Praha 2018, s. 286–290). V roce stého výročí vzniku Československa zároveň uplynulo padesát let od úmrtí Josefa Davida, v letošním roce pak 135 let od jeho narození.

³ Biografické heslo či medailon Josefa Davida najdeme mimo jiné v následujících encyklopedických dílech: *Album reprezentantů všech oborů veřejného života československého*, Praha 1927, s. 922; *Ottův slovník naučný nové doby* I/2, Praha 1931, s. 1407; *Příruční slovník naučný* I, Praha 1962, s. 510; *Ilustrovaný encyklopedický slovník* I, Praha 1980, s. 454–455; *Malá československá encyklopedie* II, Praha 1985, s. 38; *Velká ilustrovaná encyklopedie DIDEROT* 3, Praha 2000, s. 630–631; *Československý biografický slovník*, Praha 1992, s. 105; Josef TOMEŠ a kol., *Český biografický slovník 20. století* I, Praha 1999, s. 225; *Biografický slovník českých zemí* 12, Praha 2009, s. 144–145; Jan GALANDAUER a kol., *Slovník prvního československého odboje 1914–1918*, Praha 1993, s. 31; Milan MYŠKA a kol., *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, sešit 6, Ostrava 1996, s. 30–32; František KOLÁŘ a kol., *Politická elita meziválečného Československa*, Praha 1998, s. 39; Josef TOMEŠ a kol., *Tváře našich parlamentů 1861–2011*, Praha 2012, s. 122–127.

⁴ O stručnou parciální biografii Jóži Davida se před časem pokusil Rodan SVOBODA ve své seminární práci *Josef David: Životopis do roku 1938*, Ústav českých dějin Filosofické fakulty University Karlovy, Praha 2011 (29 stran).

⁵ Rozsáhlé paměti, zachované ve strojopisu, sestávají ze dvou částí. První z nich, nazvaná *Vzpomínky na léta staré monarchie. Naše národnostní a sociální zápasy do roku 1918* (371 strojopisných stran), zachycuje autorovy životní osudy od dětství, mládí a počátků politické činnosti v národně sociální straně na Opavsku přes působení regionálního stranického tajemníka a novináře v Brně, na Mostecku, znovu ve Slezsku a na Mladoboleslavsku po válečnou anabázi let 1915–19, vrcholící významnou politickou rolí v československých legiích a zahraničním odboji v Rusku, a jako přívažek, překračující její chronologický záběr, pak obsahuje kapitolu, věnovanou Davidovu působení v Československé obci legionářské a v poslanecké sněmovně v meziválečném Československu (*V republice*). Druhá část, nazvaná *Vzpomínky na deset let po Mnichovu* (511 strojopisných stran), zaznamenává autorovu politickou a odbojovou činnost za druhé republiky a na počátku německé okupace, jeho útěk do zahraničí, postupné působení v exilových základnách v Jugoslávii a Palestině a v londýnském ústředí zahraničního

rukopisu se v současné době připravuje ke kritickému vydání, které chce Davidovu osobnost objevit i historicky interesované části širší české veřejnosti.⁶ Podrobná a víceméně spolehlivá faktografie memoárů tvoří pak informační bázi následujícího biografického textu, který by měl podat plastický a objektivní portrét jejich autora a mimo jiné korigovat některá nesprávná či nepřesná data jeho životopisu, tradovaná v dosavadní literatuře.

Josef David se narodil 17. února 1884 v Kylešovicích, českém předměstí, dnes součásti Opavy, jako nejmladší z pěti dětí krejčího a chalupníka Štěpána Davida, jenž příležitostně vykonával i holičskou živnost, a Marianny Davidové, rozené Palisové. Dětství prožil v chudé, ale soudržné, vlastenecky a tradicionalisticky založené rodině; zvláštní citový vztah měl ke své matce, zbožné katoličce, s níž rád chodíval s procesím na pouti do Hrabyně i na vzdálenější Hostýn či Svatý Kopeček u Olomouce. Ze třetí třídy kylešovické obecné školy přešel do čtvrté třídy matiční školy v Opavě a odtud na zdejší české matiční gymnázium, kde ho přitahovaly především humanitní předměty, zvláště dějepis v podání profesora Františka Kahlika, uvědomělého českého vlastence a menšinového aktivisty.

Vyrůstal v národnostně smíšeném prostředí opavské části Rakouského Slezska, v němž česká menšina čelila odnárodňovacímu germanizačnímu tlaku místního většinového německého živlu. Spontánní národní i sociální citění, vzešlé z prožitě dětské zkušenosti, prohloubil a konkretizoval za studií na opavském českém gymnáziu, jež bylo centrem české národní emancipace v tomto regionu. Již v patnácti letech organizoval vlastenecké besedy a začal publikovat články (většinou zprávy o dění v rodné obci) ve staročeském *Opavském týdeníku*. Nadchl se pro program České strany národně sociální, založené roku 1897 V. J. Klobáčkem, a v roce 1900 se v ní počal angažovat. Kvůli své politické činnosti byl nakonec vyloučen z gymnázia a středoškolská studia nedokončil. Ve svých sedmácti letech nastoupil na prahu 20. století dráhu regionálního novináře a politika, pro niž byl dobře disponován svými stylistickými i řečnickými schopnostmi. Do povědomí veřejnosti vstoupil s familiární moravskou formou svého křestního jména – *Jóža* nebo *Jožka* – a s ní se nakonec zapsal i do české historie.

odboje a konečně jeho roli v zápase o charakter poválečného Československa v letech 1945–48. Rukopis paměti byl po desetiletí uložen v soukromém archivu rodiny Davidových, v současnosti je deponován v osobním fondu Josefa Davida v Archivu Národního muzea v Praze (ANM, fond Josef David, karton 7 a 8). Následující citáty odkazují na stránky kopie memoárů, kterou autorovi této stati daroval v roce 2009 dnes již zvěčnělý syn Jóži Davida JUDr. Milan David.

⁶ Kritickou edici druhé části paměti (*Vzpomínky na deset let po Mnichovu*), přinášející svědectví o nejdramatičtějším a politicky nejvýznamnějším období Davidova života, zarámovaném léty 1938 a 1948, připravuje Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky (editoři Josef Tomeš a Richard Vašek) v rámci grantového projektu GA ČR č. 18–02760S *Inscenování politického exilu. Českoslovenští politici v Londýně za druhé světové války*. Knižní vydání je proponováno na rok 2020 v ediční řadě EGO, vydávané společně Masarykovým ústavem a Archivem AV ČR a Nakladatelstvím Lidové noviny.

Počátky jeho politické kariéry jsou spjaty s rodným krajem:⁷ v roce 1901 se podílel na ustavení Dělnické vzdělávací jednoty v Kylešovicích a vzdělávacího spolku Havlíček v Třebovicích, roku 1902 založil v Opavě první organizaci České strany národně sociální ve Slezsku a stal se jejím jednatelem. V následujících dvou letech založil spolu s Rudolfem Havránkem na Opavsku další národně sociálně orientované spolky, pořádal schůze a přednášky, agitující pro národně sociální program, který spojením nacionálních a sociálních požadavků získával podporu u drobných českých lidí ve Slezsku a svým radikalismem působil na mládež, především studentstvo (proto také David v roce 1903 založil zvláštní organizaci národně sociální mládeže ve Slezsku). Součástí jeho činnosti bylo ovšem i pořádání a zajištění demonstrací a táborů lidu, na nichž pronášel plamenné projevy a při nichž se občas dostával i do násilných střetnutí demonstrantů s jejich odpůrci, především německými nacionály, nebo se zasahujícím četnictvem (při jednom takovém střetu byl zraněn četnickou šavlí). Vcelku úspěšně se rozvíjející politickou činnost národních sociálů ve Slezsku, o níž se David přes svůj mladý věk významně zasloužil, však komplikoval stálý nedostatek financí, který znemožňoval vydávání vlastního krajinického tisku⁸ a udržování profesionálního stranického aparátu. Důsledkem toho bylo i neutěšené existenční postavení samotného Davida, jenž si na živobytí vydělával jako písař v kanceláři vlasteneckého opavského advokáta dr. Karla Dienelta.

V této situaci se rozhodl uplatnit své síly a schopnosti v novém, podstatně významnějším a širší rozmach nabízejícím působišti a v březnu 1906 odešel do Brna, kde převzal funkci tajemníka zdejší organizace národně sociální strany a redaktora jejího časopisu, týdeníku *Pokrok*. V té době se výrazně angažoval v kampani za uzákonění všeobecného volebního práva a za zřízení druhé české univerzity v Brně. Záhy po příchodu byl však brněnskými poměry velmi zklamán.⁹ Dělnické hnutí v moravské metropoli bylo rozděleno mezi vzájemně znesvářené sociální demokraty, národní sociály a křesťanské sociály a samotné členstvo národně sociální strany se štěpilo na dvě frakce, z nichž jedna byla před blížícími se volbami údajně zkorumpována staročeským a křesťansko-sociálním úplatkem. Vnitrostranický rozkol se David pokusil řešit založením Strany neodvislých národních sociálů na bázi druhé z frakcí, ale po jejím neúspěchu opustil o Vánocích 1906 rozčarován Brno.

⁷ Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie. Naše národnostní a sociální zápisy do roku 1918*, rukopis, s. 1–26.

⁸ Na Opavsku byly kolportovány národně sociální časopisy z Ostravska, Olomoucka a Prostějovska, do nichž David také dopisoval. Pravidelnou spolupráci rozvinul zejména s prostějovským týdeníkem *Stráž na Hané*, redigovaným tehdy Rudolfem Bechyněm, s nímž přes rozdíl ve stranické příslušnosti (Bechyně byl sociální demokrat) navázal celoživotní přátelství. – Tamtéž, s. 15.

⁹ „V Brně jsem poznal politikáře a prázdné mluvky, kteří jinak mluvili a psali a jinak jednali. A poznal jsem je i ve vlastní straně.“ – Tamtéž, s. 32.

Jeho dalším, tentokrát dlouhodobějším a úspěšnějším působištem se stalo Mostecko, kde v roce 1907 založil a poté redigoval první národně sociální časopis v regionu *Stráž českého severu*, hájící národnostní i sociální práva českých menšin, tvořených především horníky, v Podkrušnohoří a pro svůj radikální obsah soustavně čelící konfiskacím i policejním prohlídkám v redakci. Vedle novinářské činnosti rozvinul zde David i rozsáhlou stranicko-politickou práci v řadách českého obyvatelstva, přičemž loajálně spolupracoval s místními sociálními demokraty i anarchisty, s jejichž vůdčím představitelem dr. Bohuslavem Vrbenským se osobně spřátelil. Zvláštní aktivitu vyvíjel na poli menšinové školské politiky: již v roce 1907 se stal místopředsdou Ústředního školského výboru v Duchcově a v září 1908 členem téhož orgánu v Teplicích, s plným nasazením se zapojil do boje za novou českou školu v Bílině a v Ervěnicích a počátkem prosince 1908 spoluorganizoval všeobecnou školskou stávku v severních Čechách, již se zúčastnilo na patnáct tisíc českých dětí. Angažoval se ovšem i při hornických stávkách a demonstracích v Mostě v říjnu a listopadu 1908, kdy mimo jiné vyjednával s okresním hejtmanem o požadavcích horníků. O rok později, od 20. října do 20. prosince 1909, strávil dva měsíce ve vězení za urážku německého velkoobchodníka Hanse Konrada ve *Stráži českého severu*. V době svého severočeského působení podnikl v roce 1910 i první cestu do Lužice, jejíž slovanské obyvatelstvo, jeho jazyk, kultura a národně obranný boj s Němci se staly předmětem jeho celoživotního zájmu.

Davidovi imponovala dělná spolupráce mezi socialistickými stranami a anarchistickým hnutím v Podkrušnohoří a dlouhodobě usiloval o založení nadstranického listu, který by reprezentoval společné zájmy českých minorit v severočeském pohraničí. Tuto ideu se mu nakonec podařilo uskutečnit v prosinci 1910, kdy sloučením časopisů *Stráž českého severu* a *Nový liberecký kraj* vznikl pod jeho redakcí týdeník *Naše menšiny*, pozitivně přijatý i českými vlastenci mimo socialistický tábor. V té době se však jeho mostecké působení již chýlilo ku konci.¹⁰

V červenci 1911 dostal nabídku na funkci stranického tajemníka a šéfredaktora listu *Moravský lid* v Brně, slibující zlepšení jeho existenčních poměrů. Po návštěvě Brna, kde zjistil, že poměry ve zdejší stranické organizaci se za pět let nezměnily, ji však odmítl a naopak přijal výzvu pražského ústředí strany, aby se pokusil oživit národně sociální hnutí ve Slezsku, jež od jeho odchodu na jaře 1906 výrazně zesláblo a bylo zastíněno stoupajícím vlivem agrárníků a křesťanských sociálů. Účastnil se manifestačního sjezdu členů národně sociální strany z Opavska a Ostravska, který rozhodl o založení ústředního listu všech slezských národních sociálů – *Slezského slova* – a pověřil ho jeho vedením. Záhy však onemocněl tyfem a téměř tři měsíce strávil v opavské nemocnici (jeho stav byl dosti vážný, takže se v jednu chvíli rozšířila i zpráva o jeho smrti). První číslo *Slezské-*

¹⁰ Tamtéž, *Mezi severočeskými havíři*, s. 34–165.

ho slova tak vyšlo až v lednu 1912. Nový list musel čelit zvýšené pozornosti cenzury, častým konfiskacím i útokům politických odpůrců zprava i zleva, ale především finančním problémům, jež nakonec donutily šéfredaktora, pracujícího ve dne v noci za minimální plat, v listopadu 1912 k rezignaci a opětovnému odchodu z rodného Opavska do Čech.¹¹

Poslední dva roky před první světovou válkou působil David v Mladé Boleslavi jako šéfredaktor národně sociálního týdeníku *Obrana lidu*, vydávaného nejen pro Mladoboleslavsko, ale i pro Turnovsko, Liberecko a Jičínsko, a tajemník místní organizace strany. Po svém příchodu v polovině listopadu 1912 se setkal s nepřátelským přístupem ostatních ve městě dominujících stran a jejich tisku. Avšak snaha státních úřadů omezovat vydávání politického tisku v Mladé Boleslavi nečekaně spojila šéfredaktory místních listů mladočeské, agrární, sociálně demokratické, realistické a národně sociální strany v jednotnou frontu za svobodu tisku, v důsledku čehož se ohladily i vzájemné politické animozity mezi stranami. Celkově zde panovalo klidnější ovzduší než na Mostecku a těžiště Davidovy politické práce spočívalo v žurnalistickém působení, pořádání schůzí vlastní strany i kritických vystoupeních na schůzích politických odpůrců. Na schůzi mladočeské strany v únoru 1914 se tak národně sociální radikál střetl s tehdejším zastáncem pozitivní státotvorné politiky Karlem Kramářem v diskusi o další směřování české národní politiky. I zde ovšem mohl David občas uplatnit své zkušenosti z organizování demonstrací: například v březnu 1913 při masové oslavě bulharského vítězství v balkánských válkách s Turky, podporovanými rakousko-uherskou zahraniční politikou, nebo v létě 1913 při protestech proti rozpuštění českého zemského sněmu.¹²

Davidovo mladoboleslavské působení ukončilo vypuknutí první světové války na přelomu července a srpna 1914, po němž následoval útlum činnosti politických stran a zavedení tvrdé tiskové cenzury. Vzhledem k zásadní změně politických poměrů se rozhodl zastavit vydávání *Obrany lidu*, aby „nemusel lhát“. Podle možností udržoval kontakty s představiteli své strany, jež byla mezi prvními postižena persekucí, a zvažoval možnosti odboje.¹³ V listopadu 1914 se spolu s dalšími mladoboleslavskými redaktory, kteří stejně jako on nebyli předtím odvedeni, podrobil vojenskému odvodu, byl uznán schopným vojenské služby a v následujících týdnech měl očekávat povolávací rozkaz. Večer po odvodu pronesl v hostinci „U Vysokých“, plném vojáků a důstojníků, připítek na rozloučenou, v němž vyjádřil víru ve šťastný návrat do svobodné vlasti, kde si český lid bude své věci sám spravovat, jeho slova byla bouřlivě aklamována a pointována zpěvem písně *Hej Slované*. Vzápětí si uvědomil nebezpečí, jemuž se vystavoval těmito výroky, za něž ho mohl stihnout i trest smrti, a kvapně odjel z Mladé Boleslavi.

¹¹ Tamtéž, *Opět ve Slezsku*, s. 171–175.

¹² Tamtéž, *Na Mladoboleslavsku*, s. 177–251.

¹³ V říjnu 1914 se setkal i s vězněnými národními sociály a anarchisty, mj. Bohuslavem Vrbenským a Emilem Špatným, v lázních na Žofině. Tamtéž, s. 238–239.

slavi do rodných Kylešovic, kde pak setrval až do února 1915, kdy dostal povolávací rozkaz. Netušil, že válka a vojenská služba nastartuje jeho vzestup do vysoké politiky.¹⁴

Narukoval jako voják k Prvnímu pěšímu pluku, kde byl údajně jako jediný Čech zařazen do praporu, složenému výhradně ze slezských a vídeňských Němců. V dubnu 1915 byl jeho pluk poslán na haličskou frontu, kde se hned zapojil do bojů s ruskou armádou. V noci ze 14. na 15. květen 1915 se Davidovi při ústupu ze zákopů pod ruskou dělostřeleckou palbou podařilo přeběhnout na ruskou stranu fronty a 15. května byl v Bystrici zajat Rusy. V následujících dnech byl s dalšími rakousko-uherskými zajatci poslán vlakem do ruského vnitrozemí. Při transportu onemocněl cholerou, ale po dvou týdnech se natolik zotavil, že mohl pokračovat v další cestě přes Moskvu až do města Skobelev v tehdejší Turkestánu (dnes město Fergana v Uzbekistánu), kde pak strávil více než rok v zajateckém táboře. V dosti drsných, nicméně snesitelných podmínkách tábora se podílel na založení jedné z prvních zajateckých organizací a stal se jejím důvěrníkem; redigoval časopis *Český zajatec v Turkestaně* a posléze začal přispívat do kyjevského českého krajanského časopisu *Čechoslovan*. V dubnu 1916 se společně s dalšími zhruba dvěma sty zajatci přihlásil do České družiny, bojující po boku ruské armády proti vojskům ústředních mocností. V červenci 1916 byl s dalšími „družiníky“ přemístěn do zajateckého tábora v Nižním Tagilu na Urale, kde nejprve pracoval jako dřevorubec, později jako účetní na ředitelství zdejších podniků.

Únorová revoluce v Rusku roku 1917 přinesla zásadní obrat při vytváření revolučního československého vojska (legií) a tím i novou významnou roli pro Józsefa Davida. Jako představitel národně sociálního směru byl na jaře 1917 povolán do Kyjeva a stal se členem sboru spolupracovníků, delegovaných ze zajateckých výborů ke Svazu česko-slovenských spolků na Rusi. V květnu 1917 byl zvolen členem Odbočky Národní rady československé na Rusi a v září 1917 předsedou její zajatecké komise. Jeho úkolem bylo jednak poskytování pomoci a informací zajatcům, dohled nad podmínkami v zajateckých táborech i na pracovištích zajatců, jednak agitace mezi nimi (jakož i mezi českými krajany usedlými v Rusku) pro vstup do legií. V červenci 1917 byl zařazen do československého vojska (legií) v Rusku, kam se přihlásil již v dubnu 1916, nadále však působil v politických složkách odboje. Úzce spolupracoval s T. G. Masarykem, působícím v té době v Rusku a stojícím v čele Odbočky; v jeho intencích začal na podzim 1917 vystupovat proti zakládání samostatných politických organizací v řadách českých a slovenských zajatců a legionářů a hájil jednotu československého odboje v Rusku.

¹⁴ Svoji anabázi za první světové války podrobně popsal ve svých pamětech v kapitole *V Rusku při organizaci odbojového hnutí* – Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie...*, rkp., s. 252–363.

V době bolševické říjnové revoluce patřil ke kyjevskému vedení Odbočky Národní rady a byl redaktorem *Československého deníku*. Plně zastával Masarykův postoj o nevměšování legií do nastalé situace v Rusku. Po evakuaci legií z Ukrajiny zastupoval spolu s Bohdanem Pavlů a Františkem Richterem Odbočku Národní rady v Čeljabinsku, od května 1918 byl členem Prozatímního výkonného výboru (dočasně nejvyššího orgánu československého odboje v Rusku). Na revolučním sjezdu vojska v Omsku v srpnu 1918 byl zvolen do redukované Odbočky a stal se předsedou její náborové komise. Od léta 1918 podporoval politiku neintervence a neutrality legií v Rusku, po vzniku ČSR vyhlásil za jejich cíl návrat do vlasti. V prosinci 1918 ukončil své působení v Odbočce Národní rady, kterou M. R. Štefánek, přibyvší na Sibiř, zrušil, a poté odjel s delegací legií do vlasti.¹⁵ Na italské lodi „Roma“ vyplul 13. ledna 1919 z Vladivostoku a přes Japonsko, Hongkong, Singapur, Colombo, Djibouti a Suezský průplav dospěl v březnu 1919 do Neapole. Dne 21. března 1919 přijel do Prahy.

Po návratu spolu se svými kolegy vypracoval zprávu o stavu československých legií v Rusku, kterou předložil vládě a prezidentu republiky. Vystupoval jako mluvčí legionářů, zůstávajících dosud na Sibiři, a jejich jménem také pronesl projev na společné prvomájové manifestaci sociálních demokratů a národních socialistů, pořádané na Staroměstském náměstí v Praze. Československé veřejnosti se přitom snažil na vlastním příkladu vysvětlit proces přerodu socialistických antimilitaristů v bojovníky revoluční osvobozené armády (legií) a posléze ve vojáky nové republikánské armády, určené výhradně k obraně samostatného demokratického československého státu.

V mladé republice však pobyl jen tři měsíce. Již v polovině června 1919 odjel s vládním poselstvem, vedeným F. V. Krejčím, zpátky na Sibiř, kde potom strávil téměř rok. Hlavním posláním poselstva bylo uklidnit radikalizující se legiónáře, znepokojené dlouhým čekáním na návrat domů. David několik měsíců zastupoval politického zmocněnce československé vlády na Sibiři Václava Girsu. Usiloval o urychlení evakuace československých legií a v této záležitosti vedl jednání s vrchním velitelem spojeneckých vojsk na Sibiři, francouzským generá-

¹⁵ Ve svých pamětech zaznamenal Josef David i kritiku M. R. Štefánika: „*Vyslání Štefánika na Sibiř nebylo šťastné; svými názory a svým vystupováním nehodil se do rozháraných poměrů ruských; nemohl se v nich orientovat a taktéž nemohl pochopit ducha vojska, které prožilo revoluci a bylo v docela jiném ovzduší organizováno nežli naše části na Západě. ... Jakmile totiž přikročil k nařizování různých reforem v armádě, kterou chtěl mít organizovanou podle francouzského vzoru, a rozpusťil Odbočku a demokratické instituce, které přinesla revoluce, musel narazit na odpor. Neuvědomil si, že má co dělat s vojáky, jichž velická většina se hlásila k socialistickým stranám, kteří byli vychováni v dobrovolné disciplíně a jimž se protivilo každé diktátorství. ... Štefánek byl konzervavec; neměl rád socialisty, jízlivě se před námi vyslovoval o demokracii a jistě přijel na Sibiř s nadějí, že se vrátí po pádu bolševického režimu v čele armády přes Rusko do vlasti.*“ Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, rkp., s. 337–338.

lem Pierrem Janinem. V květnu 1920 se s dalšími členy delegace vrátil přes USA do vlasti a v srpnu téhož roku byl v hodnosti kapitána demobilizován.¹⁶

Mezitím proběhly v Československu první parlamentní volby, v nichž byl David in absentia kandidován za národní socialisty do poslanecké sněmovny ve čtvrtém volebním kraji (na Mladoboleslavsku), ale až na čtvrtém místě, což při volebním výsledku strany v tomto kraji nestačilo na získání mandátu. Po návratu nejprve převzal redakci legionářského týdeníku *Přerod* a zasedl ve správní radě Legiobanky. V květnu 1921 se stal výkonným tajemníkem Československé obce legionářské, největší organizace, hájící zájmy bývalých legionářů a představující významnou oporu politické skupiny „Hradu“, a zůstal jím až do roku 1939. Zároveň byl v červnu 1921 kooptován jako jeden ze čtyř legionářských poslanců do Národního shromáždění, a to v národně socialistickém poslaneckém klubu. V parlamentních volbách roku 1925, 1929 a 1935 byl znovu zvolen poslancem, nyní již za národně socialistickou stranu, v mladoboleslavském volebním kraji. V poslanecké sněmovně se vedle legionářských záležitostí věnoval především otázkám armády a brannosti; v letech 1921–39 byl nepřetržitě členem a 1929–39 předsedou jejího branného výboru, kromě toho v jednotlivých volebních obdobích zasedal i v dalších sněmovních výborech.

O své činnosti v poslanecké sněmovně i mimo ni ve svých pamětech píše: *„Jakmile jsem se stal poslancem, vzdal jsem se placeného členství ve správní radě Legiobanky; pokládal jsem tuto funkci za neslučitelnou s poslaneckým mandátem a odmítal jsem všechny nabídky, které mně zvláště později, když jsem byl zvolen předsedou branného výboru, docházely od různých podniků, počítajících s dodávkami pro armádu. ... Jako poslanec neomezoval jsem se pouze na práci v parlamentě; jezdil jsem na schůze strany, na různé celonárodní manifestace a na schůze legionářů v celé republice. K tomu obracely se na mne desítky žadatelů se svými bolestmi, a pokud mně bylo možno, zakročoval jsem v jejich prospěch na příslušných místech.“*¹⁷

Posléze si Józsa David vytvořil i rodinné zázemí. Dne 22. dubna 1924 se v Hlučíně oženil s Marií Fürstovou, shodou okolností dcerou ředitele opavského gymnázia, jenž ho svého času vyloučil za politickou činnost ze studia. Dvanáctého února 1925 se mu narodil syn Milan.

Do analů meziválečné československé vnitřní politiky se asi nejvýrazněji zapsal svou poněkud problematickou rolí při odstranění Jiřího Stříbrného z národně socialistické strany v roce 1926. Dlouho narůstající krize v Československé straně národně socialistické, personifikovaná rivalitou mezi V. J. Klofáčem a Jiřím Stříbrným, zákulisně však související se snahou Edvarda Beneše o likvidaci Stříbrného a jeho stoupenců a získání vlastního rozhodujícího vlivu ve straně, vyvrcholila na mimořádném stranickém sjezdu v Brně v září 1926. V dosud

¹⁶ Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, rkp., s. 341–362.

¹⁷ Tamtéž, s. 363.

nerozhodném sporu zde přivodil zásadní zvrat projev poslance Jóži Davida, váženého a populárního reprezentanta československých legií a zasloužilého činovníka národně socialistické strany, v němž byl Stříbrný nepřímo nařčen ze spikleneckých kontaktů s generálem Gajdou, krátce předtím obviněným z přípravy fašistického převratu v Československu a odstraněným z funkce náčelníka hlavního štábu Československé armády. Podle svého vyjádření v uvedeném projevu zprostředkoval David, jenž se dobře znal jak se Stříbrným, tak s Gajdou, po nástupu Stříbrného do úřadu ministra národní obrany v roce 1925 setkání obou mužů a krátce poté mu Gajda v soukromém rozhovoru řekl: „*Davide, mluvil jsem se Stříbrným. Je to báječný, obdivuhodný člověk a velice pracovitý. Má pochopení pro naše věci, dá se s ním mluvit o všech věcech. Domluvili jsme se o další práci a věř, že teď teprve budu, a ty mne znáš, s velkou chutí pracovat. ... Davide, my ještě jednou budeme dělat v republice převrat, ale ten budeme dělat s národními socialisty.*“¹⁸ Svůj projev zakončil David deklarací: „*Jako jeden z těch, kteří přes třiaadvacet roků jsou ve straně, prohlašuji, že jsem si plně vědom své odpovědnosti, předkládám bratrskému sjezdu tento závažný dokument. Je dosti výmluvný a netřeba přičiňovat dalších poznámek.*“¹⁹

Davidův projev rozhodl o vyloučení Jiřího Stříbrného a jeho stoupenců z národně socialistické strany²⁰ a o plném prosazení benešovské garnitury a ideologické linie v této straně. Již v té době i později v memoárové i historické literatuře se objevily pochybnosti, zda k citovanému rozhovoru mezi Davidem a Gajdou skutečně došlo, a pokud ano, zda obsahoval inkriminované výroky, anebo zda nešlo o účelovou fikci určenou k likvidaci Gajdy i Stříbrného.²¹ Josef David byl vždy zcela loajálním a přesvědčeným exponentem politiky „Hradu“ a věrným stoupencem T. G. Masaryka a Edvarda Beneše, zůstává však otázkou, zda by – třebaš v zájmu vítězství ze svého hlediska dobré věci – dokázal použít nečestných prostředků. Vyskytla se ovšem i tvrzení, že byl ke svému projevu donucen nátlakem, ba vydíráním.²²

¹⁸ Národní archiv Praha, fond ČSNS, karton 48, Zápis ze sjezdu Československé strany socialistické v Brně 19. září 1926, s. 40–41; Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, kapitola *V republice*, rkp., s. 367.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ „*Toto moje prohlášení vyvolalo mezi sjezdovými delegáty bouři nevole a rozhodlo o vyloučení Stříbrného ze strany.*“ – Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, kapitola *V republice*, rkp., s. 367.

²¹ Delší dobu před sjezdem byl David informátorem „Hradu“ o dění v národně socialistické straně a o pozici Jiřího Stříbrného v ní. – Antonín KLIMEK, *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek XIII. 1918–1929, Praha 2000, s. 554.

²² Jiří Stříbrný ve svých pamětech zaznamenává: „*Po letech hmulo se asi v poslanci Jožovi Davidovi svědomí, a proto mi po redaktoru Ausobském vzkázal, abych prominul, že byl k tomu svědecktví přinucen pohřížkou skandalizování ze soukromého života na Sibiři.*“ Jiří STŘÍBRNÝ, *Paměti*, II. díl, rkp., s. 149. Zaslíbený znalec zákulisí „hradní“ politiky Antonín Klimek uvádí, že Davida krátce před sjezdem kontaktoval důvěrník prezidenta Masaryka a tlou-

Na druhé straně nutno konstatovat, že sám David se k celé historii vrátil ve svých pamětech, napsaných o třicet let později s malou nadějí na publikaci, věnoval jí značnou část jinak velmi stručné, spíše provizorně načrtnuté kapitoly o své činnosti za první republiky a zdůraznil svou zásluhu v tehdejší zápase na obranu demokracie proti fašistickému nebezpečí: „*Za první republiky počaly se organizovat různé fašistické skupiny, které se snažily získat národ pro fašistickou diktaturu. Nepodařilo se to díky pohotovosti socialistů a pokrokového tábora. Gajdové a Stříbrní byli většinou československého lidu odmítnuti ... V boji proti fašismu jsem byl všude na svém místě a na jmenovaném sjezdě ... jsem odhalil pikle Stříbrného, který s Gajdou připravoval převrat.*“²³

Jako předseda branného výboru poslanecké sněmovny i jako dlouholetý jednatel Československé obce legionářské podnikl řadu cest do zahraničí, především opakovaně navštívil malodohodové spojenecké státy – Jugoslávii a Rumunsko. Usiloval o sblížení a spolupráci všech slovanských států; snažil se o zlepšení československo-polských vztahů (při důsledném odmítnutí jakékoli revize hranic) a ve druhé polovině třicátých let výrazně podporoval spojenecký svazek se Sovětským svazem. V dubnu 1938 odjel s delegací odborových organizací do Sovětského svazu, kde navštívil Moskvu, Leningrad, Kyjev a Krym, spolu s dalšími členy delegace byl přijat některými sovětskými funkcionáři a účastnil se vojenské přehlídky na moskevském Rudém náměstí, jež ho oslnila a z níž nabyl falešné představy o síle a bojeschopnosti Rudé armády. Po návratu promluvil o svých dojmech z této cesty na několika veřejných shromážděních.

Davidova politická činnost se vystupňovala v době vrcholícího zápasu na obranu republiky v roce 1938. Od jara toho roku patřil ke skupině poslanců vládních stran, kriticky vystupujících proti oficiální politice ústupků Sudetoněmecké straně a appeasementu západních mocností a v září 1938 společně s komunisty organizujících hnutí proti kapitulaci před nacistickým Německem.²⁴ Dne 22. září 1938 promluvil spolu s dalšími protikapitulačně zaměřenými poslanci z balkonu poslanecké sněmovny k mohutné demonstraci, uspořádané před jejím sídlem, pražským Rudolfinem, zároveň se stal členem Výboru na obranu republiky a zajišťoval jeho styk s velením Československé armády a vojenskými kruhy vůbec. S delegací Výboru opakovaně intervenoval u prezidenta Beneše, naposledy 30. září 1938 proti přijetí mnichovského diktátu (z tohoto setkání pořídil koncept zápisu²⁵). Tehdy se asi poprvé a naposledy zásadně postavil proti stanovisku prezidenta Beneše a důrazně protestoval proti kapitulaci:

močil mu prezidentův apel, aby na sjezdu vystoupil s obviněním Stříbrného. Antonín KLÍMEK, *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek XIII. 1918–1929, Praha 2000, s. 572.

²³ Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, kapitola *V republice*, rkp., s. 365–366.

²⁴ Vlastimil KLÍMA, *Mnichov 1938: Měli jsme kapitulovat?*, Praha 2012, s. 43–45.

²⁵ David přetiskuje tento koncept bez bližšího uvození či specifikace na úvod druhé části svých pamětí pod titulem *Na Hradě pražském dne 30. září 1938 o 14. hodině odpolední*

„*Pane presidente, byli jsme často ve strašné situaci za hranicemi a pomohli jsme si. Prezident Osvoboditel nás učil, že je lepší smrt než otroctví. Lid nechápe, že jsme bez boje vydali část svého území. Prosím, pane prezidente, jak je to s Těšínskem? Prý je dobrovolně nabídnuto Polsku. To by byla nová rána. Kdyby tam byl plebiscit, tak bychom to vyhráli.*“²⁶

Posléze však přehodnotil svůj původně odmítavý postoj k Benešovu přijetí mnichovského diktátu a ve svých pamětech z padesátých let konstatoval: „*Byl jsem mezi poslanci, kteří navštívili prezidenta Beneše v kritických zářijových dnech roku 1938 a žádali, aby mnichovské podmínky nebyly přijaty. Později jsem se přesvědčil, že přijetí jich v té době bylo jedině možné. Republika byla ušetřena hrůz a zpustošení, jimiž bylo postiženo Polsko, které vstoupilo do války za souhlasu a pomoci západních spojenců.*“²⁷

Rozdílný postoj k mnichovské kapitulaci a hluboké trauma, které tehdy utrpěl, nezatížilo jeho vztah k prezidentu Benešovi žádnými ressentimenty. V temném pomnichovském období rozhodně vystupoval proti nenávisným útokům na první republiku a její představitele, hájil masarykovskou a legionářskou tradici a kriticky se stavěl k sebelikvidačním přístupům své strany a jejího tisku. Do Strany národní jednoty odmítl vstoupit (účastnil se pouze jedné schůze jejího poslaneckého klubu) a byl připraven odejít z politického života. Svě stanovisko k poměrům v druhé republice vyjádřil v projevu na poslední schůzi župního výboru likvidující národně socialistické strany v Mladé Boleslavi 3. prosince 1938: „*Rozcházíme se, ale slibme si alespoň, že budeme působit k vystrážlivění našeho lidu z dnešní rozvášněnosti a k spravedlivému posouzení všech událostí, které jsme prožili. Neplivejme po své minulosti a tím po sobě! Věřte, že i když mnohé v minulosti bude kritizováno, přece bude těch dvacet roků trvání Československé republiky označeno v dějinách národa jako zlatá doba Masarykova.*“²⁸

Na počátku německé okupace se podílel na formování domácího odboje, přičemž od konce března 1939 žil v poloilegalitě. Od dubna do srpna 1939 rozvinul společně s někdejší národně demokratickým poslancem Vlastimilem Klímou, s nímž se sblížil ve výše vzpomenuté skupině opozičních poslanců vládních

(Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, rkp., s. 1–7). Jeden z dalších účastníků jednání, poslanec dr. Vlastimil Klíma, ve svých „mnichovských“ memoárech uvádí: „*Vzhledem k názoru všech účastníků o historické závažnosti druhé návštěvy u prezidenta z 30. září 1938 vypracoval poslanec Józsa David koncept zápisu o jednání. Tento koncept doručil snad všem účastníkům i prezidentovi se žádostí, aby každý podle své paměti zápis doplnil nebo opravil. Učinil jsem tak tehdy okamžitě, zdá se však, že nikdo z ostatních ve víru nových událostí tuto práci již nepověděl. ... A dodávám, že v minulých letech ocitl se v tisku původní Davidův koncept neopravený a nedoplněný, a tedy ne zcela výstižný.*“ Vlastimil KLÍMA, 1938: *Měli jsme kapitulovat?*, Praha 2012, s. 188.

²⁶ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, rkp., s. 3.

²⁷ Tamtéž, s. 469–471.

²⁸ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V druhé republice*, rkp., s. 14–15.

stran a ve Výboru na obranu republiky, solitérní zpravodajskou akci: od svých přátel v armádních kruzích získával cenné vojensko-strategické informace z protektorátu a předával je Klímovi, jenž je pak prostřednictvím dr. Emila Schneebergra dodával svým důvěrníkům ve Francii a přes ně francouzskému generálnímu štábu.²⁹

Počátkem září téhož roku jen náhodou unikl zatčení a deportaci do koncentračního tábora, stáhl se do úplné ilegality a konečně v říjnu 1939 odešel přes Slovensko a Maďarsko do Jugoslávie, zanechávaje ve vlasti manželku a čtrnáctiletého syna. Od konce roku 1939 do března 1941 působil v Bělehradě, kde se svými spolupracovníky vybudoval a řídil expozituru zahraničního odboje a zpravodajskou centrálu, zajišťující spojení mezi protektorátem a svobodným zahraničím a transit početných českých odbojářů, prchajících z okupované vlasti „balkánskou cestou“ na Západ. Přitom udržoval konspirační kontakty s protektorátními příslušníky, přijíždějícími do dosud neutrální Jugoslávie legálně v různých služebních (především obchodních) záležitostech, a úzce spolupracoval se zdejšími početnými českými krajanskými komunitami. V první polovině května 1940, těsně před eskalací válečného konfliktu v západní Evropě, zajel incognito (pod jménem jugoslávského obchodníka Ivo Daniče) do Paříže, kde se setkal se všemi přítomnými členy Československého národního výboru i s někdejší náčelníkem francouzské vojenské mise v Praze generálem Faucherem. V říjnu 1940 byl prezidentem Benešem jmenován členem Státní rady československé v Londýně.³⁰

Davidova pozice v Jugoslávii, infiltrované německými agenty a germanofilskou politikou Cvetkovičovy vlády, stále více orientované na spolupráci s Německem, se stávala nebezpečnou, a proto se rozhodl přesídlit na Blízký východ. Dne 2. března 1941 odjel z Bělehradu a přes Řecko a Turecko odecestoval do Palestiny, kam dorazil 28. března. Cestou zažil v Soluni nálet italského letectva a v Cařihradě se setkal k důvěrnému rozhovoru s československým zpravodajcem plukovníkem Heliodorem Píkou (nota bene svým krajanem ze slezské Štítiny), jenž mu svěřil prognózu brzkého vypuknutí války mezi Německem a Sovětským svazem a vyzýval ho, aby zůstal v Palestině jako možný představitel centrály československého zahraničního odboje v Moskvě. Od dubna do listopadu 1941 působil David v Jeruzalémě, kde se setkal s velmi přátelským přijetím ze strany sionistických vystěhovalců z Československa, projevujících úctu T. G. Masarykovi a uznání první republiky. Jako někdejší předseda branného výboru československé poslanecké sněmovny a nyní člen exilové Státní rady navázal kontakty s vedením československé jednotky na Blízkém východě a v srpnu 1941 jednotku oficiálně navštívil. V duchu tehdejší politiky londýnské exilové vlády rozvinul

²⁹ Blíže o tom: Vlastimil KLÍMA, *Druhý odboj (1939–1945). Svědectví a úvahy*, Praha 2017, s. 136–139. Josef David se o této konspiraci ve svých pamětech nezmiňuje.

³⁰ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Jugoslávii*, rkp., s. 64–90.

spolupráci s reprezentací početné polské emigrace v Palestině; v květnu 1941 se podílel na založení Československo-polského komitétu v Jeruzalémě a stal se jedním z jeho dvou předsedů.

Dne 26. listopadu 1941 odjel vlakem z Jeruzaléma do Egypta a odtud 4. prosince britskou lodí Suezským průplavem a kolem celé Afriky (se zastávkami v Keni a Jihoafrické unii, kde se prostřednictvím československého konzula setkal se zdejšími ministerským předsedou maršálem J. Ch. Smutsem) do Anglie. Loď, po značnou část dlouhé plavby ohrožená potenciálním útokem německých ponorek, nakonec 3. února 1942 šťastně přistála u skotských břehů.³¹

Pátého února 1942 přibyl Josef David do Londýna³² a hned následujícího dne byl přijat prezidentem Benešem, jenž ho uvítal s pro sebe neobvyklým dojetím a srdečností a více než dvě hodiny s ním rozmlouval. Sedmého února pak promluvil v britském rozhlasu k domovu. Záhy se zapojil do činnosti Státní rady československé, poradního sboru exilové vlády a jakési substitute parlamentu v rámci exilového státního zřízení ČSR, jejímž členem per rollam byl už od roku 1940. Stal se členem a posléze předsedou jejího branného výboru, účastnil se debat v plenu a pronesl zde několik zásadních projevů, například 8. dubna 1942 o československo-polských vztazích. „*Promluvil jsem k této věci jako slezský rodák,*“ vzpomíná ve svých pamětech. „*Zdůraznil jsem, že musíme hledat cesty k dorozumění, ale že podmínka dalšího jednání a příštího bratrského soužití je jasná a nedvojsmyslné stanovisko v otázce hranic. Předmnichovské Těšínsko musí zůstat součástí Československé republiky. Zde není možný žádný kompromis.*“³³

Když se 3. března 1942 ustavil v Londýně Svaz československých legionářů v exilu, byl David jednomyslně zvolen jeho předsedou. O měsíc později, 2. dubna 1942, stanul v čele Klubu československo-britského přátelství (Czechoslovak-British Friendship Club), početně největší československé organizace ve Velké Británii, jež pořádala přednášky, semináře, různé společenské a kulturní akce a vydávala propagační publikace v intencích československého zahraničního odboje.³⁴ Na různých fórech pronášel projevy a přednášky a přispíval do exilových periodik. Tuto svou činnost dále rozšířil, když se koncem února 1943 stal předsedou Československého výboru pro slovanskou vzájemnost, který měl pů-

³¹ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Palestině*, rkp., s. 91–156.

³² O Davidově působení v londýnském exilu od února 1942 do března 1945 viz podrobně: Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Londýně*, rkp., s. 157–306.

³³ Tamtéž, s. 177.

³⁴ Šlo ovšem o organizaci výrazně levicové orientace. Její tajemník, komunista Eugen Löbl, ji obratně využíval pro propagaci politiky KSČ coby vlastenecké a státoporné síly a významné složky odboje. Dařilo se mu získávat pro klub mnohé osobnosti československého exilu z nekomunistických (většinou demokraticko-socialistických) řad; sám Josef David byl považován za jeho jedinečnou akvizici. Srov. Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky II*, Brno 1994, s. 148.

sobit ke sblížení jednotlivých slovanských národů v osvobozenéckém boji a informovat o jejich životě, dějinách, kultuře a politických snahách. Zde mohl navázat na své staré nadšení pro slovanskou spolupráci. V rámci přednáškových cyklů, pořádaných výborem, pronesl 1. listopadu 1944 přednášku o historii a současném údělu nejmenšího a nejutiskovanějšího slovanského národa, Lužických Srbů, jimž věnoval pozornost od roku 1910; přednáška byla vydána tiskem jako samostatná publikace nejprve ještě roku 1944 v Anglii, později v roce 1946 ve vlastní nákladem Společnosti přátel Lužice.³⁵ V politickém zákulisí tehdy uvažoval i o možnosti poválečného připojení Lužice k Československu.

Někteří čeští politici, působící za druhé světové války v Londýně, vytýkali Davidovi jeho levicovou a prosovětskou orientaci. Ta ovšem v zásadě navazovala na jeho předválečné postoje (vzpomeňme jeho nadšení po návratu z návštěvy Sovětského svazu na jaře 1938), pouze byla umocněna slovanským akcentem v sovětské státní politice a ideologii po vypuknutí německo-sovětského válečného konfliktu. Situaci vcelku výstižně charakterizoval L. K. Feierabend ve svých pamětech: „*V Sovětském svazu viděl [David] velkou slovanskou říši a při svém hejslovanství přehlédl komunismus. Všeslovanský svaz, který Gruzíнец Stalin chytře založil hned po začátku války, byl pro Davida a mnoho jiných účinným vnařidlem. Všeslovanská trikolóra lákala a mám dojem, že i prezident Beneš se dal klamat sovětským panslavismem.*“³⁶

Na československé politické scéně v Londýně nehrál David významnější roli. Ostatně sám byl znechucen spory a konflikty uvnitř exilové reprezentace a držel si od nich odstup. Přesto byl zařazen do tříčlenné národně socialistické delegace, jež se v březnu 1945 zúčastnila moskevských jednání mezi zástupci londýnského centra zahraničního odboje a reprezentací KSČ o podobě poválečného československého státu.³⁷ Při těchto napjatých a místy dramatických diskusích se stejně jako další demokratičtí politici z Londýna ocitl v defenzivě a nakonec byl nucen víceméně akceptovat komunisty připravený koncept nového politického uspořádání republiky, s nímž se ovšem na rozdíl od většiny svých demokratických kolegů vzhledem ke svým politickým stanoviskům více ztotožňoval.³⁸

K moskevským jednáním se po letech kriticky vrátil ve svých memoárech: „*Komunisté přišli s vypracovaným programem pro republiku; bylo vidět, že jsou*

³⁵ Josef DAVID, *Lužičtí Srbové*, Londýn: Čs. výbor pro slovanskou vzájemnost, 1944; druhé vydání, Praha: Společnost přátel Lužice, 1946. – O Davidově vztahu k Lužickým Srbům viz souhrnně: Petr KALETA, *Spominanje na Josefa Davida*, Rozhľad. Serbski kulturny časopis, roč. 55/2005, č. 8, s. 295–298.

³⁶ Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky II*, Brno 1994, s. 148.

³⁷ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Moskvě*, rkp., s. 307–323.

³⁸ K Davidově roli na moskevských jednáních srov. nedávno vydaná svědectví: *Únor 1948 očima poražených. Záznam diskusí exilových politiků z let 1949–1950*, eds. Pavel Horák a Vilém Prečan, Praha 2018, s. 54–58 a 61.

řádně připraveni, a byla chyba, že londýnská delegace nemohla předložit svůj vlastní program. Jednání bylo úmorné, rozčilující, poněvadž komunisté žádali přijetí programu beze změn. Několikrát se zdálo, že se porady rozbijí, a dvakrát jsme z nich také odešli. ... Košickému programu se dá jistě mnoho vytýkat, ale nutno uvážit, že byl vypracován v Moskvě, kdy sovětská armáda vstupovala za prudkých bojů na území východního Slovenska, že prezidentovi a nám, kteří jsme se zúčastnili porad, záleželo na tom, abychom nepřijeli domů rozdvojeni. Byl výsledkem kompromisu; byli jsme loyální k moskevským vyjednavacům a věřili jsme v jejich čestnost, že dodrží ujednání a že se to se spoluprací komunistů s demokratickými stranami v Národní frontě myslí upřímně.“³⁹

Teprve po návratu do vlasti⁴⁰ se dozvěděl, že jeho manželka Marie 29. května 1941 zemřela. Čekal ho syn Milan, jenž se uprostřed války neúspěšně pokusil odejít za otcem do exilu, dvakrát se ocitl v nacistickém vězení, ale nakonec vše šťastně přežil. Od dubna do října 1945 byl Józsa David náměstkem předsedy vlády v první vládě Národní fronty, stal se místopředsedou Československé strany národně socialistické a předsedou Československé obce legionářské. Dne 28. října 1945 byl zvolen předsedou Prozatímního národního shromáždění a v této funkci vzápětí předsedal slavnostní schůzi sněmovny, jež potvrdila v úřadě prezidenta dr. Edvarda Beneše. V čele parlamentu se osvědčil jako výrazná osobnost, preferující národní a státní zájmy před zájmy stranickými, a získal si všeobecný respekt napříč politickým spektrem.

Po celou dobu své aktivní politické činnosti zůstával spjat se svým rodným krajem a podle svých možností se angažoval za zájmy českého obyvatelstva Slezska. V prvních poválečných měsících se nadchl pro myšlenku připojit k Československu další slezská území, patřící dosud k tzv. Pruskému Slezsku (tj. k Německé říši), jako Hlubčicko, Ratibořsko a především dávnou součástí historického českého státu – Kladsko. V duchu těchto požadavků pronesl 23. září 1945 projev na velkém táboru lidu na Ostré Hůrce.⁴¹

Ve volbách v květnu 1946 byl zvolen poslancem Ústavodárného shromáždění a svou stranou byl navržen na funkci jeho předsedy, avšak komunisté v první volbě nečekaně postavili kandidaturu Antonína Zápotockého, jenž byl pak s podporou Československé sociální demokracie 18. června 1946 zvolen 153 hlasy oproti 142 hlasům pro Davida. Tímto krokem, který nebyl namířen osobně proti Davidovi, chtěli komunisté pravděpodobně docílit, aby následující prezidentskou volbu (19. června 1946) řídil komunist a prezident Beneš skládal slib do jeho rukou, a zároveň donutit národní socialisty, aby ustoupili od požadavku

³⁹ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Moskvě*, rkp., s. 311 a 314.

⁴⁰ O Davidově politické činnosti v osvobozené vlasti v letech 1945–1948 viz podrobněji: Tamtéž, kapitola *Opět doma*, rkp., s. 324–511.

⁴¹ V květnu 1947 bylo Józsovi Davidovi uděleno čestné občanství města Opavy a v únoru 2014 mu v Opavě odhalili pomník.

pěti křesel v nové vládě, na něž měli podle výsledku voleb nárok. Když se po prezidentské volbě národně socialistická strana spokojila se čtyřmi ministerskými křesly výměnou za předsednictví parlamentu, byl David ve druhé volbě, uskutečněné 18. července 1946, zvolen předsedou Ústavodárného národního shromáždění i hlasy komunistů (celkem 234 z 239 odevzdaných hlasů).⁴²

David považoval uvedený krok komunistů jako legitimní prostředek politického boje a Antonínu Zápotockému po jeho zvolení do funkce předsedy parlamentu před plenem sněmovny srdečně poblahopřál, mrzelo ho však, že pro Zápotockého odevzdali hlas i někteří jeho přátelé ze sociální demokracie, kteří jinak nepatřili ke komunizujícímu křídlu. „*K této volbě chci podotknout, že to byla první zkouška síly demokracie ve sněmovně,*“ napsal později ve svých memoárech. „*Hlasování ukázalo, že fronta demokratická nemá pevně věšiny a že nelze spoléhat na sociální demokraty. Vždyť i moji osobní přátelé ze sociálně demokratické strany volili Zápotockého. Vojta Beneš před volbou se mně zapřísahal, že ho nikdo nedonutí volit Zápotockého, a přece tak učinil.*“⁴³

V politických zápasech let 1945–48 usiloval Józsa David o konsensuální postup všech politických stran na bázi demokraticky chápané Národní fronty.⁴⁴ Ve vlastní straně, kde zastával funkci místopředsedy, reprezentoval levicové křídlo, navazující na tradice původního národně socialistického hnutí, a představoval určitý protějšek k předsedovi strany Petru Zenklovi i tehdejším národně socialistickým ministrům Hubertu Ripkovi, Jaroslavu Stránskému a Prokopu Drtinovi, kteří měli výhrady k jeho příliš vstřícnému a kompromisnickému přístupu vůči komunistům, a proto vítali, že není členem vlády.⁴⁵ Nicméně vůči všem svým kolegům z vedení strany zachovával loajalitu, a to nakonec i v otázce osudné demise v únoru 1948, k níž osobně zaujal kritický postoj. Především zůstával jako vždy zastáncem politické linie prezidenta Beneše.

Během únorových událostí 1948 byl ve funkci předsedy parlamentu izolován komunistickými místopředsedy a dalšími činiteli, kteří zákulisními manévry s využitím procedurálních klíčků znemožnili svolání parlamentu a jeho aktivní

⁴² Blíže k tomu: Prokop DRTINA, *Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*, svazek druhý, kniha 1. Emigraci k vítězství, Praha 1991, s. 177–182; Josef TOMEŠ a kol., *Tváře našich parlamentů 1861–2011. 150 let parlamentarismu v českých zemích*, Praha 2012, s. 524–525.

⁴³ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *Opět doma*, rkp., s. 361.

⁴⁴ Srov. poznámku č. 39.

⁴⁵ Prokop DRTINA, *Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*, svazek druhý, kniha 1. *Emigraci k vítězství*, Praha 1991, s. 182. – Dlouholetý člen národně socialistické strany, vyslanec Jaromír Kopecký se ve svých pamětech zmiňuje o designaci Józsi Davida na funkci předsedy strany, dohodnuté za války v Londýně a nenaplněné vzhledem k poválečné volbě Petra Zenkla do čela strany. Jaromír KOPECKÝ, *Paměti diplomata*, Praha 2004, s. 448.

roli při řešení únorové krize.⁴⁶ Po završení komunistického převratu sice spolupodpsal prohlášení akčního výboru „obrozené“ Československé strany socialistické a účastnil se dvou jeho schůzí, od Šlechtova vedení strany si však zachoval kritický odstup, posléze se s ním zcela rozešel a nepřijal nabízené vedoucí stranické a státní funkce. Zároveň se odmítl veřejně distancovat od poražených národně socialistických aktérů Února 1948 nebo proti nim kriticky vystoupit v tisku.⁴⁷

Po dohodě s prezidentem Benešem zůstal do konce volebního období v čele Ústavodárného národního shromáždění. V té době pronesl na veřejnosti pouze dva projevy. První z nich na oslavách 600. výročí založení Karlovy univerzity 6. dubna 1948 ve Vladislavském sále, kde – podobně jako prezident Beneš – deklaroval svobodomyšlnou tradici pražské univerzity: „*Jménem Ústavodárného národního shromáždění pozdravuji 600. výročí založení slavné Karlovy univerzity. Zásady dané jí do vinku při jejím založení, zásady jimiž řídila své osudy celých slavných šest set let, zásady svobodného vědeckého bádání a svobody předsvědčení, budtež i v budoucnosti jejím nedotknutelným posláním! Její minulost se honosí nejslavnějšími jmény historie našeho národa – jménem Mistra Jana Husi a Tomáše Garrigua Masaryka. Necht' tito duchovní velikáni našeho lidu najdou i v budoucnosti důstojné následníky.*“⁴⁸

Na půdě parlamentu pak slavnostní řečí uvedl schůzi, na níž byla 9. května 1948 přijata nová ústava. Projev vyzněl jako obhajoba demokracie a humanity v masarykovském duchu a skrytá polemika s nově nastoleným režimem: „*Přijímáme-li dnes novou ústavu a loučíme-li se s ústavou starou, spojenou s kusem pohnuté, ale často i radostné národní a státní minulosti, nelze nepřipomenout, že naše první ústava z roku 1920 to byla, která nám umožnila plynulý a bezotřesný vývoj k dnešní době. Dosavadní ústava byla výtvorem tehdejší doby. Prýštila z tehdy dané politické skutečnosti a byla prodchnuta tehdy, právě tak jako dnes po 28 letech je prodchnuta druhá ústava, touhou po spravedlivém společenském řádu. Již tenkrát, v roce 1920, bylo duchům tak pronikavým, jako byl tvůrce*

⁴⁶ Komunistický nátlak na předsedu Ústavodárného národního shromáždění a intriky vůči němu detailně popsal jeden z aktérů únorového převratu 1948 v parlamentu, tajemník poslaneckého klubu KSČ dr. Bedřich Rattinger ve svém memoárovém fragmentu: Bedřich RATTINGER, *Únorový deník (17. – 23. 2. 1948)*, in: *Na pozvání Masarykova ústavu 2. Naděje a zklamání. Vzpomínky na třetí republiku*, eds. Vratislav Doubek, Michal Pehr, Josef Tomeš, Praha 2005, s. 141–175.

⁴⁷ „*Ihned po únorových událostech jsem byl novými ministry vyzván, abych psal do Svobodného slova. Na začátku dubna přišel za mnou Karel Jiše, který se stal šéfredaktorem, a žádal mne o spolupracovnictví ve Slově, abych tak přesvědčil politickou veřejnost o svém socialistickém smýšlení a o souhlase s únorovými událostmi. ‚Záleží nám na tom,‘ pravil, ‚aby aspoň jednou za čas se objevilo tvé jméno ve Slově.‘ Odmítl jsem psát do Slova a sdělil jsem Jišemu otevřeně své důvody. Nenapsal jsem také do Slova ani řádky.“ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *Opět doma*, rkp., s. 442.*

⁴⁸ Tamtéž, s. 437.

první republiky prezident Osvoboditel T. G. Masaryk, zřejmě, že již první světový požár je v jádru velkou revolucí sociální. Prezident Osvoboditel zdůraznil tehdy ve své řeči v Národním shromáždění dne 28. října 1919, že není proti socializaci, a pokračoval pak doslova: ‚Válka a z ní vzniklá sociální revoluce nedovolí nikde nerušené trvání předválečného sociálního řádu.‘

I druhá světová válka znamenala velkou revoluci sociální, někdy intenzivnější, někdy tlumenější. U nás, národů slovanských, jež nejvíce trpěly a krvácely v oně hrozné válce šesti let, pokročili jsme v řešení věčných problémů spoluzítí lidstva nejdále. A tak v duchu tohoto dějinného vývoje ukončuje i formálně tato ústava období kapitalistického liberalismu, zejména svou osmou kapitolou, která stanoví nové zásady našeho hospodářského a sociálního řádu.

Ale naše sociální revoluce není vyčerpána jen ustanoveními v hospodářské kapitole. Pokrok od demokracie formální, pokrok ze stavu, kdy lid si dává zákony také ve svůj prospěch, je vyjádřen i v řadě jiných ustanovení, především v kapitole o národních výběrech. Slovem, dáváme v této ústavě výraz skutečnosti, že z obou válek a z obou revolucí jsme vstoupili do údobí lidové demokracie.

Dát lidu dobré zákony je věci zajisté obtížnou. Nepoměrně obtížnější je však úkol, čekající vlády tohoto lidu, které budou dnes schvalované zákony provádět a plnit. Ústava jest pouze podkladem a směrnicí pro náš budoucí život, je jen formou. Z ní musí prýštit nový obsah, nový duch naší demokracie.

Proto mi nezbyvá, než abych přál vám jako zástupce našeho lidu a abych přál vroucně i našemu lidu, aby toto ústavní dílo bylo naplněno životem a prací, prodchnuto láskou, úctou člověka k člověku, svorností a snášenlivostí. A aby i do našeho nového, dnes začínajícího života politického, hospodářského, kulturního a sociálního byl vnesen velký mravní odkaz našich dějin, zhuštěný v odkazu Komenského, Hvězdoslava a Masaryka – ideál lidskosti. V tom je všecek socialismus, v tom je také lepší zítřek československého lidu, naší drahé Československé republiky!⁴⁹

V květnových volbách 1948 odmítl kandidovat, ač byl k tomu vyzván jak vedením Československé strany socialistické, tak představiteli KSČ (osobně přemlouván Alexejem Čepičkou a Marií Švermovou), a v červnu 1948 odešel z politického a veřejného života. Po letech si ve svých pamětech povzdychl: ‚*Moje předsednická funkce končila. Masarykovská demokracie odumírala, Národní fronta, která znamenala pět samostatných politických stran, byla pohřbena, denně bylo možno se přesvědčit, že svobody zaručené ústavou zůstávají pouze na papíře. Vše to jsem těžce nesl...*‘⁵⁰

Z politického života odešel ve stejnou dobu jako prezident Beneš, s nímž ho pojily staré politické svazky, obdobná role v únoru 1948 a v bezprostředně

⁴⁹ Tamtéž, s. 438–440.

⁵⁰ Tamtéž, s. 442.

poúnorovém období i jisté osobní přátelství.⁵¹ V létě 1948 opakovaně navštívil dr. Beneše v Sezimově Ústí a o průběhu svých návštěv podal posléze cenné svědectví ve svých pamětech. Zaznamenal prezidentovu radost nad manifestačním holdem, kterého se mu dostalo od účastníků XI. všesokolského sletu, jeho vůli vzdorovat chorobě alespoň tak dlouho, než dopíše celé své paměti, ale i smutek z postavení, v němž se ocitl: „*Emigrace není nic radostného, ale šel bych znovu, kdybych mohl; žít v nesvobodě je hrozné. Nemohu odejít, jsem nemocen, a myslím, že by mne nepustili. Osud je ke mně nemilosrdný, tak jsem si své stáří nepředstavoval.*“⁵²

A potom rekonstruoval obsah politických rozhovorů, které spolu vedli a jež se stále vracely k nedávné minulosti: „*Prezident si stěžoval na Stalina, který slíbil, že Sovětský svaz se nebude nikdy vměšovat do našich vnitřních poměrů, a také na Gottwalda a naše komunisty, že nedodrží slibů, že nijak nebude postupováno proti příslušníkům nekomunistických stran. Často se přitom rozcítil a nazýval je bandou lhářů a podvodníků. Při mé poslední návštěvě se rozhovořil, že ví, že bude mnohými odsuzován pro svůj postup v únorových dnech, ale obával se občanské války a příliš důvěřoval komunistickým slibům. Věřil jsem Stalinovi a našim komunistům, to je moje vina,‘ pravil, ‘ale Stalinovi věřili také Churchill a Roosevelt, kteří nás dali do sovětské sféry v Jaltě a Teheráně!’“⁵³*

V této souvislosti rozvinul David své vlastní úvahy o Benešově situaci v roce 1948: „*A jak se chovaly demokratické strany? Nebyly připraveny a jednotlivci v nich byli bohužel získáni komunisty. Slyším ještě dnes Benešova slova z únorových dnů: ‘Také moje paní mně radí, abych přijal demisi, Gottwald má ve sněmovně většinu, bojím se krveprolití.’ Vím z pozdějších návštěv u něho, že tohoto činu litoval, cítil, že nesplnil slibu daného demisionujícím ministrům. Ale víme, jak by se situace vyvinula, kdyby byl demisi nepřijal? Jednou z chyb dr. Beneše bylo, že si nedovedl vybrat lidi kolem sebe. Přímo strašným dokladem toho byl Fierlinger a Maxa...“⁵⁴*

Své veskrze kladné hodnocení Benešovy historické role shrnul posléze slovy: „*Dívám-li se na život dr. Beneše, na práci, kterou vykonal pro republiku, na všechny boje, které jako ministr zahraničních věcí musel svádět, vzpomenu-li na Mnichov, kdy byl tak mnohými proklínán, na těžké začátky boje za obnovení republiky za války, na únorové dny a jeho bolestný konec – tu se mně jeví jako velická tragická osobnost, jako jeden z těch bojovníků, kteří umírajíce viděli pád své-*

⁵¹ Srov. výrok kancléře Smutného, pronesený v poúnorových diskusích československých politických exulantů v Londýně: „*Davida měl prezident rád. Byl to starý legionář, starý národní socialista, byl vždycky k prezidentovi loajální, ale prezident znal velmi dobře jeho slabosti.*“ *Únor 1948 očima poražených. Záznam diskusí exilových politiků z let 1949–1950*, eds. Pavel Horák a Vilém Prečan, Praha 2018, s. 61.

⁵² Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *Opět doma*, rkp., s. 457.

⁵³ Tamtéž, s. 464. – Srov. též jinde zaznamenaný Benešův výrok: „*Já jsem nevěřil, že by čeští lidé, i když jsou komunisty, byli schopni nějakých posedlostí.*“ (Tamtéž, s. 457.)

⁵⁴ Tamtéž, s. 475.

ho životního díla.⁵⁵ O dr. Beneše budou jistě boje, ale zůstane pravdou, že po své smrti stal se veliké většiny národa symbolem masarykovské demokracie, jak jsme to viděli my, svědci poúnorových událostí. Na to by se nemělo zapomínat.⁵⁶

Po odchodu do ústraní žil Józsa David střídavě ve svém pražském bytě v Kamenické ulici číslo 1 na Letné a na své chalupě v Rokytnici nad Jizerou, v prvních letech soustavně sledován Státní bezpečností. Nadále, až do konce svého života, udržoval styky s paní Hanou Benešovou, stejně jako s řadou svých přátel z kulturních kruhů, například s básníkem Jaroslavem Seifertem nebo s divadelním kritikem Josefem Trägrem.

Koncem čtyřicátých let začal psát své memoáry, na nichž s různou intenzitou pracoval v následujícím desetiletí a které po konzultaci se svými přáteli-vrstevníky (mimo jiné s Karlem Kreibichem) doplňoval ještě v závěrečném období svého života v šedesátých letech.⁵⁷ Ohlížel se v nich za celým svým životem, za půlstoletím své politické činnosti, podával svědectví o událostech, kterých byl svědkem či aktérem, i osobnostech, které během své politické kariéry potkal, s nimiž spolupracoval nebo se střetával, ale také – implicitně i explicitně – vysvětloval a obhajoval své politické názory a postoje. Zdá se, že ve svých pamětech hledal únik z tvrdé reality let, kdy je psal, kdy byly pošlapány hodnoty, v něž věřil, a kdy byli bezohledně persekvováni mnozí jeho osobní přátelé a političtí souputníci. Ale zároveň se v nich otevřeně, bez autocenzury, pro rukopisy z oné doby příznačné, kriticky vyrovnával s komunistickou politikou v minulosti i současnosti, s jejími aktuálními praktikami a účelovým hodnocením nedávné historie a jejích protagonistů, jak dokazuje například výše citovaná apologie Edvarda Beneše anebo na mnoha místech textu deklarovaná obhajoba demokratického socialismu, spojená s odsudkem socialismem se zaštiťující totality:

„V uskutečnění socialismu jsem viděl spravedlivější hospodářskou organizaci a v ní spokojený a svobodný život člověka. ... Je-li pravda, že hospodářské a sociální povznesení člověka je důležitou podmínkou jeho životního klidu, hospodářské a sociální křivdy musí být odstraněny. Ale aby člověk mohl být spokojen, je třeba k chlebu také svobody myšlení! Může být šťasten člověk, i když nemá hospodářských starostí, musí-li žít podle přesné šablony? Nesmí-li projevit svůj vlastní názor o různých veřejných otázkách a musí znásilňovat své svědomí a přesvědčení? Socialismus musí osvobodit člověka hospodářsky a musí mu zajistit i svobodu duchovní. Ano, sebevětší zvýšení životní úrovně člověka nemůže mu nahradit obavu, že může být každé chvíle zatčen a zavlčen do žaláře nebo kon-

⁵⁵ S tím koresponduje i Davidova vzpomínka, zaznamenaná na jiném místě paměti, kde píše o své návštěvě v Sezimově Ústí bezprostředně po Benešově smrti: „Paní Hana přijala nás se slzami v očích; bylo vidět na ní veliké rozechvění. V rozhovoru pravila: „Nejsmutnější je, že manžel ve své nemoci viděl, jak se republika vzdaluje jeho životních ideálů.“ Józsa DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, rkp., s. 465.

⁵⁶ Tamtéž, s. 477–478.

⁵⁷ Základní údaje o Davidových memoárech viz v poznámce č. 5.

*centračního tábora jedině proto, že je jiného přesvědčení nežli vládnoucí systém. Člověk není bezduchý stroj, který jde, jak je natažen.*⁵⁸

Davidovy dvoudílné paměti, čítající dohromady téměř devět set stran, patří k posledním velkým memoárům předúnorových českých politiků, které nebyly dosud vydány. Představují cenný pramen pro dějiny národně sociální strany před první světovou válkou (a zároveň též pro regionální historii Opavska, Podkrušnohoří a Mladoboleslavska, kde autor tehdy politicky působil), pro historii československých legií v Rusku v letech 1915–20, československého zahraničního odboje za druhé světové války i únorového převratu 1948. Pouze období první republiky, v němž hrál jistě nezanedbatelnou politickou úlohu, je zde odbyto z neznámých důvodů jednou stručnou desetistránkovou kapitolou. Text se vyznačuje kultivovaným, čtivým stylem, svědčícím o autorově žurnalistické praxi.

Své paměti považoval Josef David za svůj politický testament. Věděl, že za stávajícího režimu se jejich vydání nedočká; adresoval je především své rodině, přátelům, historikům a případně budoucím generacím.⁵⁹ Dlužno říci, že dnes právě tyto memoáry připomínají a zpřítomňují osobnost, historickou roli a snad i politické poselství svého autora.

Josef David zemřel náhle v době rozpuku „pražského jara“, 21. dubna 1968, a jeho legionářský pohřeb ve strašnickém krematoriu (26. dubna 1968) i nekrology v tisku manifestovaly tehdejší úsilí o renesanci masarykovské a legionářské tradice i samostatné pozice národně socialistické strany.⁶⁰

Davidův jediný syn, JUDr. Milan David (1925–2012), působil od konce padesátých let v advokacii; v letech 1968–69 byl soudcem rehabilitačního senátu Městského soudu v Praze, 1969–75 vedoucím právního odboru Kanceláře prezidenta republiky generála Ludvíka Svobody.⁶¹ Snacha docentka MUDr. Jaroslava Moserová (1930–2006), plastická chirurgka, specializující se na léčbu popálenin, překladatelka, spisovatelka a výtvarnice, se po listopadu 1989 účastnila politického života: v roce 1990 byla místopředsedkyní České národní rady, v letech 1991–

⁵⁸ Josef DAVID, *Vzpomínky na léta staré monarchie*, rkp., s. 13.

⁵⁹ Uvedenou konstataci opírám o svědectví autorova syna, dr. Milana Davida, s nímž jsem v posledních letech jeho života vedl četné rozhovory.

⁶⁰ Srov. Josef LINEK, *Jožka David*, Svobodné slovo 23. 4. 1968, s. 1 a 4; *Věřil jsem v poctivou politiku*. Z paměti Jožky Davida, Svobodné slovo 25. 4. 1968, s. 6; *Rozloučení s J. Davidem. Odešel věrný syn vlasti, demokrat, socialista*, Svobodné slovo 27. 4. 1968, s. 1; V. F. [Viktor FICEK], *Josef David (1884–1968)*, Slezský sborník, roč. 66/1968, s. 413–414. – Pohřbu se vedle početných legionářů účastnila i oficiální delegace Československé strany socialistické vedená jejím (krátce předtím nově zvoleným) místopředsedou prof. Karlem Löblem; u rakve byl položen věnec prezidenta republiky armádního generála Ludvíka Svobody. Smuteční projevy pronesli kapitán Karel Kumprecht (za legionáře), dr. František Vincker (za rodné Opavsko), dr. Josef Nestával, dr. Josef Träger a ing. Theodor Goller (za osobní přátele).

⁶¹ O životních osudech Milana Davida viz: *Ťažký šťastný život Milana Davida*, Mosty, roč. 2001, č. 8–10, 20. 2., 27. 2. a 6. 3. 2001, vždy s. 11; Václav KRÁL: *Otec a syn: Jožka a Milan Davidové*, Odkaz. Listy Masarykovy společnosti 24–25/2010, s. 25–26.

93 československou, posléze českou velvyslankyní v Austrálii a na Novém Zélandu, 1996–2004 senátorkou, 1996–98 místopředsedkyní Senátu Parlamentu České republiky, 1999–2001 prezidentkou Generální konference UNESCO. V lednu 2003 kandidovala jako první žena v české historii na úřad prezidenta republiky.⁶²

Do českých dějin se Józsa David zapsal jako výrazný představitel českého národního socialismu, politický reprezentant československých legionářů v Rusku a posléze i ve vlasti a konečně i jako předseda parlamentu, a tudíž protokolárně druhý muž tzv. třetí Československé republiky. A také jako politik příkladně názorové a morální konsistence, vynikající poctivostí a nezištností.

Jeho konkrétní politické postoje a role v různých historických obdobích a zvratech nejsou ovšem hodnoceny jednoznačně. Části jeho stranických kolegů a dalších demokratických politiků mu byla vytýkána přílišná vstřícnost vůči komunistům již v londýnském exilu a poté i v osvobozené vlasti. Zde je však třeba konstatovat, že inkriminované postoje spadají do doby, kdy se komunisté projevovali jako státotvorná strana, respektující demokratický politický systém, usilující o spolupráci s dalšími vlasteneckými silami v protinacistickém odboji a při obnově republiky a deklarující specifickou československou cestu k socialismu. Mezi takto vystupujícími komunisty a levicovým národním socialistou existovaly styčné plochy; nadto David představoval typ politika, preferujícího dohodu, souhru a spolupráci před konfrontací. Problém spočíval v tom, že komunisté nehráli čestnou hru a v rámci „národněfrontovního“ koaličního partnerství se snažili dosáhnout mocenské hegemonie. David nakonec tuto neupřímnost s roztrpčivým odhalil (byť až ex post rozhodujícího politického střetu) a ve svých pamětech ji nepřímou odsoudil: „*Byli jsme loyální k moskevským vyjednavacům a věřili jsme v jejich čestnost, že dodrží ujednání a že se to se spoluprací komunistů s demokratickými stranami v Národní frontě myslí upřímně.*“⁶³

Kaceřované Davidovy postoje v únorové krizi 1948 byly ovlivněny jednak soustředěným nátlakem na jeho osobu ze strany komunistů a jejich spřízněnců v předsednictvu Ústavodárného národního shromáždění, jednak celkovou chaotickou situací v demokratickém táboře, způsobenou špatně připravenou a provedenou demisí ministrů národně socialistické, lidové a slovenské demokratické strany. David sice zprvu podpořil nové Šlechtovo vedení národně socialistické strany, avšak záhy se s ním rozešel a odmítal všechny následné nabídky spolupráce s touto garniturou i s komunisty. Zůstal ještě tři měsíce – do konce mandátu – ve funkci předsedy parlamentu, ale učinil tak se souhlasem prezidenta Beneše, jenž byl ve svém úřadě ve stejné pozici. Ve dvou veřejných projevech vystoupil implicitně na obranu demokracie proti nastupující totalitě a po volbách, v nichž přes naléhání odmítl kandidovat, se zcela stáhl z politického života do ústraní.

⁶² K osobnosti Jaroslavy Moserové viz: Václav KRÁL: *Člověk par excellence*, Odkaz. Listy Masarykovy společnosti 24–25/2010, s. 27–28.

⁶³ Josef DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, kapitola *V Moskvě*, rkp., s. 314.

V memoárech, které tehdy psal, jednoznačně deklaroval své demokratické přesvědčení a odmítal komunistickou diktaturu.

Závěrem lze říci, že se Józsa David po celou svou politickou kariéru nezpro-
nevěřil ideálům, s nimiž do politiky vstupoval: českému vlastenectví, demokracii
a národnímu socialismu.

Josef Tomeš

Ein halbes Jahrhundert in der tschechischen Politik. Leben, Werk und Vermächtnis von Josef David

Zusammenfassung

Der tschechische national-soziale Politiker und Journalist Josef David, dessen kurzen politischen Lebenslauf die hier veröffentlichte Studie bringt, wurde am 17. Februar 1884 in Kylešovice bei Opava/Troppau geboren. Er besuchte das tschechische Gymnasium in Opava, von dem er 1901 wegen politischer Betätigung ausgeschlossen wurde. Im Jahr 1902 gründete er die erste national-soziale Organisation in Schlesien und war dann als Funktionär und Journalist dieser Partei in Opava und Umgebung, von 1907 bis 1911 im nordböhmisches Grenzland und in den Jahren 1912–1914 in Mladá Boleslav/Jungbunzlau tätig. Während des ersten Weltkriegs wurde er zur österreichisch-ungarischen Armee eingezogen, im Mai 1915 lief er in russische Kriegsgefangenschaft über und beteiligte sich in erheblichem Maß an der Organisation der Tschechoslowakischen Legion in Russland; 1917 wurde er Mitglied der Zweigstelle des Tschechoslowakischen Nationalrats in Russland und Mitarbeiter von T. G. Masaryk während dessen Aufenthalts in Russland. Im Dezember 1918 entsandte man ihn mit einer Delegation von Legionären in die Heimat und im Juni 1919 kehrte er mit einer Abordnung der tschechoslowakischen Regierung nach Sibirien zurück. Im Mai 1920 kehrte er endgültig in die Tschechoslowakei zurück; in den Jahren 1921–1939 war er geschäftsführender Sekretär der Gesellschaft der tschechoslowakischen Legionäre und Abgeordneter der Nationalversammlung für die National-Sozialistische Partei. Zu Beginn der deutschen Besatzung beteiligte er sich an der Formierung des einheimischen antinazistischen Widerstandskampfes; im Herbst 1939 ging er ins Exil, in den Jahren 1939–1941 war er als Exponent des tschechoslowakischen ausländischen Widerstandskampfes in Jugoslawien und dann in Palästina tätig, von 1942 bis 1945 dann in Großbritannien, wo er Mitglied des Tschechoslowakischen Staatsrats, Vorsitzender des Verbands der tschechoslowakischen Legionäre, des Klubs der tschechoslowakisch-britischen Freundschaft sowie des Tschechoslowakischen Ausschusses für die slawische Solidarität in London war. Im März 1945 nahm er an den Moskauer Beratungen über das Programm und die Zusammensetzung der ersten Regierung der Nationalen Front teil. Von Mai 1945 bis März 1948 hatte er die Funktion eines stellvertretenden Vorsitzenden der Tschechoslowakischen National-Sozialistischen Partei inne, wo er die linke (nicht jedoch prokommunistische) Richtung repräsentierte, die an die authentische Tradition der Partei anknüpfte. Von April bis Oktober 1945 war er stellvertretender Ministerpräsident, von Oktober 1945 bis Juni 1946 Vorsitzender der Vorläufigen Nationalversammlung und von Juli 1946 bis Juni 1948 Vorsitzender der Verfassungsgebenden Nationalversammlung. Während des Februarumsturzes

von 1948 wurde er in seiner Funktion von den kommunistischen und prokommunistischen stellvertretenden Vorsitzenden blockiert, die eine Einberufung des Parlaments und dessen aktive Teilnahme bei der Lösung der politischen Krise verhinderten. Nach dem Februarumsturz 1948 war er Mitunterzeichner der Erklärung des Aktionsausschusses der sog. erneuerten Tschechoslowakischen National-Sozialistischen Partei, deren Führung er jedoch bald wegen Meinungsverschiedenheiten verließ. In Übereinkunft mit Präsident Beneš blieb er bis Juni 1948 an der Spitze der Verfassungsgebenden Nationalversammlung, dann schied er aus dem politischen und öffentlichen Leben aus. Er lebte zurückgezogen in Prag und widmete sich dem Verfassen seiner Memoiren. Er starb am 21. April 1968 in Prag. Die Studie erfasst Davids Lebensschicksale, seine politische Tätigkeit, die Meinungen und Haltungen in den verschiedenen Etappen und plötzlichen Umschlägen der tschechischen Geschichte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Sie stellt ihn vor als einen der Führer der tschechischen national-sozialistischen Bewegung, die den tschechischen Nationalismus mit Demokratie und Reformsozialismus verband, der politischen Repräsentanten der Tschechoslowakischen Legion in Russland und schließlich in der Heimat, der Akteure des Auslandswiderstandskampfes im zweiten Weltkrieg und als einen der führenden demokratischen Politiker in den Jahren 1945–1948. Bei dem Abriss von Davids Lebenslauf schöpft sie aus seinen umfangreichen, bislang nicht herausgegebenen Memoiren, die sie als wertvolle Quelle für die Geschichte der tschechischen national-sozialen (national-sozialistischen) Partei, des tschechoslowakischen ausländischen Widerstandskampfes im ersten und zweiten Weltkrieg sowie des Februarumsturzes 1948 bewertet.

Josef Tomeš

Half a century in Czech politics.

The life, work and legacy of Józsa David

Summary

Czech National Socialist politician and journalist, Josef David, whose concise political biography is provided in the published study, was born on 17 February 1884 in Kylešovice u Opavy. He studied at the Czech gymnasium (grammar school) in Opava, which he was expelled from in 1901 for his political activities. In 1902, he founded the first National Socialist organisation in Silesia, and later served as an official and journalist for the party in the Opava district, in 1907–11 in the North Bohemian border area, and in 1912–14 in Mladá Boleslav. During the First World War, he enlisted for the Austro-Hungarian army, defecting to join Russian positions in May 1915 and playing a significant role in organising the Czechoslovak Legion in Russia; in 1917, he became a member of the Russian branch of the Czechoslovak National Council, co-operating with T G Masaryk during his stay in Russia. In December 1918, he was sent to his homeland with a delegation of legionaries, returning to Siberia in June 1919 with a message from the Czechoslovak government. In May 1920, he returned to Czechoslovakia for good: between 1921 and 1939 he was Executive Secretary of the Czechoslovak Legionaries Community (Československá obec legionářská) and Deputy for the National Social Party at the National Assembly. During the initial period of German occupation, he was involved in setting up the domestic anti-Nazi resistance. He went into exile in autumn 1939, and between 1939 and 1941 was a key figure in the Czechoslovak resistance in exile in Yugoslavia and Palestine, and between 1942 and 1945 in Great Britain, where he was a member of the Czechoslovak government-in-exile, and President of the Union of Czechoslovak Legionaries, the Czechoslovak-British Friendship Club and the Czechoslovak Committee for Slavic Reciprocity in London. In March 1945, he was involved in Moscow discussions on the programme and composition of the first National Front government. From May 1945 to March 1948, he was the Deputy Leader of the Czechoslovak National Social Party where he represented the left-wing (although not pro-communist) faction, building on the party's authentic traditions. From April to October 1945, he was the Deputy Prime Minister, from October 1945 to June 1946 he was President of the Interim National Assembly, and from July 1946 to June 1948 was President of the Constituent National Assembly. During the events of the communist coup in February 1948, he was blocked from his role by the communist and pro-communist deputy presidents who prevented parliament from convening and David from taking an active role in resolving the political crisis. Following the February coup, he was a joint signatory of the declaration of the action committee of the so-called Revived Czechoslovak Socialist Party,

although he shortly thereafter parted ways with its leaders. He came to an agreement with President Beneš to remain as head of the Constituent National Assembly until June 1948, following which he retired from political and public life. He lived on the sidelines in Prague and focused on writing his memoirs. He died on 21 April 1968 in Prague. This study looks at David's life story, his political activities, opinions and positions in different phases and sagas of Czech history in the first half of the 20th century. It presents him as one of the leaders of the Czech National Socialist movement, bringing together Czech nationalism and democracy with reformed socialism, political representatives of the Czechoslovak Legion in Russia, and later in the homeland, figures in the resistance in exile during the Second World War and leading democratic politicians between 1945 and 1948. David's biographical overview makes use of his extensive, previously unpublished memoirs, which are considered to be a valuable source for the history of the Czech National Social (socialist) Party, Czechoslovak resistance in exile during the First and Second World Wars and the February 1948 coup d'état.

STUDIE

Marie Dokoupilová – Tomáš Jelínek

Zkáza starého židovského hřbitova v Prostějově

The destruction of the old Jewish cemetery in Prostějov

The Jewish community in Prostějov was historically one of the important Jewish communities in Moravia. Until the period of Nazi transports, the Jewish population was an important part of the city's inhabitants. In this article we present a description of events that led to the destruction of the old Jewish cemetery in Prostějov during the Holocaust. The devastation of the Jewish cemetery in Prostějov against the will of the Jewish religious community is not unique in the modern history of the Czech lands. During the Nazi occupation, totalitarian communist regime, but also in the post-war years 1945 to 1948, dozens of Jewish burial grounds were destroyed and destroyed. The case of Prostějov, however, shows in detail that "official argumentation" against Jewish religious traditions has continuously gone through various social arrangements.

Key words: History, 20th century, Czechoslovakia, Moravia, Prostejov, Jewish cemetery, Holocaust, anti-Semitism, arization, Nazism, restitution

V tomto článku předkládáme popis událostí, které vedly ke zničení starého židovského hřbitova v Prostějově v posledních letech druhé světové války. Na základě archivního výzkumu a výpovědí pamětníků jsme byli schopni popsat detaily devastace hřbitovní plochy a využití náhrobních kamenů ke stavebním účelům. V rámci výzkumu jsme se rovněž zaměřili na otázku neúspěšné restituace hřbitova Židovskou náboženskou obcí v Prostějově v poválečných letech a jeho dalšího osudu až do prohlášení hřbitovní plochy za kulturní památku v roce 2016.

Devastace židovského hřbitova v Prostějově proti vůli židovské náboženské obce (dále ŽNO) není v moderních dějinách českých zemí věcí ojedinělou. V období nacistické okupace, totalitního komunistického režimu, ale i v poválečných letech 1945 až 1948 byly ničeny a zničeny desítky židovských pohřebišť. Touto problematikou s akcentem na léta 1945 až 1989 se zabývá syntetizující kapitola monografie historičky a etnoložky Blanky Soukupové.¹ Autorka se mj. věnuje náboženským důvodům, kvůli kterým je péče o židovská pohřebiště jedním z hlavních morálních imperativů existence židovských náboženských obcí. Podle rabínské tradice mají místa posledního odpočinku zůstat neporušena, hrob je majetkem zemřelého, exhumace za účelem získání místa je v judaismu zakázána a má být zachována celistvost hřbitova. V roce 1955 se z těchto důvodů Rada židovských náboženských obcí postavila proti nařízení ministerstva zdravotnictví o pohřebnictví. Židovské obce měly do konce roku převést své hřbitovy do správy místních národních výborů, avšak úspěšně se tomuto nařízení postavily s odvoláním na právně-historické a náboženské důvody.² Uvádíme zde tuto skutečnost, abychom doložili, jaké vážnosti se těšila péče o hřbitovy ze strany představitelů židovských obcí i v 50. letech, kdy církve a náboženské společnosti fungovaly pod přísným dohledem totalitního státu.

1. Historie hřbitova 1801–1938

Na ploše mezi dnešními ulicemi Lidická (s dřívějšími názvy Lazarety, Zelená), Studentská (dříve Mezi zahradami, dr. Metoděje Mičoly, J. Volka-Choráze) a Tylova (Ztracená, Štěpánská)³ a současným areálem budov Reálného gymnázia a základní školy města Prostějova se v letech 1801 až 1943 rozkládal židovský hřbitov. Pozemek na bývalém Brněnském předměstí o výměře tři a půl měřice koupila židovská obec spolu s domem č. 25 před 4. zářím 1801 od zdejší měšťanky Josefy Budíkové. Na předešlém hřbitově, tzv. Zwingru, rozkládajícím se podél městských hradeb, měli židé dovoleno pohřbívat do posledního srpna 1802.⁴ „Zwingrem,“ se označoval prostor, „který obec křesťanská má ve společném majetku s obcí židovskou a který se snaží úplně dostati do svého vlastnictví. Obecně

¹ Blanka SOUKUPOVÁ, *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*, Bratislava 2016. Kapitola Židovská minulost. Židovské hřbitovy a synagogy: Symbol a synonymum zmaru? (s. 359–444) uvádí i případ starého prostějovského hřbitova.

² Tamtéž, s. 398.

³ Pro jednodušší orientaci budeme používat současné názvy ulic. Sled názvů ulic v průběhu dějin: Svatopetrská 1519 – Lazarety 1787, 1926 – Spital-Gasse 1881– Zelená 1881– Lidická 1945; Mezi zahradami 1881– dr. Metoděje Mičoly 1945 – Julia Volka-Choráze 1974 – Studentská 1992; Ztracená 1833 – Štěpánská 1881, 1940 – Tylova 1926, 1945. Viz: Léon KARNÝ, *Historie prostějovských ulic*, Prostějov 1998, s. 29, 34, 58.

⁴ Státní okresní archiv Prostějov (dále SOKA Prostějov), fond Archiv města Prostějova (dále AMP), inv. č. 809, sign. 133/4, židovský hřbitov 1801, kart. 13.

se »Zwingrem« jmenuje plocha mezi hradbami a valy za branou plumlovskou, avšak katastrálně »Zwinger« slove stejná plocha od šerhovské bašty k fortně, od střelnice přes bránu plumlovskou a brněnskou až za židovské jatky (parcela 16/a, 17/a, 19/a a 20/a) a jest to bývalé pohřebiště židovské, na němž židé pochovávali až do r. 1803. Proč je zváno »Zwingrem«? Novoisraelitům název ten lichotí, že prý jim připomíná stejnojmennou chloubu museí v Drážďanech a že prý proto jest uctěním památky pohřbených. Staroisraelitům při tom slově zableskne v očích hněv – Zwinger značí také psinec a oni s bolestí i trpce vzpomínají, že za stara se pod hradby házivaly mršiny psů. Já vím, že při planýrce přilehlé části »Zwingeru« přijdu ještě na zapadlé náhrobní kameny a udělám pořádek dle své metody – zaházím jimi ... bahno hradebního příkopu...“⁵ Mluvílo se o místech v okolí dnešní Kravařovy, Knihařské a Fügnerovy ulice asi v letech 1863 a 1867. Uvedená čísla parcel nalezneme na katastrální mapě Prostějova nebo v indikační skice stabilního katastru, obě z roku 1833.⁶ Archeologický výzkum podél Šerhovní ulice v létě 1998 odhalil rozsáhlé pohřebiště se 43 kostrovými hroby. Podle polohy těla s rukama nataženými podél těla a s keramickými střípky umístěnými na očích a ústech zemřelých⁷ lze usuzovat, že se jednalo o židovský hřbitov datovaný přibližně do závěru 16. a průběhu 17. – 18. století. Pohřbívání zde bylo ukončeno v závěru 18. století v souvislosti s hygienicko-zdravotními nařízeními za vlády Josefa II. Přenesení starých náhrobků z původních míst pohřbívání na hřbitov ve Studentské ulici, zmíněné v literatuře,⁸ doložila identifikace úlomku náhrobku nalezeného v obci Žešov, který je datován rokem 1684.⁹

Hřbitov na Brněnském předměstí lze tedy označit jako v pořadí druhý židovský hřbitov. Ve smlouvě mezi prostějovským magistrátem a židovskou obcí ze 4. září 1801 ustanovili závazek židovské obce, že nový hřbitov obklopí dobrou zdí. Židovská obec přijme osobu, která bude sřížít pohřební rekvizity, umístěné v budově u hřbitova.¹⁰ Výměru hřbitova udával protokol z 19. května 1883 v roz-

⁵ Ondřej PŘIKRYL, *Z těžkých dob Prostějova*, Prostějov 1929. I. díl, s. 40. V knize tato slova pronesl výrobce kočárů Jan Weigel, jehož dílna stála na rohu dnešních ulic Kravařovy a Knihařské, dnes dům v Kravařově ulici č. 9. Zmínka připomínající házení židovských náhrobků do stoky se v knize opakovala ještě na dalších třech místech, viz *Z těžkých dob Prostějova*, Prostějov 1930, III. díl, s. 133; tamtéž, IV. díl, s. 31 a 65.

⁶ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 907; Moravský zemský archiv Brno, fond D 9, inv. č. 2941, <http://www.mza.cz/indikaecniskici/> 10. 1. 2018, 9:20. Parcela 16 = plocha za hradbami od rohu bašty u Národního domu a za Školní ulicí, 17 = za dnešní sokolovnou a za ulicí Fügnerovou, 19 = za Knihařskou ulicí, 20 = za Hradební ulicí.

⁷ Zdeněk ČIŽMÁŘ, *Nové poznatky k vývoji středověkého a novověkého Prostějova ve světle záchranného archeologického výzkumu na Hlaváčkově náměstí / Šerhovní ulici*, Štafeta 1998, s. 83–97.

⁸ Jaroslav MATHON, *Prostějov a okolí ve světle svých historických památek*, Prostějov 1924, s. 131.

⁹ V dubnu 2019 ho určil Mgr. Daniel Polakovič z Židovského muzea v Praze. Patřil panu Hešelovi a jeho manželce Fraidl.

¹⁰ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 809, sign. 133/4, židovský hřbitov 1801, kart. 13.

loze 6528 m², při soupisu majetku z roku 1939 uvedli jeho peněžní hodnotu ve výši 77 150 K. Na rohu dnešních ulic Tylový a Studentské stála podle katastrální mapy z roku 1833 malá stavba neznámého účelu a na začátku ulice Lidické rohový dům (225) situovaný delší stranou do této komunikace. Za domem směrem do dnešní ulice Studentské se prostírala zahrada (parc. č. 90) o výměře 1187 m², a teprve za ní začínal oddělený židovský hřbitov.¹¹ Neznáme rok zbudování cihlové zdi vysoké pravděpodobně přes dva metry, se zpevňujícími pilíři a kryté pálenými taškami. Podle dochovaných fotografií lze odhadnout, že k tomu došlo až po postavení některých náhrobků po obvodní hranici hřbitova, ohradu obestavovali kolem nich. Např. zazděný pomník Nanetty Steinschneiderové, která zemřela roku 1868, stál patrně dřív než zeď.

Klasicistní brána, kterou se vstupovalo na hřbitov z dnešní Lidické ulice, nese naopak znaky staršího původu a tudíž dřívějšího vzniku. Mohla být v uliční frontě zbudovaná snad již na začátku 19. století.

Podle plánů uložených v archivu Židovského muzea v Praze¹² se asi uprostřed severní strany hřbitova u dnešní Studentské ulice nacházela obřadní síň (Zeremonienhalle) a u ní menší vchod na hřbitov ze Studentské ulice, patrně kohen-ská branka. Zobrazení této stavby se však nedochovalo na žádné ze skoro stovky fotografií, pocházejících především z posledního období existence hřbitova, ze 40. let 20. století. Ani dobové plány a mapy nezaznamenaly na tomto pozemku jinou budovu než obytný dům v Lidické ulici.¹³ Jediným dokladem existence síně je pohlednice asi z 20. – 30. let 20. století, zachycující jihovýchodní oblast Prostějova s kostelem sv. Petra a Pavla, která zobrazila také část židovského hřbitova, kde při velkém zvětšení rozeznáme na stejném místě jako v plánu kýženou stavbu, podle vzhledu nikoli zděnou, ale dřevěnou.¹⁴

Na obdélníku hřbitova o rozměrech 37 × 193 metrů se podle plánu z archivu Židovského muzea v Praze nalézalo 20 barevně odlišených skupin s 1924 náhrobky. Plánek zaznamenal umístění hrobů se jmény zemřelých.¹⁵ Podle hustoty hrobů probíhalo pohřbívání od východu k západu. Poslední pohřeb se konal 11. května 1908, přestože platnost k pohřbívání zde vypršela s rokem 1905.¹⁶ Účinkem se neminulo teprve upozornění okresního hejtmána ze 13. květ-

¹¹ SOKa Prostějov, AMP, inv. č. 2075, čj. 4393/39 hosp. Soupis židovského majetku, kart. 332.

¹² Archiv Židovského muzea v Praze (dále Archiv ŽMvP), Židovská náboženská obec Prostějov (dále ŽNO Prostějov), spisy Chevra Kadischa, Situační plány hřbitova, 1910–1940, sign. 51036.

¹³ SOKa Prostějov, Regulační plán Fr. Beneše, 1899–1902, Brněnské předměstí s židovským hřbitovem na listu 29; tamtéž, plány z roku 1946.

¹⁴ Muzeum a galerie v Prostějově, sbírka Fotografie, katalog. č. Og 1258/53.

¹⁵ Seznam jmen je k dispozici na <https://prostejov.zidovskyrhbitov.cz/seznam-pohrbenych/> 10. 1. 2018, 10:54.

¹⁶ Poslední pohřbená, Katharina Wolfová, vdova po Adolfu Wolfovi, Smetanovo náměstí č. 1 (dnes Vojáčkovo) působila jako dlouholetá předsedkyně ženského dobročinného

na 1908 adresované židovské obci, že pohřbívání jinde než na novém hřbitově je trestné.¹⁷ Nový hřbitov o rozloze 17 672 m² si prostějovští židé zřídili v sousedství křesťanského v Brněnské ulici – pozemek na něj zakoupili 15. října 1896 a hřbitov otevřeli roku 1908.¹⁸

Dokumentaci zrušeného hřbitova zajistili členové pohřebního bratrstva a židovská obec. Plánek sestavil podle popisu úředník Židovské náboženské obce (dále ŽNO) Leopold Berthauer. Na opisech náhrobních nápisů se dle rukopisu i rozdílného množství zaznamenaných detailů podílelo patrně více osob v průběhu několika desetiletí. Zmiňuje se o tom také poslední prostějovský rabín Ludvík Schap (1878–1945): Po úředním uzavření hřbitova zamýšlel sesbírat tehdejší rabín dr. Leopold Goldschmied (1869–1935) nápisy z tamních náhrobních kamenů, aby se zachovaly potomkům. Jednalo se přitom asi o 1950 nápisů. K provedení těchto prací dr. Goldschmied přibral i Ludvíka Schapa. Tato práce byla podle Schapa dokončena krátce před Goldschmiedovým skonem roku 1935. Vytvořili plán hřbitova, abecední seznam všech hrobů a skupin a katalog, kde zaznamenali všechny čitelné nápisy. Stálo je mnoho času rozluštit z větší části zvětralé nápisy, ale odměnou jim bylo, že objevili nápisy velkých mužů, kteří se mezi židovstvem těší značné proslulosti. Našli tehdy zcela rozvalený náhrobek rabína Jehošui Horowitze, který působil jako vrchní rabín v Prostějově a byl jediným synem Schmelke Horowitze, jenž vykonával funkci vrchního zemského rabína v Mikulově v letech 1773 až 1778. Věnovali tomuto kameni zvláštní pozornost, nechali ho renovovat, takže nápis byl zcela neporušený a jeho překrásný obsah dobře čitelný každému, kdo píše židovské dějiny.¹⁹

Rabín Cvi Jehošua HaLevi Horowitz (nazývaný Charif Horowitz) pocházel z významného rabínského rodu. V roce 1773 doprovodil svého otce Schmelkeho do Mikulova. Po jeho úmrtí působil jako rabín v moravských židovských obcích v Jemnici (1778–1783) a Třebíči (1787–1800). Pravděpodobně kolem roku 1811 byl zvolen 20. vrchním rabínem v Prostějově, kde dne 16. listopadu 1816 asi ve věku 62 let zemřel.²⁰ Je autorem dvou náboženských knih *Smichat Moše* a *Chidušej Hariboš*.

spolku, zemřela 9. května ve věku 57 let na zápal plic. Viz *Deutsche Stimmen aus Mähren*, 17. a 24. 5. 1908, s. 1 a 4.

¹⁷ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 1971, č. j. 5965 otevření nového židovského hřbitova, 1908, kart. 91.

¹⁸ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2075, čj. 4393/39 hosp. Soupis židovského majetku, kart. 332.

¹⁹ Ludwig SChAP, *Der Chasam Sofer in Prossnitz*, Zprávy obecní – Úřední list, Moravská Ostrava, 1. 4. 1937, č. 3. V názvu článku je skutečně uvedena podoba jména Chasam, přestože správný tvar zní Chatam.

²⁰ Leopold GOLDSCHMIED, *Geschichte der Juden in Prossnitz*, in: *Die Juden und Juden Gemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*, Brno 1929, s. 502. Rudolf HRUSCHKA, *Geschichte der Juden in Jannitz*, tamtéž, s. 257. Jakob KOŘATEK, *Geschichte der Juden in Trebitsch*, tamtéž, s. 529.

Horowitzovu náboženskou činnost v Prostějově zajímavým způsobem dokládá kniha Spolku mladých mužů (Chevrat Noarim), která je uložena v archivu Židovského muzea v Praze. Spolek byl kolem rabína Horowitze založen v roce 1812 a jeho členové se měli s jeho pomocí učit náboženské etice (Musar). Zachoval se seznam 82 členů a stanovy spolku o 24 paragrafech, které jsou psány smíšenou hebrejštinou a jidiš. Smyslem organizace bylo nejen pilně studovat slova Tóry, ale také vést život podle morálních zásad. To ostatně dokládají i slova napsaná Horowitzem pod stanovami, kterými rabín stvrzuje, že bude o šabatou učit členy spolku židovské etice (Musar) pouze za podmínky, že se budou bez vytáček jeho slovy řídit i ve svých činech. Členové spolku se zavazovali, že si budou pomáhat v těžkých či důležitých životních situacích. Pokud by někdo např. onemocněl a nemohl hradit své léčebné výlohy, pak jej spolek podpoří sbírkou. Obdobně si členové měli pomoci i při přípravě na svatbu. V knize spolku se nachází i prohlášení, které je věnováno péči o prostějovskou židovskou mládež, která podle signatářů zvláště o letních dnech lelkovala v ulicích a dělala hlouposti. Spolek je chtěl více vést ke studiu Tóry.²¹

V archivu Židovského muzea v Praze uchovávají plánek a opisy náhrobků, Schapem uváděné abecední seznamy hrobů a skupin se patrně nedochovaly. ŽNO v Prostějově pečovala o starý hřbitov i v době, kdy již nebyl užíván k pohřbívání. Hrobník Antonín Fiala měl za povinnost umývat a udržovat zdejší náhrobky.²² Kamenosochařský mistr František Beck z Prostějova v roce 1937 prováděl opravu 359 náhrobků. K těmto pracím se dochoval také jmenný seznam, v němž nalezneme např. i hrob Mosese Zweiga, předka slavných literátů Stefana a Maxe Zweigových.²³

Představu o vzhledu hřbitova a náhrobků na něm umístěných poskytují dobové fotografie, rozptýlené v mnoha institucích v České republice, ale také např. v Jeruzalémě. Historických záběrů z doby existence hřbitova v původní podobě je nejméně – víceméně stejné snímky se nalézají ve sbírkách Státního okresního archivu Prostějov a Muzea a galerie v Prostějově. Zachycují nejstarší náhrobky obezdné v jižní cihlové zdi, hrobku továrníka Feitha Ehrenstamma, vstupní bránu hřbitova a dům v Lidické ulici, popřípadě celkový pohled na část hřbitova. Těchto záběrů je asi 12. Kolekce 33 fotografií z prostějovského archivu dokumentuje vzhled a stav hřbitova a náhrobků krátce před jejich fyzickou likvidací – kamenné stély jsou označeny kříži a čísly. Židovské muzeum v Praze vlastní 44 fotografií ještě z doby před tímto označením náhrobků, často dokumentující hroby významných osob. V památníku Yad Vashem v Jeruzalémě se nachází

²¹ Archiv ŽMvP, ŽNO Prostějov, sign. 51580, Spolek mladých mužů. Autoři děkují za překlad textů rabínovi Manisovi Barashovi z Prahy.

²² Archiv ŽMvP, ŽNO Prostějov, sign. 74428, Závazek hrobníka Antonína Fialy ze dne 29. března 1930.

²³ Archiv ŽMvP, ŽNO Prostějov, sign. 85815, Rozpočet za práce F. Becka ze dne 9. září 1937.

šest snímků vzhledu hřbitova z období krátce po válce.²⁴ Jeden snímek v soukromém držení ukazuje hřbitov bez náhrobků, ale se stále stojící jižní ohradní zdí. Jedním z nejstarších zachycení vzhledu židovského hřbitova je akvarelem kolovaná perokresba místního výtvarníka Richarda Kaňáka (1883–1936) z roku 1914 s názvem Starý židovský hřbitov v Prostějově.²⁵

2. Dům v Lidické ulici č. 4

V srpnu 1938 začalo jednání o koupi domu č. 4 v dnešní Lidické ulici u starého židovského hřbitova. Město hodlalo dům od židovské obce vykoupit a poté asanovat. Posledního října roku 1938 provedli pracovníci městského stavebního úřadu prohlídku objektů na parcele č. 90 a na stavební ploše č. 225 katastrálního území Prostějov, Brněnské předměstí, mezi ulicemi Lazarety (Lidická) a ohradou židovského hřbitova. Při velikosti plochy 1360 m² (z toho stavební plocha parc. č. 225 byla 173 m² a zahrada parc. č. 90 měla rozlohu 1187 m²) a ceně 20 Kč za 1 m² navrhol stavební úřad celkovou odhadní cenu 27 200 Kč s upozorněním, že budova je ve velmi špatném stavu. Poté, co židovská strana žádala 30 Kč za m², město přistoupilo na konečnou cenu 25 Kč za metr čtverečný, celkem 34 000 Kč. V kupní smlouvě z dubna 1939 se mimo jiného stvrdilo, že městská obec se zavazuje „na rozhraní koupené nemovitosti a plochy starého židovského hřbitova vybudovati vlastním nákladem úhlednou ohradu.“ V protokolu o převzetí z června 1939 se kromě popisu budovy uvádělo, že „Dvůr jest oddělen od židovského hřbitova jen živým plotem, který má uprostřed železnou bránu (vchod).“ V listopadu 1939 město postavilo na hranicích koupené nemovitosti a plochy starého židovského hřbitova ve vlastní režii ohradu nákladem 100 K. Koncem června 1939 městský hospodářský úřad dům s pozemkem převzal do majetku města. Bydlelo v něm pět nájemníků²⁶ a navzdory neuspokojivým podmínkám zůstal obýván i za války. Přestože se počítalo s jeho okamžitou asanací, zbourali ho nakonec až na jaře 1949.²⁷

3. Snahy města Prostějova o získání hřbitova

Koncem 30. let 20. století město hodlalo na místě starého židovského hřbitova zbudovat veřejnou budovu se sadovým prostředím. Projevilo zájem o výkup pozemků a zrušení hřbitova. „Jednání to pro odpor zástupců náboženské obce

²⁴ Objevil je tam Mgr. Daniel Polakovič, kterému děkujeme za sdělení o jejich existenci.

²⁵ Muzeum a galerie v Prostějově, sbírka výtvarného umění, katalog. č. Ob 32.

²⁶ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2075, č. j. 1018/39, kart. 332.

²⁷ SOKA Prostějov, fond Místní národní výbor (dále fond MNV), sign. 3510/49, Sady, 1949, nezpracované fondy.

židovské ohledně hřbitova vázlo.“ V protokolu sepsaném 17. února 1939 u městského úřadu v Prostějově zástupci ŽNO JUDr. Robert Sonnenmark a Josef Holz uvedli: „Pokud jde o plochu starého židovského hřbitova, nemůžeme se zatím přesněji vyjádřit, ježto máme pro to důvody náboženské a navrhuje, aby město se účastnilo svým zástupcem nejdříve prohlídky této plochy na místě samém, načež teprve své vyjádření podáme.“²⁸ Na žádost předsedy ŽNO Josefa Holze a z příkazu starosty svolali 10. května 1939 schůzku na hřbitově, které se za město zúčastnili starosta dr. Jan Sedláček, referent městského stavebního úřadu Vojtěch Outrata a městský technický komisař Ing. Ladislav Řičánek, a za ŽNO Josef Holz, rabín dr. Albert Schön, JUDr. Arnošt Löff, Jan Sborowitz, Emil Beamt a Josef Grabscheid.

„Zástupci ŽNO projevili jednomyslně přání, aby starý židovský hřbitov zůstal pokud možno zachován v dosavadním stavu s ohledem na židovské rituální předpisy. Byli by však ochotni postoupiti plochu, potřebnou k projektovanému rozšíření ulice Mezi zahradami [Studentská] a silnice na jižní straně hřbitovního pozemku; v tom případě by jmenovaná obec zařídila na svůj náklad přemístění náhrobků, pokud by se tyto nacházely v odstoupených částech pozemku.“ Dále navrhli přenechat „městu části potřebné k účelům komunikačním bez náhrady, za to však žádají s ohledem na neutěšené finanční poměry jejich obce, aby město dalo provést svým nákladem nové ohrady ve stavebních čárách..., za určitých okolností pod nátlakem z veřejných ohledů vzdali by se hřbitovního pozemku ve prospěch obce za přiměřenou náhradu. V tomto případě by bylo však účelné, aby město samo vedlo jednání s pozůstalými, jejichž seznam by židovská náboženská obec předložila, pokud se týče zrušení a případné přemístění nebo ponechání stávajících náhrobků.“ Obě strany dospěly k možnosti dvojího řešení:

1. ŽNO odstoupí část pozemku pro komunikační účely ve výměře kolem 400 m² asi za 5000 K, zřídí se nová průhledná ohrada na nízkém soklu v délce 320 metrů, náklad na ni by dosahoval asi 45 000 K.

2. Vykoupení celého pozemku hřbitova ve výměře 6528 m² za cenu 13 K za m², která byla zaplacená při výkupu katolického hřbitova, tedy celkem 85 000 K. Město by převzalo jednání s pozůstalými o přemístění hrobů a náhrobků na nový židovský hřbitov, resp. jejich ponechání na dosavadním místě. Přemístění náhrobků a hrobů by pak nesla ŽNO.²⁹ Městský stavební úřad doporučoval už v dubnu jednat o výkupu celého hřbitova, i s pohrůzkou vyvlastnění v případě, když nedojde k dohodě. Záměry města podpořil v prostějovské městské radě konané 3. května 1939 důvěrník XIV. čtvrti: „*Starý židovský hřbitov jest dnešního dne hotovou nedobytnou baštou mezi Lazarety a ulicí Tylovou, které potřebují více vzduchu již pro svoji mládež, které tu s dostatek. Doporučuje se, aby městská rada využila dnešní doby a hřbitov proměnila na park, jak se stalo s katolickým*

²⁸ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2075, č. j. 1018/39, kart. 332.

²⁹ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2074, č. j. 4929, výkup starého židovského hřbitova, kart. 320.

*hřbitovem u kostela sv. Petra a Pavla. Občanstvo jest si vědomo, že to naráz nejde, ale aspoň zahájit jednání a v novinách zprávu podati.*³⁰ Katolický hřbitov byl začátkem 30. let proměněn v park a botanickou zahradu na základě jednání, které vedlo město Prostějov s olomouckým arcibiskupstvím v letech 1919–1932. Výsledná dohoda řešila mj. i rituální požadavky katolické církve ve věci ostatků.³¹

Od poloviny března 1939 se Prostějov ocitl v Protektorátu Čechy a Morava, ve kterém se od června začaly uplatňovat norimberské zákony, které pro židovské obyvatelstvo znamenaly ztrátu téměř veškerých práv. Nařízení říšského protektora z 21. června 1939 definitivně zakázalo Židům jakékoliv operace s jejich majetkem, a to se zpětnou platností od 15. března. Správy židovského majetku se od července 1939 ujal německý úřad s názvem Auswanderungsfond für Böhmen und Mähren, podřízený Ústředně pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung).³² Městská vyhláška o vyvlastnění židovského hřbitova vyvěšená ve dnech 2. – 19. července 1939 tak vlastně na držbě pozemku nemohla nic změnit. Město ještě v lednu 1940 schválilo regulační plán vypracovaný pro dotčené území Ing. Janem Pospíšilem,³³ kde bylo místo starého židovského hřbitova označeno jako veřejný sad. Zemský úřad v Brně tento plán přijal v říjnu 1940.³⁴

V únoru 1940 zanikla česká samospráva a její kompetence převzal německý úřad v čele s vládním komisařem. Od května 1940 zastával tuto funkci dr. Maxmilián Girth, od července byl jmenován starostou.³⁵ Od začátku března do začátku června 1941 se prostějovský městský úřad domáhal řešení otázky koupě židovského hřbitova u oberlandráta v Olomouci čtyřikrát, než dostal první odpověď z 21. června 1941. V srpnu 1941 konečně sdělil, že prodej pozemku městu mohla uskutečnit jen Zentralstelle für jüdische Auswanderung v Praze. Ing. Rudolf Konečný provedl ocenění pozemku, které se ale ve spisech nedochovalo. Požadovaná dokumentace byla prostřednictvím úřadu oberlandráta v Olomouci odeslána koncem roku 1941 na Centrálu pro židovské vystěhovalectví v Praze. Od ledna do října 1942 se čekalo na vyřízení.³⁶ Na základě likvidačního úředního

³⁰ Tamtéž.

³¹ -rý [František STARÝ], *Starý hřbitov u kostela sv. Petra*, Prostějovský farní věstník, 1. 8. 1933, č. 12, s. 3–4.

³² Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ, „*Arizace*“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005, s. 22. Od srpna 1942 úřad Zentralstelle für jüdische Auswanderung nesl název Zentralamt für Regelung der Judenfrage.

³³ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2074, č. j. 4929, výkup starého židovského hřbitova, kart. 320.

³⁴ SOKA Prostějov, fond Okresní soud Prostějov (dále OS Pv), Nc I 215/46.

³⁵ KOLEKTIV AUTORŮ: *Prostějov. Dějiny města*, II. Prostějov 1999, s. 107.

³⁶ SOKA Prostějov, AMP, inv. č. 2285 č. j. 17122 židovský hřbitov 1939–1942, kart. 558.

rozhodnutí Centrály pro židovské vystěhovalectví v Praze z 27. března 1942 prostějovská pozemková kniha zaznamenala 10. září 1942 zápis vlastnického práva pozemku židovského hřbitova na Vystěhovalický fond pro Čechy a Moravu v Praze. Na pět měsíců dosadili ke správě pozemku treuhändera Leo Bladeka z Prostějova,³⁷ v květnu 1943 se zápis o tom vymazuje. Vložení vlastnického práva na Stadtgemeinde Prossnitz podle kupní smlouvy z 20. července 1943 zaevidovala pozemková kniha 17. září 1943.³⁸

Podle uvedené kupní smlouvy vznikla městu povinnost vybudovat na místě zrušeného židovského hřbitova park s přesně stanoveným termínem dokončení „do konce roku 1950.“ Pokud by to nabyvatel nedodržel, musel by Vystěhovalckému fondu pro Čechy a Moravu v Praze doplatit rozdíl v hodnotě pozemku – místo smlouvou zaznamenaných „hotově před podepsáním složených“ 100 000 K dorovnat na částku 557 000 K.³⁹ Koncem července 1945 zaznamenali do pozemkové knihy národní správu při bývalém spoluvlastnictví Vystěhovalckého fondu.⁴⁰ K 8. červenci 1945 byla knihovní vložka uzavřena, dnes je území v majetku města Prostějova vedeno pod kat. č. 3104/1.

V Prostějově vycházely od června 1882 do dubna 1945 noviny Hlasy z Hané. Tento list národní demokracie se netajil svým antisemitským zaměřením. V období 1939–1945 se nejvíce protižidovských útoků objevilo roku 1939 a poté v první polovině roku 1942. Příspěvků konkrétně spojených s možnou likvidací starého židovského hřbitova se vyskytlo jen několik – v červnu 1939 noviny informovaly o možnosti vyvlastnění pozemku, v prosinci o investicích, připravených k jeho výkupu. Teprve v dubnu 1942 noviny přitvrdily: „*Starý židovský hřbitov v Prostějově ... je tu bez užitku, jako Židé u nás. ... dojde snad k ozdravění celé neplodné plochy, hyzdicí okolí, proměněním v sady. ... židovská plocha nechť se stane přístupnou v lepším rouše všemu arijskému občanstvu.*“⁴¹

³⁷ Leo Bladek (4. 11. 1886 Šternberk – 10. 4. 1945 Prostějov), holičský mistr, německé národnosti, katolík, spravoval kromě pozemku hřbitova jako treuhänder dvě židovské firmy a 13 obytných domů.

³⁸ Katastrální úřad Prostějov, č. knihy 29 (č. kn. vl. 1529–1580), č. kn. vložky 309/1566, kat. č. 89.

³⁹ SOKA Prostějov, AMP, č. 757, Kupní smlouva o koupi starého židovského hřbitova v Prostějově, nezpracované fondy.

⁴⁰ Katastrální úřad Prostějov, č. knihy 29 (č. kn. vl. 1529–1580), č. kn. vložky 309/1566, kat. č. 89.

⁴¹ Hlasy z Hané (dále HzH), 25. 4. 1942, s. 4.

4. Likvidace náhrobků a jejich další použití

Prostudováním podacích protokolů magistrátu z let 1943 a 1944,⁴² tedy záznamů o přijaté a odeslané poště, která se nedochovala, se podařilo doložit zbourání hřbitovní zdi a odvoz, likvidaci a rozprodej náhrobních kamenů za účasti kamenické firmy Julius Beneš. V polovině listopadu 1943 žádal magistrát okresní úřad o stržení poškozené zdi starého židovského hřbitova. Stavební povolení obdržel začátkem ledna 1944.⁴³ Nevíme ovšem, na které straně hřbitova se tak stalo, některé zdi stály ještě po válce. Firmě Julius Beneš, jejíž majitel je v adresáři uvedený jako architekt, stavitel, úředně zkušební sochař a kameník v Plumlovské třídě č. 83 a 91,⁴⁴ zaslali z magistrátu dopis o přenechání náhrobků z bývalého židovského hřbitova 18. listopadu 1943. O měsíc později obdržel přípis o rozřezání starých pomníků z bývalého židovského hřbitova na dlažební kostky. A 3. ledna 1944 odeslal z magistrátu dopis Juliu Benešovi „*ohledně náhrady za výpomoc při odvozu pomníků z bývalého žid. hřbitova.*“⁴⁵ Kromě kamenictví si náhrobky rozebírali také jednotliví zájemci z Prostějova a z obcí Žešov a Kralice; jim magistrát dopisy rozeslal v lednu, únoru, červnu a červenci 1944, v některých případech i s uvedením sumy, kterou měli za kameny zaplatit.⁴⁶ Podle svědků si kameny odváželi lidé i bezplatně. Hodně velkou část náhrobků získal stavební a hospodářský dvůr, který sídlil v dnešní ulici Újezd č. 19, jež 28. února 1944 vyzvali k zaplacení 5185 K za přenechání starého materiálu z bývalého židovského hřbitova.⁴⁷

⁴² SOKA Prostějov, AMP, Podací protokol, rok 1943, inv. č. 1629 a 1630, č. knih 1298 a 1299 – obsahovaly 14.719 záznamů; Podací protokol, rok 1944, inv. č. 1631, č. knihy 1300 – obsahoval 11.439 záznamů.

⁴³ SOKA Prostějov, fond AMP, Podací protokol, 1943, inv. č. 1630, č. knihy 1299, poř. č. 13178, 16. 11. 1943; 1944, inv. č. 1631, č. knihy 1300, poř. č. 188, 8. 1. 1944.

⁴⁴ ADRESÁŘ ÚRADŮ A FIREM MĚSTA PROSTĚJOVA, Olomouc 1942–43, s. 270. Julius Beneš ml. (1905 Prostějov – ?) absolvoval roku 1924 Státní průmyslovou školu sochařskou a kamenickou v Hořicích. Poté pokračoval v provozování firmy, kterou roku 1902 založil jeho otec Julius Beneš st. (1878 Sambor, Polsko – 1929) v Plumlovské ulici č. 83, a která se zaměřovala na kamenosochařství, kamenictví a stavitelství. Viz: SOKA, fond Okresní úřad Prostějov, řemeslné živnosti 1908–1914, 1919–1939, inv. č. 275; koncesované živnosti 1909–1908, inv. č. 276; <http://www.spsks.cz/wp-content/uploads/2013/09/Absolventi-1887-1939.pdf> 26. 7. 2017, 9:27.

⁴⁵ SOKA Prostějov, AMP, Podací protokol, 1943, inv. č. 1630, č. knihy 1299, poř. č. 13298 a 14356, 18. 11. a 20. 12. 1943; 1944, inv. č. 1631, č. knihy 1300, poř. č. 28, 3. 1. 1944.

⁴⁶ SOKA Prostějov, AMP, Podací protokol, 1944, inv. č. 1631, č. knihy 1300, poř. č. 374, 12. 1. – jmenovitě uvedeni Jaromír Kadlec, Richard Šimčík – Žešov, Lošťák – Žešov, Antonín Bukva, Horák – Žešov, Růžena Kořínková, Jan Sovík; poř. č. 2080, 24. 2. – odesláno 12 dopisů, nikdo nejmenován; poř. č. 2197, 28. 2. – Leonhard Janků, Drozdovice – měl zaplatit 42 K; poř. č. 6153, 6154, 6155, 22. 6. – Jaroslav Wolf (80 K), Zezulová – Kralice (355 K), J. Řehulka (355 K); poř. č. 7200, 22. 7. – J. Abrahánek (200 K).

⁴⁷ Tamtéž, poř. č. 2199, 28. 2. 1944. Na uvedené adrese sídlily ještě v 90. letech 20. století Technické služby Prostějov, ale po jejich převzetí firmou A.S.A., nyní FCC, se firma odstě-

Náhrobky dokumentované na 33 kusech fotografií uložených ve Státním okresním archivu v Prostějově jsou označeny značkami kříže a čísla, jež určovaly, který kámen podle druhu materiálu se má zachovat, a který použit jako stavební materiál.⁴⁸ Očíslované náhrobky byly z kvalitnějšího kamene (např. žula, mramor) a podle výsledků výzkumu měly sloužit k dalšímu kamenickému zpracování. Klasické a většinou starší deskové náhrobky z měkkého kamene se popsal znakem kříže a podle dalších zjištění se využívaly jako stavební materiál (stavba zídek hospodářských budov a sklepů, dláždění dvorů a zahrad, budování základů).

Začátkem června 1944 odeslal magistrát dopis pro NSDAP Hitlerjugend, sídlící na Jánském náměstí č. 4 (dnes ulice Sádky č. 4) v arizovaném domě.⁴⁹ Týkal se pronájmu travnaté plochy o rozloze 400 m² na bývalém židovském hřbitově tomuto spolku.⁵⁰

Od června 2015 do října 2016 probíhala v lokálních médiích na Prostějovsku kampaň, v jejímž rámci se americká dobročinná organizace WMSBG Kolem Damesek Eliezer snažila nalézt zmizelé náhrobky ze starého židovského hřbitova a případně i svědectví o jejich devastaci. Během této doby se ozvali obyvatelé Prostějova a přilehlých obcí, kteří oznámili, že mají na svém pozemku náhrobky či jejich úlomky, nebo poskytli svědectví o výskytu náhrobků či jejich použití v minulosti. V Prostějově se zdařilo stavební využití náhrobků dokumentovat v ulicích Drozdovice 1070/72 (dláždění dvora 140 m² téměř celými bloky náhrobků), v Mlýnské 961/37 (drobné úlomky využity k úpravě záhonů) a v Dolní 2030/101 (nález drobného úlomku, který dle svědectví pocházel ze zídky mezi pozemky). V Seloutkách č. p. 34 byly náhrobky původně využity při stavbě hospodářských budov a později při dláždění kanalizace. V Žešově náhrobky využili při stavbě zahradního sklepa. Podle rodinného svědectví stavitel jezdil každý týden s vozem na trh a na zpáteční cestu naložil několik náhrobků. Podle svědectví a písemných dokladů byly náhrobky využity či nakoupeny v Žešově ještě ve třech případech, ale do vydání tohoto článku se nám majitele nemovitostí nepodařilo kontaktovat. V Ondratčicích a Sněhoticích se podařilo nalézt zachovalé tři náhrobky z kvalitního kamene. Podle svědectví z Ondratic šlo o kameny, které v 50. letech svezli do blízkého lomu ze zkonfiskovaných živností prostějovských kameníků. Ondratické nálezy nesou označení čísla, jaké jsou patrné na historické

hovala a pozemek využil ke stavbě obchodního domu podnik Lidl. Zda stavební a hospodářský dvůr dál náhrobky prodával nebo je používal ke stavebním a cestářským účelům, se zatím nepodařilo doložit.

⁴⁸ SOKA PV, fotografie L 310/1–33.

⁴⁹ Novostavba z roku 1931 patřila Bedřichu a Kateřině Stecklmacherovým, rodičům Maud Michal Beerové, autorky vzpomínkové knihy *Co oheň nespálil*. Prostějov 2005.

⁵⁰ SOKA Prostějov, AMP, Podací protokol, 1944, inv. č. 1631, č. knihy 1300, poř. č. 5545, 2. 6. 1944.

kých snímcích. Ostatní nálezy byly z méně kvalitního kamene a na některých úlomcích bylo stále viditelné označení křížem.⁵¹

5. Zákopový kryt pro lazaret

Z roku 1944 pocházejí zprávy o existenci vojenského záložního lazaretu v průmyslové škole v dnešní Lidické ulici č. 2, tedy v blízkém sousedství židovského hřbitova. V červenci 1944 vrchní lékař lazaretu oznámil starostovi Prostějova Maxmiliánu Girthovi zřízení pěti zákopových krytů s odpovídajícím odvětráváním plynu pro potřeby lazaretu na bývalém židovském hřbitově. Ještě téhož dne 10. července 1944 prosil dr. M. Girth o prověření ze zdravotního hlediska, protože se jednalo o plochu hřbitova, a při kopání krytů a kontaktem s ostatky tam pochovaných židů by mohlo dojít k nákaze. Pokud by nehrozilo žádné nebezpečí, vydá pak pokyn k provedení požadovaných zahradnických úprav.⁵² Dopis šéflékaře lazaretu z 20. července 1944 ujišťoval, že hřbitov nebyl už po léta používán,⁵³ nevyvstala tedy žádná obava z nákazy. Pokud se narazí na kosti, musely by se opět pohřbit, aby se odstranily z dohledu veřejnosti. Poslední zpráva z 26. července pocházela od dr. M. Girtha a oznamovala lazaretu, že vydal pokyny správě parků, aby její zaměstnanci po skončení prací na krycích zákopech provedli na místě zahradnické úpravy.⁵⁴ Další zprávy o krytech, uložení nalezených ostatků nebo o následných parkových úpravách se nepodařilo v archivních materiálech najít. Vznikla tedy řada otázek – v které části bývalého hřbitova kryty budovali, v jakém rozsahu, kam uložili nalezené ostatky, stály v té době na hřbitově ještě náhrobky, co se stalo s kryty či zákopy po válce?

Informace o budování krytů potvrdil pamětník Rudolf Bednář, žijící ve Švýcarsku, jehož rodina tehdy bydlela v domě č. 24 v dnešní Studentské ulici, sousedícím s průmyslovou školou. Uvedl, že ve škole existoval lazaret a pro ochranu jeho pacientů se měl zbudovat pod lipami ve středu východní části hřbitova zákop. Nejdříve se začalo s bouráním hřbitovní zdi – patrně ze severu ze strany dnešní Studentské ulice. Vykopané rakve byly hromadně uloženy na jednom konci zákopu, určeného ke krytu. Některé náhrobky však zůstaly i potom na

⁵¹ Chtěli bychom poděkovat všem osobám, které zdarma věnovaly náhrobky a jejich úlomky nadaci WMSBG Kolel Damesek Eliezer pro projekt rehabilitace židovského hřbitova. Zvláště si pak vážíme daru pana Davida Hanouska ze Žešova, jehož jednání si zaslouží s ohledem na rozsah i podmínky zvláštního morálního ocenění. Oproti tomu majitel dvora Prostějov-Drozdovice č. 72 požadovali nad rámec uhrazení nákladů s předláždžením dodatečnou odměnu, kterou dobročinná organizace WMSBG Kolel Damesek Eliezer odmítla uhradit. Chování majitelů se stalo předlohou pro divadelní hru Hynka Skotáka „*Furianti*“.

⁵² SOKa Prostějov, AMP, inv. č. 2367, sign. 043/35, 1941–1945, karton 597.

⁵³ Poslední pohřeb se konal 11. května 1908, takže třicetiletá zákonná doba tlení byla roku 1944 o šest let překročena.

⁵⁴ SOKa Prostějov, AMP, inv. č. 2367, sign. 043/35, 1941–1945, karton 597.

místě. Zvlášť si pamatoval ten, který připomínal kapličku, a nacházel se tam ještě koncem 50. let, což potvrdil i jiný pamětník. Plocha po hřbitově se podle vzpomínek R. Bednáře stala koncem 50. let dočasným úložištěm dlažebních kostek, tzv. kočičích hlav z uliční dlažby, kterou město vyměňovalo. Při skládání dlažebních kostek jedna z nich udeřila do sloupku tohoto náhrobku-kapličky, a tím ho zničila. Tzv. kočičí hlavy byly pak „někomu“ prodány a při jejich odvozu naložili i poničenou hrobku – a dopravili neznámo kam.⁵⁵ Za onou hrobkou jižním směrem se podle údajů pana Bednáře nacházel další hromadný hrob k uložení vykopaných ostatků – čtverec o straně čtyři metry. Kromě toho zmiňuje dosud jinde neuvedenou skutečnost, že na hřbitov dopadly dvě bomby, v místech asi uprostřed pozemku, blíž k ulici. V roce 1959 byl R. Bednář přítomen otevření hrobu v jihovýchodním rohu hřbitova, kdy údajně kovovou rakev otvírali krumpáčem; na ostatcích byl vidět plnovous. Mezi úrovní prašné silnice a hřbitovem uvádí v době svého dětství výškový rozdíl asi 120 cm.⁵⁶ Skutečnosti z jeho vzpomínek přinesly aspoň částečně odpovědi na některé z výše nastíněných otázek.

6. Poválečné restituce

Židovská náboženská obec v Prostějově uplatnila restituční nároky na pozemek starého hřbitova a na jeho náhrobky, na areál nového židovského hřbitova v Brněnské ulici a pozemky sportovního klubu Makabi za Kosteleckou ulicí. Ve fondu Okresní soud Prostějov se dochovaly čtyři spisy dokumentující průběh jednání mezi městem Prostějovem a ŽNO v těchto záležitostech.

Jako první uplatnila ŽNO zastoupená svým předsedou JUDr. Otto Bratterem (1896–1984) nárok na pozemek starého hřbitova zapsaný pod knihovni vložkou č. 309, Brněnské předměstí, návrhem na zneplatnění kupní smlouvy z 20. července 1943, který podala s datem 7. listopadu 1946.⁵⁷

První jednání u Okresního soudu v Prostějově proběhlo 3. prosince 1946 za účasti zástupců ŽNO JUDr. Otto Brattera a člena výboru Arnošta Neumanna (1908–1977, později si změnil jméno na Najman), za město Prostějov předstoupili JUDr. Jaroslav Sladký a JUDr. Jan Poláček. Obě strany se shodly, že restituční řízení týkající se všech tří pozemků lze spojit v jedno projednávání. ŽNO navrhovala zrušení převodu majetku na vystěhovalecký fond, zneplatnění kupních smluv mezi ním a městem Prostějovem a vrácení pozemků. Město se obrátilo na ministerstvo spravedlnosti s žádostí o prohlášení veřejného zájmu na vlastnictví všech tří pozemků.

⁵⁵ Vzpomínky Rudolfa Bednáře (nar. 1938), zaslané v září až listopadu 2016 Tomáši Jelínkovi. Rukopis a plánek. Existenci „kapličky“ po válce zmínil též Jiří Prosser z Lidické ulice.

⁵⁶ Vzpomínky Rudolfa Bednáře.

⁵⁷ SOKA Prostějov, fond OS Pv, Nc I 215/46.

Ministerstvo v únoru 1947 nevyhovělo žádosti města o vydání prohlášení, že by vrácení nemovitostí, na které ŽNO uplatňovala restituční nároky, ohrozilo důležité veřejné zájmy. Týkalo se to pozemků č. 757 – nový židovský hřbitov, a č. 401 – hřiště Makabi.⁵⁸ Dopisem z 28. února 1947 však potvrdilo, že u pozemku bývalého židovského hřbitova č. 309 „...*důležitý veřejný zájem brání vrácení parcely č. 89 zapsané ve vlož. č. 309 poz. kn. kat. úz. Prostějov, Brněnské předměstí, původním vlastníkům...*“ V obsáhlém odůvodnění se mj. pravilo: „*Hřbitov leží... v bloku, který je určen schváleným dílčím regulačním plánem pro výstavbu obecní a měšťanské školy a k prolomení novou obytnou ulicí Kazín... Dnešní plocha hřbitova je prakticky úplně zničena, pomníky byly za okupace rozprodány a na místě samém byl Němci vybudován systém obranných a protiletectvých krytů... Jakékoliv udržování nebo uvedení hřbitova do původního stavu je nemožné. Celá vlastní plocha hřbitova bude výstavbou školy proměněna v sad přiléhající ke škole a určený k rekreaci školních dětí... Vybudování souvislého zeleného pásu je proto požadavkem prvního řádu. Přílehlé části parcely hřbitova bude ... potřeba pro rozšíření ulice dr. Mičoly [dnes Studentská]. ... Židovská náboženská obec se dovolává jen rituálních předpisů židovských, podle kterých je zakázáno, aby hřbitovy byly zrušeny a pozemek jednou určený za židovský hřbitov věnován jiným účelům. Tyto rituální předpisy však nejsou součástí našeho právního řádu...*“⁵⁹

Po dalších jednáních a soudních řízeních uzavřely ŽNO a město Prostějov 2. září 1947 dohodu, podle níž ŽNO netrvala na vrácení pozemku starého židovského hřbitova in natura, město se však zavázalo uhradit jí obecnou hodnotu pozemku, která byla později stanovena na 100 000 Kčs. Rovněž židovské náboženské obci mělo vyplatit částku 110 000 Kčs, kterou obdrželo z prodeje pomníků od kamenictví J. Beneš (později bylo upřesněno, že se jednalo o 100 000 Kčs), popřípadě příslušné obnosy zaplatí původním vlastníkům náhrobků, pokud se přihlásí. Dohodu měla ještě schválit rada města. Krátce po únorovém převratu v roce 1948 navrhli 4. března 1948 zástupci ŽNO dr. Otto Bratter a Dr. Arnošt Löff městskému úřadu navýšení částky za přenechání pozemku hřbitova městu na 200 000 Kčs. ŽNO by se pak zřekla všech nároků a město by mohlo s areálem neomezeně disponovat, v případě změny zastavovacího plánu ho použít i jako stavebního místa. Návrh odůvodnili tím, že „*Naše obec náboženská jest válečnými událostmi a rasovou persekucí velmi poškozena a jest odkázána skoro výhradně na podpůrný americký fond, jehož prostředky však budou patrně v důsledku politických událostí omezeny ne-li zcela zastaveny.*“ Město však na tuto dohodu nepřistoupilo a zvýšenou sumu odmítlo vyplatit, protože ani nemělo dostatek finančních prostředků.

⁵⁸ Nový židovský hřbitov koupilo město od výtěhovaleckého fondu 20. 7. 1943, tedy v tentýž den jako starý hřbitov za 245 758 K. Kupní smlouva na pozemek hřiště Makabi nese dvě data – 27. 3. a 1. 4. 1944, s kupní cenou ve výši 260 000 K.

⁵⁹ SOKA Prostějov, fond OS Pv, Nc I 215/46.

Definitivně pak obě strany uzavřely dohodu u Okresního soudu v Prostějově 14. května 1948. ŽNO netrvala na vrácení pozemku in natura, měla obdržet od města 100 000 Kčs s podmínkou, že „*odstoupeného pozemku bude MNV⁶⁰ v Prostějově použito toliko k účelu určenému výnosem Min. spravedlnosti ze dne 28. II. 1947... pro asanaci přísl. městské čtvrti proměnou ve veřejný sad.*“ Určenou částku mělo město zaplatit do 1. června 1948 pod hrozbou exekuce. ŽNO si nečinila nárok na vyplacení kupní ceny, kterou město zaplatilo vystěhovaleckému fondu za tuto nemovitost v době okupace. Za prodej pomníků obdrželo město 100 000 Kčs a mělo povinnost vrátit tuto částku ŽNO.

Schůze rady MNV 25. května 1948 schválila část dohody o náhradě za pozemek starého židovského hřbitova ve výši 100 000 Kčs. Usnesla se však odškodnění za prodané náhrobky vyplatit pouze prokazatelným vlastníkům nebo jejich právním nástupcům, pokud se ve lhůtě stanovené zákonem č. 128/46 Sb. přihlásí. Soud vyjádření rady datované 29. května 1948 vzal na vědomí 12. června 1948.⁶¹ V hlavní účetní knize města Prostějova za správní rok 1948 zaznamenali, že ŽNO vyplatili 100 000 Kčs za pozemek starého židovského hřbitova.⁶²

Žádost ŽNO o úhradu za zničení náhrobků řešil proto nový restituční proces. V návrhu k Okresnímu soudu v Prostějově datovaném 8. června 1949 požádala ŽNO o zneplatnění prodeje náhrobků a vyplacení obnosu, které město prodejem nabylo. Následující soudní jednání probíhalo téměř dva roky a obě strany se snažily prokázat, komu pomníky patřily a kdo má tudíž nárok na výplatu odškodnění a v jaké výši. ŽNO zastupoval jako v předchozích sporech JUDr. Arnošt Löff (1897–1979). Po vyslechnutí řady svědků, výpovědi znalce a dokazování padlo 15. června 1951 soudní rozhodnutí, které přiznalo ŽNO náhradu 50 000 Kč, v podstatě jen za čestné náhrobky, které obec dala zříditi svým význačným členům.⁶³

Při rokování Okresního soudu v Prostějově 16. prosince 1950 se objevila zajímavá informace. Zástupce ŽNO uvedl, že na podzim roku 1942 dala obec z příkazu okupačních úřadů v Praze pořídit fotografické snímky význačných pomníků na starém židovském hřbitově. Osobně se toho zúčastnili dr. Bedřich Herrmann, nyní lékařský asistent na interní klinice Univerzity Palackého v Olomouci, bytem Olomouc, Wolkerova 4, a fotograf z Litovle. Zástupci ŽNO také prohlásili, že MNV má k dispozici seznam prodaných náhrobků. Dále se však o tomto případném soupise už nikde nenašla žádná zmínka.⁶⁴ Okresní soud v Olomouci

⁶⁰ Místní národní výbor. V dalším textu užíváme opět zkratky MNV.

⁶¹ Tamtéž.

⁶² SOKA Prostějov, fond MNV, Hlavní účetní kniha města Prostějova pro správní rok 1948, III., s. 29.

⁶³ Např. podnikatelé Feithu Ehrenstammovi, lékaři dr. Gideonu Brecherovi, rabinům dr. Adolfu Schmiedlovi a dr. Emilu Hoffovi. Svědkové uváděli ještě např. jména H. B. Fassel (rabín), Schneider, Epstein bez bližšího vysvětlení.

⁶⁴ Opisy nápisů z pomníků se při svozech majetku ŽNO dostaly spolu s dalšími prostějovskými památkami a písemnostmi do dnešního Židovského muzea, viz: Archiv ŽMvP, ŽO

vyslechl 16. ledna 1951 svědka MUDr. Bedřicha Herrmanna⁶⁵ z Olomouce. Ten uvedl, že přišel do Prostějova asi roku 1940 jako zaměstnanec kanceláře ŽNO. Na podzim 1943 dostala ŽNO v Prostějově příkaz od ŽNO v Praze poříditi na židovském hřbitově fotografie významných pomníků pro vlastní archiv. Na hřbitov šel tehdy s předsedou ŽNO dr. Otto Bratterem a ten mu ukazoval pomníky některých význačných osob. Fotografie pořízené fotografem Aloisem Kleiblem⁶⁶ zůstaly podle svědectví Bedřicha Herrmanna v Prostějově na ŽNO, další soubor i s negativy poslali na ŽNO do Prahy.⁶⁷ Pokud se vůbec dochovaly, zatím se je nepodařilo jednoznačně identifikovat. Sbírký Židovského muzea v Praze uchovávají soubor 44 snímků z prostějovského židovského hřbitova, který pravděpodobně pochází z inkriminované doby. Na jednom je patrně zachycen i jmenovaný dr. Otto Bratter.

Projednávání restitucí pozemků nového židovského hřbitova a areálu Makabi vyústilo ve vrácení nemovitostí původnímu majiteli – ŽNO, přestože i zde město uplatňovalo požadavek veřejného zájmu.

7. Poválečné využití pozemku bývalého židovského hřbitova

V souvislosti se záměrem vybudovat v blízkém okolí pozemku bývalého židovského hřbitova přístavbu průmyslové školy stavební oddělení MNV vypracovalo k 11. únoru 1949 plán na provizorní úpravy areálu bývalého hřbitova, protože ještě nebylo definitivně rozhodnuto, kde bude umístěna nová školní budova. Projekt navrhoval zřídit při Tylově ulici volejbalové hřiště o rozměrech 9 × 18 metrů a u Lidické ulice dětské hřiště o velikosti 30 × 20 metrů s travnatým povrchem a pískovištěm v dřevěném rámu o rozměrech 5 × 5 metrů. U obou hřišť

Prostějov, Situační plány hřbitova, opisy náhrobních kamenů, 1910–1940, inv. č. 51036. V době projednávání restitucí však pravděpodobně tato skutečnost nebyla známa.

⁶⁵ MUDr. Friedrich Herrmann, narozený 19. 6. 1912 v Olomouci, se v červenci 1941 oženil s Květou Čelechovskou z Kostelce n. H. Do Prostějova se přestěhovali v prosinci 1941. V dubnu 1943 se jim narodila dcera Zora. V květnu 1945 se odstěhovali do Zemské nemocnice v Olomouci. Viz: SOKA Prostějov, kartotéka. <http://vademecum.archives.cz/vademecum/permalink?xid=CFF8E7E47DE011E39467F04DA2358477&scan=2006> <http://vademecum.archives.cz/vademecum/permalink?xid=CFF8E7E47DE011E39467F04DA2358477&scan=2007>.

⁶⁶ Bořivoj NECHVÁTAL, *Zemřel fotograf české a moravské archeologie Alois Kleibel (1915–2009)*. Viz: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/128166/2_ArchaeologiaHistorica_35–2010–1_32.pdf?sequence=1 11. 7. 2017, 15:08. Alois Kleibel se narodil 5. 3. 1915 v Litovli, do Prostějova přišel 18. 8. 1941 z Olomouce, bydlel v dnešní Sokolské ulici č. 21, 3. 10. 1941 se odhlásil do Litovle, 15. 10. 1941 se vrátil a bydlel ve Školní ul. 10, 2. 3. 1942 se odhlásil do Litovle. Fotografování proto možná proběhlo už na podzim 1941 nebo počátkem roku 1942. Viz: <http://vademecum.archives.cz/vademecum/permalink?xid=A23239387DE111E39467F04DA2358477&scan=475>; <http://vademecum.archives.cz/vademecum/permalink?xid=A23239387DE111E39467F04DA2358477&scan=476>.

⁶⁷ SOKA Prostějov, fond OS P, Nc 344/49.

se počítalo také asi s deseti lavičkami. Zbytek plochy doporučili zatím ponechat v současném stavu. Hybatelem těchto návrhů byl možná požadavek zástupců průmyslové školy v Lidické ulici, který se datuje už k 1. dubnu 1948, na zřízení volejbalového hřiště a plochy pro házenou. Hodlali si je na bývalém židovském hřbitově upravit svépomocí. MNV 19. dubna 1948 povolil volejbalové hřiště, vyhradil si však podmínku, že se tam nebudou kácet žádné stromy. Výslovně však nesouhlasil se zbudováním fotbalového hřiště.⁶⁸

Státní mistrovská škola strojnická (v dnešní Lidické ulici č. 2) měla být rozšířena o přístavbu dílen umístěnou jižně od pozemků bývalého židovského hřbitova. Na stejné místo už dříve navrhli stavbu obecné školy (patrně projekt arch. Jindřicha Kumpošta, 1891–1968), která měla nahradit starou školu u hradeb ve Školní ulici, poškozenou bombardováním a poté zbouranou. Jinde se zmiňuje úmysl postavit zde fotografickou školu nebo státní výzkumnou stanici včelařskou. Postaveny tam nakonec nebyly. První jednání, kde bude umístěna budova mistrovské školy, probíhala v květnu 1947. Městský stavební úřad tehdy posuzoval pět různých návrhů umístění a parcelu č. 91/1 považoval za nejméně vhodnou, i proto, že k ní chyběl přístup. V této lokalitě předpokládal stavbu monumentálnějšího charakteru, nikoliv přízemních dílen, které škola potřebovala. V září 1947 však stavební úřad s tímto místem nakonec souhlasil a v listopadu MNV návrh schválil. Plenární zasedání MNV 23. ledna 1948 potvrdilo záměr vybudovat vlastním nákladem státní mistrovskou školu strojnickou na parcele č. 91/1. Plán schválilo už 14. ledna téhož roku ministerstvo školství a osvěty, které zároveň proklamovalo, že na stavbu nemůže finančně přispět.⁶⁹

MNV 5. února 1948 zaslal třem architektům požadavek na vypracování návrhů na přístavbu mistrovské školy za honorář 15 000 Kčs pro každého z nich. Ideový náčrtek měl obsahovat půdorysy všech etáží, řezy a pohledy v měřítku 1:200, perspektivní pohled, zakreslení stavby do situačního plánu, návrh sadové a situační úpravy prostranství před školou a přibližný rozpočet. MNV oslovil tři stavitele – arch. Antonína Navrátila z Prostějova (1902–1975), bratry Čestmíra (1908–1999) a Lubomíra Šlapetovy (1908–1983) z Olomouce a Ing. Eduarda Žáčka z Brna (1899–1973). Plány dodali v průběhu dubna a května 1948. Všechny počítaly s výstavbou budov mimo pozemek bývalého hřbitova, který ponechávaly v parkové úpravě podél dnešní Studentské ulice. Všechny také navrhovaly zřízení letního bazénu ve školním areálu, Žáčkův dokonce i zimního.⁷⁰ Rozloha pozemku určená k výstavbě školy činila téměř 17 000 m² z toho skoro 9000 m² vlastnilo samo město.

⁶⁸ SOKA Prostějov, fond MNV, sign. 3510/49, Sady, 1949, nezpracované fondy.

⁶⁹ Tamtéž, fond MNV, sign. 1180/48, Městská škola strojnická, projekt stavby školy, 1948, nezpracované fondy, karta 111.

⁷⁰ Spisovna Stavebního úřadu Magistrátu města Prostějova (dále Spisovna stavebního úřadu), spisový materiál budovy č. p. 579, Střední odborná škola průmyslová a Střední odborné učiliště strojírenské, Prostějov, Lidická ul. 2.

Koncem října, v listopadu a 4. prosince 1948 ministerstvo sdělilo MNV v Prostějově, že bude nutná revize stavebního plánu novostaveb státních mistrovských škol strojnických v celé republice, a proto zatím neschválilo předložený plán MNV Prostějov. Ten nemá zadávat vypracování definitivních plánů. K přípravě školy tedy nakonec také nedošlo.⁷¹

V 50. letech plochu bývalého židovského hřbitova poskytovalo město k pořádání zábavních podniků. Na 14 dní zde v období prostějovských hodů a poutí v září 1955 měli povolení provozovat zábavní podniky, např. Bruno Zatloukal (střelnice), Ladislav Novotný (nespecifikovaný podnik) nebo J. Kludský (zoo).⁷² Podle pamětníků se kolotoče a střelnice nacházely hlavně v západní části pozemku, kde rostlo méně stromů.⁷³

V lednu 1954 se začalo uvažovat o umístění krytých lázní a jednou z variant se stal pozemek sousedícím s bývalým hřbitovem, který poskytoval dostatek prostoru a nebyla tam nutná asanace stávajících objektů. Po vypracování návrhu však záměr zrušil Krajský národní výbor v Prostějově, jelikož na stejném místě se plánovala stavba internátu průmyslové školy.⁷⁴ Nakonec tam nezbudovali ani lázně, ani internát, ale od poloviny 60. let se připravovala výstavba základní školy, kterou dokončili roku 1974. Na situačním plánu, který zachycoval stav před začátkem stavby školy, je na pozemku bývalého hřbitova ve východní části zakresleno patrně dětské hřiště, na západní straně pak běžecký ovál, využívaný při tělocviku žáků blízkých škol. Školní budovy, tělocvična a jejich zázemí, stejně jako dříve projektované stavby, vznikly na pozemku sousedícím s jižní stranou plochy bývalého hřbitova. Na něm proběhly parkové úpravy se zachováním co největšího počtu původních listnatých a ovocných stromů.⁷⁵ V západní části původní plochy hřbitova vzniklo pro potřeby školy asfaltové parkoviště.

8. Na místo závěru

Po roce 1989 se starý židovský hřbitov vrátil do povědomí města. Důležitý krok učinila Maud Beerová, která jménem čtyřiceti Prostějováků z Izraele, napsala 31. července 1997 dopis starostovi Prostějova Janu Šverdíkovi s náměty, jak by bylo vhodné připomenout bývalou místní židovskou komunitu. V seznamu

⁷¹ SOKA Prostějov, fond MNV, sign. 1180/48, Průmyslová škola strojnická. Projekt stavby školy, 1948, nezpracované fondy, karton 111.

⁷² Tamtéž, fond MNV, sign. 2913/55, 841/55 a 9416, Zábavní podniky, 1955, nezpracované fondy, karton 155.

⁷³ Výpověď Libuše Malé, nar. 1948.

⁷⁴ Spisovna stavebního úřadu, spisový materiál budovy č. p. 4, stavba 27 třídní Základní devítileté školy, dnes Reálné gymnázium a základní škola města Prostějova.

⁷⁵ Tamtéž; SOKA Prostějov, fond ONV, odborné školství, výstavba 27 třídní Základní devítileté školy, sídliště Dolní, Prostějov, 1965–1974. Podle návrhu (plánku) zachovali původních 10 listnatých a čtyři ovocné stromy, ovocné se nacházely na západním okraji areálu.

doporučení zmínila i označení místa starého židovského hřbitova.⁷⁶ Tento krok stál na počátku iniciativy, kdy město Prostějov dalo roku 2001 zbudovat památník v podobě dvou kamenných desek, který svým nápisem připomíná, že se v těchto místech v letech 1801–1908 nalézal židovský hřbitov. Dílo Ing. arch. Blahoslava Adamíka (1925–2008) odhalili za účasti představitelů města, brněnské židovské obce a několika prostějovských židovských občanů 11. července.⁷⁷ Nápis na památníku je však nepřesný, protože zaměňuje období pohřbívání za existenci pohřebiště. Podle výše popsaného výzkumu byly sice téměř všechny náhrobky ze hřbitova odstraněny v letech 1943 až 1944, ale ještě po osvobození byla zachována jižní zeď s několika náhrobky a náhrobek na hranici sekce III. a IV. vlevo, který pamětníkům připomínal kapličku.

V roce 2013 se o historii hřbitova začala zajímat dobročinná organizace WMSBG Kolel Damesek Eliezer, která s ohledem na existenci hrobových míst jednala s městem o úpravě plochy hřbitova, jež by respektovala náboženské předpisy židovských pohřebišť. Na návrh této organizace z roku 2015, který podpořila Federace židovských obcí v ČR, byla plocha hřbitova prohlášena ke dni 8. července 2016 kulturní památkou.⁷⁸ O rok později byl za kulturní památku prohlášen také soubor dvanácti nalezených náhrobků a jejich úlomků.

V říjnu 2016 vznikla v Prostějově petice, která se radikálně vymezila proti snahám o úpravy starého židovského hřbitova. V této souvislosti se v Prostějově a v místním periodiku Prostějovský večerník objevily antisemitské verbální útoky.⁷⁹ Jednání mezi vedením města, Federací židovských obcí v ČR a organizací WMSBG Kolel Damesek Eliezer o úpravě hřbitova nebyla do odevzdání článku ukončena.

⁷⁶ Archiv autorů, Dopis Maud Michal Beerové starostovi Mgr. Janu Šverdíkovi, 31. července 1997.

⁷⁷ jup: *Místo náhrobků mají Židé pomník*, Mladá fronta Dnes, Příloha Střední Morava, 12. 7. 2001; kdl: *Památník jako stálá připomínka přítomnosti Židů v Prostějově*, Radniční noviny, srpen 2001, s. 1; mbr: *Na místě bývalého židovského hřbitova je památník*, Prostějovský týden, 18. 7. 2001.

⁷⁸ Rozhodnutí Ministerstva kultury ze dne 8. 7. 2016 (č. j. MK 45419/2016 OPP, MK-S 9907/2015 OPP) o prohlášení pozemku parcelní číslo č. 3104/1 se starým židovským hřbitovem, k. ú. Prostějov, obec Prostějov, Olomoucký kraj, za kulturní památku. Rozhodnutí ministra kultury o zamítnutí rozkladu, který podalo Statuární město Prostějov (č. j. MK 73858/2016 OLP) ze dne 28. 11. 2016.

⁷⁹ Komise pro etiku (dále KPE) Syndikátu novinářů konstatovala, že některé texty Prostějovského večerníku jsou antisemitské, viz Zápis KPE ze dne 17. května 2017. O situaci v Prostějově více např. v článcích *Prostějov si rozvracet nedáme*, EURO 32, 2016; *Prostějov protižidovský*, Mladá fronta Dnes, 13. 1. 2017; *Böser Streit um Guten Ort*, Jüdische Welt, 18. 5. 2017; *The Czech Town trying to keep its Jewish past buried*, BBC News, 13. 6. 2017, <http://www.bbc.com/news/world-europe-39973195>; *Auf der Suche nach der Grabesruhe*, Der Standard, 2/3. 9. 2017.

Marie Dokoupilová – Tomáš Jelínek

Die Zerstörung des alten jüdischen Friedhofs in Prostějov

Zusammenfassung

Die jüdische Gemeinde in Prostějov war historisch eine der wichtigsten jüdischen Gemeinden in Mähren. Bis zur Zeit der Nazi-Transporte war die jüdische Bevölkerung ein wichtiger Teil der Stadtbevölkerung. In diesem Artikel beschreiben wir Ereignisse, die zur Zerstörung des alten jüdischen Friedhofs in Prostějov während des Holocaust führten. Wir beschreiben die einzelnen Bemühungen der Stadt Prostějov, den jüdischen Friedhof in ihrem Besitz zu erwerben, als sie erstmals nach der Besetzung versuchte, ihn zu enteignen, um ihn 1943 aus dem Einwanderungsfonds für Böhmen und Mähren in Prag zu kaufen. Auf der Grundlage von Archivrecherchen, Zeugenaussagen und Feldforschungen konnten wir die Einzelheiten der Verwüstung des Friedhofs und der Verwendung von Grabsteinen für Bauzwecke während der Besetzung und nach Kriegsende beschreiben. Die Forschung konzentrierte sich auch auf die Frage der erfolglosen Rückgabe des Friedhofs durch die jüdische Religionsgemeinschaft in Prostějov in den Nachkriegsjahren und seines weiteren Schicksals, bis der Friedhofsbereich 2016 zum Kulturdenkmal erklärt wurde. Die Zerstörung des jüdischen Friedhofs in Prostějov gegen den Willen der jüdischen Religionsgemeinschaft Tschechische Länder der Dinge einzigartig. Während der nationalsozialistischen Besetzung, des totalitären kommunistischen Regimes, aber auch in den Nachkriegsjahren 1945 bis 1948 wurden Dutzende jüdischer Bestattungsplätze zerstört und zerstört. Der Fall Prostějov zeigt jedoch im Detail, dass die „offizielle Argumentation“ gegen jüdische religiöse Traditionen kontinuierlich verschiedene soziale Arrangements durchlaufen hat.

Marie Dokoupilová – Tomáš Jelínek

The destruction of the old Jewish cemetery in Prostějov

Summary

The Jewish community in Prostějov was historically one of the important Jewish communities in Moravia. Until the period of Nazi transports, the Jewish population was an important part of the city's inhabitants. In this article we present a description of events that led to the destruction of the old Jewish cemetery in Prostějov during the Holocaust. We describe the individual efforts of the town of Prostějov to acquire the Jewish cemetery in its possession, when it first attempted to expropriate it after the occupation, in order to buy it from the Immigration Fund for Bohemia and Moravia in Prague in 1943. On the basis of archival research, testimonies of witnesses and fieldwork, we were able to describe the details of the devastation of the cemetery and the use of gravestones for construction purposes during the occupation and after the end of the war. The research also focused on the issue of unsuccessful restitution of the cemetery by the Jewish religious community in Prostějov in the postwar years and its further fate until the cemetery area was declared a cultural monument in 2016. The devastation of the Jewish cemetery in Prostějov against the will of the Jewish religious community Czech lands of things unique. During the Nazi occupation, totalitarian communist regime, but also in the post-war years 1945 to 1948, dozens of Jewish burial grounds were destroyed and destroyed. The case of Prostějov, however, shows in detail that "official argumentation" against Jewish religious traditions has continuously gone through various social arrangements.

MATERIÁLY

Václav Velčovský

Paměti Josefa Klimenta jako historický pramen

Josef Kliment's memoirs as a historical source

Josef Kliment is a controversial personality whose memoirs *U obětovaného prezidenta* represent a unique source of knowledge of the Protectorate and the post-war period. Only now, 40 years after Kliment's death, have they been published. The aim of this article is to summarize the extensive memoirs as a historical source, their value and key areas, and to allow "a different reading" of the Protectorate through it. The author of this paper is also its editor.

Key words: History, 20th century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Collaboration, Retribution, Memoirs, Josef Kliment

Úvod

Paměti Josefa Klimenta *U obětovaného prezidenta* představují unikátní pramen poznání protektorátu i poválečného období. Přestože jsou historikům známy, nebyly dosud souhrnně publikovány.¹ Důvodem byl nejen jejich obrov-

¹ Před *Obětovaným prezidentem* Kliment napsal ještě *Dvacet let v úřadovnách Emila Háchy (1925–1945)*, které se zaměřují primárně na Háchovu soudcovskou kariéru a spolupráci Háchy s Klimentem. Také tato práce zůstala v rukopisu a je uložena v Archivu Národního muzea (f. Josef Kliment, k. 22). Obsahuje většinou analogická témata, pouze z odlišné perspektivy. Zatímco na *Dvaceti letech* začal Kliment pracovat ještě ve vězení, *Obětovaný prezident* vznikl

ský rozsah a nepřipravenost rukopisu k vydání, ale také samotné Klimentovy vzpomínky a názory, které nezapadaly do „tradiční“ interpretace protektorátu. Dokonce ani Klimentově osobě nebyla věnována větší pozornost.² Jeho životní zkušenosti zcela popírají černobílé dělení společnosti na hrdiny a padouchy, na odbojáře a kolaboranty a velmi problematizují otázku legitimacy státní moci, konstruktů totalitarismu, kolaborace, tranziční spravedlnosti i filozofie viny a trestu. Jeho dílo ukazuje malého člověka ve stínu velkých, úředníka ve vleku dějinných zlomů, který někdy idealisticky, někdy naivně věřil v právo a spravedlnost a který se nacistickou i komunistickou totalitou, které je neuznávaly, snažil přežít právě jejich prostřednictvím. Cílem tohoto článku je představit Klimentovy paměti, které autor připravil pro kritické vydání v nakladatelství Academia, jejichž prostřednictvím můžeme zažít „jiné čtení“ protektorátu.

Josef Kliment se narodil 24. června 1901 v Německém (Havlíčkově) Brodě. Po absolvování tamního gymnázia nastoupil na pražskou právnickou fakultu, kterou dokončil roku 1924. Jeho spolužáky ve stejném ročníku byli Sekanina, Šverma, Wolker či Drtina. V nižším ročníku se setkával s Clementisem nebo Holým. Čtyři roky po promoci nastoupil na pozici sekretáře Nejvyššího správního soudu. Soudce Emila Háchu pak následoval po celou dobu jeho soudní i politické kariéry. Roku 1930 se Kliment habilitoval v právních dějinách u Jana Kaprase. Hojně publikoval drobnější právněhistorické práce a aktuální publicistiku především v *Demokratickém středu*.

Po zvolení Emila Háchy prezidentem republiky s ním přešel na Hrad a stal se jeho politickým a tiskovým referentem. Kliment vstoupil do veřejného dění velmi kontroverzním článkem *Obnovuje se Svatá říše římská*, který vyšel v *Národní politice* 19. března 1939. Tuto „únikovou“ tezi prosazoval jako garanci autonomie protektorátu uvnitř Velkoněmecké říše. Kliment koncipoval Háchovy projevy, měl v gesci styk s českými orgány a institucemi, které se snažil podpořit v mezích, které umožňovala říšská politika. V roce 1943 obdržel cenu Reinharda Heydricha, stal se místopředsedou České ligy proti bolševismu a roku 1944 byl jmenován předsedou Nejvyššího správního soudu.

Ohledně válce byl zatčen a roku 1947 odsouzen na doživotí. Ve věznicích (prošel Pankrácí, Bory, Mírovem, Leopoldovem a Valdicemi) se postupně setkával se svými kolegy, přáteli, ale i nepřáteli, s Čechy i Němci, háchovci, benešovci, sociálními demokraty i komunisty. Propuštěn byl na amnestii roku 1960. V 60. a 70. letech mohl vykonávat pouze pomocné a dělnické profese. Jeho snahy o vědeckou činnost byly zcela ignorovány. Své rozsáhlé paměti dokončil roku 1972,

jako pocta k výročí Háchových 100. narozenin. Z tohoto důvodu je *Obětovaný prezident* mnohem rozsáhlejší a tematicky širší, přičemž mnohé pasáže z *Dvaceti let* do nich Kliment převzal.

² Jedinou ucelenější práci představuje studie Michal MUSIL, *Příběh Háchova politického sekretáře. Josef Kliment před Národním soudem roku 1947*, *Soudobé dějiny*, 2, 1995, s. 530–544.). Klimentovi se v online příspěvku Josef Kliment – člověk, intelektuál a nešťastný politik věnoval Vít Machálek (URL: vit-machalek.blogger.cz [2017–12–17]).

s dodatky roku 1973 a 1974. Komunistický režim nestál ani o jeho vzpomínky, ani o Klimentovo angažmá v otázkách zneplatnění mnichovské dohody, byť mu Kliment své služby velmi naivně nabízel. Zemřel 4. října 1978 v Praze.

Odlíšné roviny pamětí

Dílo *U obětovaného prezidenta* se nachází ve fondu *Josef Kliment* v Archivu Národního muzea, kam ho sám autor uložil. Je rozděleno na tři díly do dvou kartonů: v jednom se nachází první díl věnující se období do 16. března 1939 (celkem 214 číslovaných listů), v druhém druhý díl do konce roku 1942 (129 číslovaných listů) a třetí sahající až do Klimentovy současnosti (110 číslovaných listů). Dohromady včetně dodatečně vložených a nečíslovaných nebo paralelně číslovaných stránek obsahuje více než 600 listů.

Klimentovy paměti se dají číst několikerými způsoby. Sám autor je původně koncipoval jako dílo historiografické, v němž chtěl zmapovat velké dějiny. Pro dnešního čtenáře však neodpovídá historiografickým standardům a bylo v mnohém překonáno. Naopak velmi zajímavou metarovinou Klimentova historiografického snažení je odborná literatura a prameny, z nichž vycházel. Paměti totiž demonstrují stav výzkumu protektorátu v Československu na počátku 70. let, dostupnost jednotlivých děl, vztah mladých historiků a mizejících pamětníků, ale také oficiální cenzuru a autocenzuru.

Subjektivní pohled, který původně Kliment vnímal jako okrajový či nechťený „bonus“, a poznámky z každodenního úřednického života jsou pro současného čtenáře asi to nejatraktivnější. Kliment je však takto nekoncepoval. Když např. popisuje, jak tajně doprovodil nově zvoleného prezidenta Háchu na matějskou pouť, dodává: *Otiskuji tuto rozmarnou stať jako odměnu pro čtenáře, který se prokousal dosavadními formulkami.*³

Z Obětovaného prezidenta učinil Kliment roztroušenými tezemi svou obhajobu, resp. neformální a neoficiální rehabilitaci nejen svého doživotního rozsudku, ale mnohých státních a veřejných zaměstnanců sloužících za protektorátu a odsouzených Národním soudem či mimořádnými lidovými soudy. Tato obhajoba má silný filozofický rozměr – klade si otázky po legitimitě státní moci a (povinnosti) vzpoury proti ní.

Neméně důležitá, byť nejstručnější je linka věnující se Klimentovu vězeňskému životu, propuštění a marné snaze vstoupit opět do veřejného života. Velmi zajímavé jsou poznámky o jeho spolupráci s historiky (např. s Kvačkem nebo neúspěšné snahy navázat kontakty s Vojenským historickým ústavem) či o jeho veřejných vystoupeních a přednáškách na přelomu 60. a 70. let.

³ Josef KLIMENT, *U obětovaného prezidenta. Hořké paměti Háchova tajemníka*, Praha 2019 (v tisku), s. 82.

Při interpretaci *Obětovaného prezidenta* je samozřejmě nutno jako u všech autobiografií, pamětí a vzpomínek zohledňovat dobu jejich vzniku i osobní záměry autora. Mnohé události Kliment interpretuje účelově, některé zamlčuje a snaží se u čtenáře vyvolat dojem vlastní nevinny a vypadat jako oběť, nikoliv jako možný aktivní činitel. Tvoří tak zásadní pandán především ke Klimentově obžalobě u Národního soudu.⁴ Pro komplexní pochopení Klimentových postojů a činnosti za protektorátu je proto nutné číst oba pohledy (vlastní hájící i externí žalující) komplementárně a především kriticky.

Kombinace historiografické práce, subjektivních interpretací pamětníka a epizod z úřednického života, přímé a záměrné promítnutí Klimentova autorského subjektu do textu i jeho metaúrovně a rozsáhlé právnícké, politologické a filozofické úvahy představují unikátní kombinaci, kterou v takovéto intenzitě neobsahují jiné paměti na období protektorátu.⁵ Více než o vzpomínky na Háchu se jedná o vlastní autobiografii na pozadí historických událostí a o dílo zajímavé nejen jako svědectví o období druhé světové války z pohledu státního úředníka. Jedná se o zpověď člověka se všemi slabostmi, který byl shodou okolností vynesen na výsluní, na kterém se pokoušel udržet, a o co výše byl, o to hlubší byl pád, ze kterého se mu už nepodařilo dostat zpět.

Mezi kolaborací a odbojem

Hácha byl Klimentovým nedosažitelným vzorem, choval k němu až posvátnou úctu a celoživotní respekt. Sám však nebyl Háchovým spolupracovníkem ani neblížším, ani nejdůležitějším – tím byl Popelka a Havelka. Klimenta jako svého spolupracovníka vnímal Hácha rezervovaně, jako schopného byrokrata. U klíčových událostí protektorátu byl spíše shodou okolností, kvůli výkonu své funkce politického a tiskového referenta. Nebyl součástí nejužšího vedení

⁴ Národní archiv, f. Národní soud, k. 79, sign. NS 3/47; Archiv bezpečnostních složek, f. Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV, sign. 301–67–3, sign. 301–67–5; Archiv Národního muzea, f. Josef Kliment, k. 1 a k. 2.

⁵ Z nejzásadnějších politických memoárů zmiňme především (abecedně): Rudolf BECHYNĚ, *Pero mi zůstalo. 1938–1945*, Praha 1947, Edvard BENEŠ, *Paměti*, Praha 2007, Václav ČERNÝ, *Křik Koruny české. Náš kulturní odboj za války*, Brno 1992, Prokop DRTINA, *Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*, Praha 1992, Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, Brno 1994, Miloš HAVEL, *Mé vzpomínky*, Praha 1993, Jiří HAVELKA, *Dvojitý život. Vzpomínky protektorátního ministra*, Praha 2015, Vlastimil KLÍMA, *Druhý odboj (1939–1945). Svědectví a úvahy*, Praha 2017, Vladimír KRAJINA, *Výsoká hra. Vzpomínky*, Praha 2004, Hubert MASÁŘIK, *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*, Praha 2002, Vojtěch MASTNÝ, *Vzpomínky diplomata. Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*, Praha 1997, Jaroslav STRÁNSKÝ, *Hovory k domovu*, Praha 1945, Eduard TÁBORSKÝ, *Pravda zvítězila. Deník druhého zahraničního odboje*, Praha 1947, Petr ZENKL, *Mozaika vzpomínek*, Olomouc 1997.

kanceláře prezidenta. Sobota podroboval mnohé jeho názory velmi tvrdé kritice,⁶ Feierabend s Havelkou se měli před Klimentem na pozoru, protože nevěděli, co od něj čekat,⁷ a Popelka nabídl Klimentovi tykání až při vynesení rozsudku doživotního trestu roku 1947. Kliment nebyl tvůrcem politiky Hradu, ale jejím pozorovatelem a cenným svědkem. Dostal se do popředí až v „druhé vlně“ po Eliášově zatčení, a to spolu s Krejčím nebo s Fouskem.

Červenou nití, která se táhne celými pamětmi, je otázka kolaborace.⁸ Kliment s oblibou opakuje Palackého charakteristiku římských císařů, kteří *dovedli potřebnému nad slavným přednost dáti*.⁹ Kliment se důrazně ohrazuje proti binárnímu zjednodušování, kdy se ti, kteří emigrovali, považují apriorně za hrdiny, a proto ty, kteří zůstali, vnímají jako kolaboranty. Klimentova činnost, jak mnohokrát zdůrazňuje, byla v souladu s účinným právním řádem, aniž by si připustil, že vztah totalitního režimu k právu není kompatibilní s přístupem demokratickým. Metody a postupy demokratické legality a legitimacy moci jsou na totalitu neaplikovatelné.

Otázky alternativní historie, např. zda se Češi měli místo akceptace Mnichova bránit či zda měli povstat proti nacismu daleko dříve, nebo teze, že „čím hůře, tím lépe“ a že Češi málo trpěli, označil Kliment za *starozákonnou mystiku obětí krve*.¹⁰ Právě díky retardační politice Hradu měly být ztráty minimalizovány. Kliment nevěřil na symboly, na hrdiny, na vzory odvahy a na aktivní boj. Negativně se vyjádřil např. o parašutistech, atentát na Heydricha dokonce označil za hazard na občanech. Odsuzuje označování vládních reprezentantů za kolaboranty na základě jejich projevů právě proto, že toto posuzování se děje výhradně

⁶ Sobota až s určitým opovržením zaznamenává Klimentovy výroky z jara 1939: *Národ se omamuje Mou vlastní, Libuší atd. Vůdcové mají strach, že se Beneš vrátí a bude věšet. To je k smíchu. Tohle je navždycky. Naše jediná spása je v tom, aby stejně tak jako my byli i Poláci, Maďaři a Jihoslované. I Francie bude pod protektorátem naší říše. Už aby to bylo. Strach mám jen z toho, že by Hácha začal diplomatizovat a ztratil elán... Lidé jsou fouňové bez hlavy. České lidi je třeba znova a znova srážet z jejich fouňovství. Drobná politika jako za Riegra. Každý zřízenec je úspěch. Nic jiného se nedá dělat* (cit. dle Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999, s. 265–266, Tomáš PASÁK, *Emil Hácha (1938–1945)*, Praha 2007, s. 256 an.).

⁷ K. L. FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, s. 155, 195.

⁸ K problematice pojmu kolaborace blíže srov. Stanislav KOKOŠKA, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení*, *Soudobé dějiny*, 17, 2009, s. 15–30. Za kolaboraci je většinou považována jakákoli spolupráce s okupační mocí, tedy bez nutného rozlišení spolupráce podle její míry, záměrnosti, účelnosti či přesvědčení. Bývají rozlišovány tři směry: ideologický, retardační a aktivistický (srov. především T. PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Robert KVAČEK – Dušan TOMÁŠEK, *Causa Emil Hácha*, Praha 1995, Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj*, Praha 1999). Ty bývají doplňovány o čtvrtý – programový, do něhož bývá zařazován jednak Moravec, jednak Kliment. S takovouto interpretací Klimentových aktivit však nesouhlasíme.

⁹ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 22.

¹⁰ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 23.

vnějškově nebo ex post, z pozic Londýna či Moskvy, ale nikoliv z kontrastního synchronního pohledu Berlín – Praha. Kliment argumentuje tím, že je pouze zásluhou politiků, kteří zůstali a dokázali manévrovat rozbouřenými a nejasnými vodami protektorátní a říšské politiky, že nebyly české země decimovány, že nevznikla nacistická strana, že Češi nemuseli bojovat na straně nacistů nebo že Češi nesoudili Čechy. *Co by byli platní všichni osvoboditelé, kteří nás dosud nechali padnout, kdyby zde po válce neměly při nacistické zběsilosti zůstat nedotčeny ani hřbitovy.*¹¹

Podle Klimenta *neexistuje ani právní, ani mravní povinnost aktivního odboje.*¹² A pokud tato povinnost skutečně není a nebyla, jak za ni mohl být Kliment odsouzen na doživotí, když „pouze“ dělal svoji práci a snažil se legálními a většinou také legitimními cestami pomáhat Čechům? V právní rovině s Klimentovou tezí lze souhlasit, v morální však nikoliv. A právě zde tkví chyba v Klimentově úvaze, kterou si neuvědomil. Hájit legální či kvazilegální procesy (za) totalitního režimu, pracovat pro totalitní stát a svou pozici využívat právě a jedině díky vnějšímu souladu vede po změně režimu ke zjednodušenému ztotožnění s kolaborací. Pasivismus u veřejného funkcionáře je podstatnou přitěžující okolností.

Klimentovo tvrdošíjné trvání na legální cestě v nelegálním režimu může působit ambivalentně jako zbabělost či ustrašenost, jako úřednická opatrnost či jako zodpovědné konání v zájmu celku. Pro poválečný Národní soud však znamenalo spolu s tezemi o Svaté říši římské důkaz kolaborace. Kliment rozhodně nebyl hrdinou – daleko spíše byl bojácným, a proto přizpůsobivým úředníkem, který dával přednost před jasnými vlastními názory šroubovaným historickým paralelám.¹³ V konceptu své závěrečné řeči u Národního soudu, který nakonec nepoužil, píše: *Vím, že na tlak tísňe reagují lidské povahy různým způsobem. Patřil jsem k těm, kdo za jedinou možnost považovali skloniti se dočasně před násilím a nešetřiti slovy tam, kde nebylo jiných zbraní. Vím, že každý, kdo za svobodu bojoval, má právo odmítnout tento postup jako nestatečný. Já však jsem měl příliš rád vše živé a hrozil jsem se myslet, že by vše, co kol sebe vidím, mohlo být zničeno úderem nesmírné přesily.*¹⁴

Kliment velmi sugestivně dokládá, metaforicky řečeno, vážení slov na lékárnických vahách a významy jednotlivých obrátů a strategie argumentačního kličkování. *V československém zápase o svobodu nebylo důležité jen to, co českoslovenští předáci doma i za hranicemi dělají nebo říkají, nýbrž stejně důležité bylo také to, co nedělají nebo neříkají.*¹⁵ Do tzv. diplomacie slabých (tj. do retar-

¹¹ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 217.

¹² J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 23.

¹³ Michal MUSIL, *Příběh Háchova politického sekretáře. Josef Kliment před Národním soudem roku 1947*, Soudobé dějiny, 2, 1995, s. 540.

¹⁴ Cit dle M. MUSIL, *Příběh Háchova politického sekretáře*, s. 541.

¹⁵ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 58.

dačních aktivit) zařazuje záměrnou pasivitu, úskočnost, dvojsmyslnost, švejkování atp.¹⁶

Kliment Hácha označuje za obětovaného prezidenta, biblického *vykupitele*, který na sebe bere hříchy lidstva. Hácha se měl stát (jediným) legálním reprezentantem Čechů, nikoliv pouze státním prezidentem. A tato Háchova legálnost byla postavena do opozice vůči nacistům – ne vůči Benešovi. K tomu podle Klimenta přispělo Háchovo pojmání práva: *shledával hlavní jádro vědecké činnosti právnické nikoli v mylném hledání věčných lidských přikázání, nýbrž v objevování spolehlivých konstrukcí zachycujících ony různotvaré a stále se měnící lidské zájmy a vztahy.*¹⁷ Kliment se stal svědkem Háchovy volby prezidentem, jeho berlínské cesty 14. března 1939, Hitlerova pobytu v Praze, vzniku a fungování Národního souručenství, atentátu na Heydricha apod. Poskytl nejen detailní právní rozboru druhorepublikových a protektorátních norem různé právní síly dokládajících fungování státu,¹⁸ ale uchoval jedinečné detaily, které jiní pamětníci nezmiňují.¹⁹

Berlínskou cestu dává Kliment do historické paralely, které nesmírně rád používal: Hácha jako český kníže se musel jet poklonit římskému císaři, resp. kancléři. Kliment velmi sugestivně líčí cestu vlakem, čekání v hotelu a rekonstruuje ze stenozáznamů a ze vzpomínek průběh jednání. Především se ohrazuje proti chybnému tvrzení, že by Hácha podepsal cokoli jiného než pouze *bezobsažnou listinu* ve formě *jakéhosi tiskového komuniké*. Hájí jeho postup a dokazuje, že osud národa nevloužil do rukou Hitlera, jak se často nepřesně interpretuje, ale že pouze konstatoval, že osud Čechů v jeho rukou leží (německé *legt* versus *liegt*).

Kapitulace československého vojska proběhla dle Háchova telefonického příkazu a za souhlasu vlády, což bylo plně v souladu s prezidentovými ústavními

¹⁶ Kliment jako osobní svědek a Háchův pobočník velmi důkladně dokládá, které projevy napsal Hácha sám (popř. na základě Klimentova konceptu) a které naopak Moravec, často bez Háchova vědomí. Mezi obraty, které signalizují Moravcovo autorství, Kliment zařazuje např. oslovení *národe*, pozdrav *vůdci a vlasti zdar* a rozsah větší než nezbytně nutný. Kliment vnímá jako nesmírně odvážné Háchovo označení Hitlerova výnosu o zřízení protektorátu jako *mocného zásahu*, přičemž význam tohoto obratu chápe jako *mocenskou svévůli*.

¹⁷ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 36.

¹⁸ Dodnes je velmi přínosný Klimentův rozbor právního ukotvení dekretů prezidenta republiky (zmocňovací zákon č. 330/1938 Sb. z. a n.). Zatímco Hácha užíval této normy velmi omezeně a zřídka, pro Beneše se stala základním principem legislativní práce. Hácha podle Klimenta záměrně vydal dekret pouze v případě, že by hrozilo větší nebezpečí jeho nečinnosti. Benešovo využívání dekretů za současného a záměrného Háchova mlčení je excelentním příkladem teze o významu nejen toho, co se dělo, ale také toho, co nikoliv.

¹⁹ Úsměvné je např. Háchovo posměšné označování Hitlera nikoli jako *vůdce*, ale *vůdec* rýmující se se slovem *blbec*, *polykání ropuch*, přechek moravského fašisty Valy majícího 30.000 *kastrovaných* členů (myšleno *katastrovaných*), Moravec vyžadující po ministrech za pohoštění potravinové lístky či zkoušený z němčiny, který přeložil *Feldzug nach Polen* jako *šnelcug do Polně* a mnoho dalších (J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 72, 136, 152, 167, 182).

kompetencemi.²⁰ Hácha byl, jak sám řekl Hitlerovi, *příliš právník a příliš starý soudce, než aby byl schopen neústavního aktu*. Následnou kapitulaci Kliment označil velmi kontroverzně za *velkolepou, za vítězství statisíců lidí nad sebou samými, za bezmezný sebezapření či triumf disciplinovanosti*.²¹ Kapitulaci Kliment velmi rozporuplně chápal jako větší hrdinství než boj, vnímal ji jako počátek postavení Československa na straně vítězů druhé světové války. Za obrovský strategický úspěch v boji proti legalizaci okupace Kliment označuje rozpuštění parlamentu v pátý den okupace. Legalizaci vzniku nového státu díky tomu neměl kdo provést. Nejednalo se o nedemokratický či autoritářský krok Háchy, ale o zachování „právní nečistoty“ nacistické okupace, která byla zásadní pro legitimitu demokratické moci – domácí i zahraniční.²²

Klíčovou roli v prvních letech okupace sehrálo Národní souručenství, k jehož pozitivní interpretaci přináší Kliment zásadní impulzy. Souručenství vzniklo, slovy Soboty, jako *organizace hradního míru, vyčkávaní na místě, národní solidarity vzájemně svázaných rukou*.²³ Podle Pasáka se jednalo o *legální základnu nelegální činnosti*.²⁴ Dobrovolný vznik byl způsobem obavami, aby v protektorátu nevznikla samostatná česká nacistická strana či organizace, která by způsobovala rozklížení v hájení českých zájmů. Na konto českých radikálů Hácha prohlásil: *Když se hne bahnem, vycházejí velké, hlučné a zapáchající bubliny. Každý národ má nějakou tu spodní vrstvu, ale obávám se někdy, zda snad my ji nemáme příliš*.²⁵ Prostřednictvím jednoty všech českých aktérů mělo být dosaženo koordinovaného vystupování vůči říši, a proto efektivnějšímu hájení českých zájmů. Kliment odmítá označovat souručenství za organizaci kolaborantskou či aktivistickou – přesně naopak se jednalo v jeho pojetí o geniální Háchův tah využívající tzv. diplomacie slabých. Největší pochvalou činnosti souručenství byla podle Klimenta Moravcova kritika, že se souručenství *aktivisticky neosvědčilo*.²⁶

Je zajímavé, jak Kliment hodnotí představitele říše v protektorátu. Rozlišuje totiž umírněné nacisty z řad profesionálního úřednictva versus radikály z NSDAP a represivních orgánů. Zatímco s prvními byla podle Klimenta možná

²⁰ § 64 odst. 1 bod 3 zákona č. 121/1920 Sb. z. a n.

²¹ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 100.

²² Také tento krok byl v souladu s prvorepublikovou ústavou (§ 64 odst. 1 bod 4 zákona č. 121/1920 Sb. z. a n.). Kliment už však dále nerozebírá další Háchovu povinnost vázanou na rozpuštění parlamentu, a to vyhlásit nové volby do 60 dnů (§ 31). Argumentace v letech protektorátu nebyla ze strany říšských představitelů jednotná. I když by se říši hodilo, aby měli Češi parlament, který by legalizoval jednotlivé kroky okupantů, hrozba odbojových aktivit jeho členů i samo přiznání specifických národních práv Čechům byly podstatně větší. Blíže srov. JAN TESÁŘ, *Mnichovský komplex*, Praha 2000.

²³ Emil SOBOTA, *Co to byl protektorát*, Praha 1946, s. 65.

²⁴ D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 54, T. PASÁK, *JUDr. Emil Hácha*, s. 71, T. PASÁK: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, s. 263–274.

²⁵ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 154.

²⁶ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 227.

domluva, hledali kompromisy a zastávali ve své podstatě smířlivá stanoviska a jejich vztah k nacismu byl často stejně ambivalentní či regresivní jako u představitelů Hradu, druhé Kliment označil za extremisty. Do první skupiny zařadil vedle protektora von Neuratha také Zankla, von Hoopa, Müllera a další, tedy německé či českoněmecké kariérní úředníky. Stejně jako chtěl Kliment rehabilitovat *Obětovaným prezidentem* svou činnost, obhajoval nepřímo také tuto skupinu. Přestože s Klimentovým idealizujícím relativizováním rozhodně nelze zcela souhlasit, přináší nové impulzy pro interpretaci protektorátní politiky a fungování české i říšské státní správy.

Souzena je Svaté říše římská

Kliment se ve svých právněhistorických pracích zaměřoval na český raný novověk, který ho přivedl ještě dále, k tématům obecnějším a filozofickým – k otázkám univerzální vlády a k nadnárodním celkům v kontrastu s národními státy. Pozornost věnoval Svaté říši římské nebo projektu Jiřího z Poděbrad jako univerzalistickým projektům.²⁷

Kliment tyto teze poprvé publikoval tři dny po vzniku protektorátu jako do značné míry náhradu za záměrně téměř mlčícího prezidenta i vládu. Způsobily zděšení. Veřejnost takovouto argumentaci rozhodně nečekala a je otázkou, zda pochopila její „zastírací“ povahu. Kliment její volbu obhajoval následovně: Nebylo-li možné volat veřejně a zjevně po české samostatnosti, protože by znamenala decimaci národa či by mohla způsobit jiné nenahraditelné škody, rozhodl se pro ústupovou a zastírací strategii – zdůrazňování historických paralel rovnoprávnosti v říši druhé, a proto i třetí: *Všechno groß (Großdeutschland, Großösterreich) bylo vždy pro českou státnost lepší než maloněmecká centralizace.*²⁸ Z historického hlediska se samozřejmě jednalo o velmi zjednodušenou úvahu, daleko spíše šlo o popularizující obrat a o navození určité rétorické linie vůči říši. Kdo však nebyl obeznám s historickými skutečnostmi (těchto lidí byla samozřejmě absolutní většina, a to často včetně intelektuálů), ten nemohl pochopit význam těchto tezí, a bral je jako jakýkoliv jiný aktivistický projev, nikoli jako pokus o retardaci.²⁹ Navíc je Kliment opakoval a varioval při různých příležitostech až do roku 1945.

²⁷ K nejvýznamnějším Klimentovým historickým pracím patří *Glejty v českém státě* (1928), *Orgány zahraničních styků v českém státě před Bílou horou* (1929) nebo *Základy obecního zřízení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (1930), *Svaz národů Jiřího z Poděbrad a idea jediné světovlády* (1935) a adaptace pro mládež *Sto dvacet dní s poselstvím krále Jiřího* (1938).

²⁸ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 135.

²⁹ Kliment se hájí, že volání po univerzalistické Svaté říši římské není pronacistické, neboť nacismus byl ve své podstatě antiuniverzalistický („*nacionální socialismus není pro export*“), a vydával ho za pouhou rétorickou figuru. Retribuční soud odmítl Klimentovo pragma-

Dne 11. května 1945 byl Josef Kliment, toho času předseda Nejvyššího správního soudu, zatčen. *Mohl jsem v této chvíli podobně jako v celé době předtím i potom desetkrát utéct. To ale nebylo v programu mého legálního postupu.*³⁰ Byl přesvědčen, že se mu nemůže nic stát, neboť neexistovala žádná právní norma, kterou by svou prací porušil, a navíc očekával, že tranziční spravedlnost nebude represivní a že proběhne podobně klidně a ve své podstatě návazně a nepřerušeno jako v roce 1918. Retribuční dekrety v té době ještě nebyly schváleny.

Prokop Drtina, Klimentův spolužák ze studií a jeho rodinný přítel, proti němu vystoupil článkem Buď Hus, nebo Páleč.³¹ Na Klimenta, hradní okruh i protektorátní vládu se snesla zloba, které Hácha unikl předčasnou smrtí. Byl souzen „Háchův duch“.³² Kliment byl obžalován z toho, že on a předseda prezidentovy kanceláře Popelka *propagovali a podporovali fašistické a nacistické hnutí a na veřejných shromážděních obhajovali nepřátelskou vládu na území republiky i jednotlivé nezákonné činy okupačních velitelství [...], přičemž činnost obou byla předsevzata za okolností zvláště přitěžujících a v úmyslu, aby rozvrátili mravní, národní a státní vědomí československého lidu, zejména také československé mládeže.*³³ Klimentovy retardační aktivity a dílčí úspěchy při intervencích za vězněné Čechy nepřevážily nad jeho aktivistickými tezemi o Svaté říši římské. *Byl to pro tehdejší diváky očekávající nacistická zvěrstva proces naprosto nezajímavý, v němž ovšem hrdelní trestní soud se povýšil na nejvyššího rozhodčího o otázce ryze vědecké, celému světu známé, a to přes dobrozdání vrcholné Československé společnosti historické, které konstatovalo souhlas obžalovaného s vědeckou českou historií. S vědeckou historií zůstane naopak navždy v rozporu suverénní prohlášení rozsudku: Obžalovaný přichází s pojmem svatě říše římské, o níž proti historické pravdě tvrdí, že byla uznávána za vrcholnou nadstavbu celého křesťanstva.*³⁴

Kliment vzal doživotní rozsudek relativně klidně. Bral za úspěch, že nebyl popraven. Ve vězení se setkal s dávnými i novějšími přáteli i nepřáteli. Obzvláště sugestivně působí líčení, jak Kliment viděl a slyšel Krebse, jak na chodbě věznice na psacím stroje píše své závěrečné prohlášení před popravou. Dokonce se na jedné cele shledal s exministrem Drtinou i s exprokurátorem Tržickým, jeden dvůr sdílel s Husákem. Tato setkání přijal stejně jako svůj trest – podle svých

tické zdůvodnění i důkazy retardačního záměru. Blíže srov. Jan Boris UHLÍŘ, *Ve stínu říšské orlice. Protektorát Čechy a Morava, odboj a kolaborace*, Praha 2002, s. 40–47.

³⁰ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 271.

³¹ *Svobodný zítřek*, 27. 2. 1947.

³² *Svobodné slovo*, 13. 2. 1947, M. MUSIL, Příběh Háchova politického sekretáře, s. 541. Blíže srov. např. Robert KVAČEK, *Obžalována je vláda*, Praha 1998, Eva JANEČKOVÁ, *Proces s protektorátní vládou*, Praha 2012. Hácha navíc podle účinné prvorepublikové ústavy ani nemohl být souzen (§§ 66–67 zákona č. 121/1920 Sb. z. a n.).

³³ Cit. dle M. MUSIL, Příběh Háchova politického sekretáře, s. 530.

³⁴ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 132.

vzpomínek s nimi nic nerozebíral, nediskutoval, neosočoval je, přijal absurdnost celé situace s vírou, že na spravedlnost se musí čekat.

Národní soud a mimořádné lidové soudy vytvořené dekrety prezidenta republiky³⁵ Kliment jako právník neuznával. Zpochybňoval totiž jejich retroaktivní účinnost, nejasné (resp. velmi všeobecné) definice, přísedící z řad „osvědčených vlastenců“ i senzacechtivé pojetí směřující k symbolické pomstě a k osobnímu zadostiučinění bez možnosti skutečně objektivního posouzení skutkové podstaty.³⁶ Vnímal je jako krok zpět z moderní vyspělé justice někam do středověku. V „morálním“ souzení Čechů Čechy v rámci retribučního soudnictví Kliment viděl „ozkoušení“ postupů pro politické procesy 50. let.

Sepisování svých pamětí bral Kliment, propuštěný roku 1960, jako svou obhajobu – vedle líčení historických událostí vyvrací jednotlivé body obžaloby a snaží se prokázat, že se v jeho případě stal justiční omyl. Ironii dějin glosoval slovy: *Zavřen třídními přáteli, propuštěn třídními nepřáteli.*³⁷

Na Klimenta se nevztahovala možnost rehabilitace – jeho proces nebyl „politický“ (např. podle zákona č. 231/1948 Sb., na ochranu republiky), ale retribuční, přičemž principy tranziční spravedlnosti nebyly ani na konci 60. let významněji zpochybňovány.³⁸ Kliment sledoval, jak byli rehabilitováni jeho spoluvězni (např. exprokurátor Trzický), i když on sám na ni právo neměl.

Kliment neměl příležitost vrátit se oficiálně do veřejného života. Jeho snahy o vědeckou činnost (např. o místo v Ústavu státu a práva Československé akademie věd) byly neúspěšné. Přesto se pokoušel publikovat a účastnil se různých veřejných akcí, setkával se se studenty, vystupoval na veřejných debatách o protektorátu a poskytoval historikům, kteří o to měli zájem, své konzultace. Ve svých pracích z přelomu 60. a 70. let čerpal z rozhovorů s Klimentem například Kvaček. Snažil se také (neúspěšně) své paměti poskytnout Vojenskému historickému ústavu a knihovně Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Roku 1973 adresoval sérii dopisů ministerstvu zahraničí s doporučeními, jak by stát měl podle něj postupovat při jednáních o neplatnosti mnichovské dohody.

³⁵ Dekret prezidenta republiky ze dne 19. června 1945 č. 16/1945 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech (tzv. velký retribuční dekret), dekret prezidenta republiky ze dne 19. června 1945 č. 17/1945 Sb., o Národním soudu, dekret prezidenta republiky ze dne 27. října 1945 č. 138/1945 Sb., o trestání některých provinění proti národní cti (tzv. malý retribuční dekret).

³⁶ Nastavení retribučního soudnictví kritizovali již v době jeho vzniku také Feierabend (*Politické vzpomínky III.*, s. 259) či Procházka (Karel KAPLAN, *Dva retribuční procesy. Komentované dokumenty (1946–1947)*, Praha 1992, s. 76–77). Blíže srov. Benjamin FROMMER, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.

³⁷ J. KLIMENT: *U obětovaného prezidenta*, s. 277.

³⁸ V preambuli zákona č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, se uvádí: [...] *Nelze však odstraňovat akty revoluční zákonnosti, oslabovat či dokonce popírat socialistický právní řád [...]*.

Jako zastánce role práva a idealista nemohl pochopit, jak je možné, že mu nikdo z ministerstva neodpovídá, že mu nechodí pošta ze západu od jeho starých úřednických přátel, kteří uprchli před koncem války či byli odsunuti, že mu nejsou doručovány balíčky s (především západoněmeckou) odbornou literaturou, že jeho přítel Nigrín přišel na počátku 70. let o pas či že oficiální místa nemají zájem o Háchův odkaz. Přesto zůstal do konce života aktivní. Četl denní tisk i odbornou literaturu, a to nejen historickou, která popisovala (často zkreseně) události, na něž si sám pamatoval, ale také ekonomickou, pracovníprávní, geografickou či filatelistickou a vytvářel si rozsáhlá excerpta, která využíval při svých neúspěšných pokusech o návrat do vědecké obce.

Závěr

Klimentovy paměti mohou přinést do značné míry jiný, byť velmi kontroverzní pohled na protektorát, na činnost vládní reprezentace, na tzv. diplomacii slabých i na kolaboraci a „kolaboraci“.³⁹ Ukazují odlišnou interpretaci historických skutečností založenou nejen na tom, co bylo vykonáno či řečeno, ale především na tom, co nebylo, a to prostřednictvím přímého účastníka a svědka. S Klimentovými názory nelze bezvýhradně souhlasit – reprezentuje totiž proud ryze pasivistický, reaktivní, který neoceňuje „nelegální“ hrdinství, ale naopak je pro něj podmínkou činnosti její legálnost, a to za všech okolností. Jenže doba nacistické a komunistické totality byly vše, jen ne založeny na legálním a legitimním právním základu. A proto se Klimentovy názory mohou zdát přespříliš akademické a jeho postoje dokonce rigidně konformní až zbabělé.

Kliment je obdivuhodný svou pílí, zarputilostí a důsledností – ve svých konzervativních názorech zůstal konzistentní, protože podobně jako jeho nedosažitelný vzor Hácha celý život věřil v sílu práva. A této víře zůstal bez sebemenší pochyby věrný za nacistické okupace, při tranziční spravedlnosti, během 15letého věznění i po svém propuštění, při uvolnění během pražského jara, dokonce i v počátcích normalizace. Pokud nemohl po svém propuštění pravidelně přednášet ani být vědecky činný, zaměřil se na informace, které byly veřejné – sestavoval si výstřížkové katalogy z novin a časopisů, hledal informace u přátel a známých, skládal je do vlastních textů, i když končily téměř vždy v šuplíku. Klimentův idealismus hraničí s naivismem, nicméně právě tato vlastnost je na Klimentovi nejvíce ocenění hodná, právě díky ní jsou jeho paměti tak unikátní.

³⁹ Srov. např. Jiří PETRÁŠ (ed.), *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace!* České Budějovice 2007, S. KOKOŠKA, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení*, s. 15–30.

Václav Velčovský

Die Memoiren von Josef Kliment als historische Quelle

Zusammenfassung

Der Artikel stellt überhaupt zum ersten Mal komplex die Memoiren von Josef Kliment vor, eines Rechtshistorikers, Mitarbeiters des Büros des Präsidenten der Republik und in den Jahren 1944–1945 Präsidenten des Obersten Verwaltungsggerichts, der für seine öffentliche Tätigkeit während des Protektorats Böhmen und Mähren vom Nationalgericht zu lebenslänglicher Haft verurteilt wurde. Bis heute wird er als Vertreter der sog. aktivistischen Kollaboration verstanden, und zwar aufgrund seiner Entwicklung des Konstrukts von pseudohistorischen Parallelen zum Heiligen Römischen Reich. Die Studie steckt in der Einleitung die Genesis der Memoiren in Verbindung mit Kliments Lebensschicksalen ab, ferner interpretiert sie mehrere Schichten der Memoiren (die historische, historiografische und autobiografische) und vor allem widmet sie sich den Hauptthesen von Kliments Memoiren. Diese sind nämlich in Vielem einzigartig und für die heutige Interpretation des Protektorats von prinzipieller Bedeutung. Kliment, 1960 bei einer Amnestie entlassen, gestaltete sein Werk als eine Art Verteidigung. Der Verfasser dieses Artikels ist zugleich Herausgeber seiner Memoiren, die im Verlag Academia erscheinen werden. Kliment entwickelt in ihnen die rechtlichen und ethischen Konstrukte eines öffentlichen Angestellten des (während des) totalitären Regimes, sein Balancieren auf der Grenzlinie zwischen Kollaboration und Widerstandskampf und der sog. Diplomatie der Schwachen. Er zeigt eine andere Interpretation der historischen Tatsachen, nicht nur darauf begründet, was getan und gesagt wurde, sondern vor allem darauf, was nicht. Kliment selbst nahm am 14. März 1939 an Präsident Háchas Reise nach Berlin teil, stand an der Wiege der Einheitspartei Nationale Gemeinschaft, konzipierte Háchas Ansprachen, war Beobachter des ersten und zweiten Standrechts u.ä. Kliments Ansichten kann nicht vorbehaltlos zugestimmt werden – er repräsentiert nämlich die rein passivistische, reaktive Strömung, die das „illegale“ Heldentum nicht zu schätzen weiß, sondern für ihn ist im Gegenteil Vorbedingung einer Tätigkeit deren Legalität, und zwar unter allen Umständen. Nur steht ein totalitäres Regime nicht auf einer legalen und legitimen Rechtsgrundlage, und deshalb können Kliments Ansichten allzu akademisch und seine Haltung sogar rigide konform bis feige erscheinen. Trotzdem stellen Kliments Memoiren ein beispielloses Werk dar, auf dessen Herausgabe die Geschichtsschreibung mehr als 40 Jahre wartet.

Václav Velčovsky

Josef Kliment's memoirs as a historical source

Summary

This article for the first time provides a comprehensive presentation of the memoirs of Josef Kliment, legal historian, employee of the Office of the President of the Republic, and between 1944 and 1945 President of the Supreme Administrative Court, who was given a life sentence by the National Court for his public activities during the period of the Protectorate of Bohemia and Moravia. To this day, he is still considered a figure of so-called activist collaboration, due to his development of a construct of pseudohistorical parallels with the Holy Roman Empire. The study begins by outlining the genesis of the memoirs in connection with Kliment's course of life, then interprets a number of layers of memoirs (historical, historiographical and autobiographical) and in particular focuses on Kliment's work's main arguments. These are unique in many regards, and fundamental for today's interpretation of the Protectorate. Kliment, released on amnesty in 1960, conceived of them as a kind of defence for him. The author of this article is also the editor of his memoirs, to be published by Academia. Kliment develops legal and ethical constructs of a public servant (for) the totalitarian regime, a balancing act between collaboration and resistance, and so-called diplomacy of the weak. He shows a different interpretation of historical facts based not just on what was done or said, but in particular on what did not happen. Kliment himself was involved in Hácha's trip to Berlin on 14 March 1939, was at the genesis of the National Partnership, planned Hácha's speeches, was an observer of the first and second declarations of martial law, and more besides. One cannot concur unreservedly with Kliment's opinion – he represents a purely passive, reactive school which does not recognise “illegal” heroism, but rather puts the condition of legality on such acts under all circumstances. However, totalitarian regimes do not have a legal and legitimate legal basis, and as such Kliment's opinions may appear overly academic, and his positions may seem rigidly conformist or even cowardly. Nevertheless, Kliment's memoirs represent a unique work whose publication Czech historiography has been waiting over 40 years for.

KRONIKA

The Frustrated Peace? The Versailles Treaty and its Political, Economic Impact on Europe.“

V krásném prostředí Velkého sálu Černínského paláce ve dnech 26. – 27. září 2019 se pod záštitou ministra zahraničních věcí České republiky Tomáše Petříčka a předsedkyně Akademie věd České republiky Evy Zažimalové konala mezinárodní vědecká konference „The Frustrated Peace? The Versailles Treaty and its Political, Social and Economic Impact on Europe.“ Organizaci konference zajišťovaly Historický ústav Akademie věd České republiky a Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Významu a důsledkům Versailleské mírové smlouvy již byla pochopitelně věnována řada konferencí a publikováno množství odborné literatury.¹ Cílem této konference ani nebylo provést historiografickou inventuru k tématu, byť ani ta by nebyla neúčinná, cílem ani nebylo vyčerpávajícím způsobem pojednat byť jen klíčová témata konference samé. Pozornost byla soustředěna na politické, ekonomické a sociální důsledky mírového jednání pro Evropu a svět, jehož sté výročí si letos připomínáme. Konec vyčerpávající první světové války, nebyvalé válečné ztráty, který rezultoval kolapsem čtyř tradičních multinárodních monarchií, z nichž dvě náležely k zemím, které byly kulturně i hospodářsky zaostávající (Rusko, Turecko), skýtal možnost zásadní transformace Evropy, uspořádání rozumného mezinárodního řádu, ustavení nových politických režimů, národních států a sociálních struktur. Ty se v souvislosti s vyústěním velké války a novými konflikty i krizemi rychle formovaly. Proto bylo důležité, že vítězné spojenecké mocnosti společně s dalšími spojeneckými státy přistoupily k jednání na nejvyšší

¹ Nejnovějším příspěvkem k souvislostem a důsledkům versailleského míru je publikace: Jörn LEONHARD, *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1918–1923*, München 2019.

úrovni, které mělo dojednat linie a podmínky tvorby nového světového řádu. To se stalo posláním mírových rozhovorů, které probíhaly na okraji Paříže ve Versailles od ledna 1919 do ledna 1920. Vize mírového světa bez válek zněla ve Versailles velice silně. Jaká však byla skutečnost a výsledky jednání v řadě bolavých míst tehdejšího světa? Válka sice skončila, leč neplatilo to pro východní Evropu, kde probíhala řada dalších válečných střetů, mj. Polska se sovětským Ruskem. Na rozsáhlém území bývalého carského impéria probíhala krvavá občanská válka ještě dva roky. „Válka v hlavách“ ovlivnila i další konflikty. Přesto některé země se nepodílely na mírovém jednání, mj. právě Čínská republika, Korea, nemluvě o následnických režimech v Rusku. Kromě evropských zemí se do pařížských jednání ohlásila i řada delegací z afrických zemí i z Asie, mezi nimi i vietnamská, s mladým Ho či Minem v čele. Připomněli tak koloniální otázku a růst vlivu emancipačních hnutí.

Jednání zahájila náměstkyně ministra zahraničních věcí Anita Grmelová, reprezentující hostitelskou instituci. Konference se zúčastnilo více než sedm desítek odborníků, především historiků, výrazná byla účast právních a hospodářských historiků z devíti evropských zemí a také ze Spojených států. Početná účast zahraničních účastníků umožnila bohatou diskusi a současně i srovnání výzkumného potenciálu české odborné veřejnosti, která zde byla dobře zastoupena. Oba dny jednání byly uvedeny obsažnými referáty, které byly svěřeny významným osobnostem badatelského světa. První den se jednalo o referát Eckarta Conze² (Marburg Universität, Německo), který hovořil o iluzích a potenciálu míru po první světové válce. Ne náhodou uvedl své vystoupení připomenutím demonstrace 4. května 1919 v Pekingu, jejíž účastníci (převážně univerzitní studenti) tak reagovali na rozhodnutí mírových vyjednávačů ve Versailles ponechat v japonských rukou bývalé německé koncese v čínské provincii Šan-tung. Výstavba konstrukce nového mezinárodního řádu neprobíhala bez problémů, samotné mírové dohody byly často výsledkem série kompromisů, smlouvy byly dojednávány s tím, že si podržely velkou flexibilitu. Podstatným elementem ovlivňujícím poválečný vývoj byly reparace, které těžce zatížily poražené Německo, ale též i následnické státy Rakousko-Uherska. Erupce násilí a navazující válečné konflikty ve východní Evropě předjímaly další vývoj, kdy krátkodobá euforie nově vzniklých států, které se definovaly jako demokratické, vedla až na výjimku (Československo) k transformaci v autoritativní systémy. Nové státy byly spravovány systémem nepevných institucí. Prof. Conze si položil řadu otázek, i těch dříve diskutovaných, nyní však s podstatně větším důrazem z pohledu realizace závěrů z Versailles: mj. můžeme hovořit, že bylo dosaženo úspěšného míru? Jednoznačně ovšem odmítl názor, že by pařížská konference byla pouze jakýmsi

² Autor publikace: *Die grosse Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*, München 2018.

preludiem ke druhé světové válce. Budoucnost z pohledu počátku 20. let posuzuje jakou otevřenou.

V sérii navazujících panelů byly tematizovány problémy jimž nebyla dříve z různých důvodů věnována větší pozornost, které se s ubíhajícími roky ukazují být, podstatně významnější pro hlubší pochopení jemného pletiva souvislostí formování mírového uspořádání Evropy a světa, obdobně i nové přístupy k realitám tehdejší doby, které konec válek podstatně ovlivnil.

V prvním z panelů byla pozornost soustředěna na místo bývalých německých kolonií na versailleském jednání, právní úpravou jejích nové správy. V tomto ohledu nejkonkrétněji k závěrům versailleských jednání se vyslovil Jindřich Dejmek (Historický ústav AV ČR), který se věnoval počátečnímu jednání k otázce správy bývalých německých kolonií až po zrození mezinárodních mandátů. Přínosný byl jeho analytický přístup k mezinárodním mandátům jako systému řešení správy bývalých německých kolonií a vliv tohoto nového fenoménu na budoucí rozvoj evropského kolonialismu. Situaci rozvedl na několika vybraných příkladech kolonií v Africe. Celkový pohled na přístup a ošetření německých kolonií ve versailleské mírové smlouvě podal Hermann Hiery (Universität Bayreuth, Německo).³ Autor řady prací ke krátkým dějinám německé koloniální říše připomněl, že otázka německých kolonií nehrála ve Versailles větší roli, nicméně se zde odlišoval otevřený nezájem prezidenta Spojených států Woodrow Wilsona v porovnání se silným zájmem Japonska. V následné diskusi připomněl velkou úlohu účasti vojáků z mimoevropských zemí, většinou kolonií, jejich válečná zkušenost se výrazně odrazila po návratu v jejich jednání. Otis Illert (University of Cambridge, Velká Británie) se zabýval úsilím o získání zpět byť části německého koloniálního impéria v období Výmarské republiky a po nástupu nacismu k moci v Německu, což výrazně ovlivnilo vztahy s jeho mezinárodními partnery.

Následující panel byl zaměřen na regionální geopolitické otázky, resp. dílčí jednání, která předcházela mírovému jednání ve Versailles, včetně i těch, která s Versailles bezprostředně nesouvisela. Z této řady bylo pojednáno první jednání, které se týkalo míru uzavřeného v Brestu Litevském v předjaří 1918. Kerstin S. Jobst (Institut für osteuropäische Geschichte, Universität Wien, Rakousko) zdůraznila pozoruhodnou snahu jednání s ruskými zástupci „co nejrychleji“, přičemž otázce ukrajinské státnosti byl přikládán menší význam nežli ruské, nehledě na zřetelný konflikt uvnitř ruské delegace. Roman Holec (Comenius University, Slovensko) se detailně zabýval otázkou režimu lodního provozu na největším evropském toku Dunaji, politickým a ekonomickým souvislostem s versailleským mírem, upozornil na velice pomalé obnovování předválečného objemu vodní dopravy, což nevyhovovalo zájmům československého státu. Jiným aspektem se zabýval Christoph Augustynowicz (Universität Wien, Rakousko), který pojed-

³ Hermann HIERY – Horst GRÜNDER (Hrgs.), *Die Deutschen und ihre Kolonien. Ein Überblick*, Berlin – Brandenburg 2017.

nal nakolik se v meziválečném období v Polsku tak významný geopolitický rozpor mezi jagellonským konceptem Józefa Piłsudského a piastovským konceptem Romana Dmowského, dal vysledovat na pařížských mírových jednáních. Daleko méně je dosud zkoumána problematika, s níž konferenci obohatila Marija Wakounig (Wien Universität, Rakousko), a sice nedostatky a dopady závěrů pařížských jednání pro šlechtu středovýchodní Evropy, což dokumentovala na osudech několika vybraných šlechtických rodů.

Velice kompaktní byl panel, soustředěný na otázky národnostních minorit na versailleských jednáních. S výzkumným přístupem, spíše z oblasti politologie přistoupil k tématu vzniku národního státu George Hays (Anglo-American University, Česká republika). Vycházel z diskursivní analýzy filmu, aby pojednal o rasovém kontextu „národa“ ke konceptu prezidenta Wilsona o národním sebeurčení. René Petráš (Univerzita Karlova, Praha) se podrobně zabýval tématem, kterým se zabývá dlouhodobě, a sice otázkou závazků národnostních minorit na pařížském mírovém jednání. Pro obnovovaný polský stát měla otázka samostatného národního státu klíčový význam, což zdůrazňoval Jerzy Gaul (University of Warsaw, Polsko) v referátu koncentrovaném na postoje Józefa Piłsudského vůči mírovým jednáním v Paříži a versailleské smlouvě.

Hlavnímu jednání předcházely další rozhovory přímo v Paříži, které se na přelomu 1919–1920 zabývaly dílčí problematikou nově vznikajících zemí, pro něž však byly klíčové. Alojz Ivanišević (Wien Universität, Rakousko) pojednal vnitro- a zahraničně politické konsekvence pařížských mírových jednání pro nově vzniklé Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (SHS), zejména uvnitř SHS. Proto také věnoval pozornost, jakým způsobem se s těmito otázkami vyrovnává srbská, chorvatská a slovinská historiografie meziválečného období i po roce 1945. Na toto téma navázal Andrej Rahten (University of Maribor, Slovinsko) s básnivě pojatým tématem „Nic než naděje“, když se zamýšlel nad pozicí Slovinců mezi wilsonovským idealismem a poválečnou realitou. Judit Pál (Babeş-Bolyai university Cluj-Napoca, Rumunsko) analyzovala problematiku veřejné správy a integrace Sedmihradska (Siebenbürger) do nově rozšířeného rumunského státu. Na tuto tematiku volně navázal Sorin Arhire (University of Alba Iulia, Rumunsko), který se zabýval volebním zákonem přijatým v Rumunsku 27. března 1926 a jeho dopady na rumunský politický život v následujícím období v letech 1926–1937.

Druhý den jednání otevřel jako zásadním příspěvkem Erik Goldstein (Boston University, USA), odborné veřejnosti známý řadou svých prací z oblasti mezinárodních vztahů.⁴ Soustředil se na otázku pařížských jednání jako katalyzátoru pro inovace mezinárodních vztahů, vzletně řečeno slovy T. G. Masaryka „světové

⁴ Erik GOLDSTEIN, *The First World War's Peace Settlements: International Relations, 1919–1925*, London and New York 2002. Nutno také připomenout práci: *The Washington Conference, 1921–1922: Naval Rivalry, East Asian Stability and the Road to Pearl Harbor*. (Editors: Erik Goldstein and John Maurer), 1994, 2002, 2006. Ve vztahu k československým

laboratoře“. Vznikla celá řada institucí a komisí, bylo diskutováno mnoho témat a definovány příslušné závěry. Jedním z významných výsledků mírových jednání v Paříži bylo založení Společnosti národů, předpokládala se eliminace všech budoucích válek tím, že Společnost poskytne fórum pro arbitráž, na němž budou zastoupeny všechny státy. Brzy se však ukázalo, že „versailleský systém“ nezajistí mír ve světě, což frustrovalo jeho podporovatele. Susanne Czech (Univerzita Passau, Německo) se soustředila na originálního myslitele a podporovatele myšlenky světového míru Clarence K. Streita, novináře New York Times v Ženevě a Basileji. Jeho idea „Union now“, prvně publikovaná 1938 byla sice neúspěšná, nicméně vytvořila prostor pro diskusi dalších možných alternativ jak udržet mír. Připomněla tak i existenci silného mírového hnutí v roce 1938, jemuž, pokud známo nebyla dosud věnována prakticky žádná pozornost. Po dlouhou dobu byla jádrem sporu o versailleskou smlouvu otázka, zda se jednalo slovy Johna Maynarda Keynesa o „Kartáginický mír“, tj. že uzavřený mír byl natolik nespravedlivý, že nenechával žádné jiné možnosti pro budoucí Německo než znovu zbrojit a otevíral tak cestu k oživení nacionalistického strašidla. Florian Ruttner (Historický ústav AV ČR) se neotřelým, oživujícím způsobem zabýval diskusí v německy mluvícím exilu v průběhu druhé světové války a krátce po jejím skončení. Vybral si několik reprezentativních osobností, počínaje Wenzelem Jakschem, aby sledoval nakolik byla smlouva užívána jako odrazový kámen formulace politické agendy německé demokratické emigrace. Prostřednictvím pohledu exilu se tak pokusil vrhnout trochu světla na samotnou smlouvu. Šířeji, otázkou politických systémů ve středovýchodní Evropě po velké válce se zabýval Jan Slavíček (Historický ústav AV ČR). Politickou stabilitu, resp. nestabilitu tohoto „nového“ geopolitického bazénu analyzoval na základě metod komparativní politiky, analyzoval rozdíly a porovnával je s politickým systémem francouzské třetí republiky, který jim sloužil jako příklad liberálně demokratického systému. Z řady výzkumných otázek se pokusil odpovědět, za jakých okolností je možné úspěšně instalovat „zahraniční“ politický systém do jiného státu? Mj. pojednal otázku rozdílu v přístupu v těchto zemích k užívání veta, resp. referenda. Prostřednictvím analytického rastru, vzniklém z jednotlivých nástrojů politického systému a jejich proměn v čase, vysvětloval cestu většiny těchto systémů k nestabilitě, aby pouze Československo a Francie si udržely demokracii. Příkladem implikací versailleské mírové smlouvy v jiném geopolitickém prostoru, zde středního Východu, zejména provincií bývalé Osmanské říše, jejichž představitelé se zúčastnili mírových jednání v Paříži, se zabýval Tilman Lüdtkke (Arnold-Bergsträsser-Institut, Německo). Referent byl značně kritický, podle jeho názoru versailleský mír nevedl k stabilnímu poválečnému řádu, nýbrž se spíše pokusil, zejména v koloniálním kontextu, zachovat status quo ante., aniž by vzal v potaz změnu mezinárodní

dějínám nelze přehlédnout práci, kterou editoval společně s Igorem Lukešem: *The Munich Crisis: New Interpretations and the Road to World War II*, London and Portland 1999.

situace v průběhu války. Odtud se autor v nesporně zajímavém vystoupení pokusil osvětlit nedostatky mírových smluv po světové válce, resp. nakolik tyto nedostatky byly zodpovědné za nadcházející problémy.

V následujícím panelu byly předneseny příspěvky, v nichž byly interpretovány přístupy některých vybraných delegací k řešení problémů v jednotlivých částech světa, resp. jak úspěšně hledaly místo v novém světovém řádu pro svou zemi. Aleksandr B. Okun (Samarskij Univerzitet, Ruská federace) se soustředil na „nová řešení starých problémů“, tak je z různých pohledů daných profesní specializací nahlíželi američtí experti při hledání nového řádu v Středovýchodní Evropě. Natalija Žukovskaja (Tambovskij Gosudarstvennyj Univerzitet, Ruská federace) se zabývala otázkou „diplomatické suverenity“ respektive úsilím o udržení jednotné diplomatické fronty Britského impéria. Spočívalo v hledání rovnováhy s dominii na pařížských mírových jednáních, ale též v úsilí o koordinaci společných kroků. Její kolegyně z univerzity Darija Pokrovskaja (Tambovskij Gosudarstvennyj Univerzitet) pojednala otázku mezinárodně politického postavení Kanady po Versailles a hledání jejího místa v Novém světovém řádu. Tuto otázku podrobněji rozvedl Jaroslav Valkoun (Univerzita Karlova, Praha), zde již konkrétně diskutoval kanadský postoj vůči X. článku ústavy Společnosti národů, mj. otázkou právní definice „members of the league“, tedy ne „member State“, což bylo pro postavení kanadského dominia velice podstatné. Souviselo to úzce s kanadským stanoviskem, že v budoucnosti nechtěla vstoupit automaticky do války.

Motto závěrečného panelu bychom mohli spatřovat v klíčových aspektech československé zahraniční politiky, její tvorby i mezinárodních souvislostech. Nepomíjajícím momentem zde je otázka práva na sebeurčení a jeho místa při vzniku československého státu. V tomto ohledu se setkalo s pozitivním ohlasem a bohatou diskusí vystoupení Jana Němečka (Historický ústav AV ČR) a právního historika Jana Kuklíka (Univerzita Karlova, Praha), kteří podrobně pojednali otázku proporcionální reprezentace ve versailleské smlouvě o národnostech. Jakýsi pandám k tomu poskytl přehledový referát Milady Polišenské, která předložila komparativní pohled na otevření diplomatických vztahů Československa s dvaceti osmi zeměmi ze tří kontinentů v rámci středoevropského kontextu. Ne nepodstatnou otázkou versailleských mírových smluv byly změny v dopravní situaci a zahraničním obchodu. Přinesly vskutku nějaké změny. Ivan Jakubec (Univerzita Karlova, Praha) k tomuto tématu pojednal vývoj československo-německých vztahů ve dvacátých letech. Podobně jako již v výše tematizovaných oblastech politického uspořádání Evropy a světa se ptal, nakolik versailleský systém kodifikoval aktuální poválečnou, resp. předválečnou situaci právě v oblasti zahraničního obchodu. Řada obchodně-hospodářských smluv uzavřených mezi ČSR a výmarským Německem tomuto nasvědčovala. V důsledku mírových smluv došlo k podstatným změnám především k přestavbě nejdůležitějších dopravních cest v Československu, ve směru Západ – Východ, ale také k meziná-

rodnímu zajištění dopravních cest přes Německo, též Rakousko, Maďarsko, jakož i zajištění námořních přístavů. Mírové smlouvy ve Versailles v oblasti hospodářské, majetkové podstatně ovlivnily i první československou pozemkovou reformu, zejména co se týká majetků německých státních příslušníků. Tohoto nejednoduchého tématu se ujal Václav Horčíčka (Univerzita Karlova, Praha). Zhodnotil průběh reformy, zestátnění majetku za náhradu německým šlechtickým rodům, především Fürstenbergům, Hohenzollernům a Thurn-Taxisům.

Průběh konference a její přínos zhodnotili v závěrečném slovu hlavní organizátoři Jan Němeček, Milan Hlavačka a Václav Horčíčka. Je pochopitelné, že na jedné, i když hutně koncipované konferenci, nelze zdaleka probrat všechny nové výsledky výzkumu tématu. Přesto si však nelze nepovšimnout dojmu, že referáty často prolínala též otázka osudů územních celků bývalého carského impéria, resp. osmanského impéria, už jen vzhledem k tehdejšímu směřování demokracie – diktatura ve východní Evropě, tak jak se o nich ve Versailles diskutovalo. Pojednání místa Ruska, ale i Turecka na mírových jednáních, tematicky vzato, by si zasloužilo větší prostor, což by pomohlo ostřeji nahlížet na nadcházející osudy Evropy.

Emil Voráček

RECENZE

František ČERVINKA, *Studie, eseje, polemiky*. K vydání připravil Martin Kučera. Redakce: Eva Červinková, Praha – Vysoké Mýto, Sumbalon 2017, 371 s. CNB 002982443

Martin Kučera vydal knihu *Studii, esejů a polemik* Františka Červinky v době velmi potřebné pro publikace myšlenkově zaměřené, vzhledem k tomu, že se vytrácí myšlenková dimenze z historické produkce vlivem nejen převažujícího pozitivismu, ale i různých tlaků. Pozitivismus sice dovoluje různou interpretaci faktů, ale po jejich smyslu se netáže a snaží se vyloučit i morální hodnocení. O smysl však velmi často jde, neboť obsahuje jak schopnost rozlišit mezi důležitým a nedůležitým tak možnost mravního soudu a užitečného poučení. S porozuměním, velkou znalostí a v širokém kontextu píše docent Kučera o Červinkově pohnutém životě v závěrečné části „Posláním historik, rodem esejista“ (s. 361–371).

Martin Kučera, ač nebyl žákem Františka Červinky, ale cítí blízkost svých přístupů s jeho „kulturním dějepisectvím“, „kulturních dějin jako dějin duchovní kultury“, obohacené o prvky dějin filosofie, vědy a náboženství“ (s. 368 a 369). Jeho charakteristiku Červinkovy orientace mohou potvrdit svou osobní zkušeností z počátku 60. let 20. století, kdy jeho jedno semestrové přednášky o 19. století nám rozšiřovaly obzory způsobem, na který jsme ani připraveni nebyli. Dokonce samotného Masaryka zmiňoval pozitivně, i když byl přesvědčeným marxistou. Ale už v té době dělal velký rozdíl mezi mladým a věkově pokročilým Marxem i mezi Marxem a Engelsem. Byl marxistou v duchu K. Kosíka, kterým se jím zabýval důkladně (s. 57–64). Přestože Červinka stál ještě před vrcholem své intelektuální činnosti, inspirace jeho přednášek byla tak silná, že jsem se rozhodla věnovat se 19. století. Bizarní je, že i v současnosti, pokud se nemýlím, se 19. století stále na FF UK učí jen jeden semestr, ačkoli je pro nás nejdůležitější z hlediska rozvoje demokratizace a podmínek pro demokracii.

Martin Kučera vybral z Červinkových prací téměř čtyřicet článků publikovaných v různých časopisech od roku 1947 do roku 1969, které vznikaly hlavně v 60. letech 20. století v kontextu uvolňování silně represivních politických poměrů komunistického režimu z předcházejících 50. let, s jeho zjednodušenou a dogmaticky pokřivenou marxistickou ideologií. V důsledku okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy liberalizace opět skončila s počátkem „normalizace“. František Červinka byl novou vlnou oportunistických dogmatiků z FF UK odstraněn a těžce nemocen zemřel deset let poté. Z této doby mám jeho dopis, v němž popisuje situaci v normalizačním Československu. Pro mě, jako exulanta, to byly cenné informace z několika hledisek. Hlavně jsem pokračovala ve studiu 19. století a nedala se odradit řadou nepříjemných tlaků, abych se vzdala orientace na českou historii. Také jsem narážela se svým názorem, že česká inteligence byla v řadě období schopná ovlivňovat českou politiku, včetně 60. let 20. století. Řada severoamerických akademiků brala názor, že politikové určují interpretaci dějin, jako samozřejmý. Tento nedemokratický přístup u nás začíná opět převládat.

Bude jistě užitečné podrobněji připomenout, že od konce 50. let 20. století část české inteligence, včetně komunistické, byla svou odhodlaností schopna do roku 1968 značně ovlivňovat myšlení části komunistického vedení ve směru potřeby větší svobody, včetně intelektuální, demokratizace a potřeby navazovat na naše humanitní a demokratické ideály a jejich nositele. Kořeny jejich statečnosti tkvěly hlavně ve vzdělání z doby předválečné. Tento vliv se pozitivně odrazil v rostoucím počtu a úrovni časopisů, veřejných diskusí a svobodnější výuky ve školách, včetně univerzit. „Normalizace“ od konce 60. let 20. století opět situaci zvrátila a většina demokraticky orientované inteligence byla odsunuta ze svých profesí i pracovišť a tvrdě existenčně postižena. Návrat k humanitně-demokratické orientaci české inteligence se po roce 1989 v podstatě již nepodařil v důsledku politického nasměrování na postmodernismus, pozitivismus, neoliberalismus a globalismus. Důležitost národních dějin, zvláště jejich pozitivních aspektů, byla od počátku potlačována nečestnými argumenty. Ale neznalost národních dějin společnost atomizuje, podkopává integritu a identitu společnosti, kulturní a mravní základy a tím podmínky k rozvoji demokracie. O nový rozvoj celkové úrovně národa šlo v 60. letech 20. století především, a tohoto procesu se František Červinka aktivně účastnil.

Editor Martin Kučera pečlivě vybral z dobového tisku zajímavé a hodnotné Červinkovy články, do značné míry relevantní také k současnosti a jejím slabším stránkám v přístupu k historii. Ke každému článku napsal malý medailonek s referencí, kde a kdy byl článek uveřejněn a zároveň si dal práci, aby předložil čtenáři stručný obsah každého z nich (s. 345–371). Jistě výborná pomůcka, ale čtenář by se v žádném případě neměl spokojit s tímto přehledem. Nesmírně by se ochudil o originalitu a hloubku vzhledů Františka Červinky do důležitých kulturních aspektů české historie a literatury, o výklad řady konfliktů, osobností a spe-

cifických politických problémů, jimž se věnoval. Jeho Masarykovským předpokladem je, že i dobrá románová literatura může podstatně přispět ke znalosti či spíše pochopení historie.

V této recenzi není možné se zabývat všemi články obsažené v knize. Z nejobecnějšího hlediska v nich je obhajoba potřeby hodnotné kultury pro všechny, kritika nehodnotné, která dělala z kultury špatnou zábavu, vysvětlení mnohvrstevné moderny od konce 19. století a její stinné stránky, pohled na řadu sporů mezi českými intelektuály. Obrozenecké vidění našeho světa považuje Červinka za inspirativní a za jeho vrcholy B. Němcovou a K. J. Erbena, překračující svou citlivostí vůči lidské nespravedlnost tehdejší dobu, za pilíře a živé prameny pro další hodnotnou, realistickou českou tvorbu (s. 22). Silné porozumění má Červinka pro lidi nezakořeněné, svým způsobem přecitlivělé k nelidské realitě, s níž se nemohou smířit (F. Kafka, E. M. Remarque). Červinka se cítil blízký Šaldově názoru, že samoučelnost a nezávislost umění je „*v základě iluzí a nedorozuměním, ne-li přirozenou duševní indiferentností*“ (s. 19). V důsledku svých hrůzných zkušeností z totálního nasazení v Německu a z koncentračního tábora během války, oceňoval úsilí těch, kteří vydávali svědectví o jejich hrůzách nebo se jim snažili předcházet, (Suttnerová, s. 65–75, Remarque, s. 219–228).

Velmi poučné jsou kapitoly, v nichž se zabývá F. X. Šaldou a Z. Nejedlým a jejich spory, zvláště o A. Jirásku, v nichž se střetávaly nejen nové přístupy k realitě, ale i přísné vědecké požadavky Šaldy s hlubokým pochopením Nejedlého pro význam Jiráskova díla k povznesení sebevědomí poníženého českého národa (s. 95–114). Pro desetiletí před první světovou válkou byl obsah literární tvorby důležitější než umělecké formy, většinou dočasné. Podstata některých jejich sporů je živá do dnes. Zaujetí Červinky osobou Nejedlého bylo trvalého rázu, dáno jistě velikostí Nejedlého odborné činnosti, zvláště angažovanost v bojích „o Smetanu, Jirásku, Fibicha, Ostrčila, Foerstera i Hostinského“, v nichž se opět střetával Nejedlý se Šaldou, který byl kritický ke všemu. Červinkova interpretace Nejedlého vztahu k marxismu a k řadě osobností české kultury, včetně T. G. Masaryka, je postavena do širokých souvislostí. Červinkova poměrně rozsáhlá diskuse Nejedlého ideologických postojů ve 20. letech je již více kritická.

Nejrozsáhlejší studie je věnována „Sporu o smysl českých dějin 1912“. V centru jsou Masarykovy práce „v nichž podal své názory na české dějiny a jejich charakter“ (s. 191–213). Sedmnáct let od vydání Masarykovy *České otázky* (1894) se rozhořely spory mezi stoupenci a odpůrci Masaryka. Stoupencům Masaryka (z nich „nejdrsnější“ byl publicista Jan Herben) šlo „o demokratické pojetí českých dějin“ (s. 193). Jeho odpůrci, většinou stojících na provládních pozicích, zejména odmítali, že by Masaryk měl podstatný vliv na mladé historiky. Masarykovci byla nejvíce kritizována pasivita a nerozhodnost historika Golla, jeho aristokratismus, jeho princip „věda pro vědu“ a jeho politický konzervatismus. Rozdílně, ale tvrdě byl kritizován i historik Josef Pekař. Jeho argumenty proti Masarykovi reprodukuje Červinka poměrně podrobně (s. 197–202). Přes

všechny polemiky, Červinka konstatuje, že pozitivistický přístup k dějinám zůstal u většiny historiků neotřesen. Nejedlý na spory reagoval svou vlastní interpretací, v níž položil důraz na národní obrození jako „nejživotnější problém české historie ... V obrození prožíváme stále i dnešní život“ (s. 203). František Červinka dělá určitou úlitbu době, ve které studii publikoval, konstatováním, že touto ideou se „zeslabilá budovatelská úloha... mladé inteligence“. V další části předkládá podstatu Nejedlého kritiky doby pobělohorské i jeho víru, že obrození vzešlo jako tvůrčí pramen z osvícenství a z nezapomenutých kulturních, ne náboženských, tradic národa. Ale otázku proč s osvícenstvím začala vznikat historiografie jako vědecká disciplína s vírou, že znalost historie souvisí s úsilím o demokratickou společnost, s obecným pokrokem, si neklade. Nejedlý se snažil o určitou rovnováhu názorů mezi Masarykem a Pekařem na českou reformaci. Smysl českých dějin viděl ne v bratrské humanitě jako Masaryk, ale v osvícenské herderovské humanitě. Červinka obsáhle cituje z Nejedlého, aby ukázal, že filozofii a teorii mu nahradilo umění, že byl duchovním dědicem obrozeneckého romantismu a také jeho modernizátorem s vírou „o nepřeborném bohatství života v dějinách“ (s. 212). Řadu Červinkových esejů, kromě širokých znalostí, kontextů a brilantního stylu, spojuje intelektuální ironizace černo-bílého vidění světa, občas humorný přístup.

Druhá část knihy *Eseje, Polemiky*, obsahuje dvacet devět krátkých esejů, několik dokonce z konce čtyřicátých a z padesátých let. Je pozoruhodné, že se již roku 1947 Červinka staví logicky z filozofického a politického hlediska na obranu J. P. Sartra a jeho existencialismu, jenž byl v řadě časopisů předkládán jako zárodek fašismu. Zdá se, že možnost fašismu pro budoucnost ležela Červinkovi velmi na srdci. Protifašistickou výchovu ve smyslu dějepisném považoval za velmi nedostatečnou. Věřil, že mladý člověk musí rozpoznat „ve fašismu negaci všeho, co se naučil milovat a chovat v úctě“. Věřil, že „fašismus byl totálním útokem na rozum i na stěžejní zásady morálky a pozitivní lidské city“ (s. 277–281). Protifašistickou výchovu chápal jako „výchovu k humanismu, k duševní samostatnosti, ke schopnosti kulturně žít a myslet“. Jako člověk, který prožil a viděl ty nejhorší důsledky nacismu, měl František Červinka jistě právo napsat tato slova: „Tupost a lhostejnost, neúcta k hodnotě lidského života nebyly nikdy, ani v nejkřivovějším období Stalinova režimu, totožné s programovým vybičovaným sadismem a nacisty naplánovanými masovými vraždami“ (s. 279).

Z hlediska historika je stále relevantní jeho názor na krásnou literaturu, že „... literární dílo je svědkem doby svého vzniku a jako takové i historickým pramenem“ (s. 250) a to v řadě rovin, aniž ztrácí pochopení pro rozdíly mezi vědeckou a uměleckou tvorbou, (s. 251). Z osvětového hlediska si cení řady našich autorů historických románů (A. Jirásek, Z. Winter, atd.), neboť pracovali i jako historikové na základě pramenů.

Za zmínku stojí Červinkův názor na společenskou funkci televize pro kulturu uveřejněný roce 1966. Vnímал televizi jako možnost zpřístupnění hodnotné

kultury veřejnosti, ale zároveň se obával eklecticismu tohoto média a chápal důležitost otázky, jaké diváky televize vychovává. Naději viděl v části odborně vzdělaných estetiků, hudebních vědců a odborníků obecně. Spíše věřil v pozitivní vývoj úrovně televize a možnost stavu, který je v současnosti, si asi nedovedl ani představit.

Posledních šest esejí Františka Červinky (s. 301–344) je poznamenáno normalizační dobou po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Krásně, až jinotajně se dotýká otázek svobody jednotlivce i národa, potřeby různorodosti názorů, a naopak potřeby značné míry jednoty v dobách ohrožení národa. Jako analogii připomíná, že v těchto časech se, jak spontánně tak vědomě, většina navrácí k tomu, co Albert Pražák nazval „míza stromu“. Se skrytou aktualizací situace za německé okupace připomíná překlad Jana Patočky z roku 1941 *Listů J. H. Herdera* pod názvem *Vývoj lidskosti*, a humanitní myšlenku v něm obsaženou, že „každý jednatel i národ, primitivní i civilizovaný, má svou vlastní hodnotu“ (s. 302–303). Připomněl, že tato myšlenka byla vlastní českému národnímu obrození i kulturnímu vývoji 19. století. Z tohoto základu, spolu se znalostí vlastních zdrojů, vyrostlo to, co T. G. Masaryk nazval „smysl českých dějin“. Možná nebude od věci připomenout, že Němci nikdy neměli Herdera rádi.

Závěrečné dva eseje už jsou jen zповědí dvou dlouhodobých přátel se společným osudem v koncentračním táboře v Německu, rozdílného, ale hloubavého intelektuálního osudu, neprospěchářského přístupu k životu a podobného humanitního založení, historika Františka Červinky a herce Miloše Kopeckého. Ten obdivoval Červinkovu sečtělost filozofické i krásné literatury a jeho zaujetí dobírat se podstaty ba i pravdy v literatuře, historii i v současnosti. Články, které Martin Kučera pojal do knihy, jsou toho vzácným svědectvím. Jejich myšlenková a inspirativní síla má co říci i současné generaci intelektuálů, zvláště mladším, včetně historiků, kteří většinou již nemusí a možná neumí, zahrnovat relevantní filozofickou myšlenkovou dimenzi do problematiky, které se věnují, ke škodě úrovně výsledků své práce.

Marie L. Neudorflová

Miroslav ŠEPTÁK, *Mezi demokracií a autoritářstvím. Rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934*, Praha, Academia 2018, 521 s. ISBN 978–80–200–2806–8

Text práce Miroslava Šeptáka je vybaven přehledným úvodem i pečlivým, shrnujícím závěrem, podrobnými odkazy a vysvětlivkami (1222), obsahuje seznam použitých vydaných i nevydaných dobových pramenů, (s. 445–458), seznam použité odborné literatury, dílčích studií a článků, (s. 459–509), seznam

zkratk a rejstřík jmen. Texty jsou doplněny tabulkami a statistikami. Pro čtenáře budou velmi užitečné krátké životopisné medailony ve vysvětlivkách důležitých osobností. V úvodu poměrně důkladně a kriticky rozebírá charakter dokumentů v řadě archivů rakouských, německých a českých. Jejich počet je úctyhodný. Kriticky rozebírá i nejdůležitější existující literaturu vydanou od osmdesátých let 20. století.

Autor otevřel svou důkladnou práci, postavenou na široké základně historických pramenů provenience rakouské, české i německé a na znalosti relevantní odborné literatury, kapitolu rakouské historie, která je, jak autor v úvodu píše, poměrně „*přehliženým tématem*“. Jsou tam i návraty k období před rokem 1914, například k otázce (ne)existence rakouské státní a národní identity a zběžně charakteru politické kultury, což jsou aspekty relevantní i k současnosti. Tím se práce stává potenciálním zdrojem poučení, jehož kořeny začínají již v hlubší minulosti.

Autor pojal politickou tematiku své práce v širokém historickém kontextu. Přesto, že důraz je na léta 1931–1934, „*jedné z nejvýznamnějších a nejkontroverznějších kapitol rakouské minulosti*“, více jak třetina textu je věnována období od rozpadu habsburské říše 1918 do roku 1931, což dává čtenáři možnost se seznámit s problémy, vývojem a vnějšími tlaky, které vedly ke kolapsu rakouské demokracie.

Práci rozdělil do šesti hlavních kapitol, každou s řadou podkapitol, týkajících se jak vnitřního politického systému Rakouska, včetně stranického systému, jeho hlavních politických osobností, sociální politiky a vážných vnitřních konfliktů, vyvěrajících z odporu určitých skupin k parlamentní demokracii, tak z aspektů zahraničních vztahů, tlaků a konfliktů, zvláště s Německem. Hlavním cílem autora, s odkazem na důležité aspekty vnitřní politiky, je „*analýza rakouského zahraničně politického vývoje s důrazem na celkový vývoj mezinárodních vztahů*“ a hledání příčin pádu rakouské demokracie. (s. 9 a 10). Šepták metodologicky vychází jak z tradičního pojetí politických dějin, tak z novějšího konceptu politických dějin, v nichž souvisí vnitřní politika, hospodářská, sociální, právní, s vnější. Zároveň zaujímá kritický pohled na některé tradiční interpretace, například na Engelberta Dollfusse.

V recenzi není možné rozebírat i třeba jen nejzajímavější, téměř neznámé skutečnostmi, například, že rakouští poslanci dolnorakouského zemského sněmu prohlásili již 21. října 1918 v podstatě „*samostatný německorakouský stát*“ (s. 39), což po nějakou dobu odmítali jak monarchisté, tak sociální demokraté, kteří sympatizovali spíše s velkoněmeckou myšlenkou a měli pochybnosti o možnosti existence samostatného Rakouska, nebo že rakouská delegace na mírové konferenci odmítala vinu Rakouska za vypuknutí války a za jejího původce označovala Maďary. Její odmítání „*tvrdých podmínek*“ mírové konference bylo relativně úspěšné, i když nezabránilo vážným vnitřním sociálním problémům v prvních letech po válce (s. 55–76).

Za jednu z nejdůležitějších otázek autor považuje objasnění příčin kolapsu liberální demokracie v Rakousku, otázce věnuje obsáhlou podkapitolu. Podstatu problému hledá v konfliktních aspektech ústavy, které, dalo by se dodat, odrážely konfliktní a násilné tendence ve společnosti a v politických stranách, jež vycházely z rozdílných filosofických základů. V tomto kontextu se nabízí otázka týkající se povahy tradiční málo demokratické politické kultury rakouských Němců před rokem 1918 (odrážející se i v jejich odporu vůči principu rovnoprávnosti národů a v přesvědčení o vlastní superioritě a právu vládnout) a její srovnávání s demokraticky orientovanou politickou kulturou vštěpovanou českému národu jeho inteligencí po několik desetiletí před rokem 1914 s výjimečnými výsledky v Československu po roce 1918. Autorova podrobná a přehledná analýza postupného procesu oslabování demokracie v Rakousku ve 20. letech (zvláště oslabování parlamentarismu) a posilování nedemokratických aspektů (zvláště moci prezidenta), je velmi cenný a poučný i pro současnost (s. 85–117).

V kontextu poměrně podrobného rozboru konstelace mezinárodních sil, zvláště ve střední Evropě, Šepták ukazuje, jak myšlenka sblížení Rakouska a Německa byla trvale v podtextu jejich vztahů, ale jen strach z odporu vítězných států bránil praktickým krokům. Vedle těchto aspektů možné budoucnosti, Francie oživovala ideu Panevropy, ale v té době nenacházela moc sympatií v Německu, které doufalo v zásadní změny Versailleského systému, dokonce v podobě Mitteleuropy (s. 142–148), a k níž směřovala řada tajných jednání. Plán na vytvoření celní unie mezi Rakouskem a Německem byl vítán značnou částí veřejnosti na obou stranách i řadou jejich politických stran (s. 156). V polovině května 1931, v době hlubokých finančních problémů Rakouska došlo k pokusu jednání o založení Panevropy v Ženevě. Na poplach byly hlavně Československo a Francie, která spolu s Anglií slíbily finanční pomoc pod podmínkou úplného odstoupení Rakouska od projektu německo-rakouské celní unie. Autor dobře vystihl, že poté Rakousko začalo řešit finanční problémy i vlastními prostředky, nicméně přetrvávající hluboké ideologické konflikty mezi stranami „nahrávaly autoritativním myšlenkovým proudům“.

Následné období, ve stínu vážných důsledků světové krize a nové vlády Karla Bursche, mezi něž autor zahrnul i likvidaci plánu na celní unii s Německem a ve vzájemných rozhovorech začátkem září 1931 plán „*dosáhnout svých cílů na širší evropské bázi*“ (s. 184). Negativním aspektem, poznamenává autor, zůstaly narušené vztahy mezi Německem a Rakouskem na jedné straně a Francií a Československem na druhé, které, podle Šeptáka, správně chápaly plán na unii jako mající silné politické aspekty, nejen hospodářské (s. 186). K Benešově myšlence sblížení středoevropských států se Rakousko stavělo chladně až nedůvěřivě a podobně jako Maďarsko ji chápalo jako snahu Československa mít převažující vliv ve střední Evropě v pozadí s Francií. V kontextu řešení obtížných ekonomických a sociálních problémů autor pokládá řadu otázek, které ani dnes není lehké zodpovědět, především nepozvání sociálních demokratů do vlády po dosažení doho-

dy Národní rady na balíku úsporných opatření právě díky sociálním demokratům. Autor znovu přibližuje určitý střet zájmů Německa a Francie, která přišla s návrhem vytvoření středoevropské federace pod jejím patronátem, což odmítlo Německo i Itálie, Rakousko bylo zdrženlivé. Československo začalo být vnímáno v této době jako konkurent (s. 208–209). Šepták naznačuje, že za nezdar vytvořit bližší ekonomické vztahy mezi středoevropskými státy neslo zodpovědnost vedle Německa i Rakousko.

Příčiny podstatného vzestupu pravice ve volbách v dubnu 1932 autor vysvětluje (s. 219–222) především jako důsledky světové krize na chudnoucí střední třídu, v růstu podpory nacistů v Německu a v primitivní jednoduchosti sloganů skupin orientovaných marxisticky, antisemitsky a militantně nacionalisticky. Nepodceňuje ani neexistenci státní a národní identity Rakušanů (s. 246). Výsledkem voleb byla ohrožena vláda občanské koalice i kancléř Karl Buresch, který napjatou situaci vyřešil „předáním“ kancléřství Engelbertu Dollfussovi. Tím, podle autora, skončila naděje na velkou koalici, ale nedostatek pramenů ztěžuje vhléd do situace, která přispívala k destabilizaci politické situace v Rakousku. Přesto se Dollfussovi podařilo sestavit koaliční vládu, kterou sociální demokraté považovali za „*ostudu národa*“ a vyhlásili jí „*nejostřejší boj*“ s cílem vládu podkopat a „*vyvolat nové volby*“ (s. 239–240). Pravice ale vítala Dollfusse a jeho odmítání myšlenky na podunajskou integraci a udržení nadstandardních vztahů s Německem. Zasedání Národní rady začátkem června 1932 bylo však provázáno fyzickým násilím (s. 245–246). K ekonomické stabilizaci situace měla posloužit zahraniční půjčka. Autor líčí složitá jednání v Laussane v červnu 1932, která vedla k návrhu na půjčku pod podmínkou, že se Rakousko zřekne myšlenky na anšlus. Podobně složitý byl vnitřní zápas o přijetí půjčky za podmínek věřitelů, což bylo většinou politických stran odmítnuto. V polovině srpna Národní rada půjčku schválila s převahou jednoho hlasu, podobně Spolková rada. Na vnitřních konfliktech, včetně stran, a hospodářských problémech to mnoho nezměnilo, což podle autora zvyšovalo antidemokratické tendence ve vládě a pravděpodobnost, že Dollfuss začal přemýšlet o alternativních formách vlády. Šepták zasazuje postupný vnitropolitický vývoj v Rakousku k autoritativnímu systému do kontextu podobného vývoje v Německu, Itálii i Maďarsku, v nichž navíc silily revizionistické tlaky. Narušování mírových smluv exportem zbraní z Itálie do Maďarska přes Rakousko, omlouvaným Dollfussem, které přešlo od počátečního rozruchu a napětí k postupné laxnosti velmocí, bezmocnosti Malé dohody, pasivitě rakouské sociální demokracie, považuje autor za zásadní příčinu prohloubení rozporů politické sféry v Rakousku, za vytvoření „nepřekonatelné propasti“ mezi sociální demokracií a vládním táborem, Dollfussovým opouštěním neutralistické linie a posilováním vztahů s Itálií a Německem.

Podrobně dokumentovaná je autorova analýza dramatických událostí, způsobených stávkou železničářů, neschopnost vlády situaci řešit kromě na úkor zaměstnanců, či přesunutím demokratické debaty na nedemokratickou, autoritativ-

ní složku politiky. Ve vztahu k sociální demokracii se text jeví jako chronologie jejích chyb a nedostatku politické dospělosti a moudrosti, v nichž pro udržení demokracie v Rakousku udělala velmi málo, spíše naopak. Autor moudře klade spíše otázky, než vysvětluje, s důležitým odkazem na existenci odcizené politické kultury založené na antiparlamentaristickém a antipluralistickém přesvědčení politických elit (s. 307–318). V odklonu od parlamentní demokracie Šepták přisuzuje rozhodnou roli Dollfusovi, jeho úspěšné manipulaci vlády k omezení svobody tisku, zákazu shromažďování a otevření možností mimoparlamentního, korporativního rozhodování, a zvláště v otázkách hospodářských opuštění politického pluralismu. Podle autora jeho největším proviněním bylo, že „*opustil rakouský ústavní rámeček*“. Pro změnu kurzu našel ve vládě dostatečnou podporu, a naopak, v celém kontextu se levice slovy autora, chovala „*spíše pasivním přijímáním vládních kroků*“. Vláda okrajovala demokratické instituce a principy postupně, včetně omezení počtu politických stran; křesťanští demokraté se stali „*hlavním motorem antidemokratických změn*“ se svým rigidním principem stavovského principu (s. 327). Přesto, že vliv Německa na vývoj Rakouska byl viditelný, Rakousko, včetně Dollfusse nebylo ochotno se Německu podřídit, naopak se přátelsky orientoval na fašistickou Itálii, čímž byla roztržka s Německem na obzoru. Německo nebylo ochotno tolerovat rakouskou suverenitu a jednat s ním jako rovný s rovným. Autor zmiňuje některá témata sporů, jejich vážný dopad jak na vnitřní situaci Rakouska, tak na vztah s Německem a zároveň připomíná zvyšující se aktivity rakouských nacistů, které nazývá teroristické, s nimiž si vláda kvůli Německu, v podstatě nevěděla rady. Zároveň ukazuje úskalí vztahů mezi Rakouskem, Německem, Itálií a Maďarskem.

Autor ukazuje nedůsledný vztah Západ k růstu fašismu v Německu a v Rakousku, ale nezabývá se otázkou proč tomu tak bylo, podobně jako v případě, kdy Dollfuss marně hledal pomoc proti útokům Německa ve Společnosti národů. Zajímavý je jeho rozbor vztahu Dollfusse s Mussolinim a stoupající vliv fašistické Itálie na rakouskou politiku směrem k antidemokratismu, antipluralismu, anti-marxismu ve prospěch pravice, a stavovství katolické sociální nauky papežské Quadregesimo Anno (s. 367). Užší sepětí Rakouska s Itálií, přineslo ve svém důsledku omezení rakouské suverenity ve formě Římských protokolů (s. 401–402), a ve vnitřní politice novou ústavou zavedení autoritativního stavovského státu ve formě nových antidemokratických a antisociálních institucí (s. 410–418). V tomto kontextu by možná bylo užitečné připomenout tradici nedostatečné rakouské demokratické politické kultury již z doby předválečné. Diskuse o charakteru a typu rakouského politického systému je spojena s teoretickými názory několika politologů, přičemž autor podrobně rozebírá rakouská specifika, protikladnost politických ideologických proudů (s. 407–411), z nichž levice, nacisti a stoupenici anšlusu byli nejvýraznější. Jejich teroristické aktivity nabyly „*hrozivých rozměrů*“ začátkem roku 1934, a nacistický puč 25. července téhož roku se i přes svoji dramatickou jevil jako naprosto logický. První obětí byl kancléř Dollfuss.

Do jaké míry existovalo spojení mezi pučem a Hitlerem je těžké zodpovědět, ale autor naznačuje, že toto spojení existovalo. Výsledkem nového režimu, který Miroslav Šepták nazval „konzervativně autoritativní režim“, bylo postupně velké zklamání pro veřejnost v důsledku zhoršení životních podmínek, jež měly kořeny ve světové hospodářské krizi a jejího velmi pomalého odeznívání.

Autor se snaží vytvořit objektivní pohled na roli kancléře Dollfusse, jehož hlavní linií byla neutralita státu a odpor vůči tlakům z nacistického Německa. Ale v důsledku těchto i tlaků z Itálie a v důsledku laxnosti Francie a Velké Británie, postupně ustupoval nacistickým tlakům omezováním demokratických principů, a tím postupně otevíral cestu nejen k nacistickému puči, ale i k německému anšlusu. Miroslav Šepták napsal důkladnou a hodnotnou práci nejen o problémech zahraniční politiky Rakouska v letech 1931–1934, ale i o vnitřním procesu zániku demokratického systému v důsledku komplexních příčin, což může být i poučné pro současnost.

Marie L. Neudorflová

James Mace WARD, Jozef Tiso. Kněz, politik, kolaborant, Praha, Slovart 2018, 416 s. ISBN 978–80–7391–875–0

Předkládaná více než čtyřsetstránková biografie amerického historika na University of Rhode Island Jamese Mace Warda (1960) se zabývá osobností slovenského kněze, politika, státníka a národovce Jozefa Tisa (1887–1947). Její význam je o to vyšší, že v České republice stojí dosud Jozef Tiso mimo odbornou diskuzi, přičemž se často přebírají jeho stará problematická hodnocení a opisují marxistická klíše. Situace je složitější tím, že k jeho životu a dílu neexistuje jediná česká monografie, takže se jím zabývají pouze některé dílčí studie či historické texty. Kniha je opatřena předmluvou českého historika Jana Rychlíka (1954), který se česko-slovenskými vztahy a slovenskými dějinami dlouhodobě zabývá.

Wardova monografie, s obdivuhodně širokým záběrem slovenských a zahraničních pramenů a literatury včetně maďarských, je rozdělena do osmi kapitol, které ohraničují nečíslované celky *Úvod a Závěr*. Třebaže první dvě kapitoly (I. „*Za Boha a naši vlast*“, 1887–1918; II. *Osobní převrat národní a politický, 1918–19*) se zabývají Tisovým mládím a zráním, největší část rozsáhlé práce představuje jeho podrobně zpracovaný politický, náboženský a společenský život v prostředí první Československé republiky, jež vymezují kapitoly 3–5 (III. „*Za Boha a za národ*“, 1919–25; IV. *Selhání „aktivismu*“, 1925–33; V. *Pokoušení světa, 1933–38*). Následující kapitola 6 (VI. *Boj za pravdu, 1938–39*) tvoří expoziční část směřující k jádru sledovaného příběhu – činnosti J. Tisa v období slovenského státu v letech 1939–1945 (VII. *Svatá přesvědčení, 1939–44*; VIII. *Prohrané bitvy, 1944–2011*), který vyplňuje asi třetinu rozsahu biografie.

Biografie sleduje životní příběh J. Tisa, přičemž si všímá nejen autoritativních rysů jeho povahy, ale rovněž určitého oportunistu a kariérizmu, který byl u něho výrazně přítomen již od 10. let 20. století. J. M. Ward, vybaven mimo jiné znalostí slovenštiny a maďarštiny, zasazuje jeho život do politicko-náboženských poměrů Horních Uher, resp. Slovenska, kde se projevuje jako zdatný vypravěč se smyslem pro detail, jemuž nechybí vnímavost pro jistá slovenská specifika i cit pro dynamický proces Tisovy radikalizace v česko-slovenském prostředí. Umně vykresluje Tisova studia v Žilině, v Nitře i ve Vídni i jeho duchovní cestu po roce 1910, kdy byl vysvěcen na kněze. Jeho působení v rámci uherské Katolické lidové strany před rokem 1918 považuje za společenské angažování, Tisovi blízké po celý zbytek života, které mu umožňuje působit na veřejnost a prosazovat v ní své představy. Když se vyčerpávají limity uherské moci, stává se J. Tiso na jedné straně členem Slovenské národní rady v Nitře a členem vítací delegace příslušníků československé armády při vstupu do tohoto západoslovenského města, na druhé straně zůstává až do roku 1919 možným exponentem uherských/maďarských snah v nově vzniklém Československu. Tento oportunistus je podle autora potvrzením Tisovy fascinace mocí, již stále více podléhá a které nakonec zcela propadne.

Události 20. let zahájily Tisův rychlý kariérní vzestup. Po vzniku Československa se J. Tiso stal tajemníkem nitranského biskupa Karla Kmeťka. Od 20. let byl politicky činný ve Slovenské lidové straně, v Nitře založil její místní pobočku a přispíval do stranického deníku *Slovák*. V letech 1925–1939 byl poslancem Národního shromáždění a stal se předsedou poslaneckého klubu Hlinkovy slovenské lidové strany. V závěru 20. let působil krátce jako ministr zdravotnictví a tělesné výchovy. Po abdikaci Tomáše Garrigua Masaryka podpořil v prosinci 1935 v nadcházející prezidentské volbě kandidáta Edvarda Beneše, k čemuž současně přesvědčil i váhajícího předsedu strany Andreje Hlinku. Po Mnichovu zastával politicky obratný J. Tiso funkci předsedy slovenské autonomní vlády a později předsedy Hlinkovy slovenské lidové strany. Na nátlak říšského kancléře Adolfa Hitlera se účastnil dne 13. března 1939 oficiálního jednání v Berlíně. S vědomím neudržitelosti Česko-Slovenska a ve snaze vyhnout se vojenskému zásahu Německa, případně Maďarska, svolal na 14. března slovenský sněm, který následně vyhlásil slovenský stát. J. Tiso se stal nejprve prvním předsedou jeho vlády a později, dne 26. října 1939, vyměnil tuto funkci za prezidentský post.

Klíč k Tisově osobnosti leží podle J. M. Warda v pochopení jeho proměny z katolického státníka a zastávce nové Evropy v diskreditovaného nacistického kolaboranta v letech 1939–1944, který se postupně stal jedním z nejoddanějších Hitlerových stoupců. Ideály Hlinkovy a Tisovy autoritativní rétoriky 30. let – národní jednota a lidácká nadvláda – se totiž po zkušenosti Hitlerovy totality v období druhé světové války ukázaly jako destruktivní a protidemokratické síly.

Relativně malý prostor věnuje J. M. Ward Tisovým a slovenským vazbám na Svatý stolec, i když se na druhé straně poměrně podrobně zabývá osobností Pia XI. a jeho vztahem k rasizmu, jehož byl antisemitizmus součástí. Jen jeho špatný zdravotní stav a skon na počátku roku 1939 znemožnily papeži zveřejnit připravenou stostránkovou encykliku s názvem *O jednotě lidské rasy*, zaměřenou proti rasizmu. Vatikán byl navíc o Tisově vstupu do vysoké politiky informován se značným zpožděním, takže mohl vzít tuto skutečnost víceméně pouze na vědomí. Přijetí prezidentského úřadu akceptovali církevní představitelé Svatého stolce jako jeho svobodné rozhodnutí, s nímž se neztotožňovali, přičemž se papež Pius XII. a jeho státní sekretář Luigi Maglione obávali především kompromitace politického katolicizmu ve státě, což dobře vystihují slova sekretáře Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Domenica Tardiniho z března 1942: „Každý chápe, že Svatý stolec nemůže zastavit Hitlera. Ale kdo pochopí, že nedokáže udržet na uzdě kněze?“

Co se týká vztahu Tisova slovenského státu k Vatikánu, jejich sblížení zabránila slovensko-německá jednání v Salcburku v létě 1940, kdy nacisté začali intenzivněji zasahovat do vnitřních poměrů Slovenska a měnit je ke svému obrazu. Proto prosadili změny ve slovenském politickém táboře, kdy například umírněného Ferdinanda Ďurčanského nahradil na postu ministra zahraničí předseda Slovensko-německé společnosti Vojtech Tuka, J. Tisa na postu ministra vnitra hlavní velitel Hlinkovy gardy a místopředseda vlády Alexander Mach a do slovenského života vstoupili němečtí poradci. Proněmecký radikál V. Tuka dokonce navrhoval odstranění J. Tisa z politického života a jeho jmenován pomocným biskupem v Trnavě, avšak pro nesouhlas Vatikánu nebyl tento plán realizován.

Velmi diskutovaný je dodnes především osud slovenských židů, kteří byli na základě tzv. Židovského kodexu ze září 1941 zbaveni majetku i základních občanských práv a svobod. Od března 1942 byli deportováni do nacistických koncentračních táborů v Polsku, přičemž slovenští představitelé zřejmě neměli jasné představy o jejich dalším osudu. Když se nicméně dozvěděli pravdu o jejich fyzické likvidaci, rozhodli se deportace na konci října 1942 – na nátlak slovenských biskupů, kteří si opakovaně stěžovali ve svých pastýřských listech, i Vatikánu, který protestoval prostřednictvím apoštolského nuncia v Budapešti Angela Rotty a chargé d'affaires v Bratislavě Giuseppa Burzia – zastavit, avšak to se již nacházeli téměř všichni slovenští židé v koncentračních táborech v Polsku. Sám prezident J. Tiso, který deportace v srpnu 1942 schválil a podpořil, popíral, že jsou v rozporu s křesťanskou morálkou. Na druhé straně udělil některým slovenským židům (konvertitům, osobám ve smíšených manželstvích atd.) výjimku, aby nemuseli nastoupit do transportu. Historik J. M. Ward se nicméně domnívá, že 650 udělených výjimek bylo málo. Deportace židů byly obnoveny teprve v září 1944 po příchodu německé armády na Slovensko. Jejím příchodem se zhroutil Tisův svět, oslabila jeho politická moc a zmenšil manévrovací prostor,

což pocítil J. Tiso citlivě zejména na konci roku 1944, kdy jej čtyři slovenští biskupové vyzvali k rezignaci. Na jaře 1945, v souvislosti s postupující sovětskou armádou směrem do střední Evropy, uprchl J. Tiso ze Slovenska a skrýval se v Rakousku a později v Německu.

Po skončení druhé světové války byl J. Tiso zatčen orgány amerického vojenského zpravodajství v Bavorsku a vydán do Československa, kde byl obviněn z válečných zločinů a spolupráce s nacistickým režimem, odsouzen retribučním Národním soudem za trestné činy domácí zrazy, zrazy na povstání a kolaborantství. Právě procesu s J. Tisem věnuje J. M. Ward značnou pozornost, přičemž někdejšího slovenského prezidenta vnímá optikou dvou protichůdných symbolů slovenské válečné zkušenosti – válečného zločince a slovenského mučedníka. Sám jej považuje za výjimečného představitele politického katolicizmu, vládnoucímu modernímu evropskému státu, jenž bránil sekularizaci jeho prostoru i oslabování tradičních křesťanských hodnot. Třebaže mu chyběla originalita myšlení i přirozená zvědavost, stal se vůdčí silou v národě, slovy autora *křesťanským sociálem a generickým národním socialistou*. Odmítal rozporuplnost mezi politickou a kněžskou stránkou svých činů, i když ve volbě mezi nacionalizmem a katolicizmem postupně více upřednostňoval první zmíněný princip.

Rušivě v českém textu působí slovenské citáty, které překladatel nechává v původním znění. Bylo by asi logické a pro čtenáře příjemnější celý text knihy sjednotit. Z nepřesností a chyb uvádím snad jen drobnosti: československý zástupce u Svatého stolce v roce 1925 Václav Pallier nebyl velvyslancem, ale pouze vyslancem (s. 116), a v souvislosti s parlamentními volbami roku 1935 nemůžeme hovořit o slovenské komunistické straně (s. 170), ale zde spíše o Komunistické straně Československa na Slovensku. Překladatelem používaný termín *lidáci* pro Šrámkovy lidovce, členy Československé strany lidové, není v českém prostředí obvyklý. Nevím, jestli jsou občasné novinářské výrazy (Murgaš dostal pohodlné místečko, Tiso si namastil kapsu, Hitler rozčtvrtil Jugoslávii atd.) dílem autora či překladatele, ale do odborného textu rozhodně nepatří.

Ačkoliv nemusíme se všemi autorovými názory souhlasit, např. vidět příběh J. Tiso současně jako příběh Boha, pokroku i radikálního zla (s. 329), Wardův Tiso je typickým kolaborantem pro svůj konzervativní a umírněný charakter, lstivou taktiku a oportunistus, které z něj učinily ztělesnění náboženských, nacionalistických a právních konfliktů. Kultivovaně psanou biografii lze označit za podnětný text k přemýšlení i utřebení vlastních názorů, kdy autor dokáže poukázat na zajímavé a důležité souvislosti Tisova života i slovenských moderních dějin, které si čtenář dosud neuvědomoval. Jedna zásadní výtka však míří na adresu autora, který by podle mě neměl dopředu prozrazovat svým čtenářům pointu svého příběhu – výraz *kolaborant* do názvu odborné knihy, usilující o vědeckou objektivitu, rozhodně nepatří. Přesto můžeme považovat Wardovu knihu za potřeb-

ný a významný příspěvek k politickým a církevním dějinám dramatického období 20. století.

Marek Šmíd

Tomáš BUTTA – Jiří VANÍČEK (eds.), *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*, Praha, Církev československá husitská 2017, 176 s. ISBN 978–80–7000–135–6

Poslední roky, jež se nesly především v duchu oslav výročí první Československé republiky, přinesly rovněž zájem o některé její náboženské a politické představitele. Jedním z nich je bezpochyby Karel Farský (1880–1927), který byl po roce 1918 spjat především se sdružením reformních kněží. Farského význam vzrostl na podzim následujícího roku, kdy se stal zakladatelem a předsedou Klubu reformních kněží, radikálního křídla Jednoty katolického duchovenstva, který v lednu 1920 vyhlásil vznik samostatné národní Církve československé. V roce 1923 se stal západočeským biskupem této církve se sídlem v Praze a o rok později jej prvním patriarchou. Jeho skon v roce 1927 jej zastihl uprostřed začatého, nedokončeného, nesnadného, ale slibného, potřebného a neodkladného díla, jak informoval list Církve československé Český zápas dne 20. července téhož roku.

Předkládaný sborník, vydaný k 90. výročí úmrtí modernistického kněze, teologa a prvního patriarchy Církve československé (husitské) K. Farského, je společným dílem teologů, historiků, duchovních a pedagogů různých generací z okruhu této církve. Navazuje na nedávné texty Martina Chadimy *Dr. Karel Farský*, Lukáše Bujny *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské* nebo Tomáše Butty *Staroslověnská bohoslužba a liturgie Farského*.

V patnácti nečíslovaných kapitolách se autoři sborníku zabývají životem a dílem Karla Farského, který položil základy nové církve v oblasti věroučné, liturgické, organizační a vzdělávací a navázal ekumenické kontakty se zahraničím. Jeho osobnost představují na základě dobových pramenů a aktuální literatury. Postupně tak před čtenářem odkrývají mnohovrstevný záběr K. Farského, kdy se zabývají jeho teologií, spiritualitou, zbožností, vztahem k umění, hudbě a liturgii, názory na národní minulost, vazbami k rodnému kraji i postojem k ekumeně. Poměrně útlá knížečka, jež je vybavena zajímavou obrazovou přílohou, představuje cenný příspěvek k formování osobnosti K. Farského i počátkům Církve československé v období 20. let 20. století.

Marek Šmíd

Prokop TOMEK – Ivo PEJČOCH, *Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*, Cheb, Svět křídel, 2018, 479 s. ISBN 978–80–7573–045–9

Rok 2018 byl mimořádně vytižený z hlediska připomínek „osmičkových“ výročí, z nichž velmi připomínaným bylo to padesátileté. Rok 1968 a srpnová okupace vojsky Varšavské smlouvy patří v české historiografii k velmi frekventovaným a vytiženým tématům a od roku 1990 vyšlo veliké množství knih a studií, bylo uspořádáno mnoho akcí a spuštěny jsou i webové projekty například i s filmovými a obrazovými dokumenty. I přesto, že by se mohlo zdát, že jde o téma zcela probádané, není tomu zdaleka tak. Dokazuje nám to – mimo jiné – i nově vydaná kniha dvojice renomovaných historiků a pracovníků Vojenského historického ústavu Prokopa Tomka a Ivo Pejčocha.

V úvodu je nutné zmínit, že se jedná o druhé doplněné vydání. To první pochází z roku 2015 a od té doby autoři objevili nové poznatky. Jak už je z podtitulu patrné, tak se kniha zabývá celým obdobím pobytu sovětských vojsk na československém území. Stává se tak první komplexní prací, která poskytuje čtenářům představu o tom, jaký byl vztah československé a sovětské vojenské moci, vztah československých občanů a sovětských vojáků a řadu dalšího. Tento přístup se tak v pozitivním slova smyslu vymyká dosavadní literatuře. Ta soustředila svojí pozornost tradičně na období od srpna 1968 do srpna 1969 nebo na vývoj po listopadu 1989. V obou případech je to zcela pochopitelné, ale komplexnější pohled chyběl.

Kniha je rozdělena na dvě části; v první nalézáme nástin stavu výzkumu, vývoje okupace a legislativní předpoklady pobytu sovětských vojsk. V této části nalezneme i informace o úřadu vládního zmocněnce pro pobyt sovětských vojsk, což je další z témat, o kterém nebylo publikováno mnoho. Blížší informace jsou věnovány prostorům pobytu sovětské armády, jejich vojenským cvičením a přesunům, životu uvnitř vojska, dezerce, ale i následky pobytu vojsk s rozsahem škod (zde jsou autory míněny trestné činy spáchané příslušníky sovětské armády). Tato první část zabírající zhruba čtvrtinu publikace lze považovat za jakýsi úvod ke zbývajícím částem druhé, věnované seznamu obětí zpracovaných biografickou metodou medailonků. Jde o 425 obětí z řad československých občanů nebo cizích státních příslušníků. Řazeny jsou chronologicky od roku 1968, kdy jich je nejvíc, až do roku 1991. Rozsah medailonků je rozdílný a je závislý na dostupnosti archivních i jiných materiálů. Lze ocenit i značné množství fotografií pocházejících i ze soukromých rodinných sbírek.

Autoři předkládají několik závěrů. Ten první a zcela evidentní je ten, že drtivá většina obětí (338) zahynulo při dopravních nehodách, které ale nebyly nehodami běžnými. Viníkem byl špatný technický stav vozidel, nerespektování československých zákonů a svoji roli hrál i alkohol. Patrná byla také snaha o relativizování viny příslušníků sovětské armády (účelové vykládání vyhlášky o sil-

ničním provozu atd.), časté bylo zatajování skutečností sovětskou stranou (např. v případě zběhnutí).

Publikace Prokopa Tomka a Ivo Pejčocha představuje první komplexní pohled na oběti sovětské okupace. Navazuje na předchozí výzkum, který rozvíjí a přináší vlastní cenné poznatky o obětech a okolnostech jejich tragického konce. Kniha jistě zaujme nejen historiky, ale i zájemce o moderní československé dějiny.

Martin Dolejský

OBSAH

STUDIE

Petr POPELKA

Rolník nové doby. Hospodářské spolky a jejich role v hospodářské a společenské modernizaci moravského venkova ve druhé polovině 19. století 1

Jan KOUMAR

Emanuel Collalto e San Salvatore. Tři pohledy na život „posledního muže starého režimu v Rakousku“ 31

Jan JIRÁŇ

Český skauting a český národ v letech 1912–1922 55

Lubomír NOVOTNÝ

Bez Czernina bychom republiku neměli. (Hrabě Ottokar von Czernin v letech 1916–1918) 79

Wilhelm BRAUNEDER

Deutschösterreich 1918: Die Gründung der Republik und Ihre Ausrufung 101

Lenka HRDINOVÁ

První pozemková reforma jako „spravedlivé“ vypořádání se s aristokracií v Československu pohledem dobových pramenů 115

Jindřich DEJMEK

Problematika Afriky na mírové konferenci v Paříži 1919 a vznik mandátního systému Společnosti národů. (Přehled základních problémů) 131

Noemi SÁRIČKOVÁ

Problematika otcovství v česky psaných učebnicích meziválečného Československa 161

Martin PELC

Počátky sázkových kanceláří v Československu v letech 1934–1936 185

Jaroslav KADLEC
Antisemitská publicistika Romana Dmowského ve 30. letech 20. století 203

Viktor JANÁK
*Politická agitace strany Františka Mikuláše Mlčocha
v Protektorátu Čechy a Morava 1939–1945* 235

Josef TOMEŠ
Půlstoletí v české politice. Život, činnost a odkaz Jóži Davida 263

MARIE DOKOUPILOVÁ – TOMÁŠ JELÍNEK
Zkáza starého židovského hřbitova v Prostějově 291

MATERIÁLY

Václav VELČOVSKÝ
Paměti Josefa Klimenta jako historický pramen 313

KRONIKA

*The Frustrated Peace? The Versailles Treaty and its Political,
Social and Economic Impact on Europe*
(Emil Voráček) 327

RECENZE

František ČERVINKA, *Studie, eseje, polemiky*. K vydání připravil
Martin Kučera. Redakce: Eva Červinková, Praha – Vysoké Mýto,
Sumbalon 2017, 371 s. CNB 002982443
(Marie L. Neudorfllová) 335

Miroslav ŠEPTÁK, *Mezi demokracií a autoritářstvím.
Rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934*, Praha,
Academia 2018, 521 s. ISBN 978-80-200-2806-8
(Marie L. Neudorfllová) 339

James Mace WARD, *Jozef Tiso. Kněz, politik, kolaborant*, Praha,
Slovart 2018, 416 s. ISBN 978-80-7391-875-0
(Marek Šmíd) 344

Tomáš BUTTA – Jiří VANÍČEK (eds.), <i>Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské</i> , Praha, Církev československá husitská 2017, 176 s. ISBN 978-80-7000-135-6 (Marek Šmíd)	348
Prokop TOMEK – Ivo PEJČOCH, <i>Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968-1991</i> , Cheb, Svět křídel, 2018, 479 s. ISBN 978-80-7573-045-9 (Martin Dolejský)	349

INHALT

STUDIEN

Petr POPELKA

Bauern der Neuzeit. Bezirkswirtschaftverbände und ihre Rolle bei der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Modernisierung der mährischen Landschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts 1

Jan KOUMAR

Emanuel von Collalto und San Salvatore. Drei Blicke auf das Leben des „letzten Mannes des alten Regimes in Österreich“ 31

Jan JIRÁŇ

Die tschechische Pfadfinderbewegung und die tschechische Nation in den Jahren 1912–1922 55

Lubomír NOVOTNÝ

Ohne Czernin hätten wir keine Republik. (Ottokar Graf von Czernin in den Jahren 1916–1918) 79

Wilhelm BRAUNEDER

Deutschösterreich 1918: Die Gründung der Republik und Ihre Ausrufung 101

Lenka HRDINOVÁ

Die Bodenreform als „gerechte“ Auseinandersetzung mit der Aristokratie in der Tschechoslowakei aus Sicht der zeitgenössischen Quellen 115

Jindřich DEJMEK

Die Problematik Afrikas auf der Friedenskonferenz von 1919 in Paris und das Entstehen des Mandatssystems des Völkerbunds. (Überblick der Hauptprobleme) 131

Noemi SÁRIČKOVÁ

Die Frage der Vaterschaft in tschechischen Lehrbüchern der Zwischenkriegszeit Tschechoslowakei 161

Martin PELC <i>Die Anfänge der Wettbüros in der Tschechoslowakei in den Jahren 1934–1936</i>	185
Jaroslav KADLEC <i>Antisemitischer Publizistik von Roman Dmowski in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts</i>	203
Viktor JANÁK <i>Die politische Agitation der Partei von František Mikuláš Mlčoch im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945</i>	235
Josef TOMESŠ <i>Ein halbes Jahrhundert in der tschechischen Politik. Leben, Werk und Vermächtnis von Josef David</i>	263
MARIE DOKOUPILOVÁ – TOMÁŠ JELÍNEK <i>Die Zerstörung des alten jüdischen Friedhofs in Prostějov</i>	291

MATERIALEN

Václav VELČOVSKÝ <i>Die Memoiren von Josef Kliment als historische Quelle</i>	313
--	-----

CHRONIK

<i>Der Frustrierte Frieden? Der Versailler Vertrag und seine politischen, sozialen und wirtschaftlichen Auswirkungen auf Europa (Emil Voráček)</i>	327
--	-----

REZENSIONEN

František ČERVINKA, <i>Studie, eseje, polemiky</i> . K vydání připravil Martin Kučera. Redakce: Eva Červinková, Praha – Vysoké Mýto, Sumbalon 2017, 371 s. CNB 002982443 (Marie L. Neudorfllová)	335
---	-----

- Miroslav ŠEPTÁK, *Mezi demokracií a autoritářstvím. Rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934*, Praha, Academia 2018, 521 s. ISBN 978-80-200-2806-8
(Marie L. Neudorfllová) 339
- James Mace WARD, *Jozef Tiso. Kněz, politik, kolaborant*, Praha, Slovart 2018, 416 s. ISBN 978-80-7391-875-0
(Marek Šmíd) 344
- Tomáš BUTTA – Jiří VANÍČEK (eds.), *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*, Praha, Církev československá husitská 2017, 176 s. ISBN 978-80-7000-135-6
(Marek Šmíd) 348
- Prokop TOMEK – Ivo PEJČOCH, *Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968-1991*, Cheb, Svět křídel, 2018, 479 s. ISBN 978-80-7573-045-9
(Martin Dolejský) 349

CONTENTS

STUDIES

Petr POPELKA

Peasants of the new era. Farming associations and their role in the economic and social modernisation of rural Moravia in the second half of the 19th century 1

Jan KOUMAR

Emanuel Collalto e San Salvatore. Three perspectives on the life of the “last man of the old regime in Austria” 31

Jan JIRÁŇ

Czech Scouts and the Czech nation in years 1912–1922 55

Lubomír NOVOTNÝ

Without Czernin we would not have Republik. (Count Ottokar von Czernin in 1916–1918) 79

Wilhelm BRAUNEDER

German Austria 1918: The Founding of the Republic and Its Proclamation 101

Lenka HRDINOVÁ

Land reform as a “fair” settlement with the aristocracy in Czechoslovakia from the perspective of contemporary sources 115

Jindřich DEJMEK

Problematics of Africa at the Paris Peace Conference in 1919 and the establishment of the League of Nations mandate system. (Overview of core problems) 131

Noemi SÁRIČKOVÁ

The Question of Fatherhood in Czech written textbooks of interwar Czechoslovakia 161

Martin PELC

The emergence of bookmakers in Czechoslovakia in 1934–1936 185

Jaroslav KADLEC <i>Antisemitic publishing of Roman Dmowski in the 1930s</i>	203
Viktor JANÁK <i>The political agitation of František Mikuláš Mlčoch's party in the Protectorate of Bohemia and Moravia, 1939–1945</i>	235
Josef TOMĚŠ <i>Half a century in Czech politics. The life, work and legacy of Józsa David</i>	263
MARIE DOKOUPILOVÁ – TOMÁŠ JELÍNEK <i>The destruction of the old Jewish cemetery in Prostějov</i>	291

MATERIALS

Václav VELČOVSKÝ <i>Josef Kliment's memoirs as a historical source</i>	313
---	-----

CHRONICLES

<i>The Frustrated Peace? The Versailles Treaty and its Political, Social and Economic Impact on Europe</i> (Emil Voráček)	327
--	-----

REVIEWS

František ČERVINKA, <i>Studie, eseje, polemiky</i> . K vydání připravil Martin Kučera. Redakce: Eva Červinková, Praha – Vysoké Mýto, Sumbalon 2017, 371 s. CNB 002982443 (Marie L. Neudorfllová)	335
Miroslav ŠEPTÁK, <i>Mezi demokracií a autoritářstvím. Rakouská vnitřní a zahraniční politika v letech 1931–1934</i> , Praha, Academia 2018, 521 s. ISBN 978-80-200-2806-8 (Marie L. Neudorfllová)	339

James Mace WARD, <i>Jozef Tiso. Kněz, politik, kolaborant</i> , Praha, Slovart 2018, 416 s. ISBN 978-80-7391-875-0 (Marek Šmíd)	344
Tomáš BUTTA – Jiří VANÍČEK (eds.), <i>Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské</i> , Praha, Církev československá husitská 2017, 176 s. ISBN 978-80-7000-135-6 (Marek Šmíd)	348
Prokop TOMEK – Ivo PEJČOCH, <i>Černá kniha sovětské okupace. Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968-1991</i> , Cheb, Svět křídel, 2018, 479 s. ISBN 978-80-7573-045-9 (Martin Dolejský)	349

Autoři

Doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D.
Filozofická fakulta Ostravské Univerzity
Ostrava, Česká republika

Mgr. Jan Koumar
Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Mgr. Jan Jiráň (doktorand)
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Mgr. Lubomír Novotný
Vědecká knihovna Olomouc
Olomouc, Česká republika

Prof. em. Dr. DDR. h.c. Wilhelm Brauner
Universitäten Wien und Budapest (ELTE)
Vídeň, Rakouská republika

Mgr. Lenka Hrdinová (doktorandka)
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Noemi Sáričková
Filozofická fakulta Univerzita Hradec Králové
Hradec Králové, Česká republika

Mgr. Jaroslav Kadlec, Ph.D.
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Brno, Česká republika

Mgr. Viktor Janák
Filozofická fakulta Západočeská Univerzita
Plzeň, Česká republika

PhDr. Josef Tomeš, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Marie Dokoupilová
Muzeum a galerie v Prostějově
Prostějov, Česká republika

Ing. Tomáš Jelínek, Ph.D.
Spolek akademiků Židů
Praha, Česká republika

PhDr. Václav Velčovský, Ph.D.
Filozofická fakulta Univerzita Hradec Králové
Hradec Králové, Česká republika

